

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI İMPARATORLUĞU ve JÖN TÜRK DEVRİMİ

NOÉMI LÉVY-AKSU &
FRANÇOIS GEORGEON

Çevirmen:
RIDVAN YÜKSEL

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE JÖN TÜRK DEVRİMİ

Noémi Lévy-Aksu & François Geogron

TİMAŞ YAYINLARI | 5527

Timaş Akademi | 15

Tarih Kitaplığı | 12

AKADEMİK DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ali Akyıldız

Dr. Kaan Durukan

Dr. Y. Hakan Erdem

Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal

PROJE EDITÖRÜ

Dr. Selim Ahmetoğlu

KAPAK TASARIMI

Ravza Kızıltuğ

İÇ TASARIM

Nur Kayaalp

1. BASKI

Nisan 2022, İstanbul

ISBN

ISBN: 978-605-08-4453-5

TİMAŞ YAYINLARI

Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul

Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

   timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT

Çınar Matbaacılık

Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Atahan

No: 34 Kat: 5 Bağcılar / İstanbul

Telefon: (0212) 628 96 00

Matbaa Sertifika No: 12683

YAYIN HAKLARI

© Noémi Lévy-Aksu & François Geogron'un editörlüğünde *Young Turk Revolution and the Ottoman Empire: The Aftermath 1908* orijinal adıyla İ.B. Tauris tarafından 2017 yılında yayımlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Akçalı Ajans ile anlaşmalı olarak

Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.

İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

OSMANLI
İMPARATORLUĞU
ve
JÖN TÜR K DEVRİMİ

NOÉMI LÉVY-AKSU &
FRANÇOIS GEORGEON

Çevirmen:
RIDVAN YÜKSEL

NOÉMI LÉVY-AKSU

Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yardımcı doçentti. Doktorasını Sosyal Bilimlerde İleri Araştırmalar Okulu'nda (EHESS) tamamlamıştır (2010) ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul'daki kamu düzeni hakkındaki tezi 2013'te kitap olarak yayımlanmıştır (*Ordre et Désordres dans la Capitale Ottomane, 1879–1909*). Halihazırda, araştırmaları Osmanlı İmparatorluğu son döneminde hukuk, adalet ve anayasa üzerine odaklanır. Osmanlı İmparatorluğu'nda polis, kamu düzeni ve adalet hakkında çeşitli makale ve kitap bölümleri yayımlamıştır.

FRANÇOIS GEORGEON

19 ve 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye hakkında çalışmalar yapan bir tarihçidir ve Paris'teki Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nde (CRNS) Onursal Araştırma Direktörü'dür. Çok sayıda makale ve eserin yazarıdır. Bunlarda bazıları: *Abdülhamid II* (2003) ve *Sous le Signe des Réformes. Etat et Société de l'Empire Ottoman à la Turquie Kémaliste (1789–1939)* (2012). Ayrıca, Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein ile birlikte *Dictionnaire de l'Empire Ottoman* (2015) başlıklı eserin editörlüğünü yapmıştır.

İÇİNDEKİLER

GÖRSEL LİSTESİ / 7

TEŞEKKÜR / 9

YAZARLARIN LİSTESİ / 11

GİRİŞ / 15

BİRİNCİ KISIM

YENİ YAZGILAR: DEVRİMCİ KAHRAMANLAR VE BOŞA ÇIKAN UMUTLAR

BÖLÜM 1

HÜRRİYET'İN KAHRAMANLARI: MÜCADELENİN İMAJLARI - Saadet Özen / 29

BÖLÜM 2

AYDINLANMA MANTIĞI VE DEVRİMİN GERÇEKLERİ:

JÖN TÜRK DEVRİMİ'NDEN SONRA JÖN TÜRKLER - Erdal Kaynar / 55

BÖLÜM 3

JÖN TÜRK REJİMİ ALTINDA ESKİ REJİMİN

SİYASİ MAĞDURLARI (1908-11) - Özgür Türesay / 81

BÖLÜM 4

KANUN-İ ESASİ'NİN YENİDEN YÜRÜRLÜĞE KONMASINDAN SONRA GENEL AF

UYGULANMASI VE HAPİSHANELERDEKİ TEPKİLER - Fatmagül Demirel / 1101

İKİNCİ KISIM

HALA BİR DEVRİM Mİ? 1908'DEN SONRA HÜRRİYET VE İKTİDAR

BÖLÜM 5

HÜRRİYET ZAMANI, İKTİDAR MÜCADELESİ ZAMANI:

ARNAVUT VİLAYETLERİNDE JÖN TÜRK DEVRİMİ - Nathalie Clayer / 127

BÖLÜM 6

1908 DEVRİMİ SONRASINDA TOPLUMSAL HUZURSUZLUK:

İZMİR'DE AYDIN DEMİRYOLU GREVİ VE SONUÇLARI - Vangelis Kechriotis / 165

BÖLÜM 7

JÖN TÜRK DEVRİMİ'NDEN SONRA DİN, SİYASET VE TOPLUM:
İSTANBUL'DA "HÜRRİYET RAMAZAN" - François Georgeon / 189

BÖLÜM 8

31 MART: NİSAN 1909'DA İSTANBUL'DA KÖKTENCİ
BİR AYAKLANMA MI? - Erik-Jan Zürcher / 205

BÖLÜM 9

ÖZGÜRLÜĞE KARŞI GÜVENLİK:
JÖN TÜRK DEVRİMİ'NDEN SONRA KAMUSAL TOPLANTILARIN
DÜZENLENMESİ VE YÖNETİLMESİ - Noémi Lévy-Aksu / 221

ÜÇÜNCÜ KISIM

MEŞRUTİYETTEN BEKLENTİLER VE SİYASİ UFUKLAR

BÖLÜM 10

1908 DEVRİMİNİ TARİHSELLEŞTİRMEK:
JAMANAK ÖRNEĞİ - Aylin Koçunyan / 243

BÖLÜM 11

1909 KANUN-İ ESASİ TADİLATINDA DEVAMLILIK VE DEĞİŞİM:
OSMANLI MİLLET-İ HÜMAYUNU
EGEMENLİĞİNİ İLAN EDİYOR - Ileana Moroni / 269

BÖLÜM 12

"BUNLAR BİZİM İŞÇİLERİMİZ DEĞİLLER Mİ?"
SOSYALİST HİLMİ VE MECMUASI *İŞTİRAK*:
BİR OSMANLI SOSYALİZMİ DEĞERLENDİRMESİ - Meltem Toksöz / 289

DİZİN / 320

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1.1: Padişahım Çok Yaşa! Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet.

Görsel 1.2: 1897'de, Girit, Hanya'daki bir kılıç kuşanma merasimi.

Görsel 1.3: Hürriyet, adalet, müsavat. Enver Bey (sağda) ve Niyazi Bey (solda). Osmanlı ordusunun kahramanları, vatanın kurtarıcıları.

Görsel 1.4: Hürriyet'in daha az bilinen bir kahramanı Selahaddin Bey'in (sağdan üçüncü) bulunduğu bir fotoğraf.

Görsel 1.5: Niyazi Bey ve meşhur geyiğinin bulunduğu kartpostal

Görsel 1.6: *Hürriyet*'in ve kahramanlarının İstanbul'a ulaşmasının görüntüleri gazetelerde çıkmıştı.

Görsel 1.7: Arkalarında Niyazi Bey'in portresiyle bir stüdyoda okul yaşındaki çocuklar.

Görsel 1.8: Çerçiz Topulli (soldan üçüncü), Atıf Bey (soldan dördüncü) ve Adem Bey'in (soldan beşinci) bulunduğu bir kartpostal.

Görsel 12.1: *İştirak*, Journal Socialiste Ichtirak, haftalık gazetenin ilk sayısı, 26 Şubat 1910.

Görsel 12.2: *İştirak*, iki haftada bir yayımlanan gazetenin ilk sayısı, 27 Temmuz 1912

TEŞEKKÜR

Bu kitabın yayımlanması editörlerin isimleri sırasıyla verilmiş kurumlarının mali desteği olmadan mümkün olmazdı. CETOBAC (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques, UMR 8032) ve Boğaziçi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi. CETOBAC'ın yöneticisi Nathalie Clayer, Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı Taylan Akdoğan ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Çiğdem Kafesçioğlu'na bu projeyi destekledikleri ve anılan desteği mümkün kıldıkları için müteşekkirimiz.

Bu kitap 2015 Ağustos ayında kaybettiğimiz sevgili arkadaşımız ve meslektaşımız Vangelis Kechriotis'in anısına adanmıştır. Kendisi Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesiydi. Jön Türk dönemi uzmanı olarak, bu projeye başlangıcından beri adanmıştı ve kitabın yayımlanmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Kendisini şiddetle özlüyoruz.

YAZARLARIN LİSTESİ

Nathalie Clayer, Paris'te, Sosyal Bilimlerde İleri Araştırmalar Okulu'nda (École des Hautes Études en Sciences Sociales-EHESS) profesör ve Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nde (Centre National pour la Recherche Scientifique - CNRS) araştırmacıdır. Başlıca çalışma konuları, Osmanlı ve Osmanlı sonrası dönemde din, milliyetçilik ve devlet inşası süreçleridir. Yayımlanmış eserleri arasında, *Aux Origines du Nationalisme Albanais. La Naissance d'une Nation Majoritairement Musulmane en Europe* (2007); editörlüğünü Hannes Grandits ve Robert Pichler ile birlikte yaptıkları *Conflicting Loyalties in the Balkans* (2011) ve editörlüğünü Erdal Kaynar ile birlikte yaptıkları *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* (2013) bulunmaktadır.

Fatmagül Demirel, doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde tamamlamıştır ve İstanbul'da, son dönem Osmanlı tarihi dersleri verdiği Yıldız Teknik Üniversitesi'nde profesördür. Eserleri arasında, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (2007), *Dolmabahçe ve Yıldız Sarayında Son Ziyaretler Son Ziyafetler* (2008) ve *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri* (2008) bulunmaktadır.

François Georgeon, 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye hakkında çalışmalar yapan bir tarihçidir ve Paris'teki Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nde (CRNS) Onursal Araştırma Direktörü'dür. Çok sayıda makale ve eserin yazarıdır. Bunlarda bazıları: *Abdülhamid II* (2003) ve *Sous le Signe des Réformes. Etat et Société de l'Empire Ottoman à la Turquie Kémaliste (1789–1939)* (2012). Ayrıca, Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein ile birlikte *Dictionnaire de l'Empire Ottoman* (2015) başlıklı eserin editörlüğünü yapmıştır.

Erdal Kaynar, son dönem Osmanlı tarihi üzerinde uzmanlaşan bir 19. yüzyıl tarihçisidir. Berlin ve Paris'te tarih ve sosyoloji okumuş, doktorasını Fransa'da Sosyal Bilimlerde İleri Araştırmalar Okulu'ndan (EHESS) almıştır. Halen Kudüs'teki Van Leer Enstitüsü'nde Polonsky Akademisi üyesidir. Çalışmaları ağırlıklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem siyasi ve entelektüel tarihi üzerinedir ve Osmanlı modernleşmesindeki insan ögesini ön plana çıkarır.

Vangelis Kechriotis (1969 – 2015), Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümünde yardımcı doçentti. Doktorasını Leiden Üniversitesi'nde 2005 yılında

tamamlamıştır. Araştırmaları, son dönem Osmanlı siyasi ve kültürel tarihi, Rum-Ortodoks cemaati ve liman şehirlerine odaklanır. Çeşitli makalelerin yazarı ve *Economy and Society on Both Shores of the Aegean* (2010), *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945): Texts and Commentaries, vol. 3: Modernism, I. The Creation of the Nation State, II. Representations of National Culture* (2010) ve “The Late Ottoman Port Cities and Their Inhabitants: Subjectivity, Urbanity, and Conflicting Orders” (*Mediterranean Historical Review*, Cilt 24/2, Aralık 2009) eserlerinin editörlerindendir.

Aylin Koçunyan, doktora çalışmalarını Floransa’daki Avrupa Üniversitesi Enstitüsü’nün (European University Institute) Tarih ve Uygarlık Bölümü’nde 2013’te tamamlamıştır. Halihazırda “Negotiating the Ottoman Constitution, 1839–1876” başlıklı tezinin yayımlanması üzerinde çalışmaktadır. Koçunyan İstanbul’daki çeşitli üniversitelerde dersler vermekte ve hukuk tarihi ile küresel tarih hakkında seminerler vermektedir. Ayrıca 1908’den beri kesintisiz olarak İstanbul’da yayımlanan *Jamanak* gazetesinin yayın kurulundadır.

Noémi Lévy-Aksu, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde yardımcı doçenti. Doktorasını Sosyal Bilimlerde İleri Araştırmalar Okulu’nda (EHESS) tamamlamıştır (2010) ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul’daki kamu düzeni hakkındaki tezi 2013’te kitap olarak yayımlanmıştır (*Ordre et Désordres dans la Capitale Ottomane, 1879–1909*). Halihazırda, araştırmaları Osmanlı İmparatorluğu son döneminde hukuk, adalet ve anayasa üzerine odaklanır. Osmanlı İmparatorluğu’nda polis, kamu düzeni ve adalet hakkında çeşitli makale ve kitap bölümleri yayımlamıştır.

Ileana Moroni, doktorasını 2013 yılında Sosyal Bilimlerde İleri Araştırmalar Okulu’nda (EHESS) tamamlamıştır. Yayınları Osmanlı son dönemi, çağdaş Türkiye ve Kıbrıs tarihine odaklanır. Ayrıca, Türk siyaseti ve yeni medya alanlarıyla da aktif olarak ilgilenmektedir. Araştırmaları Yunanistan Devlet Bursları Vakfı, Onassis Vakfı ve İsviçre Federal Burslar Komisyonu tarafından desteklenirken, Kıbrıs Üniversitesi tarafından desteklenen bir araştırma projesine de katılmıştır.

Saadet Özen, Boğaziçi Üniversitesi’nde doktora öğrencisidir. Lisansını İstanbul Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümünde, yüksek lisansını ise Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü’nde Manaki Kardeşler’in Jön Türk Devrimi sırasındaki sabit ve hareketli kayıtları hakkındaki çalışması ile tamamlamıştır. Ana araştırma alanları görsel malzemenin (fotoğraf, reklam materyalleri, kartpostallar, vs.) siyasi olarak kullanımı, Osmanlı son döneminde endüstriyel gıda tüketimi ve algısı ile turizm tarihidir. Yayımlanmış iki kitabı

bulunmaktadır: Fransız Notre Dame de Sion Lisesi hakkındaki *Notre Dame de Sion: 150 Yılın Tanığı* (2006) ve *Çukolata: A Turkish History of Chocolate* (2014). Ayrıca çeşitli romanları Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiştir.

Meltem Toksöz, Boğaziçi Üniversitesi'nde doçenttir. *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region in the Ottoman Empire, 1850–1908* (2010) eserinin yazarı ve Türkçe tercümesi 2015 yılında yayımlanan *Cities of the Mediterranean: From the Ottoman Times to the Present* (2011) (*Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, İş Bankası Kültür Yayınları) kitabının editörlerindendir. Doğu Akdeniz'deki pamuk tarımı ve ticareti, Kilikya'nın bölgesel tarihi ile Türk ve Osmanlı tarih yazımı hakkında yayınları mevcuttur. Araştırma alanları tarih yazımı, entelektüel tarih, ekonomi tarihi ve Osmanlı son döneminde devlet ve toplumun modernleşmesini içermektedir.

Özgür Türesay, Paris'teki École Pratique des Hautes Études'de (EPHE) doçenttir. Doktorasını, 19. yüzyılın ikinci yarısında ünlü bir Osmanlı aydını olan Ebüzziya Tevfik (1849-1913) hakkındaki tezi ile 2008 yılında Institut National des Langues et Civilisations Orientales'de (Paris) tamamlamıştır. Osmanlı son dönemi entelektüel ve siyasi tarihi hakkında, *Turcica*, *European Journal of Turkish Studies*, *Études Balkaniques*, *Cahiers Pierre Belon*, *Anthropology of the Middle East*, *Revue d'histoire Moderne et Contemporaine*, *Tarih ve Toplum* *Yeni Yaklaşımlar*, *Mütefferrika*, *Kebikeç* ve *Toplumsal Tarih* gibi akademik dergilerde çeşitli makaleler yayımlamıştır. Halihazırda Osmanlı İmparatorluğu'nda 1860'lar ve 1920'ler arasındaki dönemde spiritizm tarihi üzerinde çalışmaktadır.

Erik-Jan Zürcher, Leiden Üniversitesi'nde Türkiye çalışmaları profesörüdür. Araştırmaları daha çok Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ve Jön Türk hareketi dönemleri ile ilgilenmektedir. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (1905–1926) (1984), *Turkey: A Modern History* (1993) ve *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (2010) gibi eserlerin de dahil olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti hakkında birçok kitabın yazarıdır ve bölgenin siyasi ve toplumsal tarihi hakkında çeşitli eserlerin editörlüğünü yapmıştır.

GİRİŞ

Noémi Lévy-Aksu ve François Georgeon

Birden fazla yazarın katkıda bulunduğu, 1908 Jön Türk Devrimi'nin sonrasında yaşanan gelişmelere odaklanan bu kitap, devrim sonrası yapılanmayı şekillendiren siyasi ve toplumsal dinamiklere ve devrim coşkusundan yerel ve merkezî seviyelerdeki gerilimlere doğru olan dönüşüme yeni bir ışık tutmayı amaçlayan kolektif bir projenin sonucudur. 2008'de devrimin yüzüncü yıl dönümü vesilesiyle gerçekleştirilen birçok bilimsel etkinlik ve yayının bir uzantısı olarak başlamıştır. Diğer devrimlerde de olduğu gibi, bu yıl dönümü Jön Türk Devrimi'ne karşı akademik ve akademi dışı ilgiyi artırmış, tartışmaları yeniden canlandırmış ve yeni araştırma kanalları açmıştır. Bu çalışmaların yeni tarih yazımına yaptığı katkıların hakkı teslim edilmelidir ve elinizdeki kitap da bu anmanın geç kalmış bir ürünü olarak düşünülebilir.¹ Aynı zamanda, kolektif projemiz daha spesifik bir soruya odaklıydı: anma bittikten sonra, devrimin ardından gerçekleşenleri sorgulamak ve yeni rejimin ilk yılında siyasi ve toplumsal alanları dönüştüren dinamikleri incelemek istedik. Bu konu kitabın yazarlarının bazılarının araştırma alanlarının zaten bir parçasıyken, diğerleri bu soru etrafında yeni araştırma yolları açma fırsatı buldular. Yazarların tamamı, Jön Türk Devrimi'nin sadece bir olay ya da

1 Bu anmanın sonucu olarak ortaya çıkan bazı kitaplar için, bkz. Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Yadigâr-ı Meşrutiyet*. Tarık Zafer Tunaya Anısına (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010); Sina Akşin (ed.), *100.Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010); Ferdan Ergut (ed.), *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2010); François Georgeon (ed.), *'Livresse de la liberté! La révolution de 1908 dans l'Empire Ottoman* (Leuven ve Paris: Peeters, 2012); Uygur Kocabaşoğlu (ed.), *Hürriyet'i Beklerken, İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010); Zekeriya Kurşun ve diğerleri (ed.), *100.Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009); Tamer Erdoğan (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008); Sacit Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet (1908–1913)* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008); Osman Köker (ed.), *Yadigâr-ı Hürriyet, Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları* (İstanbul: Bir-zamanlar Yayıncılık, 2008).

olaylar dizisi değil, sonuçları ve yan etkilerinin farklı coğrafi ve kronolojik ölçekler bir araya getirilerek, çok boyutlu bir bakış açısı ile değerlendirilmesi gereken bir süreç olduğu konusunda hemfikir. Yazarlar, kitapta sunulan vaka çalışmaları ile bu geniş araştırma alanına mütevazı katkılarını sunmayı ummaktadırlar.

2008'den önce ve sonra 1908 Devrimi: Kısa bir Literatür Değerlendirmesi

1908 Devrimi'nin hakkında detaylı bir literatür incelemesi bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Devrimin siyasi arka planı ile öncesinde ve sonrasında gerçekleşen olaylar hakkında birçok çalışma yapılmıştır. 1908 uzun süre boyunca 1923'e ve Kemalist Devrim ismi verilen olguya yapılan resmî vurgu tarafından gölgelenmiş ve bu durum konu hakkında akademik çalışma eksikliği ile sonuçlanmış olsa da, Türkiye'deki akademik çevrenin son dönem Osmanlı tarihine kademeli olarak daha açık hale gelmesi ve Türk ve yabancı akademisyenler arasında bu konuya karşı oluşan yeni ilgi, 1980'lerden beri Jön Türk Devrimi'ne karşı yeni yaklaşımların önünü açmıştır.² Tarık Zafer Tunaya'nın siyasi partiler hakkındaki öncü çalışmaları ve Feroz Ahmad'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) hakkındaki eserinin ardından, Zafer Toprak İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ekonomi politikası ve sosyal dinamikleri hakkındaki çalışmaları ile devlet ve toplum ilişkisinin az bilinen yönlerine yeni bir ışık tutarak bu dönüşümde önemli bir rol oynadı.³ Çeşitli çalışmalar muhtemel koşulları ve siyasi anlamlarını ele alma girişiminde bulununca, devrim tarih yazımı tartışmalarının konusu haline gelmeye başladı. Şükrü Hanioglu'nun Jön Türk hareketi hakkındaki ufuk açıcı eserleri veya Aykut Kansu'nun devrime karşı kışkırtıcı siyasi yaklaşımı bu akımın ilk örnekleri arasındadır.⁴ Hanioglu, devrimin entelektüel ve siyasi arka planını, onun ana kahramanları olan Jön Türkler açısından incelerken, Kansu devrimin

2 Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul: Remzi, 1987).

3 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007); Feroz Ahmad, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914 (Oxford: Clarendon Press, 1969); Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918) (Ankara: Yurt Yayınları, 1982). Ekonominin yanında, Toprak, İkinci Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde siyasi düşünce, devlet politikaları ve kadınlar hakkında kapsamlı yayınlar yapmıştır.

4 Şükrü Hanioglu, The Young Turks in Opposition (Oxford: Oxford University Press, 1995); Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908 (Oxford: Oxford University Press, 2001); Aykut Kansu, The Revolution of 1908 in Turkey (Leiden: Brill, 1997).

demokratik potansiyelini savunup, Cumhuriyet'in 1923'te kuruluşunun devrimsel karakterini reddederek, 1908 Devrimi'ni modern Türk tarihinin revizyonist bir okumasının merkezine yerleştirdi. Bu sırada, Erik-Jan Zürcher, Jön Türklerin toplumsal ve coğrafi kökenlerine yaptığı özel bir vurgu ile, "İttihatçı unsur" dediği kavrama yeni bir ışık tuttu.⁵ Jön Türk dönemi, Türk milliyetçiliğinin bir ideoloji ve siyasi araç olarak doğuşunu araştıran çalışmaların da merkezindeydi.⁶ Yorumlarındaki önemli görüş ayrılıklarına rağmen, Jön Türk Devrimi ve sonrasındaki gelişmeler hakkındaki bu yaklaşımların çoğu bu dönemi eskiden yeniye doğru bir geçiş, sonuçları modern Türkiye'yi şekillendirecek olan siyasi bir laboratuvar olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda, bu dönem son dönem Osmanlı tarih yazımının dinamizmi ve 19. yüzyıl sonu/20. yüzyıl başı sırasındaki siyasi, toplumsal ve kentsel dönüşümler hakkındaki yenilikçi yaklaşımlarından çok az yararlanmıştı ve bu durum II. Abdülhamid'in saltanatı hakkındaki öncü eserlerin sayısındaki artışla bir zıtlık teşkil etmiştir.⁷

Bu bakımdan, 2008'deki anma dalgası 1908 Devrimi'ni bütünsel tarihin konusu haline dönüştürmekte ve onunla Osmanlı tarih yazımındaki son eğilimler arasında yeni bir bağlantıyı tam anlamıyla kurmakta çok işe yaramıştır. 2008 etkinliklerinde rol alan araştırmacılar, konuyla ilgili bakış açılarını çoğaltarak, devrimin siyasi, toplumsal ve kültürel etkilerini incelemiş, yeni alanlar, aktörler ve konulara ışık tutmuşlardır. Bu çalışmaların birçoğunda odak noktası, devrim veya Jön Türklerden devrim sonrası dönemdeki sosyal yapının mikro-çalışmalarına kaymıştır. Toplumsal yaşam, cinsiyet ilişkileri, işçi örgütlenmesi ve yeni ifade biçimleri gibi konular, araştırmacıların İmparatorluk'un birçok bölgesindeki toplumsal ve kültürel çeşitliliği eskiye göre

5 The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926) (Leiden: Brill, 1984); The Young Turk Legacy and Nation Building (Londra: I.B.Tauris, 2010).

6 Masami Arai, Turkish Nationalism in the Young Turk Era (Leiden: Brill, 1992). Erik-Jan Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", K.H. Karpat (ed.), Ottoman Past and Today's Turkey (Leiden: Brill, 2000) içinde s. 150-79.

7 Selim Deringil, The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909 (Londra ve New York: I.B.Tauris, 1998); Nadir Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); François Georjeon, Abdülhamid II, le sultan calife (1876 - 1909) (Paris: Fayard, 2003). Son iki yazar, İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni II. Abdülhamid saltanatı hakkındaki değerlendirmeleriyle tamamen bütünleştirerek Jön Türk Devrimi'ni ardından gelen dönüşüm ve devamlılıkların analizine fazlaca yer ayırmışlardır.

çok daha iyi bir şekilde dikkate alabilmesini sağlamıştır. Bu yeni çalışmalar, arşiv malzemeleri, meclis zabıtları, çeşitli dillerdeki gazeteler veya şahsi anlatılar gibi hala üzerlerinde yeterince çalışma yapılmamış birçok kaynağa da dikkat çekmiştir.

İster devrim anına ister İkinci Meşrutiyet Dönemi başına odaklanıyor olsunlar, 1908 anması sonucunda ortaya çıkan yayınlar devrimi anlamak için keşifsel bir araç olarak çeşitliliğe önem verdiler: devrimdeki olayları ve sonuçlarını açıklayacak tutarlı tek bir anlatımdansa, döneme ilişkin çok sesli bir yaklaşım geliştirmeye çalıştılar. Sonucun parçalı karakteri bu türden kolektif projelerin kaçınılmaz bir neticesidir. Aynı zamanda, bu yaklaşım daha eski çalışmalar tarafından gündeme getirilmiş olan daha geniş teorik soruları bir kenara bırakmanın kasıtlı veya üstü kapalı bir yolu olarak da anlaşılabilir: Jön Türk Devrimi ne kadar devrimciydi? Bu ne devrimi, kimin devrimiydi? Jön Türk Devrimi hakkındaki yaklaşımlar Cumhuriyet siyaseti ile daha az bütünleşik ve Osmanlı imparatorluk bağlamına daha yerleşmiş hale gelirken, devrimin siyasi anlamı sorusu da keskinliğinin bir kısmını kaybetti.

Yakın zamanda yayımlanmış iki kitap bu sorunun hala sorulması gerektiğini harika bir şekilde gösterdi. Nader Sohrabi'nin yakın tarihli *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*⁸ (2011) eseri, bu iki vakayı karakterize eden siyasi dinamiklerin düşündürücü ve teorik bakımdan bilgi dolu bir incelemesini içerir.⁹ Sohrabi, bu iki vakayı "meşruti devrimler" olarak isimlendirerek yalnızca 1908'in devrimci karakterini vurgulamamış, aynı zamanda dönemin siyasi alanındaki yerini de açık bir şekilde belirlemiştir. Bu argüman onun, devrimin itici gücü olarak toplumsal gerilimleri bir kenara bırakmasına yol açar. Devrim ve otoriter dönüşümünü Jön Türklerin siyasi projesi ile özdeşleştiren Sohrabi, İttihatçıların meşrutiyetçiliği iktidar üzerindeki hakimiyetlerini inşa etmek ve sürdürmek amacıyla bir araç ve amaç olarak kullandıklarını ileri sürmek için ağırlıklı olarak Meclis ve devlet aygıtı içindeki gelişmelere odaklanır. Erken İkinci Meşrutiyet Dönemi'ndeki siyasi gelişmeler hakkında mevcut, açık ara en sofistike çalışma olan bu eser, Jön Türk Devrimi'ni 20. yüzyıl başındaki daha geniş devrimler dalgası içinde yeniden düşünmenin gerekliliğini de gösterir.

Yazarlarından bazıları devrimi tarihsel bağlamı içine yerleştirmeye ve bu dönem sırasında Jön Türkler tarafından yapılan siyasi tercihlerden bahsetmeye

8 Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Devrim ve Meşrutiyetçilik

9 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

çalışırken, mevcut çalışma, Jön Türk Devrimi'nin etkisini ve onun yönelimini belirleyen toplumsal dinamikleri incelemek için farklı gözlem ölçeklerini bir araya getiren, daha geniş çaplı ve çoğulcu bir yaklaşım tarafından karakterize edilmektedir. Bu analizin çerçevesi, Der Matossian'ın, devrim sonrası hayal kırıklığını Ermeni, Arap ve Yahudi topluluklarının bakış açılarından araştıran *Shattered Dreams of Revolution* (2005) başlıklı çalışması ile birçok ortak noktaya sahiptir.¹⁰ Der Matossian, devrimin toplumsal yaşam ve yerel siyaset üzerindeki etkisini araştırarak, 1908 ve sonuçları hakkındaki bakış açımızı merkezden uzaklaştırmamız gerektiğine işaret eder. İstanbul'daki siyasi gelişmeler ile yerel dinamikler arasındaki karmaşık bağı da determinizm tuzağına düşmeden, hem üzerinde çalıştığı bu iki yapının her birinin ayrı özelliklerini, hem de daha genel anlamda Osmanlı kamu alanına olan bütünleşmesini vurgulayarak gösterir. Der Matossian'ın çalışması, bizim, devrimin siyasi ve toplumsal anlamlarının bu farklılaşmış kabullerde gizli olduğunu varsayarak, 1908'in sonuçlarına farklı türdeki toplulukların tecrübeleri üzerinden yaklaşılmaya çalışan kolektif projemiz için büyük bir ilham kaynağı olmuştur. Ancak, bu çok yazarlı eserde, toplum ölçeği (loci) bu dönüşümleri analiz etmek için seçilen mekanlardan sadece biri olacaktır. Toplumsal dinamiklere, yerel yönetimlere ve siyasi kararlara dair birden fazla odak noktasına sahip olan yaklaşımımız, çeşitli toplumsal kategorilere, tanınan bireylere veya unutulmuş aktörlere odaklanarak, erken Jön Türk döneminde devrimin yönünü belirleyen bazı tartışmalar ve gerilimlere ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Devrim Sonrası, ancak hala Devrim: Devrimin Zamansallığını Sorgulamak

Bu kitap, bir vaka çalışmaları derlemesi olarak, İkinci Meşrutiyet hakkındaki daha önceki yayınlar tarafından geliştirilmiş olan çok sesli yaklaşıma özgün sesler katmak amacındadır. Devrimin ilk yıllarını karakterize eden siyasi, toplumsal ve kültürel coşku kâğıt üzerinde de bir devrime yol açmıştır. Dönem hakkında mevcut olan çok çeşitli birincil kaynaklar tarihçi için, çoğunlukla hala üzerinde çalışılmamış, aşırı derecede zengin bir malzeme sunar. Kitaptaki makaleler, Osmanlı devlet arşivleri, Meclis zabıtları, yerel gazeteler, o döneme ait hatıratlar, diplomatik evraklar ve görsel kaynaklara dayanarak bu özgün malzemeye dikkat çekmeyi ve devrim sürecinin bazı daha az bilinen yönlerine ışık tutmayı umut etmektedirler.

10 Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2014).

Aynı zamanda, bu kolektif çalışma Jön Türk Devrimi vakasında devrimin zamansallığı sorusunu gündeme getirmek için bazı izlekler içerir. Devrimci coşkunun toplumsal gerilimlere ve siyasi sertleşmeye dönüştüğü süreçteki bazı dönüm noktalarını belirlemeye ve tartışmaya çalışır. Çoğunlukla Kanun-ı Esasi'nin 1908 Temmuz'unda yeniden tesis edilmesinden sonraki bir yıla odaklanan kitap makaleleri, yeni kahramanları ve yöneticileri yüceltip diğer kişi ve grupları kademeli olarak marjinalleştiren ve bazen ise suçlu sınıfına koyan yeni siyasi yapının, yerel seviyede ve imparatorluk seviyesinde nasıl şekillendirildiğini sorgularlar. Burada tarif edilen süreç doğrusal ya da deterministik olmanın tamamen dışındadır. Eski ile yeni arasındaki mücadelenin ve İTC Jakobenleri ile liberaller arasındaki klasik çatışmanın ötesine geçmeye çalışan makaleler, yeni siyasi ve toplumsal yapıların akışkanlığının üzerinde dururlar. Sırasıyla devrimci kahramanların yapısı, eski rejim tarafından sürgün edilmiş bürokratların marjinalleştirilmesi ve İTC tarafından Arnavut vilayetlerinde kurulan hakimiyete odaklanan Saadet Özen, Özgür Türesay ve Nathalie Clayer bu vakaların, altlarında yatan siyasi teşebbüsler ve toplumsal gerçekler dikkatle incelenmeden anlaşılamayacağını gösterirler. Siyasi mensubiyetler, toplumsal ağlar veya cemaat ağları ve bunların yanında ekonomik çıkarlar, kendilerini eski veya gösteriler, protestolar, grevler ve şiddet eylemleri gibi yeni formlarda dışa vuran eş zamanlı ve çatışmacı istekler yaratmıştır.¹¹ Fatmagül Demirel'in Osmanlı hapishanelerinin durumu hakkındaki araştırması, Vangelis Kechriotis'in Aydın demiryolu grevleri hakkındaki çalışması ve François Georgeon'un Ramazan ayı sırasındaki toplumsal gerilimler üzerine analizi, 1908 yaz ve sonbaharında devrimle ilgili beklenti ve korkuların çeşitli yönlerini inceler. Bu vakaların hepsinde, hürriyet ve meşrutiyet, koşullara bağlı olarak, iddiaları meşrulaştırmak veya anarşi kuruntusunu artırmak için çoklu anlama sahip terimler olarak kullanıldı. Devrimden önce de var olan ideolojik tercihleri göz ardı etmeksizin, bu ilk aylarda toplumsal gerçeklerle karşı karşıya kalmak, Erdal Kaynar tarafından üzerinde çalışılan Ahmet Rıza vakasında olduğu gibi, yeni siyasi elit tarafından geliştirilen siyasi tercihlerin şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir. Yönetici çevrenin dışında, yazılı basının ve cemiyetlerin hızlı gelişimi ile kentsel alanın yeni kullanım şekilleri

11 1908 Eylül ayında Avusturya ürünlerine karşı başlatılan boykot aynı zamanda bu yeni toplumsal seferberlik şekillerinin bir parçasıydı. Bkz. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I.B.Tauris, 2010).

daha önce var olandan çok daha canlı ve aynı zamanda çatışmacı bir kamusal alanın ortaya çıkmasına sebep oldu.¹²

Meşrutî dönüşümün yanı sıra ve ötesinde, bu toplumsal dinamikler, Temmuz'daki ayaklanmayla başlayan, 1909 ilkbaharı ve yazında artan gerilimlerin ve şiddetin yolunu açan temel devrimsel süreçler. Erik-Jan Zürcher, 31 Mart Vakası analizinde, 1909 Nisan ayaklanmasını bu artan husumet sürecinde konumlandırır. Aynı zamanda, bu olayın iktidar dengesini kalıcı şekilde değiştiren bir dönüm noktası olarak sahip olduğu öneme işaret eder. 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu tarafından bastırılması şüphesiz devrim sonrasında bir dönüm noktasıydı. Bu gelişmeler, 1909 Nisan'ındaki Adana katliamları ile birlikte hürriyet ve uhuvvet hayallerinden geriye kalanları yıkmış ve iktidarın İttihatçıların elinde toplanmasını hızlandırmışlardır. Rejimin kanuni ve siyasi ufku meşrutiyetçilik olarak kalsa da, Meclis'teki ve basındaki tartışmalar meşrutiyetçiliğin anlamı ve onu koruma usulleri hakkında derin görüş ayrılıklarını açığa vurmuşlardır. Sırasıyla kamusal toplantılar hakkındaki kanunu ve 1909 yazında kabul edilen Kanun-î Esasî değişikliğini analiz eden Noémi Lévy-Aksu ve Ileana Moroni, kanun yapımını, ideolojik ayrılıkların, siyasi çıkarların ve toplumsal gerçeklerin söylem düzeyinde ifade edildikleri ve kişisel özgürlük ve milli egemenliğin tekrar tanımlanması ile sonuçlandıkları ana mekanlardan biri olarak teşhis ederler. Basın özgürlüğü 1909 ilkbaharında yasal ve yasadışı araçlarla engellenmeye başlanmış olsa da gazeteler devrimin siyasi anlamının hararetle bir şekilde tartışılmaya devam edildiği bir başka ortamdı. Bir Ermeni gazetesi olan *Jamanak* ve Hüseyin Hilmi'nin sosyalist mecmuası olan *İştirak* hakkında birer bakış sunan Aylin Koçunyan ve Meltem Toksöz devrim tarafından yaratılan çeşitli siyasi ufuklara dikkat çekerler. Hem merkezî hem de yerel düzeyde, İTC'nin yükselişi devrimin yönünü belirlemiştir. Ancak, İttihatçılar devrimin mirasını tekelleri altına alamamış ve siyasi anlamı hakkındaki farklı yorumları susturamamışlardı. Baskı, şiddet ve yıkılan hayallere rağmen, Osmanlı kamuoyunun (oylarının) beklenti ufku kaynağını 1908 Devrimi'nin getirdiği yeni zamansallıktan aldı.

Bu kitaptaki makaleler bu devrim sonrası ancak hala devrimsel olan zamansallık içindeki yeni yapıyı şekillendiren anları ve değişimleri farklı bakış açılarından aydınlatırlar. Bu bakımdan, bu kitap tarafından benimsenen

12 1908 Devrimi'nden sonra kamusal alanı kavramı hakkındaki bir tartışma için, bkz. Bedross Der Matossian, 'The Development of Public Spheres among Armenians, Arabs, and Jews after the Young Turk Revolution of 1908', François Georgeon (ed.), 'L'ivresse de la liberté! La révolution de 1908 dans l'Empire ottoman (Leuven: Peeters, 2012) içinde.

nispeten dar kronolojik çerçeve çok tartışılan bir sorunun üstü kapalı bir cevabı kesinlikle değildir: Bir devrim ne zaman biter? 1909 Ağustos’unda gerçekleştirilen anayasal değişiklik yeni rejimde siyasi ve yasal dengelerin tanımlanmasında önemli bir aşamayı teşkil eder. Ancak, bu süreç müteakip yıllar boyunca devam etmiştir. 1913 Ocak ayında, İttihatçıların iktidar üzerinde kalıcı bir kontrol elde etmesini sağlayan darbe, rejime karşı iç ve dış tehditlere özellikle vurgu yapan bir devrimci söylemi tekrar ön plana taşıdı. Savaşın bu gelişmeler üzerindeki etkisini hafife almadan, bunlar ile devrimin ardından gelen ilk yıldaki söylem ve politikalar arasında bağlantı kurmak, otorite, şiddet ve milliyetçiliğe yaklaşımlardaki devamlılık ve değişimleri değerlendirmek için çok önemlidir. Jön Türk liderlerinin 1918’de ülkeyi terk etmelerinin ardından dahi, bürokrat ve askerî kadrodaki devamlılıklar, cumhuriyet dönemine geçişi bu devrim sonrasının bir parçası olarak tartışmayı uygun hale getirir.

Farklı makaleler arasında çok sayıda bağlantılar olsa da kitap üç ana kısma ayrılabilir. Devrimin ünlü ve daha az tanınan aktörlerinin incelenmesi ile başlar: zamanın görsel dokümantasyonu ile kahraman ve kurtarıcı olarak övülen Makedonya Ordusu subayları (Özen); Jön Türk hareketinin Paris’teki lideri Ahmed Rıza’nın vakası üzerinden sürgünden dönen Jön Türk ideologları ve onların siyasi gerçeklerle karşı karşıya gelmeleri (Kaynar); eski rejim tarafından sürgüne gönderilen, yeni siyasi düzen içinde yerlerini bulmak için çabalayan bürokratlar (Türesay); genel af ile aniden hürriyetlerini tekrar kazanan siyasi mahkûmlar (Demirel).

Kitap ikinci kısımda toplumsal istekler ile İttihatçıların iktidar üzerindeki hakimiyeti arasındaki yüzleşmenin bazı önemli aşamalarına ışık tutar: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Arnavut bölgelerinde otoritesini kabul ettirmek için stratejileri (Clayer); Aydın demiryolu grevi vakasında olduğu haliyle, 1908 yılı yazında ekonomik ve toplumsal düzene karşı çıkan toplumsal hareketler; (Kechriotis) ‘hürriyet Ramazan’ı sırasında, yükselen sekülerleşmeyi protesto eden muhafazakar ve dinî aktörler arasındaki ilk hoşnutsuzluk belirtileri (Georgeon); 1909 Nisan’ında İstanbul’daki karşı devrim ayaklanmasının büyük meydan okuması ve Hareket Ordusu tarafından bastırılması (Zürcher); kamusal toplantıların kanun ve idare yoluyla şekillendirilerek düzeni tekrar tesis etme çabaları (Lévy-Aksu).

Nihayet son kısımda, kitap 1908’de tekrar tesis edilen Osmanlı Kanun-ı Esasisi’ne yönelir, devrim sonrasındaki çok çeşitli meşrutiyet anlayışlarını

üç vaka üzerinden sorgular: Ermeni gazetesi *Jamanak*'ın meşrutiyet ile ilgili beklentileri (Koçunyan); 1909 anayasal değişikliği ve milli egemenliğin tanımı üzerindeki etkisi (Moroni); ve devrimle ortaya çıkan alternatif bir siyasi seçenek olarak sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimi (Toksöz).

Bu kitap belirli bir zaman dilimine ve coğrafyaya – çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'nda devrimin ardından gelen ilk yıl - odaklanıyor olsa da, tartışılan gelişmeler Jön Türk Devrimi'nin mirası hakkında daha genel bir soruyu gündeme getirir. Coğrafya bakımından, daha önce de bahsedildiği gibi, Jön Türk Devrimi'nin etki alanı bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsetmek için kullanılan bir ifade olan *memalik-i mahrusan*'ın çok daha ötesine gitmiştir.¹³ 1908 Devrimi, 1905-1906'daki Rusya ve İran devrimlerini izlemiş ve 'Jön' hareketlerinin Cezayir'den Kabil'e kadar 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı, Cezayir, Tunus, Mısır veya Afganistan gibi Müslüman ülkelerdeki siyasi muhalefete yeni bir renk kazandırmıştır. Devrim dalgası takip eden yıllarda, 1910'da Meksika ve 1911'de Çin'e ulaşarak yayılmaya devam etti. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki siyasi ve toplumsal yapıya kökten bağlı olsa da, Jön Türk Devrimi meşrutiyetçiliğe doğru olan küresel hareketin de bir parçasıydı. Nitekim, bu “küresel dalgalar ile yerel aktörleri” karşılaştırmalı bir çerçeve içinde değerlendirmek önemlidir.¹⁴

Bu karşılaştırmalı çerçeve sadece devrimin siyasi ve toplumsal koşullarını analiz etmek için değil, aynı zamanda Jön Türk Devrimi'nin takip eden yıllarda nasıl hatırlandığını araştırmak için de yararlıdır. 1908 Temmuz'u ister devrime aktif olarak katılmış ister sadece sonuçlarına tanıklık etmiş olsunlar, “1908 nesli”nin hafızasında olağanüstü bir an olarak kaldı. Devrimin sloganından alınan “hürriyet” ve “adalet” kavramları, çeşitli dillerdeki “hürriyet ihtilali” ifadesinin de gösterdiği gibi, Osmanlı-sonrası dünyanın 1908 hakkındaki hatıralarında merkezî bir rol oynadı. Ancak, Orta Doğu ve Balkanlar'da, 1908 hakkındaki bu olumlu değerlendirme sıklıkla, devrim ideallerine ihanet ettikleri düşünülen İttihatçılara karşı sert bir eleştiri ile birleşir. Devrimin mirası hakkındaki herhangi bir tartışma bu devrimi bir olay veya bir süreç

13 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*.

14 Nader Sohrabi, 'Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered', *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), s.45-79.

olarak seçici şekilde hatırlama veya unutma şekillerine karşı da eleştirel bir yaklaşım olmalıdır.

Daha yakın dönemde, 2011 başında Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da yaşanan ayaklanma dalgası devrim paradigmaları ve siyasi gerilimin örüntülerine karşı yeni bir ilgiyi alevlendirdi. "Arap Baharı" olarak adlandırılan olguyu daha geniş bir tarihî bağlam içine yerleştirme çabaları, bu ayaklanmaların siyasi ve toplumsal anlamlarını tartışmak için buluşsal modellerden biri olarak 1908 Devrimi'nin üzerinde durdu.¹⁵ Toplumsal seferberliğin rolünü, askerî kurumların müdahilliğini veya şiddet kullanımını bu karşılaştırmalı bakış açısı içinde sorgulamak, bir yandan muhafazakar rejimlerin ve dikta-törlüklerin kilidini açmanın imkanlarının, diğer yandan da devrim sonrası dönemi yönetmenin zorluklarının üzerinde düşünmenin bir başka yoludur. Bu bakımdan, bu kitapta Jön Türk Devrimi ve sonrasını tartışmak için takip edilen izlekler daha yakın dönemde olan veya henüz gerçekleşmemiş olan ayaklanma ve devrimler hakkındaki anlayışımıza da katkıda bulunabilir.

---

15 Merhan Kamrava (ed.), *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969).
- Alkan, Mehmet Ö. (ed.), *Yadigâr-ı Meşrutiyet. Tarık Zafer Tunaya Anısına* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).
- Akşin, Sina (ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).
- Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: Brill, 1992).
- Çetinkaya, Doğan, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I.B.Tauris, 2010).
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra ve New York: I.B.Tauris, 1998).
- Erdoğan, Tamer (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).
- Ergut, Ferdan (ed.), *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2010).
- Georgeon, François (ed.), *'L'ivresse de la Liberté! La Révolution de 1908 dans l'Empire Ottoman* (Leuven ve Paris: Peeters, 2012).
- *Abdülhamid II, Le Sultan Calife* (Paris: Fayard, 2003).
- Hanioglu, Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford, 2001).
- *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995).
- Kamrava, Merhan (ed.), *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East* (Oxford: Oxford University Press, 2014).
- Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997).
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Hürriyet'i Beklerken, İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).
- Köker, Osman (ed.), *Yadigâr-ı Hürriyet, Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008).

- Kurşun, Zekeriya ve diğerleri (ed.), *100.Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009).
- Kutlu, Sacit, *Didâr-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet (1908–1913)* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008).
- Matossian, Bedross, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire* (Stanford: Stanford University Press, 2014).
- ‘The Development of Public Spheres among Armenians, Arabs, and Jews after the Young Turk Revolution of 1908’, François Georgeon (ed.), *L’ivresse de la Liberté! La Révolution de 1908 dans l’Empire Ottoman* (Leuven ve Paris: Peeters, 2012) içinde.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
- Sohrabi, Nader, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- ‘Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered’, *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), s.45-79.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat (1908–1918)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982).
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).
- Zürcher, Erik-Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)* (Leiden: Brill, 1984).
- “Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908–1938”, K.H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today’s Turkey* (Leiden: Brill, 2000) içinde.
- *The Young Turk Legacy and Nation Building*: (Londra: I.B.Tauris, 2010).

BİRİNCİ KISIM

**YENİ YAZGILAR:
DEVİRİMCİ KAHRAMANLAR VE BOŞA ÇIKAN
UMUTLAR**

HÜRRİYETİN KAHRAMANLARI: MÜCADELENİN İMAJLARI

BÖLÜM 1

Saadet Özen

Sözlük anlamıyla “özgürlük” manasına gelen *Hürriyet*, 1908’deki Jön Türk Devrimi’nin ilkelerinden biriydi ve yazının kalanında Kanun-i Esasi’nin 1908’de tekrar yürürlüğe girmesinden Sultan II. Abdülhamid’in 1909’da tahttan indirilmesine kadar olan devrim döneminin genel isimlendirmesi olarak kullanılacaktır. Kısaca özetlersek, Sultan II. Abdülhamid’e (hükümdarlığı 1876-1909) karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (İTC) önderliğinde gerçekleşen 1908 “Jön Türk Devrimi”, 23 Temmuz 1908’de, Manastır’daki (günümüzde Bitola) genç subayların 1877’de Sultan II. Abdülhamid’in kendisi tarafından askıya alınan Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girdiğini ilan etmesiyle zirvesine ulaştı. Ancak, ertesi gün İstanbul gazeteleri Meşrutiyet’in yeniden ilanını padişahın kendisinin fermanı olarak duyurdular. Padişah Meclis’i tekrar topladı, fakat yeni parlamenter dönemin dokuzuncu ayında başkentte silahlı bir ayaklanma patladı. İTC, gönüllü birlikler tarafından da desteklenen düzenli kuvvetlerden oluşan bir “Hareket Ordusu” kurarak, bu duruma karşı net bir tepki gösterdi. 24 Nisan’da Hareket Ordusu payitahtı ele geçirdi. 27 Nisan’da Meclis, Sultan Abdülhamid’i tahttan indirdi ve yerini tahta V. Mehmed Reşad sanıyla çıkan kardeşi Reşad aldı.¹

Bu çalışmanın ana odağı olan *Hürriyet* hakkındaki görseller geçmişin geriye dönük, retrospektif inşasında, tasavvurumuzu hala kısmen şekillendirmektedirler. Meşrutiyet Dönemi’nin görsel betimlemelerine göz atmak öncelikle ortak bir hisse işaret edecektir: belirgin bir toplumsal/siyasi ayırım olmaksızın,

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003), s. 7-111.

insanlar tarafından özgürlüğün hep birlikte kutlanması. Bu betimlemeler, ilk bakışta Aykut Kansu'nun Manaki Kardeşler'in *Hürriyet* albümünü değerlendiren söylediği gibi, "devrim coşkusu görmek isteyenleri"² tatmin edebilecekmiş gibi görünürler. Bu durum Roni Margulies tarafından ise şu sözlerle açıklanmıştır: "... ben döneme özel ilgi duymama rağmen, Meşrutiyet'in uyandırdığı kitlesel coşkunun elinizdeki albümde belgelendiği kadar muazzam olduğunu ancak hayal meyal hissedebiliyorum, ama bilmiyordum".³

Ancak, bu yekpare sevinç perdesinin daha yakından incelenmesi bazı nüansları ortaya çıkarır: "Padişahım Çok Yaşa!" sloganlı kartpostallar mevcut, bazı diğer kartpostallar ise "hürriyet, uhuvvet, ittihat", bazen de "adalet" sloganlarını metheder; görsel iletişim araçlarının bir kısmı Osmanlı armasıyla birlikte padişahın portresini, Yıldız Sarayı'nın silüetini sergilerken, diğerleri, en başta Enver Bey ve Resneli Niyazi Bey olmak üzere padişaha karşı olan ayaklanmanın liderlerini – bazen de Padişahla birlikte - gösterirler. Kanun-i Esasi'nin yeniden tesis edildiği tarih hakkında da bir mutabakat yoktur: 23 ve 24 Temmuz 1908 (Rumi Takvim'de 10-11 Temmuz 1324) tarihleri birbirlerine alternatif olarak zamansal kesinlik bakımından görselleri destekler. Genel görsel panorama, görsellerin üretimlerinin ve ilettikleri mesajların muhtemel alternatif öncüllerine dikkat göstermeyi gerekli hale getirmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada 1908'deki Jön Türk Devrimi sırasında ve sonrasında siyaseti belirleyenlere ve bunların ikonografik öz-temsillerine özellikle dikkat göstererek, isyan sonrasında filizlenen görsel anlatımları yeniden inşa etmeye çalışacağım: basitçe ifade edersek, padişah ve isyanın İTC'ye mensup failleri bu siyasi dönüm noktasını görsel olarak yeniden tanımladılar mı ve tanımladılarsa, neden ve nasıl tanımladılar? Ayrıca, görsel malzemeler liderlerin ortaya çıkışına ne ölçüde katkı sağladı?⁴

2 Aykut Kansu, "1908 Devrimi Üzerine Birkaç Söz", Osman Kökler(ed.), *Yadigâr-ı Hürriyet*, Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008), s. 10-37.

3 Roni Margulies (ed.), *Manastır'da İlân-ı Hürriyet 1908-1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), s. 7.

4 Bu çalışmanın temel varsayımları Boğaziçi Üniversitesi'nde 2010 yılında tamamladığım "Rethinking the Young Turk Revolution: Manaki Brothers' Still and Moving Images / Manaki Kardeşlerin Fotoğrafları ve Hareketli Görüntüleriyle 1908 Jöntürk Devrimi'nin Yeniden Değerlendirilmesi Üzerine" başlıklı yüksek lisans tezinden gelmektedir. Çalışmanın odağı günümüzde Üsküp'te, Makedonya Kinematek'de muhafaza edilen Manaki Kardeşler'in *Hürriyet*'e dair başlıklı filmleri. Hareketsiz görseller ikinci plandaydı ama filmlerin daha iyi değerlendirilmesinde katkıları olmuştur. 2010'dan 2013'e kadar, Prof. Arzu Öztürkmen, Doç. Dr. Ahmet Ersoy, Yard. Doç. Dr. Yavuz

Hürriyet Hakkında Görsel Çalışmalar İçin Kaynaklar

Benim çalışmamda “görsel”, *Hürriyet*’in, siyasi değişikliğin, devrimci karakterleri ile uygulamalarının temsili ve inşası için bir araç, kasıtlı bir görsel anlatı olarak fotoğraflık bir şekilde üretiminin araştırmasıyla sınırlandırılacaktır. Yazının devamında ayrıntılarıyla gösterileceği gibi, *Hürriyet*’in fotoğraflık kayıtları, basında basılı malzemeler yoluyla veya kartpostal betimlemeleri şeklinde olmak üzere, birkaç farklı şekilde dolaşıma girmiştir. Karikatürler, resimler veya sinema gibi diğer bütün görsel formların bu çalışmanın dışında bırakılmasının sebebi çok katmanlıdır. İlk olarak, tabii ki bir sınırlama gerekliliği bulunmaktadır: Mitchell’in tanımıyla, “görsel çalışmalar, görsel kültürün ... siyasetin, estetiğin ve görmenin ve görülmenin epistemolojisinin çalışmasıdır”⁵ ve bu çalışmaların zorunlu olarak keşiştiği sayısız alan -sadece görsel olanlar değil, aynı zamanda mimari, performans çalışmaları, vs.- görsel pratiklerin, çevreledikleri bütün ağlarla beraber sürekli vaka-tabanlı değerlendirilmesini gerektirmektedir. Alışlagelmiş anlamıyla görsel yekpare olmaktan da uzaktır ve her bir türün (karikatür, fotoğraf, çizim, renkli taş baskı, vs.) kendine has üretim şekline, hedef kitlesine ve seyircisine mesaj iletmek için nasıl kullanıldığına dikkat göstermeyi gerektirir. Dahası, *Hürriyet*’in görsel kültürü tamamen keşfedilmemiş değildir. Sayıca az olmalarına rağmen, özellikle karikatürler üzerine çalışmalar, Palmira Brummett’in *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*6 çalışmasında olduğu gibi, görsellerin siyasi değişimin ardından gelen düşünce yapısına işaret edebilen tarihi belgeler olarak potansiyellerini göstermektedir.

Bu tercihin ikinci sebebi ise *Hürriyet* ile ilgili mevcut olan önemli boyuttaki –hem arşivsel hem de işlenmemiş veya yayımlanmış- fotoğraflık malzeme külliyatı ve paradoksal bir biçimde bunlar hakkındaki analitik çalışmaların azlığıdır. Mustafa Özen’in “Meşrutî Devrim’in gerçekleştirilmesinde kartpostalların ve

---

Selim Karakışla ile Doç. Dr. Meltem Toksöz ve ben çıkarımlarımı derslerde tekrar gözden geçirdik. Buradaki çalışma bu yeniden gözden geçirmenin bir sonucudur ve daha önce derslerde yazılmış metinlerden bölümler içermektedir.

5 W.J.T Mitchell, “Showing Seeing: A Critique of Visual Culture”, Nicholas Mirzoeff (der.), *The Visual Culture Reader* (London and New York: Routledge, 1998) içinde, s. 87.

6 Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (New York: SUNY Press, 2000). Karikatürler hakkında ayrıca bkz. Günhan Börekçi, “The Ottoman and the French Revolution: Popular images of ‘liberty-equality-fraternity’ in the late Ottoman iconography, 1908-1912”, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1999.

fotoğrafların rolü hakkındaki gözlemi,⁷ aydınlatıcı bir hatırlatma olmuştur, ancak güncel tartışma ortamında yankı bulmamıştır. Yine de, görseller içeren bazı yayınlar zengin görsel belgeler sağlar: Sundukları çok çeşitli görseller çoğunlukla özel koleksiyonlardan gelen, en göze çarpan örneklerden bahsetmek gerekirse; Sacit Kutlu tarafından hazırlanan *Didâr-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet* (1908–13),⁸ editörlüğü Osman Köker tarafından yapılan *Yadigâr-ı Hürriyet, Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları*,⁹ editörlüğünü Bahattin Öztuncay'ın yaptığı *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100. Yılı*,¹⁰ ve *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı*.¹¹ Örneğin, *Yadigâr-ı Hürriyet* Orlando Calumeno'nun, içerdiği kartpostalların sayısı ve sundukları hikayenin devamlılığı ile etkileyici ve umut vadeden kartpostal ve madalya koleksiyonunu gün ışığına çıkarmıştır: Hürriyet'in ilk günlerinden 1909'daki karşı devrime ve Sultan V. Mehmed Reşat'ın tahta çıkışına kadar olan zaman diliminden toplam 98 resim içermektedir.

Bu kaynaklara ek olarak, 1910'larda oluşturulmuş 68 fotoğraflık bir albüm hem içeriği ile bilgi vericidir hem de daha fazla malzemeye yönlendirir: Manaki Kardeşler'in hazırladığı (Yanaki Manaki, 1878-1954 ve Milton Manaki, 1882-1964) *Manastır'da İlân-ı Hürriyet*.¹² Görünüşe göre bu albümün bir orijinal nüshası 1990'larda koleksiyonerler arasında dolaşımda kalmıştır. 1997'de tekrar basılan albüm ilk olarak, Balkanlar'da çok saygın birer fotoğrafçı ve kameraman olan, devrim günlerine Manastır'da şahit olmuş Manaki Kardeşler (Milton ve Yanaki Manaki)¹³ tarafından hazırlandı. Sadece fotoğrafları çekmekle kalmamışlar, aynı zamanda bunları, her birini görünürde belirli bir tarih ve bağlamla ilişkilendiren, böylece devrimin 1908 ve 1909

7 Mustafa Özen, "Visual Representation and Propaganda: Early Films and Postcards in the Ottoman Empire, 1895–1914", *Early Popular Visual Culture*, 6/2 (2009), s. 145–57. Hürriyet ile alakalı filmlere de değinmektedir.

8 Sacit Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet* (1908–1913) (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008; ilk baskı 2004).

9 Osman Köker (ed.), *Yadigâr-ı Hürriyet*.

10 Bahattin Öztuncay, *İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100. Yılı* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008).

11 Tamer Erdoğan (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).

12 Roni Margulies (ed.), *Manastır'da İlân-ı Hürriyet*.

13 Balkan sineması tarihi tartışmalarında Manaki Kardeşler son derece tartışmalı figürler olmuşlardır ve biyografileri çoğunlukla yazarlarının milliyetçi ve kültürel iddialarından etkilenmiştir. Bkz. Christos K. Christodoulou, *The Manakis Brothers: The Greek Pioneers of the Balkanic Cinema* (Selanik: Organization for the Cultural Capital of Europe, 1997); Giorgios Exarchos, *Adelfoi Manakia* (Selanik: Gavrilidis, 1991); *Tvo-restvoto na mrkata Manaki, Loeuvre des freres Manaki* (Üsküp: Matica makedonoska,

arasındaki zaman çizelgesinin özgün bir görsel anlatısını sunan açıklamalarla desteklemişlerdir.

Ancak Manaki Kardeşlerin Hürriyet sırasındaki görsel üretimleri bu albümle sınırlı değildir. 1974'te Üsküp'te kurulan Makedonya Kinematek ve Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, Bitola Şubesi, Manaki Kardeşler tarafından oluşturulmuş film kayıtlarını (2.477,2 metrelik hareketli görüntü) ve resimleri (17.583 fotoğraf) muhafaza etmektedir. Bu envanter, sayıca ve kapsamı bakımından değerlendirmek güç olsa da, Hürriyet etiketli hem hareketli hem de hareketsiz görüntüleri içermektedir.¹⁴ Makedonya arşivleri sadece işlenmemiş görsel veri sağlamakla kalmaz, aynı zamanda şimdiye kadar anonim kalmış, değerli ve ilham verici, hatırlanmaya değer nesneler olarak görülmüş, ancak aşikar olan özelliklerinin örtüsü dışında eleştirel bir şekilde sorgulanmamış olabilecek, - Orlando Calumeno ve Sacit Kutlu'nun koleksiyonlarında da yayımlanmış olan¹⁵- Hürriyet'in bazı ikonik betimlemelerinin kaynaklarını da açıklığa kavuşturur. Bu nedenle, devrim döneminin hem şahitleri hem de onu kayıt altına alan kişiler olarak Manaki Kardeşler'in eserleri mükemmel bir malzeme kaynağı olacaktır ancak, oluşturabilecekleri ve sunabilecekleri alternatif anlatımlara özellikle dikkat göstererek, dönemin yayınlarında bulunan veya günümüzde özel koleksiyonlar sayesinde erişilebilir hale gelmiş diğer görsellerle karşılaştırılarak tekrar değerlendirilmeleri gerekir.

1996). Eserler hakkındaki bazı çalışmalar için bkz. Igor Stardelov, *Manaki* (Üsküp: Kinoteka Na Makedonija, 2003); Marian Tutui, *Orient Express or the Balkan Cinema* (Bükreş: Noi Media Print, 2011).

- 14 Sayılar, Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, Bitola Departmanı (hareketsiz görseller için) ve Üsküp'teki Makedonya Kinematek tarafından verilmiştir. Tarihler ve başlıklar yakından incelendiğinde bazı tutarsızlıklar içeriyormuş gibi görüldüğü için, bu koleksiyonlardaki Hürriyet külliyatı henüz tanımlanmamıştır. 2006 ve 2008 yıllarında bu kurumların her ikisinde de araştırma yapma fırsatım oldu. Makedonya Kinematek'te, yönetici olan Mimi Gjorgoska-Ilievskia, kıdemli film araştırmacısı ve Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Yönetici Vesna Masloravik ve Film Arşivleri Bölümü Başkanı Igor Stardelov Hürriyet hakkındaki kayıtlar ve Manaki Kardeşlerin hayatı ve eserleri hakkındaki mevcut bütün malzemeleri incelikte sağladılar. Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Bitola Departmanı'nda, arşivci Marina Despotoska, tıpkı Vesna gibi, sayısız sorularımdan asla bıkmadı. Hepsine derin bir şekilde minnettarım.
- 15 Örneğin Osman Köker, *Yâdigâr-ı Hürriyet*, s. 41; bkz. Bitola Arşivleri, 2.588.7.46/53, s. 43; Bitola Arşivleri, 2.580.7.24/27; Sacit Kutlu, *Didâr-ı Hürriyet*, s. 117; Bitola Arşivleri, 2.580.7.24/27; p. 145; Bitola Arşivleri, 2.588.7.46/53

Saray: Hürriyet için Yeni Bir Görsel Strateji mi?

Hem popüler hem de akademik yazında tekrarlanana göre, küresel kamuoyunu fotoğrafla etkilemeye karşı olan hevesine rağmen, Sultan II. Abdülhamid kendisi söz konusu olduğunda kamera ve fotoğraf makinesinden -veya diğer görsel tasvir araçlarından- kaçınırdı. Padişahın kamera ve fotoğraf makinesine olan mesafeli tutumu, her türden tasvir-i hümayunun¹⁶ kamusal gösterimi hakkındaki genel politika ile ilişkilendirilmiştir. Bu anlamda, Abdülhamid yönetimi kendinden önceki 19. yüzyıl padişahları, yani hem bedenlerini hem de görüntülerini kamusal olarak sergileyen ve bunları ritüelleştiren Abdülmecid ve Abdülaziz ile bir zıtlık içindeydi. II. Abdülhamid, portrelerinin, başka bir deyişle “suretinin” kamusal yerlerde sergilenmesini yasaklamıştı.¹⁷ 1908 Devrimi, padişahı bu görsel stratejiyi tekrar gözden geçirmeye zorlayacak ve padişah ancak bu tarihte tekrar görünür hale gelecekti.

Bunun sonucunda, padişahın kamusal alandaki otoritesi, hanedan arması, sarayının silüetinin veya Cuma Selamlığı Merasimi’nin görüntüsü gibi icat edilmiş semboller vasıtasıyla tesis ediliyordu.¹⁸ Net olarak bilinmeyen nedenlerden, güvenlik veya iddia edildiği üzere, insanların tasvir edilmesi hakkındaki İslami kuralların geleneksel uygulamasından dolayı¹⁹ görünmeden “iktidar titreşimleri” yaratmak padişahın politikasıydı. Ancak 1908’deki Jön Türk Devrimi sonrasında yeni bir politika benimseyecekti: fiziksel olarak görünür hale geliyordu.²⁰ 1908 öncesi kamera ve fotoğraf makinesine karşı bu “ikonofobi”²¹ derecesine varan ret veya belki de ‘nefret’ ağırlıklı olarak az sayıdaki arşiv belgeleri ve saray fotoğrafçılarının hatıraları vasıtasıyla tespit edilmiştir.²²

16 Padişahın resmi/portresi (ç.n.)

17 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains* (London: I.B.Tauris, 1998), s. 22.

18 Deringil, *The Well-Protected Domains*, s. 16-43. Resmi merasimler hakkında ayrıca bkz. Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010).

19 Deringil, *The Well-Protected Domains*, s. 22. “görünüşe göre, İslami ortodoksinin ikonoklast bir gösterisi içinde, padişahın görüntüsünü ‘Padişahım Çok Yaşa!’ menkıbesini içeren aynı tarzda süslenmiş afişlerle değiştirmişti.”

20 François Georgeon, *Abdülhamid II, le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003), s. 404.

21 Edhem Eldem tarafından da ifade edildiği gibi, “Pouvoir, modernité et visibilité: l’évolution de l’iconographie sultanienne à l’époque moderne”, Omar Carlier and Raphaëlle Nollez-Goldbach (ed.), *Le Corps du leader. Construction et représentation dans les pays du Sud* (Paris, 2008) içinde, s. 171-202.

22 Kesin olarak belirtmek gerekirse, iki saray fotoğrafçısının hatıralarından bahsedebiliriz: Abdullah Frères ve Bogos Tarkulyan. Arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki 1880’de Abdullah Biraderlerin, izni olmadan padişahın fotoğrafını çektikleri için

Nitekim 1908’de, Temmuz’da Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girdikten sonra, izleyicilerin çeşitli iletişim araçlarında padişahı görmek için birçok fırsata sahip oldukları doğrudur. Örneğin, Eylül 1908’de, muhtemelen 17 Eylül’de, Fransa’da sinema izleyicilerine Pathé Films tarafından çekilmiş, İstanbul’dan üç güncel sahne takdim edildi: “İstanbul’da Mahalle Yangını”, “Yeniden Doğan Türkiye”, “Hamidiye Camii’nde Cuma Selamlığı”.²³ Dikkatimizi, Hamidiye Camii’ndeki Cuma selamlığının filmsel temsili olan *Le Salamalick public à la mosque hamidié* (Hamidiye Camii’nde Cuma Selamlığı) üzerine yoğunlaştıracamız.

Film Eylül ayında gösterilmiş olsa da, bir görgü tanığı merasimin tam olarak hangi gün olduğunu ortaya koymaktadır: Padişah Abdülhamid’in kızı Şadiye Sultan “ecnebi oluşu ilk bakışta anlaşılan birinin garip bir makine ile resimler aldığını” görmüştü. Bu durum bilhassa ilgisini çekti ve görevli memura seslenmek için faytonunun camını açtı. Kendini Selim Sırrı olarak tanıtan bir genç adam merakını giderdi: “Film alacak Sultanefendi bu

---

cezalandırılması ile yayımladıkları ve yaydıkları bütün padişah tasvirlerine el konması gerekiyordu. BOA, Y.PRK.BŞK., 33/4. Engin Özendes, Abdullah Frères, Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006) s. 83-6. Aynı şekilde, Kevork Abdullah, Venedik’te San Lazzaro Manastırı’nda muhafaza edilen otobiyografisinde sürgün edilmesi için farklı ve daha önce meydana gelen bir sebep belirtir. 1878’de, Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonunda, Rus yetkilileri olan müşterileri vardır ve Grand Dük Nikola’nın şahsi portresini çekme için gönüllü olmuştur. Ayrıca, Rus yetkilileri Pera’daki evinde konuk etmiştir. Saray fotoğrafçısının düşman temsilcilerine olan sempatisi ona bu unvanına mal olacaktı ve Abdullah Frères Stüdyosu, 1899’da padişah daha büyük kardeş olan Viçen Abdullah’ı ihsanıyla tekrar şerefliendirene kadar maddi sıkıntılar yaşayacaktı. Bahattin Öztuncay, Dersaadet’in Fotoğrafçıları, cilt 1 (İstanbul: Aygaz Yayınları, 2004), s. 220-5. Engin Özendes, Abdullah Frères, Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006) eseri içinde, s. 83-6, belli ki, anekdotu arşiv belgeleriyle birleştirme çabası içinde, Grand Dük ile ilgili olayın temel sebep olduğunu öne sürmüş ve 1880’de padişahın resimlerinin toplatılmasını da sonraki bir sonuç olarak yorumlamıştır: “Abdullah Frères’in II. Abdülhamid’in daha önceden çekilmiş portrelerini bulundurmaya hakkı yoktu. 12 Aralık 1880’de, bir irade ile bu portrelerin yeni olduğu kabul ediliyordu. İradenin içeriğinin açıkça gösterdiği üzere, stüdyolarına girilmiş ve orijinal plakalar imha edilmişti.” Ancak, bu belge stüdyoya böyle bir saldırı yapıldığına dair bir bilgi içermemektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.BŞK., 33/4.

- 23 Uzun süre boyunca bu makaraların yok olduğu düşünülmüştü. Ancak, birkaç yıl önce Rus arşivleri ikisinin bir kopyasını ortaya çıkardı; ancak, La Turquie renaissance hala mevcut değildir. L’Incendie, çok ilginç bir toplumsal belge olmasına rağmen Hürriyet’le alakalı olmadığı için dahil edilmemiştir. Rus kataloğuna çevrimiçi erişim için: http://russianarchives.com/catalogues/rgakfd_e/index.html (erişim tarihi Mart 2014). Pathé çevrimiçi kataloğu için bkz: <http://www.fondationjeromeseydoux-pathe.com/site/index.html> (erişim tarihi Aralık 2013).

müthiş günü çocuklarımıza da gösterebileceğiz.”²⁴ Tarih, *Hürriyet*’in ilk Cuma Selamlığı’nın olduğu gün, yani 31 Temmuz 1908’di.

Sultan Abdülhamid o günlerde kameramanlarla bilhassa iş birliği yapmak istiyormuş gibi görünmektedir. 1909 Mart ayında, yerel *Stamboul* gazetesi Osmanlı Meclisi’nin yeniden açılışını sinemada izleyenlerin izlenimlerini aktarmıştı:²⁵ bunlar günümüzde artık kaydı bulunmasa da, ünlü fotoğrafçı

Görsel 1.1 Padişahım Çok Yaşa! Hürriyet, Müsavat, Uhuuvvet. Yazarın koleksiyonu.

24 İbrahim Yıldırım, “Selim Sırrı Tarcan ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı”, *Kebikeç* 27 (2009), s. 221–30

25 Mustafa Özen, s. 150.

ve kameraman Weinberg²⁶ tarafından çekilen görüntülerdi. Nitekim, padişah görsel basına ve ressamlara poz vermeye de razı oluyordu. *L'Illustration* 7 Ağustos 1908'de şöyle yazmıştı: "Daha önce hiç fotoğraflanmamış adamın sekiz günde ikinci fotoğraflanışı", Selamlık'tan dönerken Sultan Abdülhamid "1896-1904" arası saray ressamı olan Fausto Zonaro, 1924'te, 1908'den önce "kimsenin Abdülhamid'in portresini çizmesine izin verilmezdi. Kimse için bu kuralda bir istisna yapılmazdı ... Arzumu birçok defa tekrar ifade ettim fakat nezaketle reddedildim"²⁷ demişti. Ancak *Hürriyet*'ten sonra bu arzusunu gerçekleştirme fırsatını yakalayacaktı. Tasvir-i hümayun artık kartpostallarda da mevcuttu.

Ancak, Osmanlı Arşivleri'ndeki belgeler *Hürriyet*'ten önce ve sonra padişahın öz-temsili ile ilgili politikaları tekrar düşünmek için ümit vadeden kaynaklar olarak ortaya çıkmışlardır. Üzerinde çalışılmamış belgeler, 1908'den önce, özellikle devlete bağlı kurumlarda padişahın tasvirinin varlığına işaret etmektedir. Birkaç tanesinden bahsetmek gerekirse, padişahın portresinin 1899'da Beyrut'taki bir kıslada²⁸ ve Üsküp'teki Hristiyan okullarında²⁹ tasdik edilmiş bir şekilde mevcut olduğunu gösteren kanıtlar vardır. Yine de bu belgelere dayanarak Saray'ın *Hürriyet*'ten önce padişahın tasvirinin dolaşımını coşkulu bir şekilde teşvik ettiği veya düzenlediğini ve saray fotoğrafçılarının bütün hatıralarının tamamen yanlış olduğunu iddia etmek yerinde olmaz. Ayrıca, bazı yerlerde ve bazı durumlarda bu portre dolaşımında olsa da Osmanlı görsel basını birkaç gelişigüzel örnek dışında padişahın tasvirini çoğaltmamıştır. Bütün merasimler -kılıç kuşanma, Cuma Selamlığı ve veladet-i hümayun³⁰ için olan şenlikler -herhangi bir görsel olmadan sözlü olarak, belagatli bir şekilde anlatılırdı. Ancak, tasvir-i hümayun tamamen mevcut değildi de denemez. 1908'e kadar, Padişah Abdülhamid'in sureti kamusal alanlarda bulunmuyor değildi, ancak, görünüşe göre dolaşımına sadece kontrollü alanlarda izin veriliyordu. *Hürriyet*'ten sonra, padişaha dair görsel stratejinin bu temel bileşeni, görsel tasvirinin, filmler, yazılı basın ve

26 Burçak Evren, *Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam Sigmund Weinberg* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995).

27 Fausto Zonaro ile Il Cafforo'da röportaj, 1924, Osman Öndeş - Erol Makzume, *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003) içinde, s. 80.

28 BOA, Y. PRK.ASK. 154/108.

29 1894'te, Üsküp'te bir Bulgar okulunda: BOA, BEO 483/36211. Belge padişahın portresinin "her yıl sergilendiği" yeri göstermektedir. Tasvir-i hümayunun 1903'te günümüzde Bitola olan Manastır yakınlarındaki Prilep'te bir Yunan okulunda bulunması ile alakalı olarak: BOA, Y.PRK.UM.64/92.

30 Padişahın doğum günü (ç.n.)

Görsel 1.2 1897’de, Girit, Hanyā’daki, bir kılıç kuşanma merasimi. Padişahın resmi sol üsttedir. *Resimli Gazete*, Cemaziyelevvel 1315 (8 Ekim 1897).

ayrıca kartpostallar gibi çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla yoğun bir şekilde yayılmasına dönüşmüştür. Başka bir deyişle, padişah sansür mekanizması tarafından desteklenen güvenli çevresinden çıkmış ve 1908’den önceki bazı belgelerde devlet yetkililerinin bir tehdit olacağını öne sürdüklerini yapma cesaretini göstermişti: aziz Halife Sultan’ın suretinin halk arasında elden ele dolaşmasına izin veriyordu.³¹ 1908’de padişahın portresi kamusal alanda aniden ortaya çıkmadı, ancak insani varlığı artık neredeyse hiç kontrol edilmeyen gazete ve kartpostalların üzerinde uygunsuz kullanımların nesnesi olma riski altındaydı: belki de bunun sebebi karşı tarafta görsel mekanın kademeli olarak alternatif kuvvetler, yani *Hürriyet*’in yeni kahramanları tarafından işgal edilmesiydi. Sansür, yabancı postanelerin eskiden beri fiiliyatta devlet düzenlemelerinin dışında olması sorunu,³² basın araçlarının hızlı artışıyla bir

31 BOA, MF.MKT.381/31. “tasvir-i mukaddes-i cenab-ı mülukânenin şunun bunun yedinde tedavül ettirilmesi şair-i celile-i islamiye mugayir bulunduğuna mebni ...”

32 Yabancı postaneler hakkında arşiv belgelerine dayanan kısa bir değerlendirme için: Ayşegül Okan, “The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century”, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2003, s. 32-8.

yıl içinde, *Hürriyet* öncesi basına en az 300 yeni mecmua eklenmişti³³ - dışa vurulan yeni özgürlük havası gibi bazı sebeplerden dolayı ne uygulanabilir ne de işvelseldi, ki bu durum padişahın neden sanal ancak insani kişiliğinin dolaşımı riskini aldığını açıklayabilir.

Öte yandan, padişahın kamusal alanda görünmesinin yeni ritim ve sıklığı iktidarının fotoğraftaki temsilini tamamen değiştirmemişti: hanedan nişanı ve Abdülhamid'in politikalarının ikametgahı olarak Yıldız Sarayı'nın kullanımı hala söz konusuydu, ancak artık padişahın portresinin eklenmesiyle takviye ediliyorlardı. Başka bir deyişle, isyanın ertesinde, Sultan II. Abdülhamid, kendisinin doğal ve daimî iktidarını, esenliğini ve hala yetkiyi elinde bulundurduğunu hatırlatan eski araçlarla görsel medya ortamına adım atmıştı. İsyancıların istekleri fiiliyatta karşılanmış olsa da başkaldırı egemenliğin tamamen el değiştirmesiyle sonuçlanmamıştı. Görsel iletişim araçları, bunu hem Osmanlı'daki hem de uluslararası izleyici/okuyucu kitlesine teyit edebilirdi.

İsyancılar

İTC tarafında, başlangıçta isyanın faileri gerçekten de anonim figürlerdi. *Hürriyet*'le ilgili günümüzde mevcut olan kartpostal, fotoğraf veya gazetelerde, "*Hürriyet* kahramanları" terimi, özellikle ayaklanmaya katılarak bütün süreci başlatan isyancı genç subaylar olan Enver Bey (sonradan Enver Paşa) ve Resneli Niyazi Bey'e işaret eder (Görsel 1.3). Bunları, görüntülerinin basın araçları vasıtasıyla dolaşıma sokulmuş olduğu açık olan Eyüp Sabri Bey, Selahattin Bey, Adem Bey, Çerçiz Topulli, vb. "daha önemsiz" kahramanlar takip eder (Görsel 1.4). Bu kahramanların hemen hepsi "kendi kendini yetiştirmiş" aktörlerdi ve Edhem Eldem tarafından ifade edildiği üzere; "Kendi kendini yetiştirmiş" aktörlerin ortaya çıkışının en bariz belirtilerinden biri, genellikle askerî başarılarıyla aniden "kahraman" olarak "doğmaları", sanki "gökten düşmüş gibi ...", tarih sahnesine neredeyse "geçmişleri olmadan" çıkmalarıdır.³⁴ Mütevazı veya orta sınıf ailelerin çocukları olarak, Eski Rejim'in yapısına ve temsilcilerine karşı yeni siyasi dönemdeki liderlik iddialarına meşruluk sağlamak için yeni araçlara ihtiyaç duyuyorlardı.

33 Mecmuaların sayısı hakkında bir görüş birliği yoktur ancak araştırmacılar tarafından belirtilen rakam en az 300'dür. Farklı bakış açıları için bkz.: Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyet'i Beklerken, İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010) s. 7-8.

34 Edhem Eldem, "Enver, Before He Became Enver", Bahattin Öztuncay, İkinci Meşrutiyet'in İlanının 100. Yılı içinde, s. 92.

Görsel 1.3 Hürriyet, adalet, müsavat. Enver Bey (sağda) ve Niyazi Bey (solda).

Osmanlı ordusunun kahramanları, vatanın kurtarıcıları. "Adalet" çoğunlukla isyancılar tarafından sıkça kullanılan üç slogana (Fransız Devriminden esinlenen hürriyet, müsavat, uhuvvet sloganı) ek olarak veya nadiren onlardan birinin yerine kullanılmıştır. *Servet-i Fünun*, 4 Ağustos 1324 – 17 Ağustos 1908.

20. yüzyılın başındaki görsel araçlar bu kahramanların toplum tarafından tanınmalarına katkı sağlamak için yeterince yapılmış durumdaydı. Bu çerçevede, Osmanlı fotoğrafçılığının çoğunlukla İstanbul merkezli tarih yazımı tarafından dikkate alınmamış olsalar da³⁵ bahsi geçen Manaki Kardeşler isyanın

35 Ancak, film çalışmaları tarafından keşfedildiler. Manaki Kardeşler Türk izleyici/okuyucu kitlesine film yönetmeni Metin Erksan tarafından tanıtıldı: "İlk Türk Filmi 1905'te", *Tempo* (1991). Ayrıca bkz. Ilindenka Petruşeva, "İlk Türk Filmini Çeken Sinemacılar", *Tombak* 28-9 (1994) s. 28-9; Şeyben Özgür, "Türkiye'de İlk Kez Manaki Kardeşlerin Çektiği Filmler ve Fotoğraflar", *Sinematürk Aylık* (İstanbul 1994); Ilindenka Petruşeva, "Yanaki ve Milton Manaki Kardeşlerin 1911'de Çektiği Filmler", *Tombak* (1995), s. 64, 65; Burçak Evren, "İlk Türk Filmini Çeken Yanaki ve Milton Manaki

Görsel 1.4 *Hürriyet*'in daha az bilinen bir kahramanı Selahaddin Bey'in (sağdan üçüncü) bulunduğu bir fotoğraf. Aynı fotoğraf bir gazetede (*Servet-i Fünun*) bulunmakta, Niyazi Bey'in hatıratını (*Hatırat-ı Niyazi*, s. 70) zenginleştirmekte ve görünüşe göre bu fotoğrafı çekmiş olan Manakiler tarafından hazırlanmış olan *Hürriyet* albümünde bulunmaktadır. *Servet-i Fünun*'dan, 13 Ekim 1324 – 26 Ekim 1908.

belgelendirilmesinde ve kahraman şahsiyetin inşasında önemli figürler olmuş gibi görünmektedirler. Biyografilerini yazarlar, onları genellikle egemenlerin fotoğrafçıları-kameramanları olarak nitelendirmişlerdir (Romanya sarayının, Osmanlı Padişahı Mehmed Reşad'ın ve Sırbistan Kralı Karageorgeviç'in fotoğrafçıları);³⁶ ancak görünüşe göre bu yüceltici unvanlar onların 1900'lerin başlarındaki faaliyetlerini tamamen kapsamamaktadır.

Manaki Kardeşler fotoğrafçılık faaliyetlerine Osmanlı döneminde, 1898'de Yanya'da başlamış olan tecrübeli fotoğrafçılardı. Günümüzde Makedonya Arşivleri'nde muhafaza edilen, çok odaklı fotoğraf koleksiyonları birbiri ile kesişen ilgilerin ve yönelimlerin ürünü gibidir: düğün, yerel kutlama veya cenaze gibi olayların ticari fotoğraflarında, belirli bir etnografik ve belgelen-dirmeci bakışın da söz konusu olduğu görülür. Manaki Kardeşler 1905'te Manastır'a taşındılar. 1908'de Manastır'da bulunmaları sadece "mutlu bir tesadüf"tü,³⁷ veya belki de bazı etnik ve/veya kişisel sebepler nedeniyle İTC'nin davasına bağlıydılar. Ancak hem biyografileri hem de Makedonya Arşivleri

---

Kardeşler", Pazar Postası, 8 Temmuz 1995; Saadet Özen, "Balkanların İlk Sinemacıları mı? Manaki Biraderler", *Toplumsal Tarih* 219 (2012), s. 60–7; "Manakilerin Objektifinden *Hürriyet*", *Toplumsal Tarih* 220 (2012), s. 50–7.

36 Tvoestvoto na mrkata Manaki, *L'œuvre des frères Manaki* (Üsküp, 1996), s. 30.

37 Aykut Kansu, "1908 Devrimi Üzerine Birkaç Söz", s. 17.

muhtemel İTC yanlısı tutumları hakkında işaretler barındırır. Görünüşe göre, siyasete olan ilgileri 1908'de başlamamıştı. Kardeşlerden küçük olanı Milton'un 1950'lerde anımsadığına göre, 1903'te Osmanlı yönetimine karşı Makedonya'daki İlinden İsyanı'nı ve Abdülhamid'in orduları tarafından tahrip edilen Kruşevo'yu kaydetmek için olayların içinde bulunmuşlardı. Milton için, 1908'deki Jön Türkler de "İlindenciler"di. İlinden onun Sultan II. Abdülhamid'e karşı olan bütün isyanları tarif etmek için kullandığı genel isimdi.³⁸ Ulah kökenli oldukları³⁹ ve büyük kardeş Yanaki'nin milliyetçi aktivizmi⁴⁰ de düşünüldüğünde, İTC'nin Ulah üyeleri ile (özellikle Filip Miçe ve Nicholae Batzaria) olan ilişkileri ve İTC ile bu topluluk arasındaki iş birliğinden de bahsedilmelidir.⁴¹

Bu kuşkuyla bağlantılar daha ileri yorumlar yapmaya fırsat vermez, ancak 1908'den sonra Osmanlı Sarayı ile kurdukları istikrarlı ilişkiler, 1909'da Abdülhamid'in yerini alan Sultan Reşad yönetiminden aldıkları fotoğrafçılık siparişleri, bu padişahın 1911'deki Manastır ve Selanik gezisi sırasında onu filme almaları bu olasılığı güçlendirmektedir.⁴² Kesin olan, onların devam eden devrim sürecini İTC yanlısı retorik içinde kapsamlı bir biçimde belgeleyebildikleridir. Başka bir deyişle, kameraları seçiciydi: örneğin, onu Manastır'da "Padişahım Çok Yaşa!" sloganı ile düzenlenen devlet yanlısı kutlamalara

38 Blagoja Drnkov, "Our first film reporter: The life and work of Milton D. Manakis" çev. Vesna Maslovarik, *Filmska Revija* 1 (1951); *Kinotecen Mesecnik* 6 (1977)'de tekrar yayımlanmış.

39 Bitola Arşivleri, 2.580.4.78. Arşivlere Milton Manaki tarafından teslim edilmiş Osmanlı karakterleriyle yazılmış bir belgede, dedeleri "teba-i saltanat-ı seniyyeden Ulah taifesinden Yanuli" olarak kaydedilmiştir.

40 Yanaki Manaki ilk fotoğraf stüdyosunu, aynı zamanda bir Rumen okulunda hat öğrettiği Yanya'da 1898 yılında açtı ve kardeşi, fotoğrafçılık sanatına başlamak üzere ona katıldı. 1904'de Yanya'da ilk Rumen Konsolosluğu'nun sorunlu bir şekilde açılması hadisesi, hayatlarının Yanya'da geçen kısmının sona ermesine neden olmuştur. 1905'te, Yanya'ya gelen iki Rumen müfettiş Yanaki Manaki'nin de dahil olduğu bir siyasi protesto düzenledi. Dönemin gazetelerine göre, Yanaki'nin Yanya'da bulunması yasaklandı, Atina'ya (?) gitti ve bu şehirde kalışı hakkında daha fazla bilgi mevcut değildir. Manakiler'in Manastır'a gidip orada yeni 'Sanat ve Fotoğraf Stüdyolarını' açmalarının öyküsü bu şekildedir. Bu şehirde, özellikle Yanaki'nin Ulah yanlısı aktiviteleri aynı gayretle devam etmiştir. Kardeşlerin Ulah aidiyetleri hakkında, bkz. Christodoulou, s. 56, 57; Tutui, s. 120.

41 Bkz. Kemal Karpat, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle East Studies*, 6/3 (1975), s. 276–99. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1 (4 Aralık 1908 – 9 Şubat 1909), s. 449, Mehmet Hacısalihioğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çatay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008) içinde, s. 145.

42 Bitola Arşivleri, 2.580.6.25 / 25; 2.580.6.27 / 27.

çevirmemişlerdi. Bu görsel mühendislik tamamen bir sahtecilik olduğunu göstermek zorunda değildir, ancak ana anlatıyı desteklemek ve ikna edici hale getirmek için bazı şeylerin dikkatli bir biçimde dışarıda bırakıldığı izlenimini uyandırır. Manaki Kardeşler'in görselleri, ihtişam izlenimi yaratmak için sokaklarda veya meydanlarda tepe açıdan çekilmiş, bütün kadrajı dolduran kalabalıklarla, *Hürriyet*'in, isyancıların başarısını ve halkla olan özdeşleşmelerini ön plana çıkaran epik bir anlatısı gibi görünürler. Kahramanların resimlerle tasviri de bu anlatıya katkıda bulunur: hem açık havada hem de stüdyoda, tavırları, kıyafetleri, silahları ve sahte dağ dekorları silahlı bir isyanın öyküsünü anlatmakta ve hatırlatmaktadır. Bitola Arşivleri'nin koleksiyonu bu fotoğrafik bakış açısının bazı örneklerini sunar: "Manastır'daki Korcalı Arnavutlar, *Hürriyet*'ten sonra" başlığına sahip bir resimde, sekiz Arnavut Manakiler'in stüdyosunda, dürbünleri ve tüfekleriyle, savaşçılar olarak gururla poz vermektedir. Bir bütün olarak bu tablo dağlardaki hayatın görsel örneklemesidir: ikinci sırada ortada bulunan kişi tüfeğini omzuna almıştır, soldan ikinci elinde dürbün tutmakta ve ilk sırada soldan birinci ise tüfeğini kullanmaya hazır bir şekilde tutmaktadır.

Ancak, Manaki Kardeşler'in *Hürriyet*'i hala görsel olarak temsil eden en önemli başarıları meşhur kahraman Resneli Niyazi Bey'in fotoğraflarıdır. Manakiler'in kamerası Niyazi Bey'i, kocaman, fotojenik ve dikkat çekici bıyığı ile ve sanki isyancılara komutanlık ettiği dağlardan yeni gelmiş gibi toz içinde, "*homme du peuple*"⁴³ olarak yeniden inşa etti.⁴⁴ Nezaket sahibi olmayışı ne başarısını ne de güçlü padişaha karşı zaferini engellemiştir. Yayıncılar tarafından kartpostallarda da kullanılan⁴⁵ çok ikonik bir fotoğrafta, görsel dekorun bellekse ve sembolik bir yapıya dönüşümü açıktır: Niyazi Bey ve meşhur geyiği soyut "hürriyet" in vücut bulmuş hali olarak ön plana konmuştur: etrafı gücünün cisimleşmiş şekliyle çeteciler ve askerlerle çevrili, elinde tüfeğiyle kuvvetli bir asker (Görsel 1.5). Geyikle ilgili olarak, Niyazi Bey hatıralarında onun Manastır yakınlarında bir köyde mücadelelerine katıldığını ve çetesi tarafından hemen Allah'ın bir hediyesi, onları hedeflerine yönlendiren bir tür ilahi kılavuz olarak benimsendiğini yazmıştır. "Cemiyetimizin mukaddes

43 Halk adamı. (ç.n.)

44 1911'de, Sultan Reşad'ın Manastır ziyareti vesilesiyle yapılan *Hürriyet*'in ilkgün geçidi canlandırması sırasında Niyazi Bey'i filme aldılar. Niyazi Bey ve yanında bulunan Eyüp Sabri Bey eski kıyafetleri, atları ve top arabalarıyla eski kişiliklerini tekrar inşa etmişlerdi. Bu film "Sultan Reşad'ın Bitola Ziyareti" başlığıyla Makendonya Arşivleri Üsküp şubesinde bulunmaktadır.

45 Osman Köker (ed.), *Yâdigâr-ı Hürriyet*, s. 40.

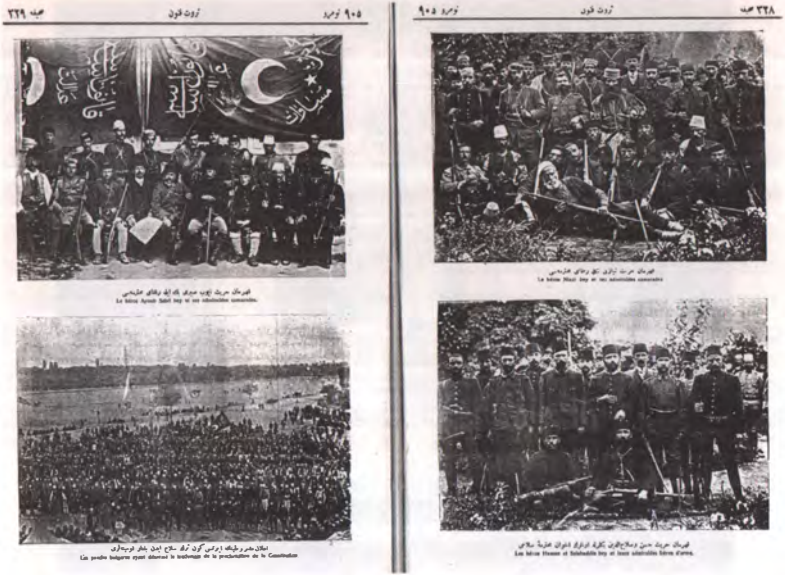

Görsel 1.5 Niyazi Bey ve meşhur geyiğinin bulunduğu kartpostal. Fotoğraf Manaki Kardeşler tarafından çekilmiştir (Bitola Arşivleri, 2.588.7 46/53). Yazarın koleksiyonu.

gayesine hizmeti hayvanlar bile şeref biliyor. ... Bir his ile gidiyor, hiçbir gayret ve sıkıştırmaya lüzum kalmadan kaldığınız yere kadar bize o kılavuzluk etti.”⁴⁶ diye belirtmiştir. Yarı mistik havasıyla bu geyik, popüler görünüşleri ve değerleri benimseyen Niyazi Bey’in personası için biçilmiş kaftandı.

Ancak, Manakiler *Hürriyet* kahramanlarının tek fotoğrafçıları değildi ve Niyazi Bey, Enver Bey’le paylaştığı “kahramanlık” hiyerarşisinin tepesinde yalnız değildi. *Hürriyet*’in ilk günlerinden beri, görsel üretimde “Vatan’ın kahramanları”, “hürriyet bayrağını yükselten kahramanlar”, bu kavramsal, soyut sürecin cisimleşmiş hali oldular. Beraber, birbirini tamamlayan harika bir kahraman çifti olmuşlardı: bir “halk adamı” ve daha incelikli bir imajı yansıtan Enver Bey; o da bir asker, ancak kibar görünümlü. Örneğin, İstanbul’da stüdyoda kâğıttan bir dağ dekoru kuran Phebus tarafından çekilende olduğu gibi, fotoğraflarda isyancı karakteri vurgulanıyordu ancak bu isyan sahnesinde elinde bir kitapla poz verebilmişti.

⁴⁶ Resneli Niyazi, Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1326/1910) s. 359.

Görsel 1.6 Hürriyet'in ve kahramanlarının İstanbul'a ulaşmasının görüntüleri gazetelerde çıkmıştı. *Servet-i Fünun*, 13 Teşrin-i evvel 1326 / 26 Ekim 1908.

Manakiler imzalı bazı fotoğraflar 1908 Ekim ayı sonunda *Servet-i Fünun* dergisi vasıtasıyla ve kuvvetle muhtemelen bu tarihten önce de kartpostallar vasıtasıyla İstanbul'a ulaştı (Görsel 1.6). Artık İstanbul'daki okul çocukları yüzlerinde maskeleriyle Enver ve Niyazi olarak oyun oynuyorlardı.⁴⁷ (Görsel 1.7) Ancak, görünüşe göre isyancıların devam eden hiyerarşik yeniden konumlandırılmaları içlerinden bazılarının haklarını zaman zaman ihlal etmişti; en azından Cemiyet'in bir numaralı kurucusu olan İbrahim Temo, sürecin önemli bir aktörü olan Atıf Bey'in yeterince takdir edilmediğini öne sürdüğünde böyle hissediyordu. Nitekim, Viyana'daki bir yayıncıya bu unutulmuş kahramanın resmi olan 10,000 adet kartpostal bastırmak için ödeme yapmaya karar vermişti.⁴⁸ Bu durum devrimci karakterlerin inşasında görsellerin yaptığı katkının da önemini vurgulamaktadır.

Devrimin Zamanı: 10 Temmuz'a Karşı 11 Temmuz

23 Temmuz 1908'de Manastır'daki isyanı ve Kanun-i Esasi'nin 24 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe girdiğinin resmî olarak ilan edilmesini hem İTC

47 İstanbul'da Fransızca yayınlanan *Byzantia* gazetesinin anlatımından, tarihsiz.

48 İbrahim Temo'nun *İttihad ve Terakki Anıları* (Arba, 1987), s. 216.

Görsel 1.7 Arkalarında Niyazi Bey'in portresiyle bir stüdyoda okul yaşındaki çocuklar. Yazarın koleksiyonu.

hem de Saray tarafından düzenlenen kutlamalar takip etti. Ancak, görünüşe göre Manastır'da olanlar o zaman başka yerlerde henüz bilinmiyordu ve haberlerin yayılması ve tamamen anlaşılması için faillerinin çaba ve zaman harcaması gerekecekti. İstanbul'da, Abdülhamid yönetimi muhaliflerinden biri olan gazeteci Hüseyin Cahit, gazetelerde Meşrutiyet'in ilan edildiğini okuduğunda şaşkınlığa uğramıştı ve *Hürriyet*'in ilk Cuma Selamlığı'nda,

yeni dönemi ‘Padışahım Çok Yaşa!’ haykırışıyla karşılamak zorunda kalmıştı.⁴⁹ Çoğu kişi bu beklenmeyen siyasi değişikliğe inanmakta zorlanıyordu. Bu tarihte Edirne’de bir Osmanlı subayı olan İsmet Bey (İnönü) ilk başta Selanik’ten birçok tereddütlü bilginin geldiğini söyler; ancak, Manastır’da ve daha sonra Selanik’te isyan çıktığını anlamaları birkaç gün sürmüştü.⁵⁰ Hem İTC hem de Saray için Meşrutiyet’in kendi isimleriyle açıklanmasının çok önemli olduğu görülmektedir. Manastır’da İTC tarafından yayımlanan *Neyyir-i Hakikat* gazetesinin iddiaları gayet açıktı. Gazete, 30 Temmuz 1908’de, kutlanan siyasi değişimin gerçek aktörleri oldukları iddia edilenleri de vurgulayarak, şehirde devlet yetkilileri tarafında düzenlenen resmî kutlamayı kısa ve temkinli bir şekilde bildirmişti:

Milletin zor ve mihnet-i bazı ile ilan eylediği hürriyet-i mutlakayı ister istemez tasdik yolunda makam-ı Sadaret’in tebliğ eylediği iradeden sonra dahi umum ahali ittihad-ı milletin ciddiyet ve dehşetini irae zımında fevc fevc hükümet konağı pişgâhında tecmi’ ederek icra-i nümayiş-i sürur ve ifhar eylemiştir.⁵¹

Bu retorikte *Hürriyet*, Saray’ın bir ihsanı değil halkın mücadelesinin sonucudur ve bunun yanı sıra gazete, İTC’yi halkla özdeşleştirmiştir.

Görsel alan, *Hürriyet*’i kendine mal etmek amacındaki paralel bir çabanın izlerini taşımaktadır. Manakiler tarafından oluşturulmuş bahsi geçen albüm⁵² “1908-1909 arası” *Hürriyet*’in görsel bir anlatısını içerir. Ancak fotoğraf altı yazılarının daha yakından incelenmesi kronolojik kayıta bazı belirsizlikleri ortaya çıkarır. Görgü tanıklarının anlatımlarıyla, özellikle de 1910’da hatıralarını yayımlayan Resneli Niyazi Bey’inkiyle⁵³ kıyaslandığında, bazı fotoğraflara yanlış tarihler yazıldığı görülür. Örneğin Bulgar, Rum ve Ulah isyancı çetelerinin kasabaya gelişi: kasabaya bir haftalık bir süre içinde, sırayla

49 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1976), s. 10-12.

50 İsmet İnönü, *Hatıralar*, cilt 1 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985), s. 43.

51 “İcra-i nümayiş-i sürur”, *Neyyir-i Hakikat*, 30 Ağustos 1908.

52 Roni Magulies (ed.), *Manastır’da İlân-ı Hürriyet*.

53 Aralarında ufak farklar olan görgü tanığı anlatımlarına dayanarak: Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*. Niyazi Bey, hatıratını Manaki kardeşler tarafından çekilmiş fotoğraflarla zenginleştirmiştir. Mehmed Habib Bey’in yayımlanmamış hatıraları Manastır’daki devrim günleri hakkında bir başka kaynağı oluşturur. Mehmed Habib Bey’e ait fotoğraflar ve kartpostallarla beraber bu hatıraları bana temin eden Yard. Doç. Dr. Yavuz Selim Karakışla’ya minnettarım. Ayrıca bkz. Ayşe Şen ve Ali Birinci (ed.), *Abdülmecid Fehmi, Manastır’ın Unutulmaz Günleri* (Ankara: Kitabevi, 1993).

Görsel 1.8 Çerçiz Topulli (soldan üçüncü), Atıf Bey (soldan dördüncü) ve Adem Bey'in (soldan beşinci) bulunduğu bir kartpostal. Sağ üstteki yazıda şunlar okunmaktadır: Manastır'ın *Hürriyet* kahramanı [Atıf Bey] Toska heyetiyle. 10 Temmuz 1324. Yazarın koleksiyonu.

gelmiş olmalıdırlar, ancak albümde bütün geçit yürüyüşleri 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) olarak tarihlendirilmiştir. Aynı durum kartpostallarda da geçerlidir: Atıf Bey, Çerçiz Topulli ve Adem Bey gibi önde gelen isyancıların -mücadelenin farklı toplumsal bileşenleri arasındaki iş birliğinin bir göstergesi olarak - yan yana göründükleri bir örnekte “10 Temmuz 1324, yevm Perşembe yazmaktadır,” ancak yazılı kaynaklara göre bu kişiler 10 Temmuz'da henüz kasabada değillerdi (Görsel 1.8). Bitola Arşivleri'ndeki koleksiyon tarafından kanıtlandığı üzere, bu resim Manakiler tarafından çekilmiştir.⁵⁴

Bu sırada, padişahın otoritesinin ikametgâhı olan başkentte bulunan Max Fruchtermann⁵⁵ gibi yayıncılar belli ki başka bir tarihte karar kılmışlardı: 11 Temmuz 1324 -veya 24 Temmuz 1908. Fruchtermann'ın koleksiyonu Manaki Kardeşler tarafından çekilmiş fotoğraflar⁵⁶ veya çiçekli desenler içeren ama hepsi 24 Temmuz 1908 tarihli kartpostallar içerir. Padişahın görüntüsüne – tek başına da olsa, bazılarında olduğu gibi etrafında Enver Bey ve Niyazi Bey

⁵⁴ Bitola Arşivleri, 2.580.7.24/27.

⁵⁵ Max Fruchtermann (1852- 1918) ve *Hürriyet* hakkında yayımlanmış olanlar da dahil olmak üzere baskıların bir kataloğu hakkında: Mert Sandalcı, Max Fruchtermann Kartpostalları (İstanbul: Koçbank, 2000).

⁵⁶ Bkz. Mert Sandalcı, Max Fruchtermann Kartpostalları cilt 1, s. vii.

bulunuyor da olsa- Meşrutiyet'in başkentte resmî olarak ilan edildiği gün olan 24 Temmuz tarihi eşlik eder. Bu çerçevede, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) bütün İTC yanlısı kahramanca eylemlerin, Saray tarafından desteklenen 11 Temmuz (24 Temmuz) tarihine karşı çıkmak için yönlendirilmesi gereken sembolik bir tarih olarak ortaya çıkmıştır. *Hürriyet*'in iki bölgesel-ideolojik algısı vardır: bunlar tarihin inşa edilmesi için iki sembolik kaynak, iki potansiyel *lieu de mémoire*⁵⁷ oluştururlar. Nitekim, Temmuz 1909'da, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından, Osmanlı Meclisi milli bir bayramın ilan edilmesini oyladı. 11 Temmuz için olan bir teklife ve 27 Ocak (Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyıl'daki egemenlik günü olduğu varsayılıyordu) için olan birkaç teklife karşı, 10 Temmuz (23 Temmuz) seçilmişti⁵⁸ ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar bu gün tüm İmparatorluk'ta kutlanacaktı.⁵⁹

Sonuç

Mustafa Özen'in bize hatırlattığı gibi:

malzeme kaynağının az olmasından dolayı kartpostal yayıncılar ve film yapımcıları ile fikirleri, eylemleri ve niyetleri bu medya araçlarıyla temsil edilen ve yayılan nüfuzlu kişiler, gruplar veya kurumlar arasında doğrudan herhangi bir bağlantı olduğunu söylemenin mümkün olmadığına burada değinmek önemlidir. Başka bir deyişle, bu yapımların organize bir kampanyanın (propaganda kampanyasının) parçası olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur.⁶⁰

Yine de, özellikle Manakiler vakasında, ilk olarak bu tür kanıtlardan tamamen mahrum değiliz, ikinci olarak da fotoğrafçılık kareler, ışık, dekor, sunum ve fotoğraf açıklama yazılarıyla ifade edilen kendine has bir dile sahiptir; başka bir deyişle, doğal bir görsel mühendisliğin ürünüdür. *Hürriyet* hakkındaki mevcut kaynaklar birbirine rakip en az iki anlatının söz konusu olduğunu gösterirler: yeni bir temsil politikası olarak tasvir-i hümayun ile Saray yanlısı retorik ve anonim figürleri devrimci kahramanlar olarak tanıtan isyancıların

57 Hafıza mekânı (ç.n.)

58 Milli bayram hakkındaki tartışma için bkz.: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 13 Kanun-i Sâni 1324 (26 Ocak 1909), ict. 18, v. 1, s. 319-23.

59 Melis Süloş, "Bir Cumhuriyete İki Bayram. Cumhuriyet Döneminde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları", *Toplumsal Tarih* 151 (Temmuz 2006), s. 72-5; Filiz Çolak, "Osmanlı Devleti'nde 10 Temmuz İyd-i Milli'si Üzerine", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 6 (Konya, 2008), s. 197-213.

60 Mustafa Özen, s. 145.

retoriği. Görseller, baştan beri *Hürriyet*'in birbiriyle rekabet halindeki farklı siyasi-kültürel bakış açılarına göre inşa edilmesine katkıda bulunmuşlardır.

Bu anlamda görsel malzeme, tasvir etme özelliğinin ötesinde hem içeriği hem de inşasıyla spesifik olarak bilgilendirici bir tarihi belge olarak ortaya çıkmaktadır. *Hürriyet*'le ilgili durumda ise belirli görsel temaların tutarlılığı ve sıklığı ile dönemin çağdaşı olan ve gelecekteki izleyiciler üzerindeki etkileri bizi bu görsel külliyatı, mesajların iletimi için bir araç, aynı zamanda da Manakiler veya Max Fruchtermann gibi yayıncılar seçimlerinde kasıtlı davranmış olsalar da olmasalar da yeni, çok katmanlı sosyal mekanların inşası olarak incelemeye teşvik etmektedir.

Kaynakça

- Börekçi, Günhan, "The Ottoman and the French Revolution: Popular images of 'Liberty Equality-Fraternity' in the late Ottoman iconography, 1908–1912", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1999.
- Brummett, Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911* (New York: SUNY Press, 2000).
- Christodoulou, Christos K., *The Manakis Brothers: The Greek Pioneers of the Balkanic Cinema* (Thessaloniki: Organization for the Cultural Capital of Europe, 1997).
- Çolak, Filiz, "Osmanlı Devleti'nde 10 Temmuz İyd-i Milli'si Üzerine", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 6 (2008), s. 197–213.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains* (London: I.B.Tauris, 1998).
- Drnkov, Blagoja, "Our First Film Reporter: The Life and Work of Milton D. Manakis", çev. Vesna Maslovarik, *Filmska Revija* 1 (1951); *Kinotecen Mesecnik* 6 (1977)'de tekrar yayımlanmış.
- Eldem, Edhem, "Pouvoir, modernité et visibilité: l'évolution de l'iconographie sultanienne à l'époque moderne", Omar Carlier and Raphaëlle Nollez-Goldbach (ed.), *Le Corps du leader. Construction et représentation dans les pays du Sud* (Paris, 2008) içinde, s. 171–202.
- Erdoğan, Tamer (ed.), *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).
- Evren, Burçak, "İlk Türk Filmini Çeken Yanaki ve Milton Manaki Kardeşler", *Pazar Postası*, 8 Temmuz 1995.
- *Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam Sigmund Weinberg* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995).
- Exarchos, Giorgios, *Adelfoi Manakia* (Selanik: Gavrilidis, 1991).
- Georgeon, François, *Abdülhamid II, le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003).
- Hacısalihoglu, Mehmet, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çatay (İstanbul, 2008).
- İbrahim, Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları* (İstanbul, 1987).

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, cilt 1 (Ankara, 1985).

Kansu, Aykut, “1908 Devrimi Birkaç Söz”, Osman Köker (ed.), *Yadigâr-ı Hürriyet, Orlando Calumeno Koleksiyonu’ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008) içinde, s. 10–37.

Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010).

Karpat, Kemal, “The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism”, *International Journal of Middle East Studies*, 6/3 (1975), s. 276–99.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Hürriyet’i Beklerken, İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

Kutlu, Sacit, *Didâr-ı Hürriyet, Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet (1908–1913)* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008; 1. baskı 2004).

Margulies, Roni (ed.), *Manastır’da İlân-ı Hürriyet 1908–1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997).

Mitchell, W.J.T., “Showing Seeing: A Critique of Visual Culture”, Nicholas Mirzoeff (ed.), *The Visual Culture Reader* (Londra and New York: Routledge, 1998) içinde, s. 86–102.

Okan, Ayşegül, “The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century”, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2003.

Öndes, Osman ve Erol Makzume, *Osmanlı Saray Ressamı Fausto Zonaro* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003).

Özen, Mustafa, “Visual Representation and Propaganda: Early Films and Postcards in the Ottoman Empire, 1895–1914”, *Early Popular Visual Culture* 6/2 (2009), s. 145–57.

Özen, Saadet, “Balkanların İlk Sinemacıları mı? Manaki Biraderler”, *Toplumsal Tarih* 219 (2012), s. 60–7.

——— “Manakilerin Objektifinden Hürriyet”, *Toplumsal Tarih* 220 (2012), s. 50–7.

Özendes, Engin, *Abdullah Frères, Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).

Öztuncay, Bahattin, *Dersaadet’in Fotoğrafçıları*, cilt 1 (İstanbul: Koç Kültür, Sanat ve Tanıtım, 2004).

——— *İkinci Meşrutiyet’in İlanının 100. Yılı* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, 2008).

- Petruşeva, Ilindenka, ‘İlk Türk Filmini Çeken Sinemacılar’, *Tombak* 28–9 (1994).
- “Yanaki ve Milton Manaki Kardeşlerin 1911’de Çektiği Filmler”, *Tombak* 64–5 (1995).
- Resneli Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1326 [1910]).
- Sandalcı, Mert, *Max Fruchtermann Kartpostalları* (İstanbul: Koçbank, 2000).
- Stardelov, Igor, *Manaki* (Üsküp: Kinoteka na Makedonija, 2003).
- Süloş, Melis, “Bir Cumhuriyete İki Bayram. Cumhuriyet Döneminde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları”, *Toplumsal Tarih* 151 (2006), s. 72–5.
- Şen, Ayşe ve Ali Birinci, (ed.), *Abdülmecid Fehmi, Manastır’ın Unutulmaz Günleri* (Ankara: Akademi Kitabevi, 1993).
- Şeyben, Özgür, “Türkiye’de İlk Kez Manaki Kardeşlerin Çektiği Filmler ve Fotoğraflar”, *Sinematürk*, Aralık 1994.
- Tutui, Marian, *Orient Express or the Balkan Cinema* (Bükreş: Noi Media Print, 2011).
- Tvorestvoto na mrkata Manaki, L’oeuvre des frères Manaki* (Üsküp: Prosveta Kumanovo, 1996).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar* (İstanbul: Örgün Yayınları, 2003) içinde, s. 7–111.
- Yalçın, Hüseyin C., *Siyasal Anılar* (İstanbul: İş Bankası, 1976).
- Yıldıran, İbrahim, “Selim Sırrı Tarcan ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı”, *Kebikeç* 27 (2009), s. 221–30.

AYDINLANMA MANTIĞI VE DEVİRİMİN GERÇEKLERİ: JÖN TÜRK DEVİRİMİNDEN SONRA JÖN TÜRKLER

BÖLÜM 2

Erdal Kaynar

Devrimlere ne sebep olur? Failleri kimlerdir? Devrimci fikirler devrimden sonra nasıl değişir? 1789'daki Fransız Devrimi'nden beri, bu sorular sosyal bilimcilerin olduğu gibi siyasetçilerin ve aktivistlerin zihinlerini de meşgul etmiştir. Devrim fikri siyasetin temel sorularından biridir ve ister siyasi karışıklıkları anlamak ister tetiklemek veya ortaya çıkmasından kaçınmak için olsun, modern siyasi düşüncenin en merak uyandırıcı teorilerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Edmund Burke ve Joseph de Maistre gibi modern muhafazakarlığın kurucuları 1789'u kaos döneminin başlangıcı ve tarihin sonu olarak tarif ederler. Devrimler, onlara olmaması gereken ve dolayısıyla sadece düzensizlik üretebilecek olaylar olarak görünüyordu. Bu muhafazakâr görüş tarihi değişimi açıklamakta yetersiz olduğu söylenerek kolayca reddedilebilir. Fakat bu, böyle bir açıklamanın devrimlerin anlaşılma veya düşünülemez hale gelme biçimi üzerindeki kalıcı etkisini inkâr etmek olur.

Gerçekten de bu muhafazakâr görüş, ilerici zihniyetteki sosyal tarihçiler arasında bile, devrim hakkındaki tarih yazımı tartışmalarıyla paralellikler taşımaktadır. Bilindiği üzere, Fernand Braudel olayların sosyal bilimcileri dehşete düşürdüğünü ifade etmişti.¹

Devrimler, yıkıcı anlar olarak, geçmişe bakıldığında da şaşırtıcı doğalarını korurlar ve “*uzun vade*”de² sürüp giden, büyük ölçüde statik olan bir devamlılıklar serisi olarak tasavvur edilen bir tarih akışı düşüncesine de meydan

1 Fernand Braudel, “Histoire et sciences sociales: La longue durée”, Ecris sur l’histoire (Paris: Flammarion, 1969), s. 69. Fernand Braudel, Tarih Üzerine Yazılar, çev. Mehmet A. Kılıçbay, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016) (ç.n.)

2 Metnin aslında ilk olarak Fransız Annales Okulu tarafından ortaya konan *longue durée* kavramı kullanılmıştır. (ç.n.)

okurlar. Devrimin bu yıkıcı hatta “dehşete düşüren” doğası göz önüne alındığında, gözlemcilerin mantıktan yoksun görünen bir olaya mantık katmak ve kaos anına anlam kazandırmak için devamlılıkları yeniden inşa etmeye veya icat etmeye çalışmaları şaşırtıcı değildir.³

Aslında bu durum, devrimi gerçekleştirenler için bile, devrimsel bir olaydan sonraki siyasette de çok farklı değildir. Arap Baharı ülkelerindeki son olaylarda da görülebileceği gibi, devrim sonrası siyaseti, devrimi değerlendirmeye ve sonunda kabullenme üzerine birbiriyle çatışan girişimler belirler. Devrim üzerinde sahiplik iddia etmek, iktidar peşinde olanlar tarafından izlenen politikaları meşrulaştırmaya yarar. Ayrıca, neredeyse kesin bir şekilde, bu politikalar devrimin ilk ideallerine karşıt görünürler. Bu, Jön Türk hareketi, 1908 Devrimi ve İkinci Meşrutiyet Dönemi hakkında yapılan çalışmaların sık sık vurguladığı bir şeydir: faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüterek, en önde gelen Jön Türk teşkilatı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) yıllar geçtikçe bir tek parti yönetimi kurmuş ve sonrasında İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin büyük bir kısmı boyunca özgürlükleri engelleyerek muhalif güçlere karşı hareket etmiştir. İTC’nin otoriter politikaları ve gizli bir teşkilat olarak var olması 1908’in özgürlükçü söylemine ve Jön Türk hareketinin Aydınlanmacı ideallerine aykırı görünür. Ancak, bu otoriter politikaların siyasi olaylarla diyalektik bir ilişki içinde nasıl geliştiği ve nasıl bir devrimi açıklama ve sahiplenme girişimi olduğu analiz edilmemiştir.

Geçtiğimiz birkaç on yıl boyunca, “*uzun vade*”deki tarihî değişimler ile ilgili homojenleştirici bir açıklama üreten büyük anlatıları sorgulama girişimi biyografik yaklaşıma yönelik yeni bir ilginin ortaya çıkmasına sebep oldu. Tarih yazan büyük adamlar anlatısından bağımsızlaşan çalışmalar karmaşık anlarda yapılan tercihleri yeni bir ışık altında anlamak için, tarihî kişilerin hayatlarına odaklanmıştır. Bunun sonucunda, kişisel tecrübeler, şüpheler ve beklentiler gibi unsurlar, karmaşık durumlarda failler tarafından verilen kararlar üzerinde etkiye sahip olan esas etkenler olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, Fransız Devrimi’nde savaşın başlangıcı veya Terör Dönemi’ne geçiş gibi, devrim tarihinin temel ve sıkça tartışılan konularına da yeni bakış açıları

3 Bkz. Jacques Rancière tarafından yapılan eleştiriler, *Les noms de l’histoire. Essai de poétique du savoir* (Paris: Gallimard, 1992), s. 77-91. Jacques Rancière, *Tarihin Adları Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme*, çev. Cemal Yardımcı (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2011). (ç.n.)

getirmiştir.⁴ Osmanlı çalışmalarında biyografik yöntemin son zamanlardaki popülerliği tarihî gereklilik görüşü yerine raslantısallık temasını vurgulayan bu daha genel eğilimin parçasıdır.

Bu bölümde, eski kuşak Jön Türklerin, 1908 Devrimi'ni yorumlayarak, hayatlarını ve Aydınlanma ideallerini devrimin gerçeklerine nasıl adapte ettiklerini takip etmek için Jön Türk liderlerinden Ahmed Rıza'nın durumuna odaklanacağım. İTC'nin, devrimin "dehşete düşürücü" doğasıyla başa çıkmak için, siyasi durumlara siyasi bir tepki olarak, devrim sonrası Osmanlı toplumdaki otoriter yönetimini nasıl kurduğunu analiz edeceğim. Son olarak da, idealler ve eylemler arasındaki uyumsuzluğu basit bir karşıtlık olarak anlamanın yeterli olmadığını ve bu karşıtlığın nasıl geliştiğinin daha yakından bir incelemesinin Jön Türk siyasi düşüncesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını öne süreceğim.

Fikirler ve Devrimler: Entelektüeller olarak Jön Türkler

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'deki Jön Türk Devrimi nasıl meydana geldi? 1908'in çağdaşlarının, Sultan II. Abdülhamid yönetimini deviren, 1876 Anayasası'nı (Kanun-i Esasi) tekrar yürürlüğe sokan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu en azından görünüşte halkın egemenliği ilkesi altına sokan olayları açıklamak için, görünüşte birbirine zıt iki açıklamaları vardı. Bir açıklama özellikle Avrupalı diplomatlar arasından popülerdi. Orduyu devrimin faili olarak teşhis etmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin militarist ruhuyla, Avrupalılar, devrimi genel olarak barışçıl davranamayacak kadar heyecanlı ve despot yönetime karşı çıkamayacak kadar umursamaz Müslüman nüfusun aksine, Abdülhamid rejiminin düzenli bir şekilde devrilmesini gerçekleştirebilecek, disiplinli ve Batılılaşmış ordu kuvvetine mal etmeye heveslilerdi. Aynı zamanda, bu görüş çeşitli Avrupa ülkeleri diplomatlarının 1908 Devrimi'nden önce Jön Türk hareketi hakkındaki algılarıyla da örtüşüyordu. Alman diplomatların yazdığına göre, yönetimin devrilmesinin Makedonya'daki faillerinin Jön Türklerle ortak noktaları azdı:

Bu kişilerin derin bir anlayışına sahip olmadan kafalarının Batı Avrupa kavramlarıyla dolduğu, belki de bunlardan bir hastalıktan etkilenir gibi

4 Bkz. örneğin Marisa Linton, *Choosing Terror: Virtue, Friendship, and Authenticity in the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Timothy Tackett, *The Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789-1790)* (Princeton: Princeton University Press, 1997).

etkilendikleri söylenmelidir ve bir Avrupa tasarısına göre sözde bir meclis kurumu başlatarak vatanlarında “reform yapma”nın hayalini kuranlar.⁵

Ne var ki bu görüş, devrim günleri sırasında ortaya çıkan ve oldukça karışık görünen başka bir anlayışla uyumsuz değildi. Bazıları tarafından Paris’te sürgündeki hayalperest Jön Türklerle Makedonya’da Abdülhamid rejiminin devrilmesini gerçekleştirenler arasında yapılan ayrıma rağmen, gözlemciler devrimi Jön Türk hareketinin özgürlükçü ideallerinin zaferi olarak düşünmekte gecikmediler. Bu hareket, başta lideri Ahmed Rıza olmak üzere, Abdülhamid yönetiminin despotik yapısı hakkında Osmanlıları aydınlatmak için aralıksız bir çabayla yıllarca yeraltı gazeteleri yayımlamıştı. Bunun amacı Osmanlı nüfusunun dikkatini İmparatorluk’ta doğa kanunlarının zorunlu kıldığı bir değişimin gerekliliğine çekmekti. Jön Türkler’e göre, sistem değişikliği ilerleme ve evrensel medeniyet idealine uyum sağlamanın tek yolunu temsil ediyordu. 1908 yazında, genel görüş Jön Türklerin özgürlükçülüğünün ve yayıncılık çabalarının meyvesini verdiği yönündeydi. Ahmed Rıza “hürriyetçilerin babası” (*ebu-l ahrar*) olarak ilan edildi, ki bu unvan daha önceden Ahmed Midhat tarafından, 1876’da meşrutiyeti ilan etmesi üzerine genç padişah II. Abdülhamid’e verilmişti ve şimdi tek başına Abdülhamid’e olan muhalefeti temsil eden adamı onurlandırıyor.⁶ Hareketin yazılarında açıklanan siyasi düşüncesi ile Abdülhamid rejiminin fiili olarak devrilmesi arasında doğrudan bir bağlantı varmış gibi görünüyordu. Başka bir deyişle, siyasi fikirler, bunların iletilmeleri ve devrimin gerçekleri arasında bir devamlılık hissediliyor.

Bu açıklama Jön Türk Devrimi’ne özel olmaktan çok uzaktır. Aksine, dünyadaki farklı devrimlerin tarih yazımının incelenmesi, fikirler, yayımları ve siyasi değişim arasındaki devamlılık fikrinin, devrimlerin anlaşılmasında yerleşik bir varsayım olduğunu gösterir. Zaten Fransız Devrimi de benzer bir şekilde görülmüştür. Haziran 1789 olaylarından hemen sonra, Antoine-François Delandine, Thomas Paine veya Edmund Burke gibi farklı görüşlere sahip düşünürler Aydınlanma ve devrim arasında bağlantı kurmuşlardı. 18. yüzyılın “filozofları” devrimden önceki rejimin yozlaşma ve kasveti üzerine

5 Johannes Lepsius, Albrecht Mendelsohn-Bartholdy ve Friedrich Thimme (der.), *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-7), 25/II, no. 8875: Kinderlen to Schoen, Thérapia, 10 Temmuz 1908.

6 Abdülhamit Kırmızı, “Authoritarianism and Constitutionalism Combined: Ahmed Midhat Efendi between the Sultan and the Kanun-i Esasi”, C. Herzog ve M. Sharif (der.) *The First Ottoman Experiment in Democracy* (Würzburg: Ergon, 2010), içinde, s. 186.

akıl ve özgürleşmenin ışığını getirmişlerdi. Dolayısıyla Aydınlanma, 1789'daki olaylar ve modernitenin doğuşu için gelişme alanı hazırlamış oluyordu.⁷

Siyasi gelişmeler, kırılmalar, ve genel olarak özgürleşme süreci, sıkça fikirlerin ve bunların bir grup aydınlanmış insan-daha genel anlamıyla "entelektüeller" - arasında yayılmasının etkisi olarak görünür. Özünde, bu görüş, 18. yüzyıldan itibaren formüle edildiği şekliyle Aydınlanma projesinin kendisine kadar gider.⁸ Bu "Aydınlanma mantığı" siyasi gelişmemişliğin esasen bir cehalet problemi olduğunu ve esasen fikirlerin aydınlanmış adamlar vasıtasıyla yayılmasının otomatik bir özgürleşme sürecini tetikleyeceğini varsayıyordu.⁹ Bu liberal görüş altında, devrimsel dinamiklerin sosyal ve tarihî boyutları neredeyse hiç göz önüne alınamamaktadır. Siyasetteki büyük değişim süreci bilgiyi yayma sorununa indirgenir ve dolayısıyla temel olarak siyaset dışına çıkarılır. Bu yüzden, devrim övgüsü onun aslında tahrip edilmesiyle bir arada gerçekleşir.¹⁰

Aslında, bu anlayış Jön Türklerin kendileri hakkında sahip oldukları evrensel ve doğal ilerleme ve Aydınlanma sürecinin temsilcileri imgesiyle uyumluydu. Tıpkı Saint-Just, Danton veya Robespierre gibi Fransız devrim döneminin baş karakterleri gibi, Jön Türkler kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun şartlarına uyarlamak zorunda oldukları Aydınlanma projesinin doğrudan mirasçıları olarak düşünüyorlardı. Avrupalı gözlemciler de aynı görüşü paylaşıyordu. İmparatorluğun doğası itibarıyla yıkılmaya mahkûm olduğuna dair özcü anlayışların aksine, Avrupa'daki daha iyimser zihinlere Jön Türkler liberal Avrupa'nın ortakları olarak görünüyordu. Aynı görüşe göre, 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda olan olaylar Avrupa'daki siyasi özgürleşmeye doğru yaşanan gelişmelerin yansımasıydı. Fikirlerin hareketinin gücü hakkındaki idealist anlayışı ve Batı siyasi prensiplerinin evrensel değerini doğruluyorlardı. Jön Türkler, özellikle Ahmed Rıza, hareketin Batılılaşmış

7 Fransız Devrimi'nin sebebinin Aydınlanma'daki fikirler olduğu yorumunun yeniden ortaya çıkışının son zamanlardaki örneklerinden biri için Jonathan Israel'in muhteşen kitabına bakınız: *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from 'The Rights of Man' to Robespierre* (Princeton: Princeton University Press, 2014).

8 Bu görüşün Jön Türk hareketiyle çağdaş, iyi bir örneği için, bkz. Marius Roustau, *Les Philosophes et la société française au XVIIIe siècle* (Paris: Delaplane, 1906).

9 Zygmunt Bauman, *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals* (Ithaca: Cornell University Press, 1987), s. 23-5. Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular* Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine çev. Kemal Atakay, (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2017). (ç.n.)

10 Bu konu hakkında kısa bir makale için: Erdal Kaynar, 'Von der Revolution und der Aufklärung. Versuche der Ordnung der Unordnung', *IFK Now* 1 (2014), s. 7-9.

yüzü, 1908 Devrimi'ne yol açan zincirin merkezî halkası gibi görünüyordu.¹¹ Tarihî değişim fikirlerin hareketinin sonucu ve Jön Türk entelektüelleri de onun doğal faileri olarak ortaya çıkıyordu.

Aydınlanma mantığı Jön Türklerin toplumsal bir proje olarak ilerleme tanımlarını da belirlemiştir. İnsan doğasıyla ilgili son derece olumsuz bir algıya sahip olsalar da Aydınlanma filozofu Helvétius'un "L'éducation peut tout"¹² sözünde ifade edilen, eğitimin neredeyse sınırsız güce sahip olduğu inancını paylaşıyorlardı. Osmanlı halkı genel olarak cahil bir kitle idiye de, yine de değişme potansiyeline sahipti. Dolayısıyla Jön Türkler onlara Aydınlanma fikrini ve ilerlemenin ideallerini öğretmenin pekala mümkün olacağına inanmışlardı. Bu şekilde gericilikle mücadele etmeyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nu uygar bir ülkeye dönüştürmeyi hedefliyorlardı.

Ahmed Rıza bu Aydınlanma mantığının önemli savunucularından biriydi. Gazeteleri *Meşveret* ve *Mechveret* (başta *Meşveret*'in Fransızca ekiydi) ile Jön Türk basını için standartları belirlemiştir. Ayrıca, Dreyfus Olayı'nın arifesinde Fransız siyasi tartışmalarında yerini alan oldukça medyatikleşmiş olaylarla 1890'lardaki Fransız Cumhuriyeti'nin basın kültürüne de doğrudan katılım göstermiştir. Daha önemlisi, ilerleme, eğitim ve İmparatorluğun reformu hakkındaki Jön Türk düşüncesini teorik olarak şekillendirmiştir. Ona göre eğitim, Osmanlıları ilerleme ile vatanın faziletleri ve vazifeleri hakkında aydınlatmayı, gelişim için olan potansiyellerini harekete geçirmeyi hedefleyen bir süreçti. Jön Türk yayıncılığı da bu uzun süreç içinde doğal yerini almıştı.

Bu düşünceler pozitivist etkinliğiyle daha da güçlenmiştir. Ahmed Rıza Paris sürgününde, Auguste Comte'un düşüncesini bir siyasi doktrin olarak benimsemiş ve Osmanlı İmparatorluğu için projelerini pozitivistin Müslüman dünyaya uyarlamaları olarak geliştirmişti. İslam'da temel olarak pozitivistik bir değer bulduğu kabulüyle, Osmanlıların ilerlemeyi Avrupalılardan daha hızlı ve daha az sorunla gerçekleştirmesinin mümkün olacağını düşünüyordu. Osmanlılar ilerlemeye ve nihayetinde pozitivistime yatkınlardı ama potansiyellerini fark etmeleri için eğitilmeleri gerekiyordu. Ama bilhassa pozitivist Ahmed Rıza ve genel olarak Jön Türkler için önemli olan bilimin önemi, devam eden bir evrim olarak insanlık tarihi anlayışı ve aydınlanmış elitlerin

11 "Les Hommes de la Révolution", *Illustration* 22 Ağustos 1908, Ahmed Emin [Yalman], "Ahmed Rıza Bey", *Millet* 23 Ağustos 1908; Akil Koyuncu, "Ahmed Rıza Bey", *Bağçe* 5, 31 Ağustos 1908.

12 Eğitim her şeyi yapabilir. (ç.n.)

bunun içindeki önemi gibi ilkeleri onaylıyordu. Onlar için bu Aydınlanmacı mantık, faaliyetlerini ve kendilerini tarihe geçirmenin bir yoluyla.

Ama devrimden sonra Aydınlanma mantığına ne olmuştur? Jön Türkler iktidarın çeperinden merkezine geçince hangi şekle bürünmüştür? Gerçekten de özgürlükçü düşünceleriyle devrimden sonra gösterdikleri otoriter yapı arasında katı bir karşıtlık varmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla, akademik çalışmalar Jön Türkleri, 1908'de gözlemciler üzerinde bıraktıkları ilk izlenimin aksine, özünde otoriter bir grup olarak tarif etmiştir.¹³ Bundan dolayı özgürlükçü gündeme olan bağlılıkları esasen sığ, hatta Batılı gözlemcileri yanıltmak için bir propaganda aracı olarak görünür.

Halbuki, sadece Jön Türklerin özgürlükçü ve otoriter tarafları arasındaki farkı vurgulamak yerine, devrimi takip eden aylarda siyasetin nasıl bir değişiklik geçirdiğini ve bunun Aydınlanma mantığıyla nasıl ilişkili olduğunu görmek daha ilginçtir. Jön Türk hareketinin 1908'den önceki tarihi ve devrim sonrası dönemdeki siyasi değişimler üzerine çalışmalar yapılmış olsa da Jön Türklerin İmparatorluk'taki değişikliklere nasıl uyum sağladığı sorusu üzerine neredeyse hiçbir araştırma bulunmamaktadır. İlk bakışta, bu eksiklik önemsiz görünmektedir. Ama, aslında devrim süreci hakkındaki idealist anlayışın belirtisi niteliğindedir. Aslında, çok benzer yorumlamalar neredeyse bütün devrimlerin tarih yazımını belirlemiştir. Devrimin sonrasında otoriter politikalar ortaya çıkması göz önüne alındığında, bu baskıcı değişimden sorumlu bir zararlı fikirler dizisinin belirlenmesi olayı anlamanın kullanışlı bir yolu haline gelmiştir. Bu yorumlamalar sıkça komplo teorileriyle paralellikler taşır ve mesela Alexis de Tocqueville'in 1980'lerde devrim dönemi hakkındaki çalışmalar ve terör politikalarının gelişimi için önemli bir esin kaynağı olan muhafazakâr Fransız Devrimi yorumu gibi devrim karşıtlarının eleştirilerini sürdürürler.

Bu tür bir analiz Jön Türklerin düşüncesi ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi olaylar arasında dolaysız bir bağlantı kurar. Bu bakış açısıyla siyasi fikir ve ideallerin devrim süreciyle diyalektik içinde nasıl geliştiğini anlamak zor hale gelir. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin olayları 1908'den önce zaten tamamen kurulmuş olan soyut Jön Türk düşüncesinin bir yansıması olarak görünür. Başka bir deyişle, temel olarak bir ahlaki yargı olan şey, çelişkili doğası içinde tarihî bir durumu anlama ve Jön Türklerin siyasi ideolojisini buna göre değerlendirme ihtiyacının yerini alır.

13 Bu revizyonist yorum ilk olarak Şerif Mardin tarafından öne sürülmüştü: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964) ve Şükrü Hanioglu'nun ufuk açıcı çalışmalarını önceler.

Ahmed Rıza tipik bir Jön Türk olmaktan çok uzaktı. Yine de hareketin başlıca ideologlarından biridir ve dolayısıyla siyasi düşüncesinin de önde gelen bir temsilcisidir. Ayrıca, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İTC'nin önde gelen figürlerinden biri olmuştur ve İttihatçılara karşı olan güçlerin önemli hedeflerinden biridir. Dahası, Jön Türklerin bütün bir nesil olarak ortak sahip oldukları bir özelliği de eksiksiz bir şekilde temsil eder. Bu, değişmekte olan dünyayı etkileyen güçleri anlama ve öngörülen Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma ihtiyacına cevap vermek için bu dünyada rol alanlardan biri olma isteğidir: emperyalizm döneminde İmparatorluğun hayatta kalmasına karşı ufukta beliren ve derhal harekete geçilmesini gerektiren bir aciliyet fikrini ortaya çıkaran daimî bir tehdit bulunduğu algısı. Çok farklı geçmişe sahip insanları İTC şemsiyesi altında toplayan, esasen İmparatorluğu kurtarmak için acil eylem gerektiği fikridir. "Vatan" ve "fazilet" üzerine olan siyasi söylem harekete geçmekten başka bir seçenek bırakmamıştır. Bu algılanan harekete geçme zorunluluğu Jön Türkleri, devrimin kendisindeki rolleri sınırlı olsa bile, 1908'den önce ve sonra siyasete müdahil olmaya itmiştir. Dolayısıyla Ahmed Rıza'nın devrim sonrası hayatını sürdürme şekli, "hürriyetin babası" unvanının İmparatorluğa dönüşünden birkaç ay sonra nasıl geçmişte kaldığını ve daha genel bir düzeyde, idealler ve devrim sürecindeki eylemler arasındaki çelişkinin nasıl ortaya çıkabileceğini anlamak için bazı ipuçları sunar.

Devrim Sonrası İmparatorluk'ta Tercihler

Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinin hemen ardından, Fransız diplomatlar İmparatorluk'taki isyanların Jön Türkleri Abdülhamid'in kendisinden daha fazla şaşırtmış olabileceğini yazmışlardı.¹⁴ Bu, Ahmed Rıza için oldukça doğrudur. 1905'ten itibaren Jön Türkler eski önemli isimleri kenara iterek bazı yeni grupları hareketin içinde iktidara getiren bir yeniden teşkilatlanma sürecine girmişti. Bu süreç hareketin yapısını değiştirmiştir. İdeolojik etkilerinin haricinde Ahmed Rıza'nın önemi artık Abdülhamid'e cesurca karşı çıkmış ikonik bir Jön Türk olma şöhretinden fazla öteye gitmiyordu. 1908 Haziran ve Temmuz'unda Makedonya'da olan şeylerden haberdar olduğunu gösteren tek bir belge bile yoktur. Temmuz'un başı kadar geç bir tarihte, Resneli Niyazi Bey'in silahlanıp müfrezesiyle dağa çıkmasından iki gün sonra, Ahmed Rıza üyesi olduğu Paris'teki pozitivist kuruluşun toplantı

14 Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Nouvelle Série Turquie 179, 125e-125i: Momerandum on the Ottoman Empire, Paris, 25 Temmuz 1908 (125h).

raporunda kayda geçmemiş bazı önemsiz konular hakkında pozitivist bir arkadaşıyla tartışıyordu.¹⁵

Varlığının amacının yok olduğunu görmeye hazır olmadığı düşünülürse, yeni yönetim altında kendi rolünün ne olabileceğine dair kesin bir fikri olmaması şaşırtıcı değildir. Yeni durumunun ilk haftalarına bakıldığında, Ahmed Rıza hayatına mecmua yayıncısı olarak devam etmek istiyormuş gibi görünür. Paris'te uzun süre yayımlanan *Mechveret* gazetesinin Ağustos 1908'deki son sayısında, yayıncılığa İstanbul'da devam etme kararını ifade eder. Eylül sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşmasından sonra bile kararını tekrarlamıştır.¹⁶

Ancak, Abdülhamid yönetimini deviren ve eski rejimin yıkılmasından sonra geride kalan siyasi boşluğu doldurmaya başlayan teşkilat olan İTC'nin kurucularından biri ve saygı duyulan bir üyesidir. Cemiyet'e adını vermiş olan Ahmed Rıza bu sürecin dışında kalabilir miydi? Hayatını inceleyen birinin inanabileceğinin aksine, Ahmed Rıza kendi rolünü başlı başına bir siyasi rol olarak görmüyordu. 1890'lardaki siyasi yazılarında, doğanın ve toplumun yasaları hakkındaki bilgi ve irfanları sayesinde toplumun üzerinde bulunup onun düzenli bir şekilde dönüşüm geçirmesini sağlayacak ama siyasetçiler sınıfından da ayrı, "alimler"den (*ulema*) oluşan bir elitler sınıfı fikrini geliştirmişti. Alimler "devlet gemisi"nin dümenini tutan "kaptanlar"dı.¹⁷ Bu fikri pozitivist *savants*¹⁸ kavramından uyarlamıştı, ki bu kavram da filozofların en eski hayali olan elini kirlletmeden siyaset yapmanın Comte'cu bir yorumudur. Daha da önemlisi, bu fikirleri Avrupa toplumlarında "entelektüeller"in kendilerini yeni bir toplumsal ve siyasi kategori olarak empoze ettikleri bir zamanda geliştirmesi de bir tesadüf değildir.

Teoride, Ahmed Rıza 1908'den sonra meşrutiyet rejimi altında bir "entelektüel" olarak görevini sürgündeki bir gizli muhalefetin üyesi olarak yapabileceğinden daha doğru bir şekilde yerine getirebilecekti. Fikir hürriyeti ve özgürlükçü basın yasaları aydınlanmış fikirlerine, tartışmalara açık bir toplumda daha kolay hareket izni verecekti. Ancak Ahmed Rıza Birinci Dünya Savaşı'nın öncesine kadar bağlı kalacağı önemli bir tercih yaptı. Devrim

15 Archives Nationales (AN), 17 AS/10: Ahmed Rıza'dan Émile Corra'ya, Paris, 5 Temmuz 1908.

16 *Mechveret* sa. 208, 1 Ağustos 1908; "Ahmed Rıza Bey", İkdam 27 Eylül 1908.

17 Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin Islahına Dair Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha (Londra, 1312/1895), s. 25.

18 Bilginler (ç.n.)

sonrasındaki hayatını İTC'ye bağlı şekilde inşa etmeye karar verdi. Bu da kaçınılmaz olarak kariyerini İTC'nin Osmanlı siyasetini kontrol etme amacına bağlı hale getirdi. En başta, bu onun *bilginlerin* karar alma sürecine doğrudan müdahil olmadan siyaseti etkilemesi anlayışına zıtmış gibi görünmüyordu. Ona göre, İTC'nin rolü devrim sonrası siyasetteki olayların akışını gözlemlemek olmalıydı. Eylül'e kadar kaldığı Paris'ten İttihatçı arkadaşlarına bu minvalde mektuplar yazmıştır.¹⁹

Ancak bu konum kaçınılmaz olarak başka bir anlayış ile çekişme halindeydi. Ahmed Rıza devrim yönetimini düşmanlarının yanı sıra kendinden de korumanın bir öncelik olduğunu düşünüyordu. Jön Türklere göre, Abdülhamid rejiminin ve toplum içindeki muhafazakâr ortaklarının ilerlemeye karşı ilkel muhalefetlerinden vazgeçmeyecekleri açıktı. Ayrıca, Jön Türk evrimciliğine göre, devrim sabit bir siyasi ideali temsil edemezdi. Eğer 1908, Jön Türkler tarafından takip edilen Aydınlanma çabalarının etkisiyle olduysa da devrim cahil toplulukların ilerlemeye olan yatkınlıklarının tamamen farkına vardıkları anlamına gelmiyordu. Mantıksal olarak, başarı kazanmak için devrim projesi, devrim olmayı bırakmalıydı. Bu yüzden, yönetimin devrilmesinden birkaç gün sonra yayımladığı bir makalede, Ahmed Rıza devrimden geçmiş zaman kullanarak bahsediyordu:

Devrim, bizim için bir prensip değil, geçici bir vasıta idi. Biz onu mutlakîyet ve istibdata karşı kullandık; memleketimizin dinî ve toplumsal kurumlarına karşı değil. Biz onu yönetimin imparatorluğun hâlihazırdaki kanunlarını yürürlüğe koymasını sağlamaya zorlamak için kullandık; şu veya bu grubun siyasal ihtiraslarını ve çıkarlarını kollamak için değil. Anayasayı oturtmak için, artık devrime ihtiyacımız yok; tersine, bize lazım olan huzur, sükûnet ve her şeyden önemlisi tavırlarımızda büyük bir ölçülülük. Bir adalet ve tevazu duygusu siyasal hırslara fren teşkil etmeli.²⁰

Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin siyasi ideolojisinden etkilenen Jön Türkler, devrimsel olayı radikalizme eş tutan ve kırıma yerine devamlılığı vurgulayan, Fransız devriminin muhafazakâr yorumunu benimsemişlerdi. Buna göre, terör, savaşlar ve toplumsal kargaşa gibi olayların tekrarını engellemek için devrim süreci üzerinde ne kadar kontrolün gerekli olduğunu onlara

19 B. Demirbaş (der.), Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları (İstanbul: Arba, 1988), s. 25.

20 "Soyons calmes et prudes", Mechveret, no. 22, 1 Ağustos 1908.

Fransız Devrimi göstermişti. Ayrıca, İmparatorluk içinde şiddetin patlak vermesi Osmanlı siyasi işlerine dışarıdan bir müdahaleye neden olabilirdi. Öte yandan, meşrutî devrimin Rusya ve İran'da yakın zamanda gerçekleşen örnekleri İttihatçılara demokratik kazanımların her an geriye döndürülebileceğini gösteriyordu. Jön Türk gazetesi *Şûra-yı Ümmet* Rusya'daki meşrutî devrimin başarısının devrim sonrası gelişmeleri yönetebilecek ve meşrutî-yetçiliğin nihai zaferini garanti altına alabilecek bir siyasi teşkilatın varlığına bağlı olduğu analizini daha 1906'da yapmıştı.²¹ Bu tecrübeden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni meşrutî yönetimin, demokrasi denemesini koruyacak bir teşkilat olmadan başarısızlığa mahkûm olacağı sonucuna vardılar. Aydınlanma mantığı hala Osmanlıların sadece ilerlemenin faziletleri ve onların buna yatkınlığı konusunda eğitilmeleri gerektiğini söylüyordu. Ama ilerici fikirler yeterli değildi. Yayılmalarını güvence altına almak için siyasi bir yapı gerekliydi. Dolayısıyla, Jön Türk ideolojisine göre Osmanlı reformunun başarısı tezlerin başarısına olduğu kadar siyasi teşkilatın başarısına da bağlı olacaktı.²²

1908 yazında, İTC bu rolü üstlenebilecek tek siyasi güç olarak görünüyordu. Makedonya'daki ayaklanmanın başlamasından itibaren devrim sürecini yönetmiş ve olayların sakin bir şekilde gelişmesine nezaret etmişti. İTC kitlelerin cehaleti ve meşrutî rejimi tehdit eden daimî iç ve dış tehditlere karşı koymayı vaat ediyordu. Bunlar Ahmed Rıza'nın devrim sonrası İTC'nin bir üyesi olarak çalışmayı kabul etmesinin ana sebepleri olarak görünmektedir. Ona göre devrimin asli gücü için çalışmak reformların gerçekleşmesini güvence altına almanın ve Aydınlanma projesinin devam etmesini sağlamanın koşulu olarak görünüyordu. Bu kararın Ahmed Rıza'nın hayatında ne kadar köklü bir değişikliğe yol açtığını ne kadar vurgulasak azdır. İTC'nin içinde çalışma kararı siyasi iktidarın çeperinden merkezine taşınması anlamına geliyordu. Devrimden önce Ahmed Rıza'nın toplumsal elitler hakkındaki fikirleri teorik bir duruş olarak açıklanabilirdi. Ancak eski yönetimin yıkılması ve İTC'nin iktidara gelmesini takip eden dönemde, somut karışıklıklarıyla beraber siyasi bir duruş haline geldiler. Ahmed Rıza'nın fikirleri artık Osmanlı

21 "Teşkilat ve Neşriyatın Lüzum ve Faidası", *Şûra-yı Ümmet* sa. 95, 23 Haziran 1906. Daha fazla detay için bkz. Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), s.45-79.

22 Erdal Kaynar, "The Almighty Power of the Written Word: Political Conceptions of the Press at the Turn of the Twentieth Century", N. Clayer ve E. Kaynar (der.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* (Louvain: Peeters, 2013), s. 166-8.

İmparatorluğu'nun gerçeklerini anlamının bir yolu değil, onlar üzerine eylemde bulunmak için birer araç olmalıydı.

Ahmed Rıza'nın iktidarın merkezinde çalışma kararı mevki tercihinin de doğrudan etkiledi. Gerçekten de Maarif Nazırlığı (Eğitim Bakanlığı) teklifini reddetmiş gibi görünmektedir.²³ Eğitimin önemi üzerinde çok ısrarcı olduğu ve kariyerine devlet okullarını ıslah etmek için projeler kaleme alarak başladığı düşünülürse, bu oldukça şaşırtıcıdır. Dahası, bu ona Aydınlanma mantığını resmî görevle devam ettirme imkânı da verecekti. Doğal bir tercih gibi duruyordu. Hatta, Aralık 1908'de yabancı basın Maarif Nezareti'ne atandığını duyurmuştu.²⁴ Ama bu görev siyasi karar alma sürecine çok uzak görünmüştü. Bunun yerine, Meclis-i Mebusan Reisi olarak seçilmeyi kabul etti. Gerçekten de 'hürriyetçilerin babası' olarak kazandığı şöhreti meclis açıldığı gün zirvesine ulaştı. Meclis-i Mebusan'a gelişini kalabalıklar alkışladı ve orada mevcut olan bütün vekillerin oyuyla Meclis'in başkanı seçildi.²⁵ Ancak, iki gün sonraki açılış konuşmasında yeni makamını nasıl yönetmeyi düşündüğünü açıkladı. Makamının tarafsızlığa bağlılığına rağmen, İTC'nin her zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi hale gelmesi için çalıştığını ve çalışacağını ilan etti.²⁶

Meclisin açılması İTC'nin devlet politikalarına sürekli müdahalesine hızlı bir şekilde karşı çıkan çeşitli siyasi akımların oluşmasında katalizör görevi gördü. Meclis'te canlı tartışmalar oluyordu ve basın İttihatçıları eleştirmekte olağanüstü bir enerji gösteriyordu. Çok geçmeden İTC'ye karşı olan vekiller ve gazeteciler kendilerini "hürriyetçiler" (*ahrar*) olarak tayin ettiler. Hürriyetçilerin "hürriyetçilerin babası"nı kendilerine ana hedef olarak seçmeleri şaşırtıcı gelebilir. Ama açılış konuşmasından tahmin edildiği gibi, Ahmed Rıza, Meclis Başkanlığı görevini çok taraflı bir şekilde yerine getiriyordu. Farklı vekiller ve gazeteciler oturumların başlamasından birkaç hafta sonra onu eleştirmeye başladılar. İslamcı *Volkan* gazetesi, Ahmed Rıza'nın Meclis'e

23 "The Fusion of the Committees", *Times* 10 Eylül 1908; "Ahmed Rıza Bey", *İkdam* 27 Eylül 1908.

24 "Turkish Parliament", *Times* 23 Aralık 1908; "Turquie", *Le Temps* 23 Aralık 1908; "Ahmed-Rıza Ministre", *Le Petit Parisien* 23 Aralık 1908; "Le nouveau régime turc", *L'Humanité* 23 Aralık 1908.

25 "Meclis-i Mebusan Bayramı", *Volkan*, sa. 8, 18 Aralık 1908; Francis McCullagh, *The Fall of Abdülhamid* (Londra: Methuen, 1910), s. 1, 9. Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü Osmanlı'nın Son Günleri* çev. Nihal Önal (İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2005). (ç.n.)

26 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 26 Aralık 1908 Oturumu, s. 51-2.

başkanlık etmek yerine meclisi yönlendirdiğini yazdı.²⁷ Mart 1909'da vekil Rıza Nur ünlü İTC eleştirisini kaleme aldığı anda Ahmed Rıza umursamamış gibi görünüyordu.²⁸ Suçlamalara karşı Cemiyet'i Kanun-i Esasi'nin tek koruyucusu olarak gösterdi ve İTC'ye karşı çıkanları en ufak bir tereddüde kapılmadan vatan haini ilan etti.²⁹ Yabancı basın dahi tarafılığına eleştirdi ve onun beceriksiz olduğunu yazdı.³⁰ İTC düşmanlığıyla tanınan gazeteci Hasan Fehmi Nisan'ın başında öldürüldüğünde bir çok hürriyetçi olaydan Ahmed Rıza'yı sorumlu tuttu. Katillerin onun evinde saklandığına dair dedikodular dolaşmaya başladı.³¹ Hürriyetçiler tarafından aynı derecede eleştirilen tek kişi İttihatçı *Tanin* gazetesinin baş yazarı Hüseyin Cahid'ti. Ancak, bu 34 yaşında, Jön Türklerden sonra ortaya çıkan, siyasete Temmuz 1908'den sonra yeni katılan kişiye kıyasla, İTC'nin emektarlarından biri ve eski bir hürriyet kahramanı olarak Ahmed Rıza eleştiriyi çok daha maruz kalıyordu.

Ahmed Rıza bu doğrudan saldırılara karşı nasıl tepki vermişti? Aslında eleştiriye oldukça alışıkta. Hayatının Jön Türk olduğu kısımları boyunca, kendisinininkinden ayrılan fikirlere sahip kişilere en ufak bir taviz belirtisi bile göstermemesiyle tanınmıştı. Uzlaşmaz tavrı sık sık başkalarını kızdırmış ve hareketi kutuplaştırmıştı. 1909'da farklı olansa tavrının ve sebep olduğu tepkilerin artık sadece sürgündeki küçük bir siyasi grubun tartışmaları hakkında değil, ulusal siyaset meseleleri hakkında olmasıydı. Yine de tavrını tekrar gözden geçirdiği de inkâr edilemez. Ancak herhangi bir karara varamadan olayların seyri hızlandı. Hürriyetçilerden gelen eleştiri İttihatçıların ve temsilcileri Ahmed Rıza'nın tahammül edebileceği bir şeydi. Aslında hürriyetçiler ideolojik görüşleri bakımından İttihatçılardan çok da farklı değillerdi ve İTC onların durmalarını sağlayacak bir yol bulabilirdi. Daha ciddi sonuçları olan, daha önemli bir tehdit İslamcılarının harekete geçmesinden ve 31 Mart Olayı şeklinde ortaya çıkan halk ayaklanmasından geliyordu.

27 Vahdeti, 'Mebusan Âzalarının Tenbelliği', *Volkan*, no. 29, 29 Ocak 1909.

28 Rıza Nur, 'Görüyorum ki İş Fenâ Gidiyor', *İkdam* 12 Mart 1909. Bir analiz için bkz. Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011), s. 165-7. İTC karşıtları aynı argümanları sonraki yıllarda da kullanmaya devam ettiler. Bkz. Mehmet Hastaş, Ahmet Samim. II. Meşrutiyet'te Muhalif Bir Gazeteci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 106-18.

29 'Ziyafet Münâsebetiyle', *Tanin* 14 Mart 1909; 'Fırka-i Ahrar ve İttihad ve Terakki', *İkdam* 17 Mart 1909; McCullagh, *Fall of Abdülhamid*, s. 64-5.

30 'Turkey, Position of the Ministry' *Times* 16 Mart 1909.

31 Amerikan Kız Koleji Kayıtları, Altbaşlık II.2, Kutu 23, F7: Roxana Vivian'dan Mary Mills Patrick'e, Konstantiniyye, 16 Nisan 1909; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İçyüzü 1908-1918* (İstanbul: Arba, 1989), s. 73-81.

Sokak Jön Türklere Karşı: İslamcıların Harekete Geçmesi ve 31 Mart Olayı

İTC'ye ve temsilcisi Ahmed Rıza'ya karşı muhalefetlerinde hürriyetçilerin oldukça beklenmedik bir müttefiki vardı. Meclisteki muhalefete paralel olarak, meşrutiyet yönetimi yeni bir siyasi İslam'ın ortaya çıkışına şahit oldu. Siyasetin yeni ortamı olarak basın bu yeni siyasi oluşum için önemli bir taşıyıcı işlevi gördü. İslamcı basın İttihatçıların politikalarına karşı eleştirilerinde hürriyetçilere sık sık katılıyordu. Ayrıca ikisi de daha genel anlamda İttihatçıların meclis siyasetine karışmalarını Anayasa'ya aykırı ve meclisin egemenliğinin önünde ciddi bir engel olarak görüyordu. Ama gerekçeleri hürriyetçilerden tamamen farklıydı: İslamcı basın İTC'yi devrimden beri değerlerin kaybolması, Batılılaşma, özellikle kadın haklarıyla ilgili olmak üzere yeni özgürlüklerde aşırıya kaçma, ahlaksızlıkla belirginleşen Osmanlı toplumdaki genel yozlaşmadan, yani başka bir deyişle, toplumun yozlaşmasına yol açan İslam'dan uzaklaşmadan sorumlu tutuyordu. İmparatorluğun yeniden eski günlerine dönmesi için ilahi kanuna dönüşü bir koşul olarak sunuyordu.³²

Bu gündemleri düşünülünce, İslamcı hareketin İTC'nin önemli temsilcisi olarak Ahmed Rıza'yı hedef alması şaşıracak bir şey değildir. Derviş Vahdetî'nin liderlik ettiği *Volkan*'ın ilk sayıları Ahmet Rıza'yı hala bir hürriyet kahramanı olarak övüyordu. Aralık 1908'de Meclis'e seçilmesini tebrik bile etmişti.³³ Ancak İTC'ye karşı muhalefet büyüdükçe ve Ahmed Rıza Cemiyet'in iktidar üzerindeki kontrolünün merkezindeymiş gibi göründükçe üslup değişti. Yalnız, Ahmed Rıza İTC ile olan basit bağlantısının çok ötesine gidecek bir şekilde hedefteydi. Ahmed Rıza'nın pozitivist inançları ve en Batılılaşmış Jön Türklerden biri olması zaten 1890'larda Jön Türkler arasında bir karmaşaya yol açmıştı. Mizancı Mehmed Murad veya Şerafeddin Mağmumi gibi Jön Türkler Ahmed Rıza'yı ateist olmakla suçlamış ve onu Osmanlı halkına yabancılaşmış biri olarak göstermişlerdi. 1908'de Mizancı Murad gazetesi *Mizan*'ın editörlüğünü tekrar yapmak, İTC'nin muhalifi olmak ve bir kez daha Ahmed Rıza aleyhtarı olmak için ortaya çıktı. Mağmumi 1898'deki tartışma kitabı *Hakikât-ı Hal*'i tekrar düzenlerken, Mehmed Murad da 1908'in sonunda hatıratı *Mücâhede-i Milliye*'yi yayınladı. Öyle görünüyor ki ateizm (dinsizlik) suçlamalarını yenileyen ve devrim sonrası dönemin siyasi tartışmasına dahil eden eski Jön Türklerden gelen bu tür eserlerdi.

32 Esther Debus, Sebilürreşâd. Eine vergleichende Untersuchung zur islamischen Opposition der vor- und nachkemalistischen Ära (Frankfurt: Peter Lang, 1991).

33 "Aziz Kardeşim!", *Volkan*, no. 6, 16 Aralık 1908.

Hürriyetçi basın ateizm suçlamalarının kışkırtıcı potansiyelinin farkındaydı. Ahmed Rıza'yı eleştirmek İTC'yi hedef almanın bir aracı haline gelmişti. *Mizan* sürekli onu pozitivistliğiyle konu edip ateist olmakla itham ediyor, *Serbestî* ise İttihatçıları inançsız olmakla suçluyordu.³⁴ Fransız Devrimi sonrasında olduğu gibi, komplo teorileri almış başını gidiyordu. Ahmed Rıza'nın gazetesi *Mechveret*'e önceden katkıda bulunanlardan Albert Fua, Ahmed Rıza'nın Parisli pozitivistler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nu pozitivistizm döndürmek için resmî olarak görevlendirildiği dedikodusunu yaydı.³⁵ Bu suçlamalar ve ithamlar, İttihatçılar tarafından Müslüman halka karşı kurulan ve Ahmed Rıza'nın şahsında somutlaşan bir komplo fikrini desteklemiş ve İslamcı basın için bir kapı aralamıştır.

Ahmed Rıza'ya karşı olan düşmanlığın bir boyutu da onun kadınlarla alakalı ilerici duruşuydu. İslamcı muhalefet özellikle onun kızlar için kurulmuş ilk yüksek öğretim kurumu olan bir kız lisesi açma projesine yönelmişti. Bu plan ona ve kardeşi Selma'ya sıkıca bağlıydı. Ahmed Rıza bu proje üzerine çalışmaya daha Meclis'in ilk günlerinde başlamıştı. Abdülhamid'den Kandilli'deki bir sarayı okul binası olarak bağışlamasını istemişti. Padişah onun bu isteğine, iddia edildiğine göre, böyle bir okulun karıştılgıya yol açacağını bildiğinden razı olmuştu.³⁶ Projenin ilanını kadın basını, kadınların durumunun iyileşmesi için önemli bir adım olarak överek, ilana coşkulu bir şekilde tepki verdi. *Volkan* ise Meclis başkanının medreselerin kötü koşulları hakkında hiç tasalanmadan bir kız lisesi açmaya çalıştığını yazıyordu. Ne maksatla? Kızlara dans, piyano ve daha kötüsü de siyasi fikirler öğretmek için.³⁷ Gazete özellikle 1908 yazından başlayarak proje hakkında basına demeçler veren Ahmed Rıza'nın kız kardeşi Selma'yı hedef alıyordu.³⁸ Gazeteye göre, Osmanlı kadınlarına peçelerini çıkarttırmaya çalışıyordu ve Paris'ten bin tane şapka sipariş etmişti. "Avrupalı fanatiklikten" muzdarip, Galata Köprüsü'nde Pera'dan İstanbul'a Osmanlı

34 McCulagh, *Fall of Abdülhamid*, s. 58. 1912'de *Serbestî*'nin editörü Mevlânzâde Rifat, sonradan ateizm suçlamasının hareketlilik için önemli bir motif olduğunu kabul etmiştir. Bkz. Aynı kişinin 31 Mart Bir İhtilâlin Hikâyesi, ed. Berire Ülgenci (İstanbul: Pınar, 1996), s. 90, 130.

35 Albert Fua, *Le Comité Union et Progrès contre la Constitution* (Paris, tahm. [1909]), s. 45-6, 59.

36 Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s. 31. Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdâd, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hâtıralarım* (İstanbul: Güven, 1951), s. 86-7.

37 A. T.S., "Bir Sadâ-yı Muhik yâhud Ulemâ ve Talebe-i Ulûm", *Volkan*, no. 53, 22 Şubat 1909.

38 Nicole A.N.M. van Os, "Kandilli Sultânî-i İnâs: Bir Devlet Adamının Teşebbüs-i Şâhsisi Nasıl Sonuçlandı?", *Tarih ve Toplum*, 28/163 (1997), s. 26.

fesi yerine şapka takarak yürümek istediğini söyleyen Ahmed Rıza'ya yakışan kardeşti.³⁹ 1890'larda Jön Türklerin Ahmed Rıza'yı suçlamak için kullandıkları öğeler tekrar tekrar ortaya çıkıyordu. On yıl önce, sürgündeki bir hareketin iç tartışmalarından ibarettiler. Devrim sonrası dönemde ise ateşle oynamak anlamına geliyorlardı.

Nisan ayının ilk günlerinin siyasi atmosferi o kadar gergindi ki pek çokları bir çeşit patlama bekliyordu.⁴⁰ Dolayısıyla, 13 Nisan 1909 sabahı (Rumi Takvim'de 31 Mart) başlayan başkaldırı hakkındaki haberin yayılması için gelişmiş bir basın ağına gerek yoktu. Haberler diğer kışlalara, bazı memurlara, ulemaya ve medrese öğrencilerine yayıldı. Çok geçmeden başkaldırı kritik bir eşiği aşarak bir isyana dönüştü. Kitleler Sultanahmet'teki Meclis binası önünde toplandılar. Ayaklanmanın heterojen karakteri Şeyhülislam, isyancıların açıkladığı taleplerin listesini oluşturunca kendini göstermiştir. Şeriata dönüş çağrıları yakın zamanda modernleştirilmesinden sonra ordudan atılan subayların geri alınması taleplerine eşlik ediyordu. Ayrıca, protestocular İTC'yi ağır bir şekilde eleştirerek temsilcisi Ahmed Rıza'nın makamından istifa etmesini istiyorlardı.

Ahmed Rıza hatıralarında isyanın haberini Makriköy/Bakırköy'den İstanbul'a trenle giderken aldığını yazmıştır. Uyarıları geri çevirerek başkanı olarak Meclis'e gitmenin görevi olduğunu düşündü. İstanbul'a ulaşınca durumun ciddiyetini kabul ederek Bab-ı Ali'deki kabine toplantısına katıldı. Burada isyancıların önemli taleplerinden birine boyun eğdi ve istifa etmeye karar verdi.⁴¹ Ahmed Rıza isyancıların taleplerini karşılayarak durumu yatıştırmanın mümkün olacağını düşünmüş gibi görünüyor. Ancak, sokaktaki durum kontrolden çıkmıştı. Farklı gruplar İttihatçı gazetelerin yazıhanelerini tahrip

39 Lutfi, "Hâl-i Hazır Münasebetiyle, Celâdet-i Askeriyye", *Volkan*, no. 109, 19 Nisan 1909. Ayrıca bkz. *Volkan*, no. 98., 8 Nisan 1909: Marcelle Tinayre, *Notes d'une voyageuse en Turquie* (Paris, 1909), s. 19. Marcel Tinayre, *Bir Kadın Gezgin Tinayrenin Günlüğü* çev. Engin Sunar (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998). (ç.n.)

40 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım* (der.) S.İ. Furgaç ve Y. Kanar (İstanbul Nehir Yayınları, 1993), cilt 1, s. 62-3; Celal Bayar, *Ben de Yazdım* (İstanbul: Baha Matbaası, 1965), cilt 1, s. 217-18; Sina Akşin, 31 Mart Olayı (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1970), s. 28-30.

41 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT 2794/59, 14 Nisan 1909. Mektup iki gün sonra mecliste okunmuştur. MMZC, 16 Nisan 1909 Oturumu, s. 23. Farklı anlatımlar için bkz. Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s. 36-7; İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları [1939] der. B. Demirbaş (İstanbul: Arba, 1987), s. 196; Son Vak'a nüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909) der. M.A. Ünal ve B. Kodaman (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 153.

ettiler. Daha da önemlisi, İTC'nin en önde gelen iki temsilcisi Hüseyin Cahid ve Ahmed Rıza'yı öldürme çağrıları dolaşmaya başladı. Kalabalık Suriye vekili Emir Arslan'ı Hüseyin Cahid zannedip öldürdü. Bir süre sonra, askerler Adliye Nazırı Nâzım Paşa'yı vurdular. Onu da Ahmed Rıza zannetmişlerdi.⁴² Londra'daki *The Times* gazetesi Ahmed Rıza'nın hayatının son derece tehlikede olduğunu yazıyordu.⁴³

Öğleden sonra askerler Ahmed Rıza'yı yakalamak için Bab-ı Ali'de toplanmaya başladılar. Bir ofiste saklanmak zorunda kaldı ve ancak gece kaçabildi. Kız kardeşinin durumu da daha iyi değildi. İsyancılar onun İstanbul'da kurduğu yerel kadınlar lokalini de enkaz haline getirmişlerdi. Talepleri arasında, kız lisesi kurma fikrinden vazgeçilmesi çağrısı da vardı. Öğleden sonra, ailenin Makriköy'deki evini kuşatarak Selma'yı öldürmekle tehdit ettiler. Onun da kaçmak için gece olmasını beklemesi gerekti.⁴⁴ Ahmed Rıza çalışma arkadaşlarına İTC'nin birleşik bir Meclis oluşturmak için ayanları ve mebusları topladığı Ayastefanos'ta katıldı. Meclis, makamından istifasını hükümsüz kıldı ve Ayan Meclisi başkanı Said Paşa'yla beraber Meclis'in başkanı oldu. Birlikte Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Üçüncü Ordu'nun gelişini beklediler. Ordu, İTC'nin Abdülhamid'e karşı Temmuz 1908'de yaptığı İstanbul'a yürüme tehdidini gerçekleştirmişti.

Üçüncü Ordu 25 Nisan 1909 sabahı taarruzuna başladıktan sonra, isyanın bitmesi sadece saatler sürdü. Mahmud Şevket Paşa daha gün bitmeden Başkan Ahmed Rıza'ya şehrin alındığı ve silahsızlandırıldığı telgrafını çekti. İsyanın bastırılması şehrin yazdan beri görmediği bir neşe havası yarattı. Ordunun İstanbul'a yürümesi Konstantinopolis'in 1453'teki fethiyle eş tutuluyordu ve birçok kişi için yeni bir hürriyet döneminin taze başlangıcı anlamına geliyordu. Gerçekten de olayın sonrasında alınan bazı tedbirler bu yeni başlangıcı vurgular. Bunlardan en önemlisi halkın iradesiyle tahttan indirilen ilk padişah olan II. Abdülhamid'in halliydi. Takip eden aylarda Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklikler meşrutiyet rejimi için padişahın yetkilerinin ciddi şekilde kısıtlandığı yeni bir zemin hazırladı. Birçok entelektüel 1909 sonrasını gerçek

42 Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İştiklerim*, 1354/1935 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949) s. 29-30; Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt. 1, s. 279-80; Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılab-ı Osmanî*, 31 Mart-14 Nisan 1325. *Hâdisat, İhtisaset, Hakâyik* (İstanbul: Hâdisat, 1325/1909), s. 42.

43 "Military Revolt in Turkey", *Times* 14 Nisan 1909.

44 Mevlânâzâde Rifat, 31 Mart, s. 81-3; [Şerif Paşa], 'Est-ce la lute finale'; Mècheroutiette 3/18 (1911); Süleyman Kâni İrtem, 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu. Abdülhamid'in Selânik Sürgünü der. Osman S. Kocahanoglu (İstanbul: Temel, 2003), s. 115.

devrim döneminin başlangıcı olarak kabul etmiştir.⁴⁵ Ancak, Ahmed Rıza ve İttihatçı dava arkadaşları için, bu düşünölemeyecek bir şeydi.

31 Mart Vakası, onlara meşruti rejim ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilerleme ümidi hakkındaki korkularının gerçekleşmesi olarak görünmüştü. Ahmed Rıza Osmanlıların kendi başlarına gerekli olan toplumsal reformu yapabilecek kapasitede oldukları inancına hiçbir zaman sahip değildi. Yine de devrim öncesindeki makale ve kitaplarında Osmanlıların esasen ilerlemeye yatkın olduğunu ve adil bir düzenin başlamasının otomatik bir dönüşümü tetikleyeceğini yazmıştı. İlerlemenin sadece desteklenmeye ihtiyacı olacaktı. 1908'deki olayların barışçıl karakteri ve dönüşünden sonra gösterdiği hevese bakılırsa, bu misyonun istikbali konusunda oldukça fazla güvene sahipti. Nisan 1909'da ciddi bir darbe alan işte bu inançtır.

Ahmed Rıza'ya göre, Nisan 1909 olayları Osmanlıların yeni siyasi rejime uymaya hazır olmadıklarını gösteriyordu. Zaten gösterildiği gibi, 31 Mart Vakası Osmanlı ve Türk siyasi kültüründe kalıcı bir etki bırakmıştır.⁴⁶ Olayı takip eden travmanın boyutunu anlamak için Ahmed Rıza'nın kiler de dahil 1908-1909 dönemindeki olaylara tanık olmuş insanların hatıralarına bakmak yeterlidir. Ayaklanmaya ayrılan sayfaların sayısı devrime ayrılanlardan daha fazladır. Ayrıca, Nisan 1909 olayları hakkında Temmuz 1908 olaylarından daha fazla tanık beyanları ve raporları vardır. Bütün bir nesil için karşı devrim, devrimin kendisinden daha önemliydi: 31 Mart sonraki on yıllar boyunca toplumun içindeki değişime karşı olan gerici güçlerden bahsetmek için Türk politik söyleminde bir ana tema (leitmotiv) haline geldi. Yeni bir başkaldırının belirtileri ortaya çıkar çıkmaz, siyasetçiler bu temayı kolayca kullanabilirdi.

Ama 31 Mart'ın önemi sadece reforma dindar ve gerici insanlardan gelecek bir muhalefetin varlığını göstermesinden gelmiyordu. Bu aslında modernist elitin tahmin edebileceği bir şeydi. Ahmed Rıza'nın hatıraları da bunu açıkça gösterir: onun için daha kötü olan kendi şahsına veya Anayasa'ya gerici çevrelerin muhalefeti değil, halkın geri kalanının genel umursamazlığıydı. İnsanlar Kanun-i Esasi'yi savunmak için ayaklanmaktansa isyancılarla uzlaşmaya çalışmıştı. Hatıralarında olayların ardından İstanbul'a dönüşünden sonra yaşadığı hayal kırıklığını anlatır. Meclis yolu boyunca kalabalıklar toplanıp

45 Hastaş, Ahmet Samim, s. 27-37.

46 Erik-Jan Zürcher: "The Ideas of April. A Fundamentalist Uprising in İstanbul in 1909?", *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* içinde, (Londra/New York: I.B.Tauris, 2010), s. 73-83. Erik-Jan Zürcher: *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası*, çev. Lütfi Yalçın (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2015). (ç.n.)

çoşkulu bir şekilde Meclis başkanı ve Anayasa'nın asli temsilcisi Ahmed Rıza'ya tezahürat yapıyor ve "Ahmed Rıza çok yaşa" diye bağırıyordu. Ama Ahmed Rıza için bu bağırırlar uzak, soğuk ve yalandı: "Bir hafta önce, insanlar beni öldürmeye çalışıyordu ve kimse yardımına gelmedi."⁴⁷

Kendi beyanına göre, asiler İmparatorluğa "Moskof"tan daha çok zarar vermişlerdi. İTC gerçekten İmparatorluğu ıslah etmek istiyordu ve bu hedefi başarma yolunda yavaş yavaş ilerliyordu. Hürriyetin kazanılması Cemiyet'in büyük başarılarından biriydi ama halk hakları için savaşmakta isteksiz olduğunu göstermişti. İTC millete hürriyet vermişti ama millet bu hürriyeti sokaklarda bağırarak için kullanıyordu. Paris'teki bir arkadaşına yazdığı mektupta, şöyle diyordu:

Hürriyeti kendi toplumsal ve iktisadi gelişimi için kullanmak halkın çıkarına idi. Halk bunu dedikodu yapmak ve büyük acılar ve fedakarlıklarla hürriyeti kendisine verenleri aşağılamak amacıyla kullandı. Yine de her şeye rağmen bu halkı seviyorum ve onun için canımı feda etmek istiyorum.⁴⁸

Ayıklanmadan Alınan ve Alınmayan Dersler

Bu beyanlara bakarak 31 Mart'ın etkileri hakkında neler söylenebilir? Öncelikle, kişisel değışiklikler oldu. Ahmed Rıza Makriköy'deki artık güvenli görülmeyen evden ayrılarak Boğaz'ın tepelerindeki ailesinin evine taşınmaya karar verdi. Yüksek duvarlar ve zorla girmeye çalışanları vurmaya hazır silahlı Arnavut muhafızlar bu eski Jön Türk'ü İstanbul merkezinden gelecek potansiyel tehditlere karşı koruyacaktı.⁴⁹ Ama en önemli sonuçlar farklı türdendi. İlk olarak, pozitivist kimliği ile ilgili daha dikkatli olmaya başladığını belirtmeliyiz. Pozitivist olarak toplum önüne çıkışları nadir hale geldi. Kasım 1908'de Paris'te yaptığı, Türkiye'deki ilerlemeci politikaların Comte'un doktrinine sıkıca bağlı olduğunu ilan ettiği konuşması gibi konuşmalar yapmak artık mümkün değildi. Dedikodular İstanbul'da halkın görüşünü yumuşatmak için namaz kılmaya başladığını bile söylüyordu.⁵⁰ Buna rağmen, pozitivistizmden vazgeçmemişti. Comte'un felsefesi onun dünyayı algılama şeklini belirlemeyi

47 Ahmed Rıza Bey'in Anıları, s. 38-9.

48 AN, 17AS/10: Ahmed Rıza'dan Émile Corra'ya, Konstantiniyye, 17 Ağustos 1912.

49 İbrahim Hakki Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi (İstanbul: Yeşilay Cemiyeti, 1976), cilt 2, s. 209.

50 Albert Fua, La Comité Union et Progrès contre la Constitution, s. 59. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt 3.4 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 445.

sürdürüyordu. Pozitivistlerin uluslararası kuruluşlarına üye olmaya devam ediyordu, hatta birinin başkan yardımcılığına bile yükselmişti. Doktrinlerini daha açık bir şekilde savunmadığı için onu eleştiren pozitivistlere şöyle cevap vermişti:

“Uzun vadeli bir idealin peşinde” olarak, bizim gibi düşünmeyen insanlarla çevrili olduğumuzu unutmamalıyız. Unutmamalıyız ki, onlara uzun bir gelenekten ve hatta samimi inançlarından kaynaklanan mahrem duygularını altüst edecek prensipler dayatarak değil, ağır işleyen bir ikna süreci ile yavaş yavaş kazanmak zorundayız.⁵¹

Göründüğü üzere, eylemlerinin halkın öfkelenmesine yol açtığını keşfetmesi, Ahmet Rıza'yı ne pozitivist görüşünü ne de Müslümanlara pozitivism olan yakınlıklarını öğretme hedefini tekrar düşünmeye itmiştir. Sözlerine bakan biri Nisan 1909'daki olayların önemini ne olduğunu merak eder. Pozitivist planları hakkında daha temkinli olma kararı hayatının tehdit altında olduğu göz önüne alındığında hiç değilse makul görünmektedir. Ancak, Ahmed Rıza'nın durumu İTC'nin 31 Mart'tan sonraki siyasetini de temsil eder. Gerçekten de İTC'nin ideolojik duruşu bu olayın ardından neredeyse hiç değişmemiştir. İTC için ayaklanma bir değişim sebebi değil haklı olduklarının onaylanmasıydı. İmparatorluğun ıslahına karşı bir halk muhalefeti olduğunu ve gerici güçlerin bu hassasiyetleri kendi güçlerini kabul ettirmek için suistimal etmeye istekli olduğunu göstermişti. Birlik ve kardeşlik (ittihad ve uhuvvet) görüntüsünü dramatik bir şekilde bozan, rahatsız edici bir olay olan Adana katliamları bile bir onaylama olarak rasyonelleştirildi. Kaos durumunda, insanlar Abdülhamid rejimindeki eski alışkanlıklarına dönmeye ve birbirlerini öldürmeye hazırlardı.⁵² İdeolojilerinin katılığının da etkisiyle, İttihatçılar, İTC'nin düzeni sağlamak ve ilerlemeyi gerçekleştirmek için gerekli teşkilat olduğuna daha da fazla inandılar. İTC kendi beyan ettiği, İmparatorluğun kurtarıcısı olma milli görevinden vazgeçmedi. Aksine, Nisan'daki olaylar onun Osmanlı siyasetindeki varlığını ve konumunu haklı çıkarıyordu. Haziran 1908'den beri, Cemiyet, meşrutiyet rejiminin güvende olmadığını ve gerici gruplardan gelen tehditlere karşı sürekli teyakkuzda olmanın gerekli olduğunu öne sürmüştü. Bunun gerçek olduğu, Nisan 1909'da ortaya çıkmış oldu. Ayrıca, İTC tehdide cevap verebilecek kabiliyete sahip olduğunu göstermiş

51 AN, 17AS/10: Ahmed Rıza'dan Émile Corra'ya, Konstantiniyye, 21 Nisan 1910; ayrıca Corra'ya mektuplar, Konstantiniyye, 30 Ağustos 1909 ve 14 Nisan 1910.

52 Bkz. Ayan Meclisi'nde ortaya çıkan tartışmalar. MMZC, 1 Mayıs 1909 Oturumu, s. 109-32.

oldu. Orduyu harekete geçirmiş, düzeni tekrar sağlamış, Kanun-i Esasi'yi kurtarmış ve Abdülhamid'i hal' etmişti. Kendisinin devrimin koruyucusu olduğunu göstermiş ve kanıtlamış oldu. İTC'nin politikalarının meşruluğu ve onaylanmış olduğunu göstermenin daha iyi bir yolu olamazdı. Cemiyet de bu durumunu, özellikle ayaklanma sırasında Meclis tarafından ilan edilen sıkıyönetim kanununu sürekli uzatarak suistimal etmeye hazırdı.

Ahmed Rıza'nın maruz kaldığı hayati tehlikeye rağmen siyasi kariyerine devam etmeye hevesli olmasının sebebi budur. Meclis reisi olarak makamında kalmaya devam etmeye karar vermişti. Elitist ideolojisinin sınırlılıklarından dolayı, kariyerini değiştirme şansını kaçırmış ve İTC'ye bağlı olmaya devam etmiştir. Sonraki yıllarda çok daha ılımlı alışkanlıklar edinebilirdi. Ama tehlike zannı ve hissettiği eyleme geçme zorunluluğu koşullar karmaşılaştığında İTC'ye olan bağlılığını güvence altına alacaktı. Ekim 1911'den Meclis'in İTC'nin komplosu sonucu feshedildiği Ocak 1912'ye kadar son kez makamında kalmaya devam etti. Kamuoyunun ve vekillerin öfkesini çok fazla çekmiş olduğundan bir sonraki seçimde aday bile olmadı ve Ayan Meclisi'ne atandı. İtibarı ciddi şekilde zedelenmiş bir halde, üç yıl boyunca kamusal hayatta neredeyse hiç görülmedi. Bu dönem sırasında İTC'nin eylemleri hakkında kafa yormaya başladı ve Cemiyet'in Osmanlı İmparatorluğu'nda reform sürecini yönetmek olan tarihi rolünü yerine getirme kabiliyeti hakkında ilk kez şüphelerini ifade etti. Sonra, 1915'te İTC'nin ana muhalifi olarak Osmanlı siyasetinde tekrar ortaya çıktı.

Son

Ahmed Rıza Osmanlı Meclisi'nde kendini "tek kişilik muhalefet"⁵³ olarak kabul ettirdiğinde, yıllardır öne çıkarmadığı eleştirel ve hürriyetçi bir mizaç edinmişti. İttihatçı savaş dönemi hükümetine neredeyse her konuda cesurca karşı çıktı. Okültizmine ve yolsuzluğuna itiraz etti, askerî stratejisini sorguladı, barış çağrıları yaptı ve Ermeni tehcirine karşı çıktı. Devrimden önceki dönemdeki Aydınlanma mantığını meşrutiyet rejimi altında bir muhalefet projesi olarak devam ettirdi. Eski dava arkadaşlarına yazdığı bir mektupta şunları ilan ediyordu: "Milletin şanı ve şerefi için, şimdi mevcut hükümete karşı kanaat arz etmek lüzumludur. Bu vazifeyi bir kere daha meşrutiyetçilik

53 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1983), s. 504-8. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 103-4.

sancağını taşıdığım zamanlardakiyle aynı samimi hissiyatımla icra etmek niyetindeyim.”⁵⁴

Savaşın sonunda, hürriyetçi olarak itibarını geri kazandı. Ancak bu yeni yaşlanmış Ahmed Rıza ideolojik bir dönüşümün eseri değildi. Eleştirel söylemi ve hürriyetçi muhalefeti bizi düşüncesinin otoriter yönelimini terk ettiğine inandırmamalıdır. Aslında, İmparatorluğun reformunu şekillendirmek ve yürütmek için bir teşkilatın gerekli olacağına inanmaya devam ediyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu’nun felaketini de düşününce İTC’nin bu vazifeyi yerine getirmekte başarısız olduğu sonucuna vardı. İttihatçılar onu İTC’nin davasına ihanet etmekle suçladığında, onlara ihanet edenin kendileri olduğunu söyleyerek karşı çıktı.⁵⁵ Ahmed Rıza kendini sorgulamıyordu; daha da önemlisi, siyasi ideolojisini sorgulamıyordu.

Jön Türkler tarafından yazılmış hatıratlara bakmak Ahmed Rıza’nın hiçbir şekilde bir istisna olmadığını gösterir. Tarihsel gereklilik kavramı kapsayıcı bir anlatıyı yansıtır. Buna göre, tıpkı devrimin kendisinin bir olay olarak fazla dikkate alınmasına gerek olmadığı ve daha soyut Aydınlanma gerçeğinin bir yansıması olduğu gibi, devrim sonrası olayın asıl değerlendirmeleri de önemsiz olarak görülür. Dolayısıyla, açıklamalar Jön Türk politikalarının başarısızlığını çeşitli sebeplere bağlamıştır: vatanın menfaatleri için erdemli bir şekilde davranmak yerine kendi kişisel menfaatlerini öne çıkaran aşırı hevesli İttihatçılar, İmparatorluğu ne pahasına olursa olsun yıkmaya çalışan iç ve dış düşmanlar, ve bunların yanında devrimin gerçek doğasını kabul etmeye hazır olmayan kitleler. Ancak, İkinci Meşrutiyet Dönemi’nin felaketlerine rağmen, hiçbir eski İttihatçı, Jön Türklerin siyasi davasını sorgulamamıştır.

Bu bizi Aydınlanma mantığına geri getirir. Ahmed Rıza örneğinin gösterdiği, entelektüeller ve ordu, özgürlükçülük ve otoriteryanizm, parlamenter yönetim ve gizli teşkilatlar, idealler ve eylemler gibi ilk bakışta zıt görünen varlıklar ve durumlar arasında kesin bir çizgi çizmenin faydalı olmadığıdır. İTC’yi otoriter bir rejim kurarak devrimin özgürlükçü ideallerine ihanet etmekle suçlamak ve özgürlükçü söylemi ile politikaları arasındaki tezada işaret etmek yerine, otoriterliğinin siyasi bir duruma karşı verilmiş siyasi bir karşılık olduğunu kabul etmemiz gerekir. Aslında, İTC burjuva demokrasi-sine ve parlamentarizme bağlı kalmıştır. Ancak otoriterliği, çalkantılı olaylara ve temel toplumsal ve siyasi hiyerarşileri devam ettirmek için, dönüşümün potansiyel olarak radikal olan doğasını kontrol etmek amacıyla açığa çıkan

54 Bayur tarafından alıntılanmış, Türk İnkılâbı Tarihi, cilt 3/1, s. 432.

55 Ahmed Rıza Bey’in Anıları, s. 45.

devrim sonrası toplumun enerjisine bir tepki olarak ve elitist bir duruşun sonucunda ortaya çıkmıştır. Otoriterlik, kendini Osmanlı milletinin ve gitmesi gerektiği yönün en iyi temsilcisi olarak gören bir grubun içinde ortaya çıkmıştır. Devrimi sahiplenip, onu doğal devamlılığı içinde makul hale getirmek ve zıtlıklar barındıran doğasıyla baş edebilmek içindi.

Ayrıca, iktidar mücadelesine girişmiş özgürlükçü ve otoriter fraksiyonlar arasında ayrımlar yapmak veya ordunun yükselişini meşrutiyet rejiminin otoriterliğe sürüklenmesinin sebebi olarak analiz etmek yeterli değildir. Aydınlanma mantığının otoriter bir rejimden bağımsız değil aslında onunla oldukça bağlantılı olduğunu kabul etmek için dönemin belgelerini ciddiye almalıyız. İktidardaki Jön Türklerin sorunu özgürlükçülüklerinden veya otoriterliklerinden ziyade halkın aydınlanmış bir elitin aydınlanmış fikirlerine göre eğitilmesi gereken bir kitle olduğu anlayışları olabilir. Otoriter yapı kendini Aydınlanma mantığını güvence altına almak için makul ve hatta gerekli bir yapı olarak ortaya koyar. Bu bakımdan problem Aydınlanma mantığına ihanetten ziyade, Aydınlanma mantığının kendisi de olabilir.

Kaynakça

Arşivler ve Resmi Yayınlar

American College for Girls Records. (Amerikan Kız Koleji Kayıtları)

Archives du Ministère des Affaires Étrangères. (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri)

Archives Nationales (AN). (Fransa Ulusal Arşivleri)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Lepsius, Johannes ve diğ. (der.) *Die Große Politik der Europäischen Kabinete 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-7).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC).

Süreli Yayınlar

İkdam

L'Humanité

Le Petit Parisien

Le Temps

Mechveret

Şûra-yı Ümmet

Tanin

Times

Volkan

Kıtaplar ve Makaleler

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, cilt 1, (der.) S.İ. Furgaç ve Y. Kanar (İstanbul Nehir Yayınları, 1993).

Ahmed Rıza, *Vatanın Hâline ve Ma'ârif-i Umûmiyenin İslahına Dair Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha* (Londra, 1312/1895).

Akşın, Sina, *31 Mart Olayı* (Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1970).

- Bauman, Zygmunt, *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, cilt 1 (İstanbul: Baha Matbaası, 1965).
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 445.
- Braudel, Fernard, "Histoire et sciences sociales: La longue durée", *Ecris sur l'histoire* (Paris: Flammarion, 1969).
- Debus, Esther, *Sebilürreşâd. Eine vergleichende Untersuchung zur islamischen Opposition der vor- und nachkemalistischen Ära* (Frankfurt: Peter Lang, 1991).
- Demirbaş, B. (der.), İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları [1939] (İstanbul: Arba, 1987).
- *Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları* (İstanbul: Arba, 1988).
- Fua, Albert, *Le Comité Union et Progrès contre la Constitution* (Paris, E. Nourry, 1909).
- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İçyüzü 1908-1918* (İstanbul: Arba, 1989).
- Hastaş, Mehmet, *Ahmet Samim. II. Meşrutiyet'te Muhalif Bir Gazeteci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- İrtem, Süleyman Kâni, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu. Abdülhamid'in Selânik Sürgünü*, der. Osman S. Kocahanoğlu (İstanbul: Temel, 2003).
- Israel, Jonathan, *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from 'The Rights of Man' to Robespierre* (Princeton: Princeton University Press, 2014).
- Kaynar, Erdal, "The Almighty Power of the Written Word: Political Conceptions of the Press at the Turn of the Twentieth Century", N. Clayer ve E. Kaynar (der.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* (Louvain: Peeters, 2013).
- "Von der Revolution und der Aufklärung. Versuche der Ordnung der Unordnung", *IFK Now* 1 (2014), s. 7-9.
- Kırmızı, Abdülhamit, "Authoritarianism and Constitutionalism Combined: Ahmed Midhat Efendi between the Sultan and the Kanun-i Esasi", C. Herzog ve M. Sharif (der.) içinde, *The First Ottoman Experiment in Democracy* (Würzburg: Ergon, 2010).
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, cilt 2 (İstanbul: Yeşilay Cemiyeti, 1976).
- Koyuncu, Akil, "Ahmed Rıza Bey", *Bağçe* 5, 31 Ağustos 1908.

“Les Hommes de la Révolution”, *Illustration* 22 Ağustos 1908.

Linton, Marisa, *Choosing Terror: Virtue, Friendship, and Authenticity in the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964)

McCullagh, Francis, *The Fall of Abdülhamid* (Londra: Methuen, 1910).

Mevlânzâde Rıfat, 31 Mart. *Bir İhtilâlın Hikâyesi*, ed. Berîre Ülgenci (İstanbul: Pınar, 1996).

Rancière, Jacques, *Les noms de l'histoire. Essai de poétique du savoir* (Paris: Galimard, 1992).

Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fenâ Gidiyor”, *İkdam*, 12 Mart 1909.

Roustan, Marius, *Les Philosophes et la société française au XVIIIe siècle* (Paris: Delaplane, 1906).

[Şerif Paşa,], “Est-ce la lute finale”, *Mècheroutiette* 3/18 (1911).

Sohrabi, Nader, “Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered”, *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), s.45-79.

-----, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011), s. 165-7.

Tackett, Timothy, *The Deputies of the French National Assembly and the Emergence of a Revolutionary Culture (1789-1790)* (Princeton: Princeton University Press, 1997).

Tinayre, Marcelle, *Notes d'une voyageuse en Turquie* (Paris, 1909).

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp işittiklerim, 1354/1935* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949).

Ünal, M.A. ve B. Kodaman, (der.), *Son Vak'a nüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996).

Van Os, Nicole A.N.M., “Kandilli Sultânî-i İnâs: Bir Devlet Adamının Teşebbüs-i Şâhsisi Nasıl Sonuçlandı?”, *Tarih ve Toplum*, 28/163 (1997).

Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkilab-ı Osmanî, 31 Mart-14 Nisan 1325. Hâdisat, İhtisâsat, Hakâyik* (İstanbul: Hâdisat, 1325/1909).

[Yalman], Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930).

----- “Ahmed Rıza Bey”, *Millet*, 23 Ağustos 1908.

Zürcher, Erik-Jan, “The Ideas of April. A Fundamentalist Uprising in İstanbul in 1909?”, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey içinde*, (Londra/New York: I.B.Tauris, 2010).

JÖN TÜRK REJİMİ ALTINDA ESKİ REJİMİN SİYASİ MAĞDURLARI (1908-11)

BÖLÜM 3

Özgür Türesay¹

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin (1908-18) tarih yazımı son yıllarda oldukça zenginleşmiş olsa da hala üzerine az çalışılmış alanlar, konular ve dönemler vardır. Bu durum, örneğin, Birinci Dünya Savaşı dönemi veya meşrutiyet rejiminin Temmuz 1908 sonunda yeniden tesis edilmesiyle aynı yılın Aralık ayı ortasında Meclis'in açılması arasındaki önemli zaman aralığı için geçerlidir. Eski rejimden yenisine geçişin ilk aşamalarının gerçekleştiği bu kısa dönem, meclis seçimleri süreci konusu ile 1908 yazı ve sonbaharında olan büyük grev dalgası bariz biçimde hariç olmak üzere, bilimsel ilgiden neredeyse tamamen mahrum kalmıştır.²

Jön Türk Devrimi'nin 2008'deki 100. yılının bilimsel anmaları³ kapsamında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin tarih yazımına son zamanlarda yapılan katkılarının neredeyse eksiksiz bir listesini inceledikten sonra, bu çalışmaların birçoğunun zaten az çok ele alınmış konular hakkında olduğu görülebilir. Dolayısıyla birçok makale ve çalışma, İmparatorluğun vilayetlerinde ve yurt dışında malum devrimin yankıları ve bu konudaki çeşitli tepkiler, feminizm, işçi hareketleri ve hatta nadiren tüketici hareketi gibi hareketlerin de dahil olduğu toplumsal hareketler, uluslararası ilişkilerdeki meseleler, edebiyat alanındaki yankılar, rekabet halindeki milliyetçilikler ve millet fikirleri, eğitim ve adalet alanlarındaki reform, meclis tartışmaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti

- 1 École Pratique des Hautes Études, IVe section, Paris. Ahmet Kuyaş ve Élise Massicard'a makalem hakkındaki değerli yorumları için teşekkür ederim.
- 2 Bu durumun önemli bir istisnası François Georgeon'dur, "Sur quelques incidents survenus au lendemain de la révolution jeune-turque", François Georgeon, *Sous le signe des réformes. État et société de L'Empire ottoman à la Turquie kémaliste (1789-1939)* (İstanbul, 2009) içinde, s. 113-28.
- 3 Serhat Aslaner, "100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet", *Divân. Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13/25 (2008/2), s. 175-214.

(İTC), gayrimüslim toplulukların yeni rejime karşı tutumları konuları hakkındaydı. Ayrıca belirtmelidir ki biyografik yaklaşımlar en çok tercih edilen yaklaşımlar arasındaydı ve 1909'daki 31 Mart Vakası'ndan sonraki dönem, yani karşı devrim teşebbüsü sonrası, üzerine en çok çalışma yapılan dönemi oluştuyordu.

Dolayısıyla, özellikle de bu dönemdeki kitle siyasetinin bazı yönleri hakkında şimdiye kadar birkaç vaka çalışması yapılmışsa da,⁴ 1908-1909 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni siyasi rejimin uygulanmasının dönemeçleri kapsamlı bir araştırmayla ele alınmamıştır. Bu makalenin amacı, 1908 Temmuz ayı sonunda ilan edilen genel aftan sonra çok sayıda sürgünün geri dönüşü meselesine odaklanarak,⁵ Osmanlı siyasi tarihindeki bu belirleyici ama aslında üzerinde yeterince çalışma yapılmamış dönemin tarih yazımına katkıda bulunmaktır.

Temel olarak, bu türde bir tarih araştırması için, mikro tarih yaklaşımı veya makro tarih yaklaşımı olmak üzere iki metodolojik yaklaşım benimsenebilir. Bunların ilkinde, bir şahsın bireysel yaşamı veya bazı vakalar derinlemesine incelenebilir. Mikro tarih yaklaşımı benimsenerek, sürgünlerin geri dönmesi meselesi biyografik veya prosopografik bir sorgulama şeklinde ele alınabilir. Ancak mikro tarihsel bir araştırmaya başlamak ve gerçekleştirmek isteyen biri, her şeyden önce o dönemi kapsamlı bir anlatımına ihtiyaç duyar. Başka bir deyişle, mikro tarihsel yaklaşımı sadece tarihsel bir çerçeve içinde verimli olabilir. Bu nedenle, ikinci metodolojik yaklaşımı takip ederek makro tarihsel bir yaklaşımı benimseyeceğim.

Bazı yönlerden, genel afve İTC tarafından bürokrasi içinde gerçekleştirilen tasfiye ve yer değişiklikleri olmak üzere, iki ayrı, ancak birbiriyle bağlantılı olan bağlam dahilinde değerlendirilmesi gereken bu mesele hakkında çok az çalışma vardır. Neyse ki bu konuların ikincisi hakkında yapılmış iki ciddi

4 Y. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi (İstanbul, 2004).

5 Kasım 1908'de *Revue du monde musulman*'da yayımlanan çağdaş bir kaynağa göre bu rakamın "80.000 civarında" olduğu tahmin edilmektedir, bkz. Victor R. Swenson, "The Young Turk Revolution: A study of the first phase of the Second Turkish Constitutional regime from June 1908 to May 1909", yayımlanmamış doktora tezi, Johns Hopkins Üniversitesi, Baltimore, Maryland, 1968, s. 135 n.52, s. 154 n.10. *Revue du monde musulman*'daki değerlendirmenin ciddiye alınması gerekse de, aşağıda kullanılmış olan arşiv materyalleri de düşünüldüğünde, bunun çok fazla olarak tahmin edilmiş bir sayı olduğu görülmektedir.

araştırma⁶ vardır dersek, bu alandaki tarihî bilginin ne durumda olduğu anlaşılabilir. Bu bölümün esas konusuyla alakalı olarak ise, burada “hüsra uğramış eski sürgünler” olarak anacağım insanların manalı bir şekilde *Fedâkârân-ı millet cemiyeti* (Milletle Adanmışlar⁷, kelimesi kelimesine çevrilirse “Milletin Kendini Feda Eden Hizmetkarları Cemiyeti”) olarak adlandırılmış kuruluşları ve gazeteleri *Hukûk-ı Umumiye* (Kamu Hakları) hakkında yakın zamanda yazılmış iki makale ve bir yüksek lisans tezi vardır.⁸ Aynı kuruluş hakkında 1974’te Sina Akşin tarafından yazılmış kısa makaleye ve Tarık Zafer Tunaya’nın Türkiye’deki siyasi partiler hakkındaki çok önemli eserindeki kısa açıklamaya da burada değinmek gerekir.⁹ Şimdiye kadar bu spesifik soruna ciddi bir şekilde değinen tek Jön Türk dönemi genel değerlendirmesi Nader Sohrabi’nin yakınlarda çıkan Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da devrim ve meşrutiyet hakkındaki kitabıdır.¹⁰

Konu hakkındaki bu bilimsel ilgi eksikliği düşünüldüğünde, sürgünlerin 1908’de geri dönüşleri ve bu sürecin 1911’e kadar olan sonuçları hakkında yapılacak bir çalışma, ilk bakışta özellikle zor bir araştırma alanı olarak görünebilir. Yine de yukarıda belirtilmiş kısıtlamalara rağmen, arşiv materyallerinin bolluğu ve bir dereceye kadar da, o dönemin basınının yaptığı katkılar bunu sıra dışı bir şekilde ümit vadeden bir araştırma alanı haline getirmiştir. Ek bir kaynak da bu hüsra uğramış eski sürgünlerin bazıları tarafından yayımlanmış risaleler olabilir, fakat doğal olarak propaganda amaçlı olmalarına

- 6 Abdülhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, Sina Akşin (ed.), *Yüzüncü Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul, 2010) içinde, s. 322-35 ve Nader Sohrabi, “Illiberal Constitutionalism: the Committee of Union and Progress as a Clandestine Network and the Purges”, François Georgeon (ed.), *Livresse de la Liberté! La révolution de 1908 dans l’Empire ottoman* (Paris ve Louvain, 2012) içinde, s. 109-20. İlk konu için sadece bir araştırma vardır ve gerçekten güvenilir değildir: Taner Aslan, ‘II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları’, *Gazi Akademik Bakış* 3/5 (2009), s. 41-60.
- 7 Çeviri Aykut Kansu’ya aittir: *Politics in Post-Revolutionary Turkey* (Leiden, 2000).
- 8 Hasan Taner Kerimoğlu, “II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8/18-19 (2009), s. 21-38; “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi. Fedakârân-ı Millet Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih* 137 (Mayıs 2005), s. 40-5; “Fedakârân-ı Millet Cemiyeti”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2003.
- 9 Sina Akşin, “Fedakârân-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 29/1-2 (1974), s. 125-36; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1909* (İstanbul, 2. basım 1984), s. 131-41.
- 10 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York, 2011), s. 220-1.

rağmen, çok nadirlerdir. Ayrıca, bu tür kişisel anlatılar sürgün günlerine sınırlandırıldıkları için kronolojik olarak araştırmamızın konusunun dışında kalırlar.¹¹ Muhtemelen İTC'ye yakın biri tarafından yazılmış, *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'ne karşı çok eleştirel bir kısa risale de bu listeye eklenebilir.¹² Temel kaynak, özellikle 1909'dan itibaren İTC'ye karşı muhalefete katılmış olan hüsrana uğramış eski sürgünlerinkiler olmak üzere, o zamana ait hatıratlar olabilir. Ne yazık ki, bu hatıratlar geri dönüş süreci ve yeni rejimin ilk ayları hakkında çok kısa bir anlatıma sahiptirler.¹³

Ancak, bu kaynaklara rağmen, konuyu burada detaylı bir şekilde ele almak imkansızdır. Bunun yerine, sürgünlerin geri dönmesiyle ortaya çıkan sosyal ve siyasi sorunların bazı boyutlarını araştırmaya ve 1911 yılının ortalarında uygulanan sorunun nihai çözümünün yanı sıra farklı siyasi aktörler tarafından önerilen çözümleri incelemeye çalışacağım. Böylece, bu sorunun kapsamlı bir kronolojisini de izah edeceğim. Başka bir deyişle, çıkarımlar sunmaktansa, burada ön değerlendirmeler yapmak ve sonraki araştırmalar için yeni yollar açmak amacındayım.

Bunu gerçekleştirmek için, ilk olarak, olayın kahramanlarını tanımlamak amacıyla o dönemde kullanılmış terminoloji hakkında bazı değerlendirmeler yapacağım. Sonra, eski sürgünlerin muhtelif talep ve iddialarını kategorilendirip, yeni rejimin ilk aylarında onlara önerilen çözümleri analiz edeceğim. Daha sonra, temelde idari ve sosyal olan bu sorunun öncelikli olarak siyasi bir soruna dönüşmesine değineceğim. Son olarak da, eski sürgünlerin akıbeti hakkında hükümetin kararlarının yanında sorunun söylemsel olarak İTC tarafından ele geçirilmesi ve Nisan 1909'daki karşı devrimin sonrasında başlatılan yasal çözüm süreci olmak üzere, sorunun son iki aşamasını inceleyeceğim.

11 Bkz. Yusuf Niyazi, *Menfâ köşelerinde* ([İstanbul], Artin Asaduryan Matbaası, [Rûmî] 1326 (1910), 39 sayfa) ve Nureddin Tevfik, *Menfâdan avdet. Bir arkadaşımın defter-i hayâtından* (İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, [Rûmî] 1324 (1908), 15 sayfa).

12 Mustafa Şahin, 'Cemiyet mi, Eşkîya Çetesi mi?', *Tarih ve Toplum* 107 (1992), s. 57-9.

13 Örneğin, İTC'ye karşı muhalefetin önde gelen figürlerinden biri olacak olan bir eski sürgünün hatıraları bile geri dönüş süreci ve dönüşten sonraki ilk günlerden birkaç sayfada bahseder. Bkz. Mevlânzâde Rıfat'ın *Anıları*, ed. Metin Martı (İstanbul, 1992 [1328/1912]), s. 9-10. İstanbul'a dönüşünden sonra Mevlânzâde'ye bir maaş tahsis edilmiştir; bkz. Murat İssı, 'Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlânzâde Rıf'at Bey', *Toplumsal Tarih* 196 (Nisan 2010), s. 73.

Terminoloji Meseleleri: Sürgünlerden Mağdurlara

O günlerde sürgünleri isimlendirmek için kullanılan terminoloji üzerine yapılacak bir inceleme sorunun çok boyutlu doğasını anlamak için uygun bir başlangıç noktasıdır. Hem çok sayıda arşiv belgelerinde hem de zamanın başınında kullanılan çeşitli terimler vardır.¹⁴ İlk olarak sadece sürgün edilmiş bir insanı tarif eden, *teb'id edilen* veya *nefy edilen* (sürgün edilen veya kovulan kişi) ve *ikamete memur edilen* (kendi ülkesinde belirli bir yerde yaşamaya zorlanan kişi) gibi bir grup tarafsız terim belirtilebilir. Daha yaygın kullanılan terim olan *menfi*, yetkili makamlar tarafından sürgün edilmiş veya gönüllü olarak sürgüne gitmiş bir insan anlamına gelmektedir. İkinci olarak bahsedilen anlam, genellikle *fırârî* (kaçak) terimi ile de ifade edilir. Bazı durumlarda, özellikle de af bağlamında, sürgüne mahkûm edilmiş biri arşiv dökümanlarında siyasi mahkûm, yani siyasi bir sebepten hüküm giymiş veya sorumlu tutulan biri anlamına gelen *mücrimîn-i siyâsiye* denilenlerin bir kısmı olarak tarif edilir.

Bunların yanında, ilk olarak sürgünlerin kendilerini isimlendirmek için kullandıkları ideolojik bir terim de vardır: *Ancien Régime* altında siyasi sebeplerden mağdur olanları ifade etmek için kullanılan ve kelime anlamıyla “siyasi mağdurlar” anlamına gelen *mağdûrîn-i siyâsiye*. Bu terim 1909 başında meselenin kendisini ifade etmek için *mesele-i mağdûrîn-i siyâsiye* şeklinde de açıkça kullanılmaya başlanmıştır. Devlet aygıtı, 1909 Nisan-Mayıs aylarında sadareten diğer bakanlıklara ve bürokratik makamlara gönderilen ve buralarda çalışmış olan sürgünlerin isimlerinin listelerini hazırlamalarını isteyen telgrafta bu terimi resmî olarak kabul etmiştir.¹⁵ İlginç bir şekilde, çok zaman geçmeden, gerçek siyasi mağdurlar anlamına gelen *mağdûrîn-i hakikiye-i siyâsiye* terimi, eski rejimin gerçek siyasi mağdurlarını kendini siyasi suçlardan hüküm giymiş gibi gösteren sıradan suçlulardan ayırmak için

14 17. yüzyılda Osmanlı sürgün uygulamalarının farklı seviyelerini tarif etmek için kullanılan çeşitli terminoloji (nefy, tağrib, iclâ, ikamete memur) için bkz. M. Çağatay Uluçay, ‘Sürgünler. Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler’, *Belleten*, 15/60 (1951), s. 508. 18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı sürgün uygulamalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Osman Köksal, ‘Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayûnları’, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006), s. 283-341.

15 BEO 3529/264616, 14/Ra/1327 (5 Nisan 1909); BEO 3551/266302, 28/R/1327 (19 Mayıs 1909).

kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶ Ayrıca, bürokrasiyi yeniden organize etmek için yapılan tasfiyeler bağlamında, 31 Mart 1909 Vakası'ndan sonra farklı siyasi sebepler için mağduriyetin ahlaki değeri hakkında bir tür abartının da ortaya çıkıp çıkmadığı merak uyandıran bir konudur.

Çok Boyutlu Bir İdari ve Sosyal Sorun

Aslında bu sorun çok yönlüydü. 1908 Jön Türk Devrimi hakkında yakın zamanda yazılmış kitabının bir bölümünde (The Staff Policies and Purges), Nader Sohrabi meselenin karmaşıklığını iyi bir şekilde özetlemiştir:

Mali olarak sıkıntıda olan devlet için gergin ve rahatsız edici bir konu, eski rejimin karanlık mirası olan, kovulmuş ve sürgün edilmiş olanlara karşı yükümlülükleriydi. Affın ardından, yıllar süren cefadan sonra büyük ödül umutlarıyla ve kalabalık bir şekilde gelen bu farklı farklı kişilerden oluşan grup işleri karmaşıktırdı. Bu grup kendi başlarına bırakılanlardan çok farklı olan, tahsis edilmiş aylıkları olan sürülmüş memurları da içeriyordu. Bunlar, yurt dışına kaçmış memurlardan, önceden öğrenci olanlardan veya öğrenci ya da memur olmayıp da ufukta görünen hapis veya sürgün tehlikesinden kaçarak yabancı yerlere gidenlerden farklıydılar. Bu insanlar döndükten sonra daha iyi mevkiler istediler, ancak böyle bir ihtimalin gerçekten çok düşük olduğunu anlamaya başladıklarında eski mevkilerini veya bu da olmazsa, aynı kademede bir iş, emeklilik maaşı, yıllar süren hizmet dışı kalma için geri ödeme veya fedakarlıkları için düzenli bir aylık ve toplu bir miktar talep ettiler.¹⁷

Konu hakkındaki çok miktarda Osmanlı arşiv materyallerinin incelenmesi, bu belgeler içindeki sorunların, bazıları birkaç alt kategoriye sahip olmak üzere dokuz farklı türde sınıflandırılmasına izin vermektedir. Bunlar, şu şekilde ayrılabilir:

- 16 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 1, Yüz otuz dördüncü İnikad, Celse 1, 2 Ağustos 1325 (15 Ağustos 1909), s. 433-6. Ayrıca bkz. Dahiliye Nezareti'nden bir evrak: DH.MUİ. 43/-1/6, 13/Za/1327 (24 Kasım 1909).
- 17 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, s. 220.

1. Aftan sonra mahpusların tahliye edilme süreci ile ilgili sorunlar.
  - (a) Tahliye talepleri.
  - (b) Mahkûm edilme sebeplerinin soruşturulması.
2. Geri dönen sürgünlerin kamu sektöründe istihdamıyla ilgili meseleler.
  - (a) İstihdam talepleri.
  - (b) Talepte bulunanların durumları hakkındaki incelemeler.
  - (c) Atamalar hakkındaki kararlar.
3. Geri dönen sürgünlerle ilgili maaş meseleleri.
  - (a) Geri dönen sürgünlere maaş tahsis edilmesi.
  - (b) Maaşın düzenlenmesi.
  - (c) Birikmiş maaşların ödenmesi.
  - (d) Sürgün sırasında tahsis edilmiş maaşların veya yevmiyelerin ödenmeye devam edilip edilmeyeceği.
4. Sürgünde ölen insanlarla ilgili tazminat meseleleri.
  - (a) Ailelerine maaş bağlanması.
  - (b) Erkek çocuklarının kamu sektöründe istihdam edilmesi.
5. Hayatta kalan sürgünlerin zararlarının tazminatı.
  - (a) Maddi tazminat.
  - (b) Sürgün sırasında devlet tarafından el konulan veya üçüncü şahıslar tarafından çalınan malların iadesi.
  - (c) Manevi tazminat.
6. Sürgün kararının alınmasına sebep olan muhbirler hakkında suçlamalar ve soruşturma talepleri.
7. Hükümete, geri dönüş masraflarını karşılaması için yapılan talepler.
8. Hükümete, geri dönen sürgünlere maddi yardım için yapılan talepler.
9. Rütbelerin iadesi veya tevcihi ile ilgili talepler.

Yukarıda bahsedilen bazı meseleler aşağı yukarı hızlı bir şekilde çözüldüyse de diğerleri daha kalıcı sorunlar olarak sıralanabilir. İki, üç, hatta dört yıl boyunca, yani 1908 Temmuz ayından 1912'nin sonuna kadar devam etmiş bazı sorunlar vardır. Mesela ne istihdam talepleri ne de hak talep edenlerin

durumu hakkındaki soruşturmalar yeni rejimin ilk aylarıyla sınırlı kalmıştır.¹ Nispeten hızlı çözüm gerektiren acil durumdaki sorunlar olarak ise, rütbelerin iadesi¹⁹ veya geri dönüş masraflarının karşılanması ya da geri dönen mahkûmlara mali yardım sağlaması için hükümete yapılan sayısız talepler sıralanabilir.

Eski Rejimden Miras Kalan İdari Bir Sorun

Arşiv materyalleri sürgünlerin geri dönüşünün ilk aylarında, hükümete yapılan beş türde talebin her yerde mevcut olduğunu göstermektedir: sürgünden geri dönüşteki yolculuk masrafları, istihdam, mali yardım, sürgün sırasında tahsis edilmiş maaşların ve yevmiyelerin ödenmesi ve zararlar için tazminat.

Yolculuk Masrafları

Yeni rejimin ilk aylarında, bu talepler listesindeki çok sayıda madde yolculuk masrafları ile ilgilidir. Geri dönüşün yolculuk masrafları ile ilgili bütün talepler karşılanmış gibi görünmektedir. Sürgünlerin uzak yerlerden geri dönmelerinin mali ve uygulamadaki sonuçları ilk bakışta kolayca görmezden gelinebilir. Bu durumun ayırdına varmak için, o dönemin altyapısal koşulları ve Abdülhamid rejiminin sürgün uygulamasının geniş coğrafyası düşünülmelidir. O dönemde Yozgat,²⁰ Diyarbakır,²¹ Trablus²² veya Fizan'dan²³ imparatorluğun başkentine dönmek aslında ne kolay ne de keyifli bir yolculuktu. En önemlisi de, bu tür çok uzun yolculukların ortalama bir sürgünün kolayca karşılayamayacağı masrafları vardı. Sürgünler arasındaki daha şöhretli olanlar muhtemelen geri dönüş yolculuğunun masraflarını karşılayacak maddi kaynaklara sahiptiler. Sıradan olanlar gerçekten de bunu karşılayamıyor olabirdi.

Ayrıca, bir sürgün devlet yetkilileri tarafından sürgüne gönderilmiş sadece bir kişi anlamına gelmez. Kaderleri sürgününe derinlemesine bağlı olan diğer kişiler de vardır. Çoğu zaman, sürgün cezası belirsiz bir süre içindir. Bu koşullar göz önüne alındığında, sürgüne gidenlerin çoğunun sürgüne

18 Reddedilen bir istihdam talebi için, DH.EUM.VRK. 9/91, 19/N/1330 (1 Eylül 1912); eski rejimin siyasi mağduru olduğu için maaş talep eden İsmail Efendi'nin sürgününün nedenleri hakkındaki soruşturma için, DH.EUM.THR 83/16, 5/Za/1330 (16 Ekim 1912).

19 Rütbe iadesi hakkındaki son evrak 1909 Ağustos ayı ortası tarihlidir: DH. MKT. 2898/37, 25/B/1327 (12 Ağustos 1909).

20 DH. MKT. 1286/56, 29/B/1326 (26 Ağustos 1908).

21 DH. MKT. 2652/40, 14/L/1326 (10 Ekim 1908).

22 DH. MKT. 2668/30, 29/L/1326 (25 Ekim 1908).

23 DH. MKT. 1288/45, 5/Ş/1326 (2 Eylül 1908).

gönderildiği yere ailesini de götürme durumları olmuştu. Bu yüzden, aftan sonra, sorun ailesiyle beraber sürgünde olanlar için daha karmaşıktır. Örneğin, 1909'un başında, Mardin'de ailesiyle birlikte sürgünde olan Boğos isimli biri İstanbul'a dönmüş ve ailesinin oradan gelirken yaptığı yolculuk masraflarını talep etmiştir. Dahiliye Nezareti, Diyarbakır'daki yerel yönetime istenilen miktarı ödemesini emretmiştir.²⁴

Durum daha da karmaşıklılaşıyordu. Başkentten memleketlerine olan yolculuğun masrafları için gerekli olan miktarı istemek üzere sürgün edildikleri yerlerden İstanbul'a dönen bazı sürgünler de vardır. Örneğin, ailesiyle birlikte Diyarbakır'a sürgün edilmiş olan, İstanbul'a dönen ve oradan memleketi, Makedonya'nın kuzeybatısındaki Kesriye'ye olan yolculuğun masraflarını karşılamak için maddi yardım isteyen Salih isimli bir kişi de bu durumdadır.²⁵ Diyarbakır'dan Kesriye'ye olan mesafe gerçekten de hatırı sayılır bir yolculuktur. Mamüret-ül Aziz'e sürgün edilmiş olan ve Irak Kürdistan'ındaki Süleymaniye'ye gitmek isteyen Hacı Mehmed Efendi²⁶ veya Tokat'a sürülmüş ve Karadağ'daki memleketine dönmek isteyen Marko²⁷ örneklerinde olduğu gibi sürgün edildikleri yerlerden devletin başkentinden geçmeden doğrudan memleketlerine dönmek için gerekli olan miktarı isteyenler de vardır. En azında bir olayda, Dahiliye Nezareti, Rodos'ta sürgündeyken ölen bir sürgünün ailesinin, memleketi olan Yemen'deki Hudeyde'ye dönüşünün masraflarını da karşılamıştır.²⁸ İstenilen ödeniğin miktarı her zaman kesin değildir ancak çok sayıda evrakta söz konusu miktarın genellikle 2,000 kuruş civarında olduğu anlaşılmaktadır, ki bu miktar da aşağı yukarı mütevazı bir memurun bir aylık maaşına denk gelmektedir.

Yüzlerce evrak, söz konusu talepler hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda Abdülhamid rejiminin devletin bir aracı olarak sürgünü kullanımının coğrafi boyutları hakkında da fikir verirler. En çok sözü geçen sürgün yerleri Kastamonu, Diyarbakır, Trablus, Rodos ve Konya'dır, fakat Sivas, Adana, Kayseri, Erzurum, Bolvadin, Akka, Ankara, Bitlis, Tokat, Şam, Bursa, Selanik ve Yemen gibi yerlerde de çok sayıda sürgünün olduğu görülmektedir. Dilekçelerde ifade edilen taleplere bakıldığında, Selanik haricinde İmparatorluğun Avrupa'daki kısmının, yani Rumeli'nin imparatorluğun geri kalan topraklarından gelen sürgünleri ağırlama ayrıcalığına sahip olmayan neredeyse tek

24 DH. MKT. 2706/88, 20/Z/1326 (13 Ocak 1909).

25 DH. MKT. 2727/17, 10/M/1327 (1 Şubat 1909).

26 DH. MKT. 2664/72, 26/L/1326 (22 Ekim 1908).

27 DH. MKT. 2666/62, 28/L/1326 (24 Ekim 1908).

28 DH. MKT. 1294/37, 14/Ş/1326 (11 Eylül 1908).

bölge olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, göze çarpan Selanik'ten birkaç vaka dışında, Rumeli'nin Osmanlı Devleti'nde her türlü talepte bulunmak için başkente dönen çok sayıda sürgünün geldiği bölgelerin uzun listesinde yetersiz bir şekilde temsil edilmesi dikkat çekicidir. Bu yüzden, İttihatçıların bölgedeki gelişmiş ağına da zaten erişimi olan Rumeli'deki sürgünlerin birçoğunun neden resmî olarak dilekçe verme yoluna başvurmaktan kaçındıkları merak uyandırabilir. Bu, tarihçiler için sadece sezgi yoluyla cevaplanabilecek bir muammadır.

İstihdam Talepleri

İstihdam talepleri evraklarda görülen diğer en yaygın maddeleri oluşturur. Sürgünden dönenlerin neredeyse hepsi bürokraside belirli bir makama atanmak istemiş ve bu istekler büyük oranda, bazen sadece birkaç gün içinde, bazen de aylar içinde olmak üzere, çok hızlı bir şekilde karşılanmış gibi görünmektedir. Değişik sebeplerden dolayı reddedilen talepler de vardır. Bakanlıklar, yerel yönetim birimleri ve merkezî bürokrasinin çeşitli kademeleri arasında sürgün sebepleri hakkında yapılmış yığınla yazışma mevcuttur. İncelemelerden sonra hak talep edenlerden bazılarının aslında sürgüne bile gönderilmemiş oldukları ve bazılarının da siyasi olmayan sebeplerden dolayı sürgün edildikleri anlaşılabılır. Ayrıca, bu arşiv materyallerinden görülmektedir ki, eski sürgünlerden önemli bir kısmı yeniden teşkilatlanma sürecinde bir kurum olan polis teşkilatına alınmıştır²⁹ ve hiçbir devlet dairesi tarafından istihdam edilemeyen diğerleri ise İstanbul Belediyesi'ne yerleştirilmiştir.³⁰

İstihdam edilme talepleri beş alt kategoriye ayrılabilir. Sorunun bu yönünün karmaşıklığını göstermek için bu kategorileri kısaca açıklamak yararlı olacaktır. Gerçekten de her olay düzenlenmek için yetkililerin kendisine özgü bir yaklaşım göstermelerini gerektirmektedir. Bu, sürgündekilerin dönüşü sorununun ilk aşamasındayken yalnızca idari bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmektedir. Henüz bir siyasi sorun haline gelememiştir.

İlk alt kategori başka bir yere atanarak İstanbul'dan sürülen memurlarla ilgilidir. Bu kişiler eski meslek hayatlarına dönmek istemişlerdir. Yetkililer

29 DH. MKT. 2747/48, 1/S/1327 (22 Şubat 1909). Jön Türk döneminde Osmanlı polis teşkilatının yeniden yapılandırılması ve o zamanlar benimsenen istihdam politikası için, bkz. Noémi Lévy, 'La reprise en main des institutions: l'exemple de la police ottomane', François Georgeon (ed.) içinde, 'L'livresse de la liberté', s. 121-35.

30 DH. MKT. 2733/66, 16/M/1327 (7 Şubat 1909) ve DH. MKT. 2746/58, 1/S/1327 (22 Şubat 1909).

tarafından verilen emirler her zaman aynı şekilde “*eski nezâretine, dâiresine ya da muâdil bir kadroya yerleştirilmesi*” ifadesini içerir. Bu türde bir atama şaşırtıcı bir hızla gerçekleşebiliyordu. Örneğin, 1908 Eylül’ünde, sürgüne gönderildiği Kastamonu’dan İstanbul’a dönen Ali isimli bir okul müdürünün istihdam edilme talebiyle sürgüne gönderilmeden önceki kadrosuna atanması arasında sadece iki gün vardır.³¹

İkinci alt kategori İstanbul’dan başka bir yere sürülmüş ve artık devletin başkentinde yaşamak istemeyip de memleketlerine atanmak isteyenleri içerir. Bu tür bir talebin karşılanması bir önceki türdekilere göre biraz daha uzun sürebiliyordu. Örneğin, Trablus’a belediyede bir mühendis olarak sürülen Hasan Ziya isimli biri İstanbul’a dönmüş ve memleketi Tokat’ta bürokratik bir kadroya atanmak istemiştir. Dahiliye Nezareti ilgili kişi hakkında bir tahkikat başlatır.³² Dokuz hafta sonra, memleketinde Nafia Nezareti’nde (Bayındırlık Bakanlığı) bir kadroya atanmıştır.³³

İstanbul’a veya memleketlerine dönmek istemeyip sürgüne gönderildikleri yere atanmak isteyen sürgünler üçüncü alt kategoriyi oluşturur. Örneğin, Çeşmeli Hasan Zühdü Paşazade Şükrü Efendi kendi isteği üzerine sürgün yeri olan Bursa’da bir kadroya atanmıştır.³⁴ Fakat, bu tür talepler her zaman karşılanmıyordu. Örneğin, Şükrü Fırak yukarıda en son bahsedilen sürgün kadar şanslı değildi. Aydın’da memur olan Şükrü Fırak oradan İzmir’e sürülmüştü ve burada istihdam edilmiyordu. Başka bir deyişle, memuriyet kadrosunda olmayan bir sürgündü. Böylece, devrimden sonra İzmir’e atanmak istedi. İzmir’de onun için uygun bir kadro bulamayan Dahiliye Nezareti, Şükrü Fırak’ı memleketi Beyrut’a dönmeye mecbur bıraktı.³⁵

Dördüncü alt kategori ise sadece bir vaka içermektedir. Yemen’deki bir sürgünün oğlunun Harbiye Nezareti’nde (Savunma Bakanlığı) bir kadroya atanması hakkında bir evrak mevcuttur.³⁶ Bu durum aslında Osmanlı bürokrasisinde yarı atadan kalma, “baba mirası” anlamına gelen *peder-mânde* adlı uygulamayı hatırlatmaktadır. Bu uygulamada, bir Osmanlı memuru öldüğünde, kadrosu ve maaşının bir kısmı derhal en büyük oğluna tahsis

31 BEO 3402/255104, 26/Ş/1326 (23 Eylül 1908) ve MF. MKT. 1076/73, 28/Ş/1326 (25 Eylül 1908).

32 DH. MKT. 2692/51, 2/Z/1326 (26 Aralık 1908).

33 DH. MKT. 2754/38, 8/S/1327 (1 Mart 1909).

34 MV. 126/19, 2/Ra/1327 (24 Mart 1909).

35 DH. MKT. 2767/87, 22/S/1327 (15 Mart 1909).

36 BEO 3500/262447, 6/S/1327 (27 Şubat 1909).

edilirdi, eğer en büyük oğlu zaten bürokratik bir kadrodaysa da en küçük oğluna verilirdi.

Beşinci ve son alt kategori belki de en ilginç olan vakaları içerir: devlete ait okullarda okurken sürgün edilenler³⁷ veya sürgüne gönderilmekten kaçınmak için kendileri okulu bırakanların durumu devrimden sonra karışıktır. Bu kişiler, aslında devlet memuru olacakken, öğrenimlerini bırakmak zorunda kaldıkları veya isteyerek bıraktıkları için 1908’de diplomaları yoktu. Başka bir deyişle, bir bakıma eski rejimin mağdurları olsalar da herhangi bir bürokratik bir makama atanmak için yasal olarak yeterlilikleri her zaman yoktu. Dolayısıyla, bu okulunu bitirmemiş eski öğrencilerin istihdam talepleri hakkında bazı evraklar vardır.³⁸ Bazen, özellikle de Selanik’e atanacak olan Mehmed Sabri Bey³⁹ gibi, eski öğrenci “öğrenimine Avrupa’da devam edip tamamlamışsa” (*mâlûmât-ı fenniyesini Avrupa’da ikmâl ettiğinden*), talep karşılanabiliyordu. Diğerleri için ise resmî bir kurumda istihdam edilme şeklindeki tazminat hayalleri boşa çıkmıştır. Mesela, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye’de (Harp Okulu) okurken atılan İzmirli Muzaffer Efendi polis teşkilatına amir olarak atanmak istemiş ama talebi reddedilmiştir.⁴⁰

Mali Meseleler

Geri dönüş yolculuklarının masraflarının ödenmesi ve istihdam taleplerinin yanı sıra, yetkili makamlar diğer mali sorunlarla da ilgilenmek zorundaydı. İlk olarak, sürgündeyken tahsis edilmiş olan maaşların ve yevmiyelerin ödenip ödenmeyeceği sorusu vardı. Birçok evrak bu sorunla ilgilidir. Abdülhamid rejimi tarafından tahsis edilmiş bu tür ödemeler, 1908 Temmuz’unun sonunda çıkan genel aftan sonra hemen durdurulmuş gibi görünmektedir. Ancak, fazla zaman geçmeden bu maaşların affedilen sürgünler bulundukları yerden ayrılana kadar sürgünde oldukları yerlerdeki yetkili makamlar tarafından ödenmesine karar verilmiştir.⁴¹ Tipik bürokrat ihtiyatıyla, taşradaki devlet yetkilileri İstanbul’a affedilenlere ikamet maaşlarının ödenmesine devam

37 Evraklar Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahâne, ve Mekteb-i Fünûn-u Harbiye’deki olaylardan bahsetmektedir.

38 BEO 3416/256188, 23/N/1326 (19 Ekim 1908); DH. MKT. 2703/6, 16/Z/1326 (9 Ocak 1909).

39 BEO 3501/262502, 7/S/1327 (28 Şubat 1909) ve DH. MKT. 2755/95, 10/S/1327 (3 Mart 1909).

40 DH. MKT. 2733/66, 16/M/1327 (7 Şubat 1908).

41 DH. MKT. 1276/51, 21/B/1326 (19 Ağustos 1908).

edilip edilmeyeceğini sordular.⁴² Bu soruya nispeten hızlıca verilen cevap olumsuzdu.⁴³ Anlaşılabilir bir şekilde, bir çok sürgün memleketlerine veya İstanbul'a döndüğünde bu miktarları istedi ve bu talepleri de karşılandı.⁴⁴ Ekim, Kasım, Aralık ve hatta 1909'un ilk ayları olmak üzere müteakip aylarda, bu tür talepler çok sayıda evrakta ifade edilmektedir.⁴⁵ Hak iddia edenler bir kadroya atanana kadar bu maaşlar ve yevmiyeler ödenmeye devam edilmiştir.

Yetkili makamların yeni rejimin ilk aylarında muhatap olduğu diğer mali sorunların arasında sürgünde ölenlerin ailelerine maaş ödenmesi ve Abdülhamid rejiminin daimi sorunu olan birikmiş maaşların ödenmesi de vardı. Bu türden olan talepler yukarıda bahsedilenlere oranla çok daha azdı. Genellikle karşılanan bir başka talep kategorisi daha vardı ki bu da nakdi yardımlardır. Uzlaşılan miktar genelde, oldukça düşük bir miktar olan 500 kuruştur. Bu miktar *Atiye-i seniye tertibi*'nden⁴⁶ karşılanmıştır.⁴⁷

Sürgünler tarafından seslendirilen taleplerin bu uzun listesini bitirmeden önce, sürgünün sebep olduğu zararlar için tazminat taleplerinden de bahsetmem gerekir. Geri dönen bazı sürgünler el konulan eşya ve kitaplarının maddi karşılığının ödenmesini,⁴⁸ bazıları ise zorla alınan paralarını geri istemişlerdir.⁴⁹ Ünlü bir yazar ve şair olan Müstecâbîzâde İsmet Bey (1868-1917)⁵⁰ sürgüne gönderilirken el konulan kitaplarını geri almış ve sadece kaybolan kitaplarının bedelinin ödenmesini istemişti.⁵¹ Başka bir sürgün de sürgünde bulunduğu sırada izinsiz olarak kullanılan evinin boşaltılmasını istemiştir.⁵² Sürgün kararına sebep olmuş olup da başkalarının evini izinsiz işgal edenler

42 DH. MKT. 1288/35, 5/Ş/1326 (2 Eylül 1908).

43 DH. MKT. 2619/25, 4/N/1326 (30 Eylül 1908).

44 DH. MKT. 2616/71, 1/N/1326 (27 Eylül 1908). Ekim ayı başlarında, Dahiliye Nezareti "misafirler ödeneği"nden (misafirin tertibi veya tahsisâtı) karşılanan bu miktarların "muhtaçlar ödeneği"nden (muhtâcın tahsisâtı) karşılanması gerektiğine karar vermiştir. Bkz. DH. MKT. 2620/41, 5/N/1326 (1 Ekim 1908).

45 Bütün evrakları alıntılanmaya gerek yoktur, sadece bu konuyla alakalı son evraktan alıntı yaparsak: DH. MKT. 2761/16, 15/S/1327 (8 Mart 1909).

46 Padişahın verdiği hediye ve bahşişler için kullanılan ödenek. (ç.n.)

47 Daha geç olan iki örnek için bkz: BEO 3574/268004, 25/Ca/1327 (14 Haziran 1909) ve BEO 3596/269689, 25/C/1327 (14 Temmuz 1909).

48 İ. HUS. 171/1326/Za-08, 5/Za/1326 (29 Kasım 1908).

49 İ. HUS. 173/1327/M-15, 5/M/1327 (27 Ocak 1909).

50 M. Fatih Andı, "Müstecâbîzâde İsmet Bey (1868-1917)", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 32 (İstanbul, 2006), s. 131-2.

51 DH. MKT. 2760/6, 14/S/1327 (7 Mart 1909).

52 BEO 3460/259468, 30/Za/1326 (24 Aralık 1908).

hakkındaki suçlamalar ve soruşturma talepleri⁵³ ve diğer türden manevi ve maddi tazminat talepleri de⁵⁴ bu başlık altında sınıflandırılabilir.

İdari ve Toplumsal Bir Sorundan Başlıca Siyasi Bir Soruna (Ağustos 1908 – Ocak 1909)

Sürgünlerin geri dönmesi yeni yönetimin ilk günlerinde başlayan bir süreçtir ve hızlı bir şekilde 31 Mart Vakası'na kadar Osmanlı siyasi gündemini meşgul eden siyasi ve sosyal sorunlardan birine dönüşmüştür. Temel olarak idari ve toplumsal olan bu sorunun siyasi boyutunu anlamak için, öncelikle geri dönüş sürecinin ilk aşamasıyla ilgili ayrıntılı bir kronolojiye ihtiyaç duyulur. Kitabın bu bölümünde, buraya gelene kadar, halkın erişimine açık olmayabilecek arşiv materyallerini inceledim. Ancak siyasallaşması için, eski rejimin mağdurları sorununun öncelikle kamuoyunun gündemine taşınması gerekir. Dolayısıyla başlangıçta, yeni rejimin ilk günlerinde sürgünlerin geri dönüşünün nasıl halka duyurulduğunu incelemem uygundur.

Yeni rejimin ilk yılının (23 Temmuz 1908 – 23 Temmuz 1909) bir almanagi olan yeni bir yayın sayesinde, sözü geçen dönemin en önemli olaylarının özetini sunmak kolaydır.⁵⁵ Bu yıllık o dönemin basınındaki dikkat çeken haberlerin derlemesidir. Sürgünlerin geri dönüşünün Ağustos ayının ilk günlerinde başladığı görülmektedir. Ünlü sürgünlerin imparatorluğun başkentine geri dönüşü toplumsal bir olaya, parlamenter rejimin bir kutlamasına dönüşmüştür. Bir bakıma, eski rejimin ünlü mağdurlarının geri dönüşünde somutlaşan ve alkışlanan şey yeni dönemdi.

2 Ağustos'ta, Abdülhamid döneminin ünlü yayıncılarından Ebuzziya Tevfik Konya'da sürgünde geçen sekiz yıl ve dört aydan sonra İstanbul'a döndüğünde, Haydarpaşa Garı'nda binlerce kişi tarafından karşılandı. Ertesi gün, bu kez Galata Limanı'nda alkışlanan Ferik Nazım Paşa'nın dönüşüydü. Bu tür kutlamalar, yeni "Hürriyet" döneminin gelişinin sembolü olarak, Ağustos ayı içinde ve Eylül başında diğer halk tarafından tanınan kişilerin dönüşü için de düzenlendi: Müşir Fuad Paşa (12 Ağustos); Recep Paşa (15 Ağustos); Manyasizade Refik Bey ve Sami Paşazade Sezai Bey (23 Ağustos); Ali Rıza Paşa, Ali Ekrem Bey, eski Ermeni Patriği İzmirliyan (26 Ağustos) ve sonuncu fakat bir o kadar da önemli, Prens Sabahaddin Bey (2 Eylül). Tabii

53 DH. MKT. 2633/3, 21/N/1326 (17 Ekim 1908).

54 İ. HUS. 170/1326/N-075, 18/N/1326 (14 Ekim 1908) ve BEO 3500/262479, 7/S/1327 (28 Şubat 1909).

55 II. Meşrutiyet'in İlk Yılı. 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909 (İstanbul, 2008).

ki yeni dönemin kahramanlarına dönüşme ayrıcalığına sahip olan eski rejimin bu ünlü mağdurlarının yanı sıra, geri dönüşü dikkat çekmemiş binlerce meçhul mağdur da vardı. Ancak, Ağustos ayının ilk yarısında eski rejimin bu tanınmayan mağdurlarının kaderini ilgilendiren iki olay yaşandı.

11 Ağustos'ta Göztepe'den bir grup kadın tarafından İstanbul'a parasızlıktan dolayı henüz dönemeyen siyasi suçlulara mali yardım toplamak için bir hayır kurumu kuruldu. Benzer şekilde, başkalarının yanı sıra eski rejimin mağdurlarına bağışlanmak üzere yardım toplamak için konser ve gösteri gibi bazı kültürel etkinlikler düzenlendi: 8 Eylül'de Hidayet Bağı'nda Namık Kemal'in ünlü oyunu *Vatan Yahut Silistre*; 13 Eylül'de Kuşdili'nde (Kadıköy) İTC tarafından düzenlenen başka bir tiyatro oyunu; aynı gün Tepebaşı Varyete Tiyatrosu'nda bir konser ve oyun; ve 18 Eylül'de Bebek Bahçesi'nde bir konser. Görünüşe göre, bazı çevreler eski rejimin mağdurlarının durumuyla oldukça ilgiliydi.

İstanbul'daki "sivil toplum"un eski rejimin mağdurları için böyle seferber olmasının bir sebebi de muhtemelen 12 Ağustos'ta yaşanan ikinci bir olaydı. O gün, Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen bir toplantıda, hüsrana uğramış bazı eski sürgünler siyasi örgütleri olan *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'ni kurmuşlardı. Bu insanların hayal kırıklıkları genel olarak devlet aygıtına ama özellikle de İTC'ye yönelikti. 3 Ağustos'ta Selanik'ten İstanbul'a gelen İTC liderleri Sirkeci Garı'nda coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştı. Başkentte teşkilatlanmalarını hayata geçirmeye başladılar ve ilk eylemlerinden biri bu talihsiz sürgünlerin taleplerini listelemek için Çağaloğlu'ndaki karargahlarında geri dönen sürgünler için bir yazıhane açmak oldu.⁵⁶ İTC isteyen her sürgüne 500 kuruş vermiş gibi görünmektedir.⁵⁷

Bu örgütün *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti* gibi manidar bir isim altında kurulmasının belli ki İTC üzerinde rahatsız edici bir etkisi olmuştu. *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'nin üyeleri, İTC üyeleri gibi sadece eski rejimin mağdurları değillerdi: aynı zamanda Abdülhamid rejimine karşı olan mücadeleyle olan ilişkilerinin tarafsız yapısı yüzünden yeni rejimin de mağdurlarıydılar. Yeni rejimin başlangıcından beri *cemiyet-i mukaddese*⁵⁸ (kutsal cemiyet) olarak anılan İTC'nin prestijine karşı gelen bu retorik onların devam etmekte olan iktidarı

56 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul, 1960), s. 32, alıntıl原因 Hasan Taner Kerimoğlu, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", s. 32.

57 Hüseyin Cahid, "Menfiler", *Tanin* 220, 12 Mart 1909, s. 1.

58 Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York, 2001), s. 279.

ele geçirme süreçleri için gerçekten de çok tehlikeliydi. Bir grup İttihatçı militanın Eylül ortasında *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'nin Süleymaniye'deki merkezine saldırmasının sebebi de muhtemelen budur.⁵⁹ *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti* merkezini başka bir yere taşımış ve mücadelesine gazetesi *Hukûk-ı Umûmiye* vasıtasıyla, sürgünlerin ve kaçakların Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesindeki rolünü vurgulayarak devam etmiştir.⁶⁰ Başka bir deyişle, sözü geçen örgütün gazetesi tarafından yayılmakta olan anlatı, 23 Temmuz'da Meşrutiyet'in ilan edilmesinin arkasındaki tek güç olarak ortaya çıkarılan İTC'nin prestijini zayıflatıyordu.⁶¹

Bu gerginlik 13 Ocak 1909'da örgütün merkezine yapılan polis baskınıyla sonuçlanacaktı. Böylece, sürgünlerin geri dönüşü sorununun ilk aşaması aslında idari olan bu sorunun, tamamen siyasi bir soruna, siyasi mağdurlar sorununa dönüşmesiyle tamamlandı. Merkeze yapılan polis baskınından bir gün önce, geri dönen sürgünlerin durumu Meclis-i Mebusan'da tartışmaya açılmıştı.⁶² O güne kadar, konu hükümetin faaliyet sahasında kalmıştı. 1909 Ocak ayının ortasına gelindiğinde, yeni rejimin hükümetleri henüz sorun için makul bir çözüm bulamamıştı.

Yeni Rejim Hüsrana Uğramış Eski Sürgünlere Karşı (Ocak 1909 - Nisan 1909)

Bütün talepleri karşılamak tabii ki oldukça zordu. Dahası, özellikle her vakanın kendine has yapısı düşünüldüğünde, Osmanlı devlet aygıtının hangi kısmının bu sorunla ilgilenmesi gerektiği de ilk bakışta belli değildi. Bir tür siyasi karara ihtiyaç olduğu açıktır, fakat iktidardaki boşluk hızlı hareket etmeye izin vermemiştir.

Ancak sorun bu kez 17 Aralık 1908'de açılan Meclis'in önündeydi. Meclis'te bu sorunun ilk ele alındığı sırada, vekiller daha çok bu ivedi meseleyle yürütme erki tarafından mı yoksa yasama erki tarafından mı muhatap olunması gerektiğini tartıştılar. Bazı vekiller katı bir kuvvetler ayrılığına öncelik verecek tamamen teorik bir yaklaşımı benimsemekte ısrar ettiler ve dolayısıyla yürütme erkinin yetkisiyle alakalı olduğunu ileri sürdükleri bu konuyu tartışmayı

59 Hasan Taner Kerimoğlu, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", s. 74-5.

60 İlk sayının 16 Ağustos'ta, yani İTC militanlarının saldırısından hemen sonra çıktığı belirtilmelidir.

61 Bu gazetenin Jön Türk Devrimi'nin kaynakları hakkındaki söylemi Hasan Taner Kerimoğlu'nun bahsi geçen yüksek lisans tezinde analiz edilmiştir.

62 Hasan Taner Kerimoğlu, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", s. 48-9.

reddettiler. Bu vekiller bu acil meseleye derhal çözüm bulmak için güçler ayrılığı konusundaki teorik tartışmalardan kaçınmak isteyen diğer vekilleri “fazla duygusal olmakla” suçladı. İstanbul Vekili Kozmide Efendi tarafından ifade edilen bu görüşe göre, “milletin bize bahsettiği ve yüklediği görev ile duygularımız arasında biraz mesafe olmalıydı”. Tanınmış İTC üyesi ve Meclis Vekili Hüseyin Cahid ise duruşunda daha da kategorikti: “Kabine bu durumu meclisin omuzlarına yükleyerek kendini bu riskli durumdan kurtarmak istemektedir. Bu tuzağa kolayca düşmeyelim.”⁶³ Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, Hüseyin Cahid siyasi mahkûmlar sorununun “çözümünde” de önemli bir rol oynayacaktı.

27 Ocak 1909’da Meclis “siyasi mağdurlar” için kurulan özel bir komisyona (*Meclis-i Mebûsân Mağdûrîn-i Siyâsiye Encümeni*) geri dönen sürgünlerin akıbeti hakkında bir kanun tasarısı hazırladı.⁶⁴ Fakat sorunun aciliyeti çözümün yasama sürecini beklemesine müsaade etmiyordu. Böylece, hükümet aynı gün sorun hakkındaki ilk önemli kararını aldı: siyasi sebeplerle sürgün veya kaçak durumuna düşenler eski kadrolarına atanacaktı, diğer hak sahipleri ise çeşitli devlet memuriyetlerinde istihdam edilecekti.⁶⁵ Bir hafta sonra, Şubat ayı başında, hükümet daha ayrıntılı bir karar aldı ve çeşitli durumlar için önerilen farklı çözümleri listeledi. Bu ikinci karara göre, hiç devlet memurluğu yapmamış olanlar için yapılabilecek bir şey yoktu. Yine de bakanlıklar aslında memur olanları eski kadrolarına atamaya çalışacaktı. Öğrenimlerini bırakmış veya müfredatlarını tamamlamadan sürgüne gönderilmiş olan eski öğrenciler hükümetten herhangi bir iltimas görmeyeceklerdi, ancak “uygun davranacak olanlar” bu durumdan hariçtiler. Onlar polis olarak işe alınabilirdi.⁶⁶

Sorunun nihai çözümü hakkında bazı önemli noktaların anlaşılmasını sağlayan bu keskin karar ünlü Fevziye Kırathanesi’nde taleplerini oluşturmak için toplanan hüsrana uğramış eski sürgünler tarafından, anlaşılır bir biçimde, büyük bir tepkiyle karşılandı. Bahsi geçen talepler şu şekilde özetlenebilir: henüz bir ödeme yapılmamış tüm sürgünlere 23 Temmuz 1908’den itibaren birikmiş olan (aslında hiç tahsis edilmemişti) maaşlarının ödenmesi; diploması olmayan eski öğrenciler için eğitimlerini tamamlama hakkı; zararlar için tazminat; sürgünde ölenlerin aileleri için yardım ve memuriyette istihdam

63 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Onuncu İnikad, Celse 2, 30 Kanunievvel 1324 (12 Ocak 1909), s. 147-50.

64 A.g.e., Ondokuzuncu İnikad, Celse 1, 14 Kanunusani 1324 (27 Ocak 1909), s. 350-1.

65 MV. 124/27, 5/M/1327 (27 Ocak 1909).

66 Hasan Taner Kerimoğlu, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 49.

edilmek için “pozitif ayrımcılık”⁶⁷ Hükümetin bu toplantıya tepkisi Dahiliye Nezareti’nin hükümetin bu mesele hakkında Şubat başında aldığı ikinci kararın hükümlerini tekrarlayan kararı tarafından ifade ediliyordu. Kamuoyunu yönlendirmek için, hüsrana uğramış eski sürgünler 19 Şubat 1909’da ikinci bir toplantı düzenlediler.⁶⁸

Basın bu mücadeleye gitgide daha çok dahil olmaya başlıyordu. Siyasi mağdurların kuruluşunun yayın organı olan *Hukûk-ı Umûmiye* hüsrana uğramış sürgünlerin sesini duyurmaya devam etti. İTC’nin en hevesli muhaliflerinden biri olan *Volkan* gazetesi hüsrana uğramış eski sürgünler sorununun işlendiği, gizemli baş yazarı Derviş Vahdetî tarafından kaleme alınmış ‘Esbâb-ı inkılâb’ (Devrimin nedenleri) başlıklı bir makaleyi üçüncü sayısında zaten yayımlamıştı.⁶⁹

Derviş Vahdetî Jön Türk döneminin fazla tanınmayan ünlülerinden biridir. 19. yüzyıl sonlarında Kıbrıs’ta çok fakir bir ailede doğmuş, ilk olarak bir medresede okuyarak oldukça klasik bir müfredata sahip bir eğitim almıştı, ancak sonradan İngilizce öğrenmeyi de başarmış ve adanın İngiliz yönetiminde çalışmıştır. Orada okuduğu Jön Türk neşriyatından etkilenerek İstanbul’a taşınmış ve burada tutuklanmıştı. İşkence gördükten sonra, Diyarbakır’da sürgünde üç yıldan fazla süre geçirmiştir. Başka birçokları gibi, Meşrutiyet’in Temmuz 1908’deki tekrar ilanından sonra Kıbrıs üzerinden İstanbul’a dönmüş ve bürokratik bir kadroya atanma talebi reddedilince hayal kırıklığına uğramıştı; böylece bir gazete yayımlamaya karar verdi. *Volkan*, İTC’ye karşı sert muhalifliği ve özellikle de çok miktarda İslami referansla birlikte çok kışkırtıcı bir dil kullanmadaki maharetiyle kendini başkentte yayınlanan binlerce mecmuadan ayırmıştı.⁷⁰

Volkan gazetesi Şubat ayı başlarında, bahsi geçen hükümet kararlarından hemen sonra hüsrana uğramış eski sürgünler sorununu tekrar ele aldı. 4

67 Bu toplantıda okunan bildirinin kopyası, M. Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909. Tam ve aynen metin neşri (İstanbul, 1992) s. 190. içinde tekrar basılmış olan *Volkan* 40, 9 Şubat 1909 içinde bulunmaktadır. Adı geçen kitap gazetenin bütün nüshalarının Latin alfabesi karakterleriyle tekrar basımıdır.

68 Hasan Taner Kerimoğlu, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 50-1.

69 Derviş Vahdetî, “Esbâb-ı inkılâb”, *Volkan* 3, 13 Aralık 1908, M. Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 11-12.

70 Biyografisi hakkında bkz. Zekeriya Kurşun ve Kemal Kahraman, “Derviş Vahdeti (1870-1909)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 9 (İstanbul, 1994), s. 198-200 ve ayrıca Osman Selim Kocahasanoglu, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı*. 31 Mart Vak’ası ve İslâmcılık (İstanbul, 2001), s. 5-67. Yaşadığı hayal kırıklığı için, bkz. a.g.e., s. 39.

Şubat'ta, gazete hükümeti eski sürgünler işsizken makamlarında durmaya devam eden muhbirleri korumakla suçladı ve onlara sorunu çözmek için sürgünleri teker teker denize atmalarını tavsiye etti.⁷¹ Gazete iki gün sonra, Abdürrezzak Şerefüddin isimli biri tarafından "siyasi mağdurlar" adına Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazılan bir açık mektubun yanında, gazetenin yazı kurulunun da bunu destekleyen yorumlarını yayımladı.⁷² Ertesi gün, kısa bir yazıda eski sürgünlerin içinde yaşadığı perişan koşullar tarif ediliyordu.⁷³ Neredeyse bir ay sonra, 6 Mart'ta, uzun bir makale, İTC'nin hüsrana uğramış eski sürgünleri memleketlerine gönderecek bir yasa hazırlamaları için vekillerine baskı yaptığını ileri sürdü.⁷⁴ Burada ayrıca belirtilmelidir ki, aynı makalede, Derviş Vahdeti'nin gazetesi siyasi mağdurların davası ile 15 Ocak'tan itibaren *Volkan* tarafından sert bir şekilde eleştirilen *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'ni birbirinden ayrı tutmuştur. Başka bir deyişle, *Volkan*, *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'nin merkezine yapılan polis baskınından hemen sonra bu cemiyetle arasına mesafe koymuştur.⁷⁵

Eski rejimin siyasi mağdurları sorunu yine de hüsrana uğramış eski sürgünlerin siyasi kullanımına bırakılamayacak bir söylemsel değere sahipti.⁷⁶ Başka bir deyişle, İTC muhalif bir gazetenin siyasi mağdurların tek sözcüsü olduğunu iddia etmesine izin veremezdi. Dolayısıyla Hüseyin Cahid, Ocak ayı sonunda bu toplumsal tartışmaya önemli etkiye bir sahip olan gazetesi *Tanin*'de yayımladığı bir makale ile müdahil oldu.

Hüseyin Cahid (1875-1957) Osmanlı siyasi gazeteciliğinin en önemli figürlerinden biridir. Jön Türk döneminde, son derece heterojen bir siyasi örgüt olan İTC'nin Ortodoks sesini oluşturmakta çok önemli bir rol oynamıştır. İttihatçılar arasında belki de en Batılılaşmış olanlardan biri olarak, feraset sahibi aklıyla ön plana çıkan Hüseyin Cahid, ileri görüşlü bir gazeteciydi.

71 *Volkan* 35, 4 Şubat 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 164-5.

72 *Volkan* 37, 6 Şubat 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 172-3.

73 *Volkan* 38, 7 Şubat 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 180.

74 "Amik tefekkür", *Volkan* 65, 6 Mart 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 311-13.

75 "İkinci temayül altında mürâkabe-i cânip", *Volkan* 21, 15 Ocak 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 94-5 ve ayrıca "Melhameler Mitranlar", *Volkan* 23, 17 Ocak 1909, Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Volkan Gazetesi* içinde, s. 101-3.

76 Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılında Jön Türk devriminin kaynakları ve arkasındaki aktörleri hakkındaki söylemsel mücadelenin merkezîyeti hakkındaki kavrayışlı analizi için, bkz. Anastasia-Ileana Moroni, "Une nation impériale. Construire une communauté politique ottoman moderne au lendemain de la révolution de 1908", (yayımlanmamış doktora tezi), Paris, EHESS, 2013.

En önemlisi de, gazeteciliğe özgü nesir sanatında ustaydı. Siyasi mağdurlar sorununun başlamasından neredeyse altı ay sonra tartışmaya dahil olması olayları İTC lehine değiştirecekti. Bunu yapabilmek adına, hüsrana uğramış eski sürgünlerden gelebilecek herhangi bir tepkiye neden olmamak için çok temkinli bir dil kullanması gerekiyordu. Meseleyi başarılı bir şekilde başka bir açıdan yeniden tanımlamak için sorunun yeni bir şekilde ifade edilmiş halini ortaya koymalıydı. Başka bir deyişle, sorunu muhalif bir referans çerçevesinden uzlaştırmacı bir çerçeveye taşınmalıydı.

Meselenin İTC tarafından söylemsel olarak devralınması hüsrana uğramış eski sürgünlerin kuruluşunun yetkili makamlar tarafından siyasi nedenlerle engellenmesiyle beraber gerçekleşiyordu. *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti* merkezine 13 Ocak'ta yapılan polis baskını zaten yukarıda belirtilmiştir. Mart ayının başında bu kuruluşun kurucusu ve başkanı Kerkük'e kaymakam olarak atandı ve Mart sonunda kuruluş faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Kuruluş, 1909 Nisan ayı sonlarında karşı devrimin bastırılmasından sonra resmî olarak kapanacaktı.

Sosyal bir problemi yeniden ifade etmek isteyen kişi öncelikle tartışmanın terimlerini tanımlamalıydı.⁷⁷ Bu yüzden, Hüseyin Cahid'in o zamana kadar hüsrana uğramış eski sürgünleri tanımlamak için kullanılan, genelleşmiş ve sürgünlerin kendilerinin de kullanmayı tercih ettikleri "siyasi mağdurlar" terimini en başta benimsememesi şaşırtıcı değildir. *O mazlûmîn-i istibdâd*⁷⁸ (istibdattan mazlum olanlar) terimini kullandı. Bu terminolojik değişimin amacı mağduriyet argümanını eski rejimle, yani istibdatla sınırlandırmaktı. Yeni rejimi eski sürgünlerin mevcut durumu ile ilgili tüm sorumluluktan akladıktan sonra, onların perişan durumları hakkında şefkat duygularını ifade etmeye geçti. Şefkatli ve anlayışlı argümanlarıyla, yeni rejimin ortaya çıkışı her sürgünün kişisel ıstırabına herhangi bir şey borçlu olmasa da, bu adaletsizliklerin toplamının eski rejimin yıkılışında belirli bir rol oynamış olabileceğini ifade ederek sorunu tamamen etik bir düzeyde ele alabiliyordu. Birçok retorik saptırmanın ardından, hükümetin eski sürgünlerin memuriyette istihdamı politikasında, mevcut imkanların sınırları dahilinde "pozitif ayrımcılık" yapabileceği sonucuna varıyordu.

77 William L.F Felstiner, Richard L. Abel ve Austin Sarat'ın ufuk açıcı makalesi için bkz.: 'The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...', *Law and Society Review* 15/3-4 (1980-1981), s. 631-54.

78 Hüseyin Cahid, "Mazlûmîn-i istibdâd", *Tanin* 176, 27 Ocak 1909, s. 1.

Hüseyin Cahid'in ikinci makalesi Mart ayının ortasında, yetkili makamlar eski sürgünlerin kuruluşunu tamamen ortadan kaldırdığı sırada ortaya çıktı.⁷⁹ Makalenin temel amacı Meclis'i henüz çözülmemiş olan eski sürgünler sorununun yükümlülüğünden kurtarmak ve bu aslen idari olan soruna sekiz aylık meşrutiyet rejimi boyunca uygun bir çözüm sunamayan hükümetleri suçlamak için siyasi karar alma sürecinin kurum içi yönlerini açıklamaktı. Bu insanların yaralı askerlere benzediğini öne sürmüştü: hürriyet savaşında gerçekten yaralanmışlardı. Hükümetten bu sosyal sorunun yönetimini düzeltmek için eski sürgünlerin bir listesini hazırlamasını istedi. Aşağıda göstereceğim üzere, bu talep hızlıca karşılanmıştır.

Ancak bundan önce, Hüseyin Cahid'in üçüncü makalesine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bu bahtsız sürgünleri kendi toprakları olan tarım işçilerine dönüştürmek için onlara Konya Ovası veya Adana gibi yerlerde ekilebilir topraklar vererek iskân etme fikrini ortaya atmıştır. Bu fikrin devlet memuriyetini, özellikle de bürokrasinin yeniden düzenlendiği dönemde, bunlardan binlercesiyle doldurmayı da önleyeceğini öne sürmüştür.⁸⁰

Bu bölümde, ilk olarak hükümetin hüsrana uğramış eski sürgünlerle ilgili kararlarına değindim. Sonra, sürgünlerin tepkilerine odaklandım ve İTC'nin önde gelen üyelerinden biri olan nüfuzlu gazeteci Hüseyin Cahid'in müdahaleleriyle sorunu nasıl söylemsel olarak ele geçirdiğini gösterdim. 1909 Nisan'ındaki karşı devrim vakası, olayları muhakkak İTC lehine değiştirmiştir. Bu bizi sorunun son evresine, yani Meclis tarafından önerilen yasal çözüme getirir.

Siyasi Olarak Çözülen Sorunun Yasal Çözümü (Nisan 1909 – Haziran 1911)

5 Nisan'da, hükümet nezaretlere ve diğer resmî kurumlara buralarda istihdam edilen eski sürgünlerin kayıtlarını oluşturmaları ve merkeze göndermeleri yönünde emirler gönderdi.⁸¹ Altı hafta sonra, karşı devrim vakasının ardından yeni hükümet kendisinden öncekinin emirlerini tekrar etti.⁸² 15 Ağustos 1909'da Ocak sonunda yapılan ilk oturumu takiben siyasi mahkûmlar sorunu Meclis-i Mebusan'da tartışmaya açıldı. Bu tartışma sırasında, Gümüşhane Vekili İbrahim Lütfi Paşa tarafından yapılan eleştiri,

79 Hüseyin Cahid, "Menfiler".

80 Hüseyin Cahid, "Mağdûrîn-i siyâsiyenin mutâlebi", Tanin 247, 8 Nisan 1909, s. 1.

81 BEO 3529/264616, 14/Ra/1327 (5 Nisan 1909).

82 BEO 3551/266302, 28/R/1327 (19 Mayıs 1909).

vekilleri arasında sorun hakkında bir fikir birliği olmadığını göstermektedir. Siyasi sebeplerden mağdur olduklarını iddia eden bu kişilerin bazılarının aslında cinayet, hırsızlık veya rüşvetten dolayı kaçak veya sürgün olduğunu öne sürmüştür. Bu sert eleştirilerin yanı sıra, tartışmalar vekillerin sorunun özündense, siyasi mahkûmlar hakkında yasa hazırlamanın resmî kurumsal ve usul yönleriyle daha çok ilgilendiklerini göstermektedir.⁸³ 3 Eylül’de, Maliye Nezareti dönüşlerinden sonra kendilerine maaş tahsis edilen eski sürgünlerin kaydını göndermiştir.⁸⁴ Ne yazık ki ne bu kaydı ne de bu türde bir listeyi Osmanlı Arşivleri’nde bulabildim.

Siyasi mahkûmlar hakkında yukarıda bahsi geçen özel komisyon tarafından hazırlanan ve Mebusan Meclisi’ne 1909 Aralık ayının başında sunulan kanun taslağının⁸⁵, bir buçuk yıldan fazla bir süre geçtikten sonra, 17 Mayıs 1911’de kabul edilmesi, bana kalırsa siyasi mağdurlar sorununun karşı devrim hadisesiyle beraber siyasi bir mesele olmaktan çıktığını göstermektedir: *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*’nin kapanmasından ve bu sürgünler arasındaki bazı önde gelen figürlerin sürülmesinden sonra siyasi aktörler için eski sürgünler sorunu artık birincil bir mesele değildi.

Osmanlı resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyî*’de 13 Haziran 1911’de yayımlandıktan sonra yürürlüğe giren bu yasayla, hüsrana uğramış eski sürgünlerin Fevziye Kırathanesi’nde 8 Şubat 1909’daki toplantılarında kararlaştırılan talepleri, neredeyse bir buçuk yıllık bir gecikmeyle, kısmen kabul edilmiştir. Yani, birikmiş maaşlar hüsrana uğramış eski sürgünlerin istediği gibi 23 Temmuz 1908’den itibaren değil o yılın başından itibaren ödenecekti.⁸⁶ Önceden memur olan sürgünler ve de kaçaklar nihayet bürokraside istihdam edileceklerdi. Memuriyette hiç bulunmamış olanlarla ilgili, kanun eğer memuriyette istihdam edilme şartlarını karşılıyorsa bir işe alınma ihtimalinden bahsediyordu. Emeklilik hakları konusunda ise, kanun eski memurların sürgünde veya mahkûmiyette geçirdikleri bütün dönem için haklarını alacaklarını, kaçaklar için ise bu zaman diliminin kaçak oldukları dönemin ilk iki buçuk yılını kapsayacağını ifade ediyordu. Dahası, eskiden

83 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, Yüzotuzdördüncü İnikad, Celse 1, 2 Ağustos 1325 Pazar (15 Ağustos 1909), s. 433-6.

84 BEO 3625/272092, 17/Ş/1327 (3 Eylül 1909).

85 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 2, Onikinci İnikad, 25 Teşrinisani 1325 (8 Aralık 1909), s. 227-8.

86 “Mağdûrîn-i siyâsiyenin sûret-i ikdârı hakkında kanûn”, *Düstûr*, Seri 2, cilt 3 içinde (Dersaadet, 1330/1912), s. 422-3.

memur olsalar da olmasalar da siyasi mağdurlar sürgünde geçirdikleri dönem için emeklilikle ilgili herhangi bir ücret ödemeyeceklerdi.

Sonuç

Sürgünlerin 1908 yılının son çeyreğinde toplu olarak geri dönmelerinin, Osmanlı siyasi hayatında, Nisan 1909'daki karşı devrim teşebbüsünün çöküşüne kadar ciddi sonuçları olmuştur. Bu çok boyutlu idari sorun kuşkusuz Abdülhamid rejiminin “karanlık mirası”dır. Ancak bariz olan iktidar boşluğu aynı zamanda, eski rejimin paşaları, Saray ve İTC arasında gerçekleşen ve en azından 1908 Aralık ayı ortasında Osmanlı Meclisi'nin açılmasına kadar parlamenter rejimin ilk aylarının niteliğini belirleyen iktidar mücadelesinin de bir sonucuydu.⁸⁷ Bu durum, bu aslen idari olan sorunun sosyal, daha sonra da tamamen siyasi bir soruna dönüşmesinin sorumlusu gibi görünmektedir. Ayrıca, Meclis'in açılmasıyla, bu kez Kabine ve Mebusan Meclisi arasında, siyasi mağdurlar sorununun çözümünü de karmaşıktıran başka tür bir iktidar mücadelesi ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet rejiminin tekrar ilan edilmesinden sonra yalnızca iki hafta içinde, sürgünlerin yeni rejime entegrasyonu, parlamenter rejim için ivedi bir mesele haline gelmiştir. Artık kendilerine siyasi mağdurlar diyen hüsrana uğramış eski sürgünlerin ilk olarak hükümete yönelen öfkesi, kısa bir sürede, yeni rejime egemen olan ve kendinden “devletin ruhu”⁸⁸ diye bahseden İTC'yi hedef almaya başlar. Bunun sonucunda, 1908 Ağustos ayı ortalarından Ocak 1909 ortasına kadar, hükümet ve İTC, bunların bir kısmını siyasi mahkûmlardan karşı devrim kışkırtıcılarına çevirmek için hüsrana uğramış eski sürgünlerin *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti* denilen kuruluşlarına saldırmıştır. Eski sürgünler topluluğunu ve aralarındaki önde gelenleri marjinalleştirmek olan amaçlarına ulaştıktan sonra, siyasi aktörler, siyasi olarak zaten çözülmüş olan bu sorunun yasal çözümünü Meclis'e bırakmışlardır. Başka bir deyişle, eğer siyasi mağdurlar sorunu 31 Mart Vakası denilen olayın altında yatan nedenlerden biri idiyse, eski sürgünlerin “davası” karşı devrimden sonra ayakta kalamamıştır.

Bu vaka çalışması aynı zamanda Jön Türk dönemi hakkında yapılacak diğer araştırmalar için yeni yollar açabilir. Meclis-i Mebusan'daki tartışmalar, bizi devlet aygıtının heterojen yapısı hakkında dikkatli olmaya teşvik eden

87 Bu iktidar mücadelesine vakıf yorumlar için, bkz. Nadir Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, s. 135-64.

88 Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 279.

bazı düşüncelere sevk etmektedir. Dolayısıyla, bu dönemin en azından bazı siyasi sorunlarının sadece kurumlar arası çatışma bağlamında anlaşılabilir olduğunu unutmamalıyız.⁸⁹

Burada araştırılan vakada, siyasi mağdurlar sorununun en başta yürütme ve yasama güçleri arasında bir mücadele olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, eski rejimin siyasi mağdurlarının yeni rejimin ilk yıllarında yasama ve yürütme organları arasındaki kurumlar arası çatışmanın mağdurları haline geldikleri söylenebilir. Ayrıca çeşitli bakanlıklar (ağırlıklı olarak Maliye, Dahiliye ve Maarif Nezaretleri), Şûrâ-yı Devlet, Emniyet Müdürlüğü ve İstanbul belediyesi ve valiliği gibi diğer idari kurumların arasındaki kurum içi çekişmelerden dolayı da sıkıntı çekmişlerdir. Bu kurum içi çekişmeler siyasi iktidar boşluğuna yol açan devrim şartları dolayısıyla katiben şiddetlenmemiştir. İdari yeniden yapılanma süreci bu ihtilaflı bağlamı arttıran bir başka etkidir. Merkez ve taşra yönetimleri arasındaki muhtemel çatışmaların yan etkileri de bu listeye eklenebilir. Son olarak ama diğerlerinden daha az önemli olmamak üzere, kurumsal karar alma mekanizmalarının farklı olan zamansallığının da sorunun dönüşümü ve nispeten uzun vadede çözülmesi üzerinde etkiye sahip olmuş olduğu görülmektedir.

Mesele, sosyal sorunların yapısı üzerine hukuk sosyolojisi ve siyaset sosyolojisi tarafından geliştirilmiş açıklayıcı çerçeve içinde de izah edilebilir. Burada incelenen vakada, sürgünlerin geri dönüşünün sosyal bir sorun olarak inşasının üç aşaması, analizi de karmaşıklatacacak şekilde, bir dereceye kadar eşzamanlı ve iç içe geçmiş haldedir.⁹⁰ Bunlardan ilki olan sürgünleri açıkça “siyasi mağdurlar” olarak *adlandırma* süreci 1909’un ilk yarısında olmuştur. Bu süreç kritik bir dönüşüme, ilk olarak eski rejimin adaletsizliği olarak algılanan şeyin yeni rejime karşı bir hoşnutsuzluğa dönüşümüne işaret eder. Nitekim ikinci aşama, sorunun çözümsüzlüğünden dolayı hükümeti ve kısa süre sonra da İTC’yi *suçlama*, 1908 Ağustos ayı ortasıyla, karşı devrimin bastırıldığı Nisan 1909 arasında yaşanmıştır. Üçüncü aşama, *hak iddia etme*, yani sorumlu olduğuna inanılan bir kuruma (bu vakada Osmanlı Devleti, hükümet, Meclis ve İTC) karşı şikâyetle bulunmak ve onlardan tazminat istemek en baştan, yani Ağustos 1908’den beri mevcuttu ve hatta sorunun

89 Araştırılan soruna böyle bir yaklaşım için şuradan esinlenilebilir: Bertrand Joly, “L’affaire Dreyfus comme conflit entre administrations”, Marc Olivier Baruch ve Vincent Duclert, (ed.), *Serviteurs de l’État* (Paris, 2000) içinde, s. 223-39, özellikle s. 234-9.

90 Bazı teorik anlayışlar için, bkz. Felstiner, Abel ve Sarat, “The Emergence and Transformation”.

yasal çözümüne kadar sürmüştür, çünkü elimizde 1912 yılı sonundan kalan evraklar mevcuttur.⁹¹

Son yorum, burada aynı zamanda vekil, nüfuzlu bir gazeteci ve İTC'nin seçkin bir üyesi olan Hüseyin Cahid nezdinde somutlaşan karmaşık bir durum, Meclis-i Mebusan'ın İTC ile iç içe geçmiş olması hakkındadır. O dönemin herhangi bir kamusal tartışmasını anlamak için, siyaset ve kamuoyunu şekillendirme arasındaki iç içe geçmişliği akılda tutmak gerekir. Bu çalışma, bu durumun *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*'ni oluşturan çeşitli muhalif grupların ana hedefinin İTC olmasının muhtemel nedeni olduğunu öne sürmektedir. Bu kuruluşun gerçekten de eski rejimin siyasi mağdurlarını mı savunduğu, yoksa onları sadece belirli siyasi amaçlar için mi kullandığı sorusu ise yanıtlanmamış bir şekilde kalmaktadır.

---

91 DH.EUM.VRK. 9/91, 19/N/1330 (1 Eylül 1912) ve DH.EUM.THR. 83/16, 5/Za/1330 (16 Ekim 1912).

Kaynakça

Arşivler

Bab-ı Ali Evrak Odası BEO.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi
DH.EUM.VRK.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi DH.EUM.
THR.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi DH.MKT.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi DH. MUİ.

İradeler Hususi İ. HUS.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi ME. MKT.

Meclis-i Vükela Mazbataları MV.

Resmi Yayınlar

Düstur, 2. Seri, cilt 3 (Dersaadet, Matbaa-i Osmâniye, [H.] 1330 [1912]).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.

Görgü Tanığı İfadeleri, Çağdaşların İfadeleri, Hatıratlar ve Yayımlanmış Derlemeler

“Amîk tefekkür”, *Volkan* 65, 6 Mart 1909.

“İkinci temayül altında mürâkabe-i cânip”, *Volkan* 21, 15 Ocak 1909.

Derviş Vahdetî, “Esbâb-ı inkılâb”, *Volkan* 3, 13 Aralık 1908.

Düzdağ, M. Ertuğrul, (ed.), *Volkan Gazetesi 11 Aralık 1908-20 Nisan 1909.*
Tam ve aynen metin neşri (İstanbul, 1992).

Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul, 1960).

Hüseyin Cahid, “Menfiler”, *Tanin* 220, 12 Mart 1909.

----- “Mazlûmîn-i istibdâd”, *Tanin* 176, 27 Ocak 1909.

----- “Mağdûrîn-i siyâsiyenin mutâlebi”, *Tanin* 247, 8 Nisan 1909.

- II. Meşrutiyet'in İlk Yılı. 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909 (İstanbul, 2008).
“Melhameler Mitranlar”, *Volkan* 23, 17 Ocak 1909.
Mevlânzâde Rıfat'ın Anıları, ed. Metin Martı (İstanbul, 1992 [1328/1912]).
Nureddin Tevfik, *Menfâdan avdet. Bir arkadaşımın defter-i hayâtından* (İstanbul, Ahmed Kamil, [Rûmî], 1324/1908).
Volkan 35, 4 Şubat 1909.
Volkan 37, 6 Şubat 1909.
Volkan 38, 7 Şubat 1909.
Yusuf Niyazi, *Menfâ köşelerinde* (İstanbul, [Rûmî] 1326/1910).

İkincil Kaynaklar

- Akşin, Sina, “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 29/1-2 (1974), s. 125-36.
Andı, M. Fatih, “Müstecâbizâde İsmet Bey (1868-1917)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 32 (İstanbul, 2006), s. 131-2.
Aslan, Taner, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Gazi Akademik Bakış* 3/5 (2009), s. 41-60.
Aslaner, Serhat, “100 Yıl Sonra II. Meşrutiyet”, *Dîvân. Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13/25 (2008/2), s. 175-214.
Çetinkaya, Y. Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).
Felstiner, William L.F., Abel, Richard L. ve Sarat, Austin, “The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, blaming, claiming ...”, *Law and Society Review* 15/3-4 (1980-1), s. 631-54.
Georgeon, François, “Sur quelques incidents survenus au lendemain de la révolution jeune-turque”, François Georgeon, *Sous le signe des réformes. État et société de l'Empire ottoman à la Turquie kémaliste (1789-1939)* (İstanbul: Isis, 2009) içinde, s. 113-28.
----- (ed.), *L'ivresse de la liberté! La révolution de 1908 dans l'Empire ottoman* (Paris ve Leuven: Peeters, 2012).
Hanioglu, Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001).
Issı, Murat, “Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey”, *Toplumsal Tarih* 196 (2010), s. 72-80.

Joly, Bertrand, “L’affaire Dreyfus comme conflit entre administrations”, Marc Olivier Baruch ve Vincent Duclert (ed.), *Serviteurs de l’État* (Paris: La Découverte, 2000) içinde, s. 223-39.

Kaşı, Aykut, *Politics in Post-Revolutionary Turkey* (Leiden: Brill, 2000).

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2003.

----- “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih* 137 (2005), s. 40-5.

----- “II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: *Hukuk-ı Umumiye*”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8/18-19 (2009), s. 21-38.

Kırmızı, Abdülhamit, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, Sina Akşin (ed.), *Yüzüncü Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) içinde, s. 322-35.

Kocahasanoglu, Selim, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı. 31 Mart Vak’ası ve İslâmcılık* (İstanbul: Temel Yayınları, 2001).

Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayûnları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006), s. 283-341.

Kurşun, Zekeriya ve Kemal Kahraman, “Derviş Vahdetî (1870-1909)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 9 (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. baskı, 1994), s. 198-200.

Lévy, Noémi, “La reprise en main des institutions: l’exemple de la police ottomane”, François Georgeon (ed.), *“Livresse de la liberté”*, (Paris ve Leuven: Peeters, 2012) içinde, s. 121-35.

Moroni, Anastasia-Ileana, “Une nation impériale. Construire une communauté politique ottomane moderne au lendemain de la révolution de 1908”, (yayınlanmamış doktora tezi), Paris, EHESS, 2013.

Sohrabi, Nader, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (New York: Cambridge University Press, 2011).

“Illiberal Constitutionalism: the Committee of Union and Progress as a Clandestine Network and the Purges”, François Georgeon (ed.), *“Livresse de la liberté”* (Paris ve Leuven: Brill, 2012) içinde, s. 109-20.

Swenson, Victor R., “The Young Turk Revolution: A study of the first phase of the Second Turkish Constitutional regime from June 1908 to May 1909”, yayımlanmamış doktora tezi, Johns Hopkins Üniversitesi, Baltimore, 1968.

Şahin, Mustafa, “Cemiyet mi, Eşkıya Çetesi mi?”, *Tarih ve Toplum* 107 (1992), s. 57-9.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler. Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*.

Uluçay, M. Çağatay, “Sürgünler. Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, *Belleten*, 15/60 (1951), s. 507-91.

KANUN-İ ESASİ'NİN YENİDEN YÜRÜRLÜĞE KONMASINDAN SONRA GENEL AF UYGULANMASI VE HAPİSHANELERDEKİ TEPKİLER

BÖLÜM 4

Fatmagül Demirel¹

Giriş

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra insanların özgürlüklerini sokaklarda nasıl kutladığı hakkında çok şey yazılmıştır. Kutlamalar zamanın gazeteleri tarafından da takip edilmişti ve dikkatler Meşrutiyet Dönemi'nin kahramanları denilenler arasındaki farklara çekilmişti. Bunlar Rumeli'deki vilayetlerde yayımlanan gazetelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleriyle, İstanbul'daki gazetelerde kahraman olan, doğal olarak, II. Abdülhamid'ti. Meşrutiyet'in ilanından padişahın lütfettiği bir hediye gibi bahsediliyordu. *İkdam* gazetesi Abdülhamid'i günlerce manşetinde tutmuştu. *İkdam*'a göre, "Otuz üç yıl önce cömert padişahımız bizi hürriyeti hediye ederek lütuflandırmıştı. Eğer değerini bilseydik veya daha iyi anlayabilseydik elimizde tutabilirdik." Yine *İkdam*'a göre, binlerce insan Yıldız Sarayı'nın önünde onu görmek ve şükranlarını sunmak için toplanmıştı. Padişah pencerede görüldüğünde, insanlar tüm kuvvetleriyle şöyle bağıyordu: "Padişahım! Otuz yıldır hainler bize yüzünü göstermene mâni oldu ama Allah'a şükür, şimdi seni görüyoruz. Padişahım çok yaşa!"² İstanbul basını Kanun-i Esasi adı verilen yeni anayasayı bir kez daha yürürlüğe koyduğu için sık sık Padişah'a olan minnettarlıklarından bahsediyordu. Çok kan dökülmesinin yanı sıra büyük bir krize ve karışıklığı yol açan, Osmanlıcada "padişahın marifeti" denilen ve dünyadaki devlet

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, fglidemirel@gmail.com.

2 *İkdam*, no. 5091, 28 Temmuz 1908. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilanı hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleken* 78(1956), s. 103-73.

adamlarına örnek olduğu ilan edilen bu büyük yasal değişim, padişahın kabiliyeti sayesinde gerçekleşmiş gibi görülüyordu.³

Padişahın İstanbul basınında özgürlük savaşçısı olarak gösterilmesine rağmen, Meşrutiyet Dönemi'nin ilk günlerinde, özellikle Selanik ve Manastır başta olmak üzere Rumeli vilayetlerindeki gösteriler öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri olduğunu düşündükleri isimleri işaret ediyordu.⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişahın Meşrutiyet'in kahramanı olarak görülmesinden memnun değildi. Bu yüzden 27 Temmuz'da İstanbul'da Meşrutiyet'in padişahın değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eseri olduğunu açıklayan el ilanları dağıttılar. Ertesi gün İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 28 Temmuz tarihli "Artık herkes işiyle meşgul olsun" diye başlayan ve halkı ön plana çıkaran meşhur beyannamesi⁵ İstanbul gazetelerinde yayımlandı.⁶ Meşrutiyet'in ilk haftalarında Cemiyet'in adı İstanbul gazetelerinde sadece satır aralarında bulunabiliyordu. Kısa bir süre sonra, 1 Ağustos'ta Cemiyet İstanbul'daki sözcüsü haline gelen *Tanin* gazetesinde kendiyile ilgili yayınlar yapmaya başladı. Doğal olarak *Tanin*'de İttihat ve Terakki Cemiyeti ve yaptığı işler baş köşede idi. Zamanın gazetelerinde yayımlanmış Meşrutiyet'i öven makalelerde ilginç yorumlar ve tartışmalar görebiliyoruz. Kısacası, dışarıdakilerin görüş ve algıları hakkında çok şey biliyoruz ama mahkûmların Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük hakkındaki algıları ve bakış açıları hakkında fazla bilgimiz yok. Bu çalışma, içeridekilerin, "devlet otoritesi tarafından hakkı yenmişlerin" Meşrutiyet'ten beklentilerini inceleyecek.

İkinci Meşrutiyet'in İlanından Sonra Siyasi Mahkûmlar İçin Çıkan Af

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, hürriyet rüzgarları hapisanelerde de esti. Özgürlüklerini kutlamak için sokağa çıkanlar yeni rejimden belediklerini dile getirirken hapisanedekileri de unutmuşlardı. Yüksek sesle,

3 Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 38 (Mart 2008), s. 144. Meşrutiyet kutlamalarının günlük seyrini takip etmek için, bkz. II. Meşrutiyet'in İlk Yılı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008).

4 Kenan Olgun, 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008), s. 44.

5 Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 207.

6 İkdâm, no. 5091, 28 Temmuz 1908, Sabah, no. 6767, 28 Temmuz 1908.

bağırarak bütün hükümlü ve tutukluların tahliye edilmesini istiyorlardı.⁷ Halk bu talepte bulunurken, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Saray'a gönderilen bir telgraf, yurt içinde veya dışında, cinsiyet veya itikat fark etmeksizin bütün siyasi mahkûmlar, kaçaklar ve sürgünler için af talep ediyordu.⁸ Cemiyet, 25 Temmuz 1908'de gönderilen bu telgrafta eğer talepleri 24 saat içinde karşılanmazsa halkın bütün kesimlerinin ve ordunun harekete geçmek zorunda kalacağını ilan ediyordu.⁹ Gazeteler ve diğer yayınlar mahkûmların salınması yönündeki halk isteğini destekledi. Meşrutiyet'i padişahın lütfettiği bir hediye gibi gören *İkdam* afla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmişti:

Kanun-i Esasi ölülerini diriltme tesirine sahip olmuştur. Herkes neşeyle yeniden doğdu. Sefil mahkûmların aileleri sabırsızlıkla kıvrınmaktadır. Halkın bir kısmı neşe ile delirip aziz padişahlarına şükranlarını sunarken, Padişah'ın sürgünde veya hapisnede olan diğer evlatları yas tutmamalıdır. Bu umumi af halkın yaralarına merhem olarak teskin edici bir ilaç olacaktır.

Barışma! Bu saf, mukaddes ve asil kelimeye ne büyük teselli ve cömertlik ifade edilir. Bugün sana her zamankinden daha fazla ihtiyacımız var. Devletimizle barışmamız lazımdır. Anne babalar çocuklarıyla, hanımlar kocalarıyla barışsın ki bozulmuş aileler yeniden düzelsin. Barışalım ve mazinin karanlığı hürriyetimizin şanlı aydınlığından silinsin. Artık istikbali düşünelim.¹⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Saray'a gönderilen telgraf bütün siyasi mahkûmların tahliyesini talep etmişti ama halkın bütün beklentisine rağmen henüz İstanbul'da bir af kararı alınmamıştı. Rumeli vilayetlerindeki mahkûmlar sabırsızlanıyordu. Manastır vilayetinin merkez sancağında bütün mahkûmların serbest bırakıldığı haberi 25 Temmuz 1908'de Manastır'daki *Neyyir-i Hakikat* gazetesinde yayımlandı.¹¹ Sonunda 27 Temmuz 1908'de bütün siyasi mahkûmlar için bir genel af ilan edildi.¹² *İkdam* gazetesi bu affın

7 Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), s. 382.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Y.PRK.AZJ., no. 54/36.

9 BOA., YA.HUS, no. 523/173.

10 *İkdam*, no. 5090, 27 Temmuz 1908.

11 *Neyyir-i Hakikat*, no. 10, 25 Temmuz 1908.

12 *Sabah*, no. 6767, 28 Temmuz 1908. Düstur, II. Tertip, cilt 1 (Dersaadet, 1329), s. 5-6. Taner Aslan'ın yazarı olduğu, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Akademik Bakış* 5 (2009) isimli makale, siyasi mahkûmlar için çıkan affı bütün mahkûmlar için genel af gibi yorumlamaktadır. Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerde siyasi mahkûmlar için olan af 'siyasi mücrimin hakkında afv-ı umumi' şeklinde tarif edilmiş olup,

İstanbul'da büyük bir sevinç yarattığını ve özellikle Ermeni vatandaşların yaşadığı bölgelerde kutlamaların sabaha kadar sürdüğünü yazdı.¹³ İttihatçıların sözcülüğünü yapan *Tanin* gazetesi bu affa farklı bir açıdan bakıyordu. Affın yanlış anlaşıldığını söyleyerek görüşlerini şöyle açıkladılar:

Affedilecek olan nedir: ceza.

Ceza ne içindir: bir suç

Hangi suç: vatanını ve milletini sevmek, hürriyet, adalet ve uhuvvet için muhteris olmak ve şeref ve vicdan hürriyeti arzusunda olmak canice bir suç mudur? Yıllar boyu bunlar en ağır cezaların ve işkencelerin sebepleri olmuştur. Bunlar cezalandırılıp sonra cezaları kaldırılacak suçlar değildir. Onlar zulme uğramışlardır.

Böylece, *Tanin* affı hükümetin halktan af dilemesi olarak yorumluyordu.¹⁴

Siyasi Mahkûmların için Genel Af Haberine Hapishanelerdeki Tepki

Rumeli vilayetlerine siyasi mahkûmların affını ilan etmek için telgraflar gönderilmesine rağmen, bu Anadolu, Hicaz, Libya ve Yemen gibi vilayetlere duyurulmamıştı. Ancak, siyasi suçlar yüzünden sürgün edilen veya hüküm giyenlerin çoğu bu bölgelerde bulunuyordu. Bu yüzden, İstanbul'da Babiâli önüne toplanan binlerce insan tarafından yapılan protestolar bu vilayetlere siyasi suçlardan hüküm giyenlere çıkan affı bildirmek için telgraflar gönderilmesini sağladı.¹⁵ Temmuz ayı sonunda Saray'dan ve Babiâli'den çok sayıda telgraf gönderilmişti. Her vilayetten hapishanelerle ilgili çeşitli sorular geliyordu. Rumeli Vilayetleri Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa asayiş sağlamasının imkânsız hale geldiğini ve oradaki mahkûmların serbest bırakıldığını

öncelikle siyasi mahkûmları ve sonra adi suçlardan hüküm giymiş mahkûmların üçte ikisini affetmiştir. Taner Aslan makalesinde bunlar arasında ayırım yapmamıştır ve siyasi mahkûmlar için olan affı hapishanedekilerin tamamını kapsıyormuş gibi anlamaktadır. Kullanılan evrakların incelenmesi çoğunun birbiriyle çeliştiğini ve makaleyi yazarken evrakların kendisinin değil özetlerinin kullanıldığını göstermektedir. Örneğin, BOA, Y.PRKA, no. 15/13 evrağına Padişah'ın siyasi mahkûmlar için affı kabul ettiğini göstermek için atıf yapmıştır. Ancak, evrak incelendiğinde, Ali Haydar Mithat'tan Sadrazam Said Paşa'ya gönderilmiş bir telgraf olduğu ortaya çıkmıştır.

13 İkdâm Gazetesi, no. 5093, 30 Temmuz 1908.

14 *Tanin* Gazetesi, no. 1, 1 Ağustos 1908.

15 Süleyman Tevfik, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Anılarım, ed. Tahsin Yıldıırım, Şaban Özdemir (İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2011), s. 241-2.

bildiriyordu. Müfettiş, durumun yasallaştırılması ve cezalarının üçte ikisini çekmiş adi suçlardan hüküm giymiş kişilerin salınması gerektiğini bildirdi. 28 Temmuz 1908'de Rumeli vilayetlerinde bu mahkûmları serbest bırakan af çıktı.¹⁶

Birbiri ardına gelen bu aflar halk ve hapishanedekiler tarafından nasıl karşılanmıştı? Siyasi mahkûmlar için çıkan af kararıyla, mahkûmlar aynı anda neşe ve üzüntü hissettiler. Yeni rejimle beraber genel af bekleyenler affın sadece siyasi mahkûmlar için olduğunu öğrenince toplu olarak harekete geçerek ve Saray'a telgraflar yollayarak hayal kırıklığına uğradıklarını gösterdiler.¹⁷ Birçok hapishanede, adi suçlardan hüküm giymiş olanlar affa dahil edilmek istedi ve siyasi mahkûmların tahliye edilmesini engellediler. İlk olarak affın Hapishane-i Umumi'de nasıl karşılandığı ve mahkûmların tepkilerinin ne olduğundan, daha sonra da, ülkenin her yerindeki hapishanelerdeki durumun ne olduğundan bahsetmemiz gerekir. Affın ilan edilmesine rağmen hem İstanbul'da hem de ülkenin tamamında, hapishanelerde bir belirsizlik olduğu ve bu resmî kararın uygulanmasında farklılıklar olduğu görülebilmektedir.

Osmanlı hapishanelerinde mahkûmlar arasında bir ayırım yapılmıyordu ve işledikleri suçlara bakılmaksızın bütün insanlar aynı mekânın karmaşasını paylaşıyorlardı. Bunun sonucunda, siyasi mahkûmların tahliyesi zorlukla gerçekleştirildi ve hatta bazı hapishanelerde çıkan isyanlar tahliyelerini engelledi ve bazılarında silahlı çatışmalar çıktı. İstanbul'daki umumi hapishaneden siyasi mahkûmların tahliye edilmeleri sırasında, sahtekarlıktan içeride olan *Malumat* gazetesinin sahibi Baba Tahir silahlı başka kişilerle bu mahkûmların etrafını sarıp "Ya bizi de salıverirsiniz veya bunları da bırakmayız." diyerek isyan çıkarır.¹⁸ Baba Tahir'in başında olduğu bu isyancı grup hapishanenin kontrolünü ele geçirir ve hapishaneye ziyarete gelenleri de rehin alırlar. Hapishanenin içinde bunlar olurken, bir grup protestocu halkın önünde adi suçlardan hüküm giyenlerin salınmasını istemediklerini ilan etmek için Sultanahmet Meydanı'nda toplanmıştır.¹⁹ Sonuç olarak, İstanbul'da siyasi mahkûmların tahliyesi hemen gerçekleşemedi. İsyan sırasında, mahkûmlardan Giridli Hüsnü Efendi isimli biri halkın desteğini isteyerek şöyle bir konuşma yaptı:

16 Düstur, II. Tertip, cilt 1 (Dersaadet, 1329), s. 7.

17 BOA, Y.PRK.AZJ, no. 54/43.

18 Ali Fuat Türkogeldi. Görüp İsttiklerim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949), s. 4.

19 Sabah Gazetesi, no. 6769, 30 Temmuz 1908, İkdâm, no. 5095, 1 Ağustos 1908.

Vatandaşlar ve Milletimiz,

Üç gün önce hürriyet ilan edildi. Üç gündür umumi bir şenlik oldu. Hürriyetin hasıl olması herkesin gözlerinden neşe ve sevinç gözyaşları dökülmesine sebep oldu. Siz dışarıda kutlama yaparken biz içeride mahpusluk işkencesini çekmekteyiz. Müsavat diye bir şey yok mudur ya da bizi serbest bırakmak vazifeden sayılmamakta mıdır? Hamiyet adına, hürriyet adına, şeref adına, müdafaamızı dinlemeniz lazımdır. Padişahım çok yaşa! Milletimiz çok yaşa!²⁰

İsyan sırasında, İstanbul'daki Hapishane-i Umumi'nin mahkûmları Sadrazam Said Paşa'ya kendilerine af çıkarması için bir telgraf gönderdiler. Telgrafta şunlar yazıyordu:

Hepimizin babası, merhametperver padişahımız kerim lütuflarıyla siyasi suçlarla itham edilenlere hürriyetlerini bağışladı. Biz de onların kardeşleri ve aynı babadan oğullarıyız. Uzun senelerdir haksız yere ağır cezaya çarptırılan bizler de hapishane hücrelerimizde gece gündüz ağlarken padişahımıza dua etmeyi ihmal etmedik ve padişahın cahil kulları olan bizler göz yaşlarıyla padişahımızdan merhametiyle bizi affetmesi için yalvarıyoruz.²¹

İstanbul Hapishane-i Umumi'deki inzibat kumandanı orada yaşananlara karşı koyacak cesareti gösteremedi ve durumu Babıalî'deki yetkililere bildirdi. Hükümet zaten şaşkındı ve sokaklarda gösteri yapan heyecana kapılmış halkla başa çıkamıyordu.²² Padişah, Hapishane-i Umumi'deki isyancılarla baş etmek için tek damla kanın bile dökülmesini istemiyordu ve cezasının üçte ikisini tamamlamış mahkûmlar ile adi suçlardan ceza almış olup az zamanı kalanların tahliyesi için emir verdi.²³ Fakat bu mahkûmları memnun etmediği için, padişah Kabine'ye danışmak istedi.²⁴ Kabine üyeleri hapishanede ki durumu tartıştılar ve oradaki isyanla nasıl başa çıkılacağını düşündüler. Bazıları isyanın dumansız barut ve askerî güçle bastırılması gerektiğini ifade etti.²⁵ Sokaklarda hürriyet isyanlarının olduğu bu gergin günlerde isyana karşı güç kullanmaktan korkularak, İstanbul Hapishane-i Umumi'den bütün

20 İkdâm Gazetesi, no. 5091, 28 Temmuz 1908.

21 BOA, ZB no. 47/18.

22 Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 5.

23 BOA, İrade Hususi, no 168/77.

24 BOA, İrade Hususi, no 168/78.

25 Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), s. 130-1.

mahkûmların tahliye edilmesine karar verildi.²⁶ Daha sonra 30 Temmuz 1908'de bütün bu mahkûmların tahliyesi için hazırlıklar başladı:²⁷ 962 erkek ve 27 kadın mahkûm İstanbul Hapishane-i Umumisi'nden tahliye edildi. Bunlar gerçekleştirilirken, imamlar, papazlar ve hahamlar onlara karşı olan görevlerini yerine getirmek için mahkûmlara ve Kanun-i Esasi Dairesi memurlarına iş ve yardım bulmakla meşgul olacakları sözünü verdiler. Sonra da mahkûmlar tahliye edildi. Ancak, tutuklular da bu aftan yararlanmak istedi. Zaptiye Nazırı Hamdi Paşa nezarethaneye geldi ve bu isteklerini Sadrazam'a ileteceğini söyledi. Ancak onun sözüne inanmadıkları için, tutuklular nezarethanenin bütün kapılarını ve parmaklıklarını kırarak kaçtılar. Zaptiye Nazırı Hamdi Paşa mahkûmların tahliyesini tatmin edici bir şekilde yürütemediği için görevinden alındı.²⁸ İstanbul tam bir kargaşa hali içindeydi. Bir yandan Meşrutiyet kutlamaları devam ederken, diğer yandan bin civarındaki tahliye olmuş mahkûm her yerde dolaşıyordu. *İkdam* gazetesi ilan edilen affı II. Abdülhamid'in eseri ve Meşrutiyet'i onun halka bir hediyesi olarak göstermesine rağmen, sıradan suçlardan hüküm giymiş mahkûmları sokaklara salmanın güvenlik konusunda soru işaretlerine yol açtığını gündeme getirdi.²⁹

İstanbul'daki durumun görünüşü Cemiyet üyelerini rahatsız etmişti. Onlar sadece siyasi mahkûmların ve sürgünlerin affedilmesini istemişlerdi. Onlara göre adi suçlardan hüküm giymiş olanları serbest bırakmanın amacı isyanlar çıkarmak ve Meşrutiyet'i küçük düşürmekti.³⁰ Bu arada İzmir'deki durum da farklı değildi. Mahkûmların tahliyesi yetkililer koşullara giremediği için gerçekleşmemişti. Aydın vilayetinden gelen bir telgraf eğer cezalarının üçte ikisini çekmiş sıradan suçlular tahliye edilirse siyasi mahkûmların da tahliye edilebileceğini söylüyordu. 30 Temmuz 1908'de padişahın fermanıyla İzmir Umumi Hapishanesi'ndeki cezalarının üçte ikisini tamamlamış olan adi suçlardan hüküm giyenler için af ilan edildi.³¹ Dolayısıyla, yetkililer siyasi mahkûmları tahliye edebilmek için bu fermana uymak zorundaydı. Ancak, İttihat ve Terakki'nin gözünde İzmir'deki bu durum Bastille'i hatırlatıyordu. Hapishanenin 500 kişilik olmasına rağmen, Meşrutiyet ilan edildiğinde 2000 civarında mahkûm vardı. Hastalıktan ölen mahkûmların sayısı bir mezarlığı

26 Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s. 5.

27 Sabah, no. 6770, 31 Temmuz 1908.

28 İkdam, no. 5094, 21 Temmuz 1908.

29 A.g.e.

30 İlaylıeri, "Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları ve Genel Af", OTAM 17(2005), s. 7-8.

31 BOA, İ.AZN., no. 80/1, BOA, BEO., no. 3369/252602.

dolduracak kadardı. İzmir gazeteleri hapishane binasının yıkılacağını ve yerine bir park yapılıp, parkın ortasına bir hürriyet heykeli dikileceğini yazdılar.³²

İmparatorluğun tamamına bakıldığında afta bir eşitsizlik olduğu görülebilir. İlk olarak siyasi mahkûmlar tahliye edildi, daha sonra Rumeli vilayetlerinde cezalarının üçte ikisini tamamlayan sıradan suçlular serbest bırakıldı. İstanbul'da bütün mahkûmlar tahliye edildi. Siyasi mahkûmları tahliye etme emri taşraya ulaştığında, üst mahkemeye telgraflar gelmeye başladı. Tahliyenin uygulanmasında gecikmeler yaşanıyordu. Kimlerin siyasi mahkûmlar olarak tahliye edileceğiyle ilgili sorular vardı. Adi suçlardan hapiste olanlar bu aftan yararlanabilir miydi?³³ Örneğin Diyarbekir vilayetinden Bulgar isyancılarla iş birliği yaparak telefon hatlarını kesen, onlardan silah alan ve sahte belgelerle hüküm giydikleri söylenen mahkûmların durumunu soran bir telgraf geldi. Bu insanlar tahliye edilecek miydi, edilmeyecek miydi? Ayrıca, siyasi suçlarla itham edilen ama henüz davası bitmemiş olanlara ne olacaktı?³⁴ Her vilayetten farklı sorular geliyordu. Mahkûmların tahliyesinin nasıl yapılacağı hakkındaki belirsizlik epey bir süre devam etti. Daha önce padişah tahta çıktığında, doğum günü kutlamalarında, dinî bayramlar ve günlerde aflar olmuştu. Bu özel durumlarda çıkan aflar cezasının üçte ikisini bitirmiş mahkûmları da kapsıyordu. Fakat, tecavüz, cinayet veya siyasi suçlardan mahkûm olanlar bu aflardan yararlanamamıştı.³⁵ Affın uygulanması törenle yapılıyordu. Tahliye edilecek mahkûmlar hükümet konağına getiriliyor, onlara nasihatle bulunan bir konuşma dinliyorlar ve padişahın sağlığı için dua edip üç kez "Padişahım çok yaşa!" diye tekrarladıktan sonra özgürlüklerine kavuşuyorlardı.³⁶ Meşrutiyet vesilesiyle çıkan af nasıl uygulanacaktı? Belli ki ne hükümet ne de hapishaneler böyle bir af için hazırды.

32 İttihat ve Terakki, no. 6, 18 Ağustos 1908.

33 BOA, DH.MKT, no. 1272/82.

34 BOA, DH.MKT, no. 1274/68.

35 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek", İlmî Araştırmalar 11(2001), s. 70. Detay için bkz: Fatmagül Demirel, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması (1876-1909)", Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (ed.), Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) s. 190-9.

36 Kastamonu Vilayet Gazetesi, no. 784, Kastamonu Vilayet Gazetesi, no. 1636.

Adi Suçlardan Hüküm Giyenler için Şartlı Af

İstanbul'daki bütün mahkûmların tahliye olduğu haberi diğer hapishanelere ulaşınca tam anlamıyla bir kaosa yol açtı. Birçok hapishanedeki adi suçlardan hüküm giymiş mahkûmlar kendilerinin de salınmasını isteyerek isyan başlattı. Örneğin, Kastamonu'da mahkûmlar isyan çıkardı ve hücre kapılarını kırdıktan sonra hapishanenin ana kapısını da kırarak dışarı çıktılar. Hapishanenin etrafında bir jandarma kordonu oluşturuldu ve içeriye geri dönmeleri için mahkûmların başlarının üzerinden havaya ateş açıldı. Korkup geri dönen üç veya dört tane mahkûm bu esnada öldürüldü ve on tanesi de ağır yaralandı. Mahkûmlar içeri sokulduktan sonra müftü içeri girip bir uyarı konuşması yaptı.³⁷ Rodos Hapishanesi'nde, 70 tane Bulgar mahkûmun tahliye edileceğini duyan 280 diğer mahkûm kendileri de serbest bırakılmazsa Bulgarları öldüreceklerini söyleyerek isyan başlattı.³⁸ Konya Merkez Hapishanesi'nde 1000'den fazla mahkûm hapishaneden kaçmaya çalışarak kapıları kırdı ve ardından çıkan arbedede on kişi yaralandı, iki kişi öldü. Başka birçok hapishanede de benzer olaylar yaşandı. Hapishaneler yerel askerî güçler tarafından zorlukla kontrol altına alınarak asayiş tekrar sağlandı. Hükümet adi suçlardan mahkûm olanların tahliyesinin genel bir isyana yol açacağını ve hapishanelerdeki asker mevcudiyetini arttırmanın gerekli olabileceğini düşündü. Ama Rumeli vilayetlerinde ve İstanbul'da adi suçlardan hüküm giyen mahkûmların da siyasi mahkûmlarla beraber serbest bırakıldığı haberleri diğer vilayetlere ulaşınca yerel hapishanelerdeki gerginlik arttı.³⁹ İsyân, firar ve silahlı çatışmalar taşra hapishanelerinde etkilerini gösterdi.⁴⁰ Dahiliye Nezareti, Sadrazam'a yazarak, eğer hapishanelerde asayiş sağlanıp insanlar sakinleştirilmezse acil tedbirlerin gerekli olacağını söyledi. Cezalarının üçte ikisini dolduran sıradan suçluları serbest bırakmak çözüm olacakmış gibi görünüyordu. Bu, Kabine (Meclis-i Vükela) tarafından görüşülecekti.⁴¹ Nihayet 13 Ağustos 1908'de cezalarının üçte ikisini tamamlamış olan sıradan suçlular için af ilan edildi.⁴²

Bu af ilanından sonra hapishaneler neredeyse tamamen boşaldı ama geride kalanlar da af ümidi içindeydi. Af kavramı hapishanelere girmişti bir

37 Ziyaeddin Demircioğlu, Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu (Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1961), s. 16-17.

38 Düstur, II. Tertip, cilt 1 (Dersaadet, 1329), s. 40-1.

39 BOA, DH.MKT, no. 1274/30.

40 BOA, DH.MKT, no. 2613/121.

41 BOA, İ. AZN, no. 80/4.

42 BOA, İ. AZN, no. 80/5, Düstur, II. Tertip, cilt 1. s. 44, Tanin Gazetesi, no. 14, 15 Ağustos 1908.

kere. Affedilenler tahliye edildikten sonra bile hapishanelerdeki huzursuzluk devam etti. Bu kez de 13 Ağustos 1908'de çıkan ikinci aftan yararlanmayan mahkûmlar af çıkması için tahrikte bulunuyordu. Aslında bu ikinci affın her yerde uygulanmadığı taşra hapishanelerinden gelen şikayetlerden anlaşılabilir. Affa dahil olmalarına rağmen, bazı mahkûmlar serbest bırakılmamışlardı.⁴³ Eylül'de birçok hapishanede isyanların başladığı haberleri İstanbul'a ulaştı. Sivas'ta 600 mahkûm hücre kapılarını kırmış ve firar etmeye çalışmıştı. Ardından çıkan çatışmalarda dokuz mahkûm öldü ve bir kişi yaralandı. Mahkûmlar jandarmalar tarafından güçlükle koğuşlarına sokuldular.⁴⁴ Çorum Hapishanesi'nde üç yüz mahkûm isyan çıkardı ve firar etmeye çalıştı. İki saat süren silahlı çatışmanın ardından yedi mahkûm yaşamını yitirdi. Mahkûmların firar etmesini askerî müdahale önledi.⁴⁵

13 Ağustos 1908'de affa dahil edilmeyen mahkûmlar tarafından Saray'a ve Babıali'ye bir telgraf gönderildi. Bu telgraf hem mahkûmların ruh halleri hem de hapishane şartları hakkında önemli bir delildir. Örneğin, Kastamonu Hapishanesi'nden gönderilen "adaletin bir saati yetmiş yıllık imana değerdir" sözlerini içeren telgraf mahkûmların sistemden nasıl bir adalet beklediklerinin iyi bir özetidir. Mahkûmlar istibdadın kurbanları olduklarını düşünüyorlardı ve eğer affedilmeleri mümkün değilse en azından tekrar yargılanma hakkı istiyorlardı. Oldukça duygusal bir dille yazılmış olan telgraf, mahkûmların çaresizlik içindeki ruh hallerini gösteren "gözyaşlarımızı mâni olamıyoruz, koğuşlarımızda feryat etmekteyiz, biz de bu vatanın düşmana karşı omuz omuza durup onunla yumruk yumruğa savaşmak isteyen evlatları değil miyiz?" sözlerini içermektedir.⁴⁶ Manastır vilayetinde valilikten 25 Mart 1909 tarihinde oradaki yetkililere gönderilen bir telgraf yerel ahaliyle bir toplantı yapıldığını bildiriyordu. Toplantıda hapishanedekilerin ailelerinin acınacak durumda olduğu ve mahkûmların serbest bırakılmalarını istedikleri söylenmişti.⁴⁷

43 BOA, DH.MKT, no. 2774/33, BOA, DH.MKT, no.1300/78, BOA, DH.MKT, no. 1285/39.

44 BOA, DH.MKT, no. 1272/2.

45 BOA, DH.MKT, no. 1299/52.

46 BOA, DHMKT, no. 2714/61. Detay için bkz: Fatmagül Demirel, "Kastamonu Hapishanesi", Üsküdar'a Kadar Kastamonu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 299-305.

47 BOA, DHMKT, no. 1302/1.

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilk yılı hapisanelerde af talepleri üzerine isyanlar ve firarlarla geçti. Siyasi yetkililer hapisaneler üzerinde kontrol sağlamakta zorluk yaşadı. Ayrıca, 13 Ağustos 1908'deki cezalarının üçte ikisini tamamlamış olan adi suçlardan hüküm giymiş mahkûmların salınması fermanı halk arasında büyük bir huzursuzluğa yol açtı. İstanbul'da ve ülkenin genelinde affa karşı protestolar başladı. Afyonkarahisar'da mahkûmların firar teşebbüsü ve sonrasında çıkan çatışma yöre halkının tepkisini çekti. Şehir meydanında toplanarak çatışmayı başlatanların ibret için asılmasını talep ettiler.⁴⁸ Adi suçlardan hüküm giyenlerin serbest bırakılmasının ardından İstanbul'da ve diğer vilayetlerde dolandırıcılık, hırsızlık, soygun, vb. vakalar tavan yaptı.⁴⁹ Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'daki nüfus artışı ve geri dönen sürgünlerin ve mahkûmların işsiz kalması yetkililer için ciddi sorunlara yol açtı. Son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi, kaleme aldığı tarihinde İstanbul'da 15,000 serserinin bulunduğunu bildirmiştir.⁵⁰ Bunun sonucunda, Meclis'in açılmasından sonraki ilk tartışma konularından biri ülkedeki genel karışıklık halidir. Bunun sebebi olarak Meşrutiyet'in ilanından sonra serbest bırakılan veya firar eden mahkûmlar gösterilmiştir.⁵¹ Bu sorun hakkında vekiller arasında yapılan tartışmalar bazı radikal çözüm önerilerini de içeriyordu. Örneğin, Ankara Vekili Hacı Mustafa Efendi her vilayetten birkaç insanın ibret için asılmasını talep etti.⁵² Uzun süren tartışmalardan sonra isyana karşı atılan ilk adım "Serseriler ve Mazanne-i Su' Eşhâs" yasasının 10 Mayıs 1909'da çıkarılması oldu.⁵³

Meşrutiyet'in ilk yılında isyanlara ve mahkûmların firarına çare bulunamadı. Mahkûmların kaçmasıyla hapisaneler neredeyse tamamen boşalmıştı. Öyle ki, hükümet merkezinden Rumeli vilayetlerine, çok az mahkûm kaldığı için hapisane bütçelerinin bu durum göz önüne alınarak tahsis edilmesini

48 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 149.

49 Faruk İlkan, "II. Meşrutiyet'de Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhâs Hakkında Nizamname", *Tarih ve Toplum* 108 (1992), s. 49.

50 Son Vak'a nüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, ed. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s. 17.

51 Kenan Olgun, a.g.e., s. 249.

52 Faruk İlkan, a.g.e., s. 49.

53 Düstur, II. Tertip, cilt 1 (Dersaadet, 1329), s. 169-73. Serseriler Kanunu'nun detayları için, bkz. Kenan Olgun, a.g.e., s. 247-64. Faruk İlkan, a.g.e., s. 49-56; Nadir Özbek, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih* 164 (1999), s. 34-43.

isteyen bir belge gönderildi.⁵⁴ Kaçaklar ve hala af bekleyenler için yeni bir af tasarısı 18 Ağustos 1909'da Meclis'e geldi. Bu oturumda 15,000 adi suçlardan hüküm giymiş mahkûmu yakalayıp geri getirmenin çok zor olacağı, bu yüzden de Adliye Nazırı'nın bu kanunu kabul etmeye mecbur olduğu ifade edildi.⁵⁵ Oturumun sonunda, 22 Ağustos 1909 tarihinde, "10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihinden evvel irtikâb edilmiş olan ceraim-i, âdiye mahkûmin ve maznunin haklarında kanun" isimli af kanunlaştırıldı ve yürürlüğe kondu.⁵⁶ Kanun, bu kanunun çıkması ve Meşrutiyet'in ilanından önce cinayet ve diğer ciddi suçlardan hüküm giymiş mahkûm, sürgün veya kaçakların mevcut kanunla yargılanmayacağını ifade ediyordu. Eğer bu af kapsamındakiler takip eden altı yıl içinde suç işlerlerse, önceki suçlarından da yargılanıp ona göre cezalandırılacaklardı.⁵⁷ Meşrutiyet'in birinci yılı sonunda despotizm kurbanı olmuş olan mahkûmlar serbest bırakılmıştı. Hapishaneler sanki yeni rejim altında hüküm giyenlere yer açmak için boşaltılmış gibiydi. Kısa bir sürede hapishaneler önceden oldukları kadar dolu hale geldiler.⁵⁸

54 BOA, TFR.I.UM, no. 28/2708.

55 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Yüz otuz yedinci İnikad, 5 Ağustos 1325, cilt 6, s. 530-39.

56 Düstur, II. Tertip, cilt 1 (Dersaadet, 1329), s. 650.

57 A.g.e., s. 650-1.

58 BOA, DH.MB.HPS.M, no. 2/73.

Kaynakça

- Aslan, Taner, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Akademik Bakış* 5 (2009).
- Dağlar, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları”, *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38 (2008).
- Demircioğlu, Ziyaeddin, *Kastamonu’da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu* (Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1961).
- Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Adliye Teşkilatında Yaşanan Sorunların Hapishanelere Yansıması (1876-1909)”, Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı’da Asayiş Suç ve Ceza* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) s. 190-9.
- “Osmanlı Padişahlarının Doğum Günü Kutlamalarına Bir Örnek”, *İlmi Araştırmalar* 11(2001).
- Emiroğlu, Kudret, *Anadolu’da Devrim Günleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).
- İleri, İlay, “Batı Gözüyle Meşrutiyet Kutlamaları ve Genel Af”, *OTAM* 17(2005).
- Ilıkan, Faruk, “II. Meşrutiyet’de Serseri ve Mazanne-i Sû’ Eşhâs Hakkında Nizamname”, *Tarih ve Toplum* 108 (1992).
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009).
- Memduh, Mehmed, *Tanzimattan Meşrutiyete*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995).
- Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan’ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008).
- Özbek, Nadir, “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, *Toplumsal Tarih* 164 (1999), s. 34-43.
- Tevfik, Süleyman, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Anılarım*, ed. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir (İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2011).
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında II. Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten* 78 (1956), s. 103-73.

İKİNCİ KISIM

**HALA BİR DEVRİM Mİ?
1908'DEN SONRA HÜRRİYET VE İKTİDAR**

HÜRRİYET ZAMANI, İKTİDAR MÜCADELESİ ZAMANI: ARNAVUT VİLAYETLERİNDE JÖN TÜRK DEVRİMİ

BÖLÜM 5

Nathalie Clayer

Jön Türk hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ve dışında nasıl geliştiğini gayet iyi biliyoruz: hem üyeleri tarafından Makedonya'da hem de padişah tarafından İstanbul'da ilan edildikten sonra, 1908 Temmuz ayında Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesine sebep olan doğrusal ve homojen olmayan bir hareketti.¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti ve karşıtları arasında siyasi alandaki müteakip güç dengeleri hakkında da derinlemesine çalışmalar mevcuttur. Ancak, Jön Türklerin yerel seviyede iktidarı ele geçirmeye nasıl teşebbüs ettikleri ile ilgili, Elie Kedourie'nin Arapça konuşulan vilayetler hakkında halihazırda üzerinden uzun süre geçmiş olan analizini model olarak alan daha az sayıda analizin mevcut olduğu görülmektedir.² Bu yazıda, doğudaki sınırları değişken olan, Yanya vilayeti, İşkodra vilayeti, Kosova vilayetinin tamamı ya da bir kısmı ve ayrıca Manastır vilayetinin batı bölümünden oluşan, o dönemin bazı aktörleri tarafından Arnavutluk veya 'Arnavut vilayetleri' olarak adlandırılan bölgedeki vaka ile incelemek istediğim süreç budur. Bu vilayetler, Arnavut sorununun ortaya çıktığı ve Jön Türk Devrimi'ndeki başlıca etmenlerden biri olan Makedon sorunuyla zaman zaman ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olduğu bölgelerdir.

1908'de İmparatorluğun Avrupa'daki vilayetlerinin durumu Arapça konuşulan vilayetlerinkinden çok farklıydı. Elie Kedourie de Arapça konuşulan vilayetlerle ilgili olarak, devrim arifesinde hüküm süren sükunetin, hatta

- 1 Diğer çalışmaların yanı sıra, bkz. Şükrü Hanioglu'nun eserleri, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995), *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- 2 Elie Kedourie, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic Speaking Provinces of the Ottoman Empire", (ed.) Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and the Other Studies* (London: Cass, 1974), s. 124-161.

rehavetin altını çizmiştir.³ Balkanlar'da ise, tam aksine, yaklaşık on yıldır son derece istikrarsız bir durum devam ediyordu. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, ardından Makedonya'da kanlı çete çatışmalarının artması ve Büyük Güçlerin artan müdahaleleri söz konusuydu. 20. yüzyılın ilk yıllarında, bu zorlu durum Jön Türkçülüğün ve Arnavutçuluğun gelişiminin beşiği idi.⁴ Ancak burada da devrim hazırlıkları gizli kalmıştı. Viyana'ya gönderilen raporlarda, Avusturya-Macaristan konsolosları ilk hareket belirtilerini Manastır/Bitola için 5 Haziran, Üsküp için 10 Haziran, Selanik için 15 Haziran, Prizren (Pürzerrin) için 6 Temmuz, Mitroviça için 13 Temmuz itibarıyla bildirmişler, batı tarafında, İşkodra, Dıraç, Avlonya ve Yanya'daki meslektaşları ise Meşrutiyet ilan edilene kadar konuyla ilgili herhangi bir rapor vermemişlerdi.⁵ Halkın önceden de Jön Türkçü asilere kısmen destek olduğu Manastır bölgesi dışında, bu bölgelerdeki yerel halk da 1908 Temmuz ayı sonunda İstanbul ve Arapça konuşulan bölgelerdekiler kadar şaşırılmıştı. İlk tepkiler nüfusun farklı kesimlerine göre değişiklik gösteriyordu ve hayretten sevince, umursamazlığa ve ihtiyata kadar uzanıyordu.

Ancak, bu ilk safhanın ardından, daha sonra, o zamanlar 50,000 kişinin ikamet ettiği Manastır⁶ dışında gerçekten büyük bir kentsel alanın olmadığı bu bölgelerde ne oldu? Takip eden yıl boyunca, eşraf, Osmanlı yetkilileri, yabancı temsilciler ve bazı durumlarda ortaya çıkmakta olan “orta sınıf”ın da dahil olduğu yerel iktidar mücadelesine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri nasıl müdahil olabildiler? İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel üyeleri kimlerdi?

Bu soruları cevaplamak için olayın başlıca gözlemcileri olan Avusturya-Macaristan konsoloslarının raporlarını kullandım. Öznelliklerine rağmen – yerel sahnede sadece gözlemci değil aynı zamanda aktörlerdi; tıpkı Arapça

3 A.g.e., s. 125-8. Tabii ki Yemen dahil değildir.

4 Arnavutçuluk ile Arnavut milleti fikri inşası veya kullanımını kastediyorum.

5 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA, Viyana), PA XXXVIII/395, Posfai, Monastir, 5 Haziran 1908, no. 36; PA XXXVIII/439, Lukes, Uskub, no. 98, 10 Haziran; PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, telgraf no. 28, 6 Temmuz 1908; PA XXXVIII/386, von Zambaur, Mitrovica, telgraf no. 49, 13 Temmuz 1908; PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 24 Temmuz 1908, telgraf no. 2; PA XXXVIII/444, Honda, Konsolos Kraus'un isteği üzerine, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25; PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, no. 67, 29 Temmuz 1908; PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo, no. 26, 29 Temmuz 1908.

6 Bkz. B. Lory ve A. Popovic, “Au carrefour des Balkans, Bitola, 1816–1918”, P. Dumont ve F. Georgeon (ed), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire* içinde, (Paris: L'Harmattan, 1992), s. 75-93.

konusulan vilayetlerdeki Britanya konsolosları gibi⁷ - bölgelerini, buralardaki nüfusu ve konuşulan dilleri yakından tanıyorlardı. Ülkelerinin çıkarları olayların çok detaylı analizlerini yapmalarını zorunlu kılıyordu. Raporları, özellikle Meşrutiyet'in ilanının ardından Jön Türkler tarafından başvurulacak yöntemlere, yerel seviyede iktidarı kontrol etmelerini, hatta ele geçirmelerini sağlayan süreçlere ışık tutmaktadır. Bu süreçler ise, kamu otoritelerinin kontrol altına alınması, marjinalleştirilmesi ve tasfiyesi; bilginin kontrolü ve propaganda aynı zamanda tehdit ve güç kullanımı; yemin ettirme vasıtasıyla seferberlik, karma cemiyet ve heyetlerin kurulması ve son olarak da nüfusun çeşitli kesimlerinden destek arayışıdır. Bunun ötesinde, bu raporların analizi, Cemiyet'in (az çok gizli) yerel şubelerinin değişken karakteri ve (az çok askeri) yapıları hakkında ipuçları verecektir, ki yerel cemiyetlerin kendileri de güç dengelerinin söz konusu olduğu yerlerdir.

Kamu Otoritelerinin Kontrol Altına Alınması, Marjinalleştirilmesi ve Tasfiyesi

Kamu Otoritelerinin Marjinalleştirilmesi

Avusturya-Macaristan konsolosluk raporlarına göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcilerinin Jön Türk Devrimi'ni yerel ölçekte uygulamak için gerçekleştirmeleri gereken ilk iş kamu otoritelerini kontrol altına almak ve hatta marjinalize etmektir. Eski rejimle, eşitsizliklerle ve yolsuzlukla mücadele etmek adına, hedef ilk olarak Meşrutiyet'i zamanında ilan etmeyen valileri tasfiye etmek, sonra da diğerlerini kontrol altına almak ve marjinalleştirmektir.

Birçok rapor yerel cemiyetlerden Meşrutiyet'in ilanını engelleyen vali ve mutasarrıfları görevden almalarını isteyen bir emirden bahseder. Bunun sonucunda, Üsküp ve Prizren'de valiler isyana öncülük eden subaylar tarafından görevlerini bırakmaya zorlandılar.⁸ Yanya ve Avlonya'dakiler itaat ettikleri için görevlerinde kalabildiler. Dıraç ve İşkodra'da ise, herhangi bir resmî ilan olmadan sadece meclis-i idare'ye haber vermiş olmalarına rağmen, görevlerinde kalabildiler. Resmî ilanlar birkaç gün sonra gerçekleşti. Görünüşe göre,

7 Kedourie, "The Impact", s. 128-9. Avusturya-Macaristan konsolosları hakkında bkz. Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais* (Paris: Karthala, 2007), s. 366 ve devamı.

8 PA XXXVIII/439, Lukes, Uskub, telgraf, 23 Temmuz 1908; PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, telgraf, 25 Temmuz, no. 22, telgraf no. 23, 26 Temmuz; rapor no. 122, 26 Temmuz 1908.

bu vakalarda yerel cemiyetler, nispeten düşmanca gördükleri şartlar içinde, ihtiyatlı davranmaya karar vermişlerdi.⁹

Durum ne olursa olsun, Prizren’de olduğu gibi, valilerin yerini geçici olarak askerî yetkililer almadığında, Avusturya-Macaristan konsolosluk görevlilerinin raporları, yerel otoritelerin “paralel bir hükümet” gibi çalışıyormuş gibi görünen “devrim komiteleri”nin lehine olarak hızlı bir şekilde ve bazen de hiç zaman geçmeden marjinalleştirildiğini gösteriyorlardı.¹⁰ Halk, hem yerel hem de genel olarak imparatorluk seviyesinde, genellikle hem kamu yetkililerine hem de Cemiyet’e başvurduğundan, bu cemiyetler gerçekten de yeni bir iktidarı temsil ediyorlardı.¹¹ Prizren Avusturya-Macaristan konsolosunun Fransız gezginler hakkında bildirdiklerine göre, yabancılar bile Osmanlı mahalli otoritelerindense Cemiyet’e başvurma eğilimdeydi.¹² Yerel cemiyetlerin kendileri de halka ve eşrafa doğrudan hitap etmeye itina gösteriyorlardı.¹³

Ancak, yerel cemiyetler için mesele resmî olarak yönetimin yerini almak değil, onu kontrol etmektir. İşkodra’daki Cemiyet’in Ağustos ayında şehirde dağıttığı ilanı bu durumun kanıtı olarak düşünebiliriz. İlanın içeriği kabaca şu şekildedir: Birçok insan kamusal veya diğer meseleler hakkında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden taleplerde bulunmaktadır. Cemiyet hakikaten Meşrutiyet’i sürdürmek için canlarını feda etmeye hazır, azimli insanlardan oluşmaktadır. Ancak idari meselelere müdahale edemez; dilekçeler hükümete sunulmalıdır ve ancak eğer hükümet adil değilse, kişi Cemiyet’e başvurabilir.¹⁴

Aylar geçtikçe, Avusturya-Macaristan konsolosları ve konsolos yardımcılarının raporları yeniden daha çok valilerin faaliyetlerinden bahsetmeye başladı. Bu değişim muhtemelen, daha sonra göreceğimiz üzere, İTC’nin en azından kısmen de olsa tekrar yer altına inmeye ihtiyaç duymasıyla alakalıdır. Çünkü Avusturya-Macaristan temsilcileri, askerî yetkililerin tasfiye etmeye çalıştıkları

9 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 25 Temmuz 1908, no. 32; PA XXXVIII/444, Honda, Konsolos Kraus’un isteği üzerine, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25; PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo, 1 Ağustos 1908, no. 27; PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, no. 67, 29 Temmuz 1908.

10 PA XXXVIII/444, Honda, Konsolos Kraus’un isteği üzerine, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25; PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo, 1 Ağustos 1908, no. 27; PA XXXVIII/444, Kraus, Berat, 29 Temmuz 1908, no. 26.

11 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 22 Ağustos, no. 73 ve 7 Kasım 1908, no. 125.

12 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 10 Eylül 1908, no. 151.

13 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 24 Eylül 1908, no. 129.

14 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 26 Ağustos, no. 74; Kral, 3 Eylül, no. 79.

idareye karşı paralel bir devlet oluşturmaktan asla vazgeçmediklerinde¹⁵ ısrar etmeye devam ettiler.

Memurların Tasfiyesi

Kanun-i Esasi ilan edildikten sonra Jön Türkler bazı rahatsız edici memurları, yerel güç dengesine bağlı olarak hızlı denebilecek bir şekilde ihraç ettiler. Açığa alma ve tayin etme şeklinde gerçekleşen bu tasfiyeler öncelikle hiyerarşinin en üst seviyelerini etkiledi. Nitekim, devrimden sonraki altı ayda dört vali ve birçok mutasarrıf ve kaymakam yerine başkaları atandı. Tasfiyeler, daha aşağı seviyeleri de etkileyecekti. Merkezden bir memurun İmparatorluğun bir bölgesinden diğerine basit bir tayini gibi görülebilecek bir şey, yerel halk tarafından istenmeyen unsurların tasfiyesi olarak görülüyordu. En başlarda, Manastır'da çalışmakta olan konsolos, Debre mutasarrıfı ve Alasonya kaymakamı gibi hain veya düşman olarak görülen memurların azledildiğini yazmıştı.¹⁶ Ekim ayı başında, bir meslektaşı da, birkaç hafta sonra tayin olan İpek mutasarrıfı dışında Kosova vilayetinin kuzeyindeki bütün sancakların mutasarrıflarının yerine yenilerinin atandığını yazdı.¹⁷ Daha güneyde, Yanya vilayetindeki yönetilmesi zor Ergiri mutasarrıflığı mevkii hızlı bir şekilde, aynı zamanda Yanya'daki Cemiyet'in de reisi olan, mektupçu (yazı işlerinden sorumlu yüksek dereceli memur) Nazım Bey'e verildi.¹⁸

Yine de çok sayıda kriter ve bu tasfiye/değişikliklerden sorumlu çok sayıda kişi olduğu için mekanizmalar karmaşıktı. Bunlar en başta kamu yönetimini "eski yönetime" çok yakın görülen veya "yozlaşmış" olduğu farz edilen insanlardan 'temizlemek' içindi, daha sonra tasfiyeler kademeli olarak Abdülhamid yönetiminin etkisi altında olmayabilecek İTC karşıtlarını da görevlerinden uzaklaştırmayı amaçladı. Bu eğilim Nisan 1909'daki karşı devrimden sonra arttı: bu tarihten sonra, İTC'ye muhalefet ya da üye olmamak tayinle veya açığa alınmayla sonuçlanabilirken, Cemiyet'e üye olmak bunu engelleyebiliyor, hatta bir terfi nedeni olabiliyordu.¹⁹

15 PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, 16 Nisan 1909, no. 60.

16 PA XXXVIII/395, Posfai, Monastir, 26 Temmuz 1908, no. 49.

17 PA XXXVIII/386, Von Zambaur, Mitrovica, no. 85, 7 Ekim 1908; PA XXXVIII/403, Prochaska, no. 181, Prizren, 29 Ekim 1908.

18 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, no. 43, 20 Ekim 1908.

19 PA XXXVIII/440, Adamkiewicz, Uesküb, 25 Haziran 1909, no. 106. Bu konu üzerine, İşkodra konsolosu Temyiz Mahkemesi ve Bölge Mahkemesi Başkanlarının, Selanik Merkez Cemiyeti'nin isteği üzerine iptal edilen spesifik vakalarından bahsetmiştir.

Yerel otoritelerin marjinalleştirilmesi meselesi ve yönetimde artan Jön Türk etkisinin ötesinde, idari mevkilere yapılan tayinler, aslında İTC ve siyasi muhalifleri arasındaki iktidar dengesinin tatbik edildiği²⁰ ve daha genel olarak da İTC ve farklı aktörler – bunlar kendi üyeleri (tabanından olanlar veya olmayanlar), muhalifleri veya yerel nüfus olabiliyordu- arasındaki ilişkilerin müzakere edildiği yerd. Siyasi, ekonomik veya kişisel saiklerin hepsi memurları görevden almaya veya aksine görevde tutmaya karışabiliyordu.

İki örneği ele alalım. Eğir Ekim’de İşkodra valisi Anadolu’ya tayin edildiyse, bunun sebebi sadece yerel Jön Türklerin güvenini kazanmayı başaramaması değil aynı zamanda mevkiine aday olan askerî vali Ali Paşa’yla arasının kötü olmasıydı. Halefi de sadece iki ay mevkiinde kalabildi, çünkü Ali Paşa Müslüman nüfusun bir kısmını ona düşman ederek çalışmalarını engellemek için elinden geleni yaptı. En önemlisi bazı (yerel olmayan) Jön Türk gazeteleri Kamil Paşa’nın sağ kolu olduğuna inandıkları bu kişiye karşı bir kampanya başlattılar.²¹ Yanya valisi ise devrimden sonraki birkaç ay boyunca mevkiinde kalmıştı, çünkü Jön Türkleri destekliyormuş gibi görünen çevresi, şehirdeki önde gelen muvazzaf generaller de dahil olmak üzere, aslında onun temelde muhafazakar olan görüşlerini destekliyordu. Durumdan endişelenen Selanik Heyet-i Merkeziyesi sonunda çalışanları tayin edip Jön Türklere olan yakınlıkları bilinen memurları garnizonun en üst kadrolarına atadı. Bu yeni şartlar altında, yeni gelen memurlar tarafından devralınan yerel Cemiyet düzenini çok geçmeden istifa etmek zorunda kalan valiye kabul ettirdi.²²

Daha aşağı derecedeki memurlarda ise, tasfiyeler yerel cemiyetlerin önemiyle, özellikle de yolsuzlukla mücadele adı altında gerçekleşiyordu.²³ Diğer

20 Özellikle 1909 sonbaharına kadar, Avusturya-Macaristan temsilcileri Arnavut milliyetçisi olduğu düşünülen unsurların tasfiyesinin haberlerini aldıklarını düşünüyorlardı. Bu yerel orduye tarafından alınan bir tasfiye kararıydı. Prizren mutasarrıfı ve Dıraç’taki diğer memurlar kovulduğunda da durum böyleydi. (PA XXXVIII/404, Prizren, Prochaska, 17 Eylül 1909; PA XXXVIII/381, Halla, Durazzo, 13 Kasım 1909, no. 75). Aslında böyle bir tasfiye özellikle 1910’da Turgut Paşa’nın seferinden sonra gerçekleşti. (bkz. Clayer, *Aux origines*, s. 633).

21 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, telgraf 1 Ekim 1908, telgraf 12 October, no. 53; 13 Ekim 1908; 8 Aralık 1908, no. 139, telgraf 30 Aralık ve rapor no. 161, 31 Aralık 1908.

22 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 29 Aralık 1908, no. 70, 1 Şubat 1909, no. 8, Ranzi, no. 16, 28 Şubat 1909, no. 25, 10 Nisan, Bilinski, no. 59, 19 Kasım 1909 ve 9 Aralık 1909.

23 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, 21 Ağustos 1908, no. 33; PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo-Tirana, no. 38, 9 Eylül 1908.

bölgelerde olduğu gibi,²⁴ yerel aktörler de yerel veya merkezî cemiyetlerden, genellikle yerel alandaki iktidar dengesiyle alakalı sebeplerden dolayı, bazı yöneticilerin görevlerinden ayrılmasını istiyorlardı. Yerel ve bölgesel siyasetle ilgili olan bu karmaşık baskılar Osmanlı yetkililerinin İTC'nin sembolik liderlerini bile tayin etmesine sebep olabiliyordu. Yanya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ruhu olan Nazım Bey Ergiri'ye mutasarrıf olarak atanmış, daha sonra 1909'da artmakta olan saldırgan bir muhalefetle karşı karşıyayken görevinden alınmıştı.²⁵ Benzer bir şekilde, 1909 Haziran ayında atanan Dıraç mutasarrıfı memurlara çok fazla riayet etmesinden memnun olmayan kişilerin isteği üzerine yıl sonunda tayin edildi.²⁶

Bilginin Yayılmasının Kontrol Altına Alınması

Telgrafın Kontrol Altına Alınması, Basının ve Söylentilerin Kullanılması

Bilginin kontrolü, tıpkı Arapça konuşulan bölgelerde olduğu gibi²⁷, Jön Türklerin Arnavut vilayetlerinde iktidarı ele geçirmeleri için esastı. Gizli yerel cemiyetler tarafından gerçekleştirilen ilk faaliyetlerden biri telgrafın kontrol altına alınmasıydı.²⁸ Bu, yerel siyasi ve idari otoriteleri marjinalleştirmenin bir yoluydu, çünkü bu şekilde telgraf memurlarının Bab-ı Ali ve yerel devlet kurumları arasında gizli yazışmalar yapmasını engellemek mümkündü. Aynı zamanda rakip bir iktidar şebekesinin gelişmesini kısıtlamanın da bir yoluydu.²⁹

Telgraf gerçekten de bilgiyi yaymanın en hızlı yollarından biriydi, ancak tek yolu değildi. Basın da bu yollardan bir diğerydi. Örneğin, İşkodra valisinin görevden alınmasında oynadığı rolü daha önce görmüştük. Fakat, tamamı İmparatorluğun ana merkezlerine demiryolu ile bağlı olmayan bazı bölgelere ulaşması zaman alıyordu. Bu bağlamda, hikayeler ve söylentiler, halkın

24 Bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), s. 43 ve devamı.

25 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, no. 16, 28 Şubat 1909.

26 Bu talep vekil Esad Paşa Toptani'nin müdahalesi tarafından da destekleniyordu. (PA XXXVIII/381, Halla, Durazzo, no. 82, 16 Aralık 1909).

27 Kedourie, "The impact", s. 133. Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra: Hurst and Co., 1998), s. 328.

28 PA XXXVIII/444, Honda, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25.

29 PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, 3 Ağustos 1908, no. 68; PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, no. 27, 31 Temmuz ve no. 28, 2 Ağustos 1908.

tutumunu etkileyen önemli bir rol oynuyorlardı. Dolayısıyla, Cemiyet için bu söylentileri durdurmak veya devam ettirmek önemliydi.

Cemiyet iktidara geldikten hemen sonra Berat şehri örneğini ele alalım. Nüfusun büyük kısmı Cemiyet'in başka yerlerde ne kadar kendini oturtmuş olduğunu bilmediği için endişeliydi. İstanbul'dan yeni gelen gazeteler olaylar hakkında henüz bilgi vermiyorlardı. Aksine, söylentiye göre Yanya yönetimi yerel Cemiyet'e karşıydı; görünüşe göre, padişah hareketi dağıtmak için 60 milyon lira harcamıştı; bazıları Cemiyet'in destekçileri ve karşıtları arasında çatışmaların olduğunu dahi söylüyordu. Durum, ancak padişah Meşrutiyet'e bağlılığını ilan ettikten ve bir irade-i seniyye siyasi mahkûmların affını yasa-laştırdıktan sonra yatıştı.³⁰

1909 yılının ilkbaharında yeni rejimin ilk ciddi krizi ortaya çıktığında, özellikle de Müslüman nüfusun Cemiyet'e karşı isyan ettiği Avlonya'da, bilginin kontrolü ve yayılması meselesi iyice açıklığa kavuştu. Bu kasabada, olaylar hakkında Avusturya konsolos yardımcısı tarafından bildirilen ilk söylentiler iki adet, birbiriyle çelişen telgraf hakkındaydı: bunlardan biri Sadrazam'dan kaymakama gönderilmişti ve Hükümet'teki değişiklik ile garnizondaki sevinç gösterisi, yeni hükümetin Kanun-i Esasi'yi sürdürme isteği ve ihtiyat çağrısı hakkındaydı; Selanik Orduevi'nden yerel orduevine gönderilen diğer telgraf ise hükümetin düştüğünü, Meclis Reisi'nin istifasını, iki mebusun ve bazı nazırların öldürüldüğünü, Bahriye Nazırı ve bir çok vekilin yerine başkalarının getirildiğini, isyancılara çıkan affı ve İkinci ve Üçüncü Ordu'dan birliklerin başkente sevk edileceğini bildiriyordu. Vekiller kendilerine gönderilen telgraf-lara cevap vermedikleri için yerel halk kime inanacağını bilmiyordu. Ayrıca, Arnavutların katledildiği söylentileri de çıkmıştı. Kaymakam ve bazı ileri gelenler daha fazla bilgi edinmek için Avusturya-Macaristan temsilcilerine dahi danıştılar.³¹

Birkaç gün sonra, bölgedeki Müslümanlardan bazıları harekete geçmeye karar verdi: daha açıkça belirtmek gerekirse, telgraf dairesini ele geçirerek subayların diğer Jön Türk cemiyetlerine şifreli telgraflar göndermelerini engellediler ve bazı Arnavut kulüpleriyle bağlantıya geçerek, tehlike altında olması durumunda, Jön Türk iktidarını da desteklemeden, Kanun-i Esasi'yi müdafaa etmelerini istediler. Şehir yönetimi tarafından verilen talimatların çoğunun onaylandığı ve Avlonya'dan haber geldiğinde Meşrutiyet'i savunmak

30 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, no. 27, 31 Temmuz ve no. 28, 2 Ağustos 1908 ve 6 Ağustos 1908, no. 30.

31 PA XXXVIII/444, Kraus, telgraf no. 9, 5 Nisan 1909.

için umumi bir isyan çıkacağına dair hikayeler de duyulur hale gelmişti.³² Aslında, bunlar sadece söylentiden ibaretti. İsmail Bey'in Arnavut kulüpleri vasıtasıyla, Avlonyalı destekçileri üzerinden Arnavut vilayetlerini İTC'ye karşı bir araya getirme girişimi³³ başarısız oldu.³⁴

Üçüncü Ordu başkenti ele geçirip Jön Türkler burada kontrolü tekrar ele aldıktan sonra, birlikler göndererek Avlonya'yı da kontrol altına aldılar. Ancak, meydana gelen olayları tahkik etmekle sorumlu özel heyetin keşfettiği noktalardan biri tam olarak bölgedeki Müslümanların memurların şifreli yazışmalar yapmasını engellemiş olmasıydı.³⁵ Avusturya-Macaristan konsolos vekiline göre, kendi adlarına, subaylar kendi iktidarlarını tekrar sağlamak için, bazı söylentiler yayarak yerel halk arasında korkunun devamlılığını sağladılar (bu söylentiler, Büyük Güçler'in İsmail Kemal Bey'i desteklediği veya Mahmut Şevket Paşa'nın Arnavut muhalefetini bastırmaktan sorumlu olduğu ve bölgenin önde gelenlerinin tıpkı mebus İsmail Kemal Bey ve Müfid Bey gibi öldürüleceği ile alakalıydı).³⁶

Jön Türk Propagandası ve Yöntemleri

Telgrafla yazışmaların kontrolü ve söylentilerin kullanılmasının yanı sıra, Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe girer girmez, yerel cemiyetler üyelerinden biri tarafından yönetilecek olan bir propaganda sistemi uygulamaya başladılar.³⁷ Bu propaganda çeşitli şekillerdeydi: şenlikler, gösteriler, konuşmalar, el ilanları ve pankartlar, bazen de eylemler şeklini alıyordu. Örneğin Yanya'da Temmuz'un 23'ünü 24'üne bağlayan gece, Cemiyet'in kurulmasından hemen sonra, üyeleri konsolosluklara genelgeler şeklinde mektuplar yazdılar. Ertesi gün 21 pare top atışı yapıldı; sonra da Cemiyet'in reisi halka bu özel gün

32 Birkaç gün sonra Berat, Ergiri ve Elbasan'daki Müslümanların desteklerini geri çektiklerinden bahsedilen, GPA XXXVIII/444, Kraus, telgraf, no. 11, 20 Nisan 1909 ve rapor no. 32, 22 Nisan 1909.

33 Sina Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma. 31 Mart Olayı (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), s. 87-8.

34 Dıraç ve İşkodra'da İstanbul'daki olaylardan sonra farklı aktörler tarafından gönderilen farklı telgraflar benimsenecek tavır konusunda yerel halkı da kafa karışıklığına sevk etti. Ancak Jön Türk cemiyetleri durumu kendi lehlerine –en azından kendi aleyhlerine olmayacak şekilde- kontrol altına almayı, özellikle de bilgiyi kontrol ederek, sağladılar. (PA XXXVIII/381, Halla, Durazzo, no. 36, 16 Nisan 1909 ve no. 38, 24 Nisan 1909; PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, no. 62, 20 Nisan 1909 ve no. 67, 2 Mayıs 1909.

35 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 40, 14 Mayıs 1909 ve no. 51, 10 Haziran 1909.

36 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 42, 17 Mayıs 1909.

37 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 3 Ağustos 1908, no. 126.

münasebetiyle bir konuşma yaptı. Şehrin her yerine pankartlar asıldı ve askerî birlikler, müzik ve bayraklar eşliğinde bir geçit düzenlendi. Gün boyunca, Cemiyet'in lideri ve diğer yöneticileri ilaveten bazı konuşmalar yaptı. Gece de, şehrin kalesinden havai fişekler atılırken, binalar ve evler ışıklandırıldı.³⁸

Ertesi yıl, daha yoğun kutlamalar yapıldı: Meclis açıldığında, yeni padişah tahta çıktığında ve Kanun-i Esasî'nin tekrar yürürlüğe girmesinin yıl dönümünde kutlamalar yapıldı. Şenlikler bütün taşra kasabalarında her zaman hemen hemen yukarıda tarif edildiği gibiydi. Amaçlarının, devrimin gerçekte gerçekleştiği yer olan Manastır haricinde Meşrutiyet ilanının yol açtığı şaşkınlık düşünülürse, başlangıçta kendiliğinden mevcut olamayacak olan halk desteğini arttırmak olduğu açıktır.

Bu şenlikler ilk başta yerel halkın bazı kesimleri arasında desteği arttırmıştır. İşkodra'da, Konsolos bölge sakinlerinin ilk olarak mesafeli olduğunu ancak daha sonra yapılan top atışları ve müzik tarafından ilgilerinin çekildiğini ve – özellikle dikkat çekici bir durum olarak – Müslüman ve Hristiyanların bir araya geldiğini belirtmişti.³⁹ Hatta, diğer meslektaşları gibi “çoşkunluk”tan (Almanca'da *Taumel*) bahseder. Ancak, bazı diğer bölgelerde de fark edilen (bazı) Hristiyanlar ile (bazı) Müslümanlar arasındaki bu dostluk, İTC'nin ortaya çıkarmayı başardığı bu halk desteği, giderek azalmış gibi durmaktadır ve 1909'da konsolosluk temsilcileri bu kutlamaların oldukça düzenli olduğunu ancak halkın bunlara hayli az katılım gösterdiğini belirtmişlerdir.⁴⁰

Bu kutlamaların yanı sıra, İTC bir amacı savunmak veya bir olayı protesto etmek için “mitingler” de düzenlemeye başladı.⁴¹ Bosna-Hersek'in ilhakından sonra Girit, halkı, daha doğrusu bu bölgelerde yaşayan Müslümanları bir araya getirmek için savunulan bir dava haline geldi. Avlonya konsolosu, Mezkez-i Umumi'nin isteği üzerine orduye tarafından 1909 Temmuz ayı başında yerel olarak düzenlenen bu etkinliklerden birini tasvir etmiştir. Jön

38 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 25 Temmuz 1908, no. 32.

39 PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, 3 Ağustos 1908, no. 68.

40 Örneğin Prizren'de Meclis'in açılış kutlaması için (PA XXXVIII/403, Prochaska, no. 207, 18 Aralık 1908); Avlonya'da V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı için (PA XXXVIII/444, no. 36, 4 Mayıs 1909); Mitroviça'da kaymakam tarafından düzenlenen Meşrutiyet kutlamaları için (PA XXXVIII/387, von Rudnay, no. 60, 24 Temmuz 1909); ve Üsküp ile Valona'da Meşrutiyet'in aynı yıl dönümü kutlamaları için (PA XXXVIII/440, Adamkiewicz, Uskub, no. 120, 25 Temmuz 1909; PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, 27 Temmuz, no. 65).

41 Konsolos Lukes Cemiyet'in şubelerinin bu yeni kazalarda İslam, vatan ve millet düşmanlarına karşı toplantı düzenleme eğiliminin altını çizmiştir. (PA XXXVIII/439, Lukes, Uskub, no. 176, 3 Kasım 1908).

Türkler etkinliğin kendiliğinden ortaya çıkmış gibi görünmesini istiyorlardı ve halkı katılmaya zorlamadılar. Yalnızca bu vatanperver etkinliğe gidilmesi için olan daveti sessizce yaydılar. Sonuç olarak, aralarında son derece Hristiyan karşıtı bir ulema olan Hacı Muhammed, birkaç subay ve asker, zanaatkarlar ve esnaf, bazı meraklı seyirciler ve hepsinden çok da pazardan geri dönmekte olan köylülerin bulunduğu iki yüzden az kişi katıldı.⁴² Bu yarı-başarısızlık Cemiyet'in şehrin veya bölgenin ileri gelenlerini toplayamamasından kaynaklanıyordu. Ulemaya ve özellikle de köylülere başvurmalarının sebebi buydu.

Propagandanın Temaları

Konuşmalarda, dağıtılan ilanlarda ve Jön Türkler tarafından yapılan diğer yazılı ve sözlü beyanlarda savunulan temalar nelerdi? François Georgeon Jön Türk Devrimi'nin ardından, Jön Türklerin dört kelimedenden oluşan "Hürriyet, Müsavat, Adalet, Uhuvvet"⁴³ sloganını kullandıklarını, böylece eylemlerini meşrulaştırmak ve kitleleri bir araya getirmek zorunda oldukları için İslami tasavvurda yerleşik olan adalet kavramını Fransız Devrimi'nin üç kelimelik sloganına eklediklerini göstermiştir.⁴⁴ Konsolosluk raporları bu kelimelere atıfta bulunur⁴⁵ ama sahada belirli bir anlam kazanmış ve diğer kavramlara eklenmişlerdi: ilk olarak, ittihat (birlik) ve refah, ayrıca da toprak bütünlüğü ve yabancı müdahalelerin bitmesi.

Meşrutiyet ilan edildiğinde, bu vakanın kendisini isimlendirmek için kullanılan ilk kelime hürriyetti. Arnavutçada, *Hürriyet* kelimesi Jön Türk Devrimi'ne atfen kullanılmıştır. Bu Osmanlı vilayetlerinde, *Hürriyet* mahkûmların affı ve sürgünlerin geri dönüşü anlamına geliyordu⁴⁶ ve bu bakımdan daha önce Jön Türklerin ona verdiği Abdülhamid istibdadına karşı muhalefet anlamını

42 PA XXXVIII/444, Honda, Valona, 9 Temmuz 1909, no. 62.

43 Özgürlük, Eşitlik, Adalet, Kardeşlik (Ç.N.)

44 Georgeon, François, "La justice en plus: les Jeunes Turcs et la Révolution française", F. Georgeon, Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation içinde (İstanbul: Isis, 1995) s. 159-68.

45 Berat'ta, Yanya'daki İTC'nin üyeleri "vatan, hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet, Meşrutiyet" kelimeleri yazılı bir bayrağı göndere çekmekte geç kalmamışlardı (PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, 6 Ağustos 1908, no. 30).

46 Zaman zaman sürgünlerin geri dönüşünü kutlamak için yerel cemiyetler tarafından şenlikler düzenleniyordu. (Örneğin bkz. PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 26 Ağustos 1908, no. 74).

korumuştur.⁴⁷ Aynı zamanda Arnavutçayı “kamusal alanda” kullanabilmek anlamına geliyordu, ki bu da yeni kazanılan özgürlüğün bir işaretiydi.⁴⁸

Ancak çok zaman geçmeden hürriyet kavramının yorumlanması meselesi ortaya çıkacaktı. Kelimenin tanımı bir iktidar meselesi haline geldi. İttihatçı söyleme göre hürriyeti Cemiyet getirmişti. Ve artık Cemiyet’in rolü onu korumaktı. Bu yüzden hürriyeti ve vatanın müdafaasını Cemiyet’in programından ve meşruiyetinden ayrı tutmak makul değildi. Bir Arnavut milliyetçisi ve Abdülhamid Dönemi’nde sürgüne gönderilmiş bir Jön Türk olan Derviş Hima’nın sıcak bir şekilde karşılandıktan sonra kendi şerefine düzenlenen bir yemek sırasında yaptığı konuşmada Arnavutların Osmanlı olduğu fakat Türk olmadığını söylemesi üzerine yerel Cemiyet’in verdiği tepkiyi örnek olarak gösterebiliriz. Kendisi tutuklandıktan sonra Cemiyet tarafından şehirde asılan bir pankartta şunlar yazıyordu: “Kanun-i Esasi her insanın tamamen özgür olduğunu kabul eder. Bunu istismar etmek vatana ihanettir ve Derviş Hima’nın fikirlerine hizmet eden herkes Osmanlı milletinin nefretini kazanabilir.”⁴⁹ Ayrıca, yerel cemiyetler hürriyet kavramını sadece hak düşüncesi ile değil, aynı zamanda görev düşüncesi ile de bağdaştırma durumuna gelmiştir.⁵⁰

Müşavet ve bilhassa da uhuvvet kavramları ise sıkça ittihat kavramıyla bağdaştırılıyordu. Bütün dinlerin ve halkların birleşmesi olan bu ittihat, Osmanlı milletinin ve vatanının ilerlemesi (terakkisi) ve refahının koşulu olan genel seferberlik için gerekiyordu.⁵¹ Hristiyanların mevcudiyetinin güçlü olduğu bölgelerde yerel cemiyetler, Meşrutiyet ilan edilir edilmez (aslında daha çok ilanın hemen sonrasında) Hristiyanlar tarafından getirilen talepleri karşılayarak müşavet kavramını somut bir şekilde uyguladılar. Abdülhamit rejiminden farklı olduklarını göstermek için kilise inşa etme veya çan çalma izinleri verdiler.⁵² Hristiyan nüfusa karşı bu yeni tutum sadece onları yeni rejimin lehinde bir araya getirmek için değil, aynı zamanda müdahale için daha az nedene sahip olmaları amacıyla Büyük Güçlere yönelik bir propaganda

47 Georgeon, “La justice”, s. 167.

48 Bkz. Meşrutiyet’in ilanı kutlamaları sırasında İşkodra’da bir öğretmen konuşması (PA XXXVIII/423, Lejhanec, 3 Ağustos 1908, no. 68).

49 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, no. 77, 9/1/1908.

50 PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, no. 129, 9/24/1909.

51 Örneğin bkz. PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, no. 70, 10 Ağustos 1908; PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, no. 101, 24 Temmuz 1909, no. 129, 24 Eylül 1909, veya ayrıca PA XXXVIII/444, Honda, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25.

52 PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo-Tirana, no. 38, 9 Eylül 1908; PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, no. 35, 28 Ağustos 1908; PA XXXVIII/395, Monastir, Posfai, 26 Temmuz 1908, no. 49.

olarak bilinçli bir şekilde benimsenmişti.⁵³ Ayrıca, Kosova vilayetinin kuzey bölgelerinde, bu eşitliği vurgulamak için yerel cemiyetler Hristiyanlara karşı Müslümanların yaptığı saldırılar için idam cezasını da içeren yaptırımlar uyguluyordu ve bunlar başlangıçta güçlü bir izlenim bırakmıştı. Ancak bu kadar hızlı bir şekilde uygulanan eşitlik kavramı bu sınır bölgesinde yaşayan Müslümanların sahip olduğu “hürriyet” kavramına zıttı; Abdülhamid döneminde istisnai bir konumdan faydalanıyorlardı ve bu sebeple Büyük Güçler’den esinlenen reform girişimlerinden zaten etkilenmişlerdi. Prizren konsolosuna göre, Ağustos itibarıyla Müslümanlar hürriyet ve müsavat sloganları hakkında tartışıyorlardı. Daha önceden her türlü hürriyetten yararlandıkları düşünülürse, “Jön Türk hürriyetini” Avrupa’dan gelen “fena bir yenilik” olarak görüyorlardı. Sırplarla ve diğer Hristiyanlarla eşitliğe gelindiğinde ise, bu artık kabul edilebilir gibi görünmüyordu. Dahası, Yakova’da bazı Müslümanlar devrimden önce atanmış olan gayrimüslim zaptiyeleri ihraç etmekten çekinmediler.⁵⁴

Dolayısıyla, eşitliğin uygulanması adalet kavramı ve uygulaması ile ilgiliydi. İşkodra’da yerel Cemiyet halka milletin refahı ile ilgilenme, devletin başarıyla meşgul olma ve adalet ile eşitlik kavramlarına uygun olmayan bütün uygulamaları ortadan kaldırarak devleti fazilet yoluna sevk etme niyetinde olduklarını açıkladı.⁵⁵ Yanya vilayetinde, konsolos yerel cemiyetlerin yasal otoriteler olarak hareket ettiklerini, hemen uygulanan hükümler ilan ettiklerini bildirdi. Görünüşe göre, özellikle Permedi, Leskovik, ve Filat kazaları ve sancağın idari merkezi Ergiri’de durum böyleydi. Ayrıca, sonuçta dağıtılan adalet çok fazla gösterişliydi çünkü yerel cemiyetler suçlu kişiyi bir eşeğe bindirip ahali tarafından yuhalanıp taciz edilirken kasabada dolaştırılması şeklinde infaz edilen, yerel, *prangor* adı verilen cezayı uygulamaya hevesliydi.⁵⁶ Anlaşılan göre, amaç düzeni sağlamak için ibretlik örnekler sergilemekti. Nitekim, daha genel olarak kan davaları ve eşkıyalığa karşı mücadele ile ilgili tedbirler de aynı amacı taşıyordu.⁵⁷

53 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 10 Eylül 1908, no. 151.

54 PA XXXVIII/386, Von Zambaur, Mitrovica, telgraf, no. 57 (recte 54), 27 Temmuz 1908; PA XXXVIII/403, Prochaska, 3 Ağustos 1908, no. 126, 6 Ağustos 1908, no. 128, 9 Ağustos 1908, no. 129, telgraf. no. 27, 11 Ağustos 1908 ve rapor no. 137, 15 Ağustos 1908.

55 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 3 Eylül 1908, no. 79.

56 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 10 Ekim 1908, no. 39.

57 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 26 Ağustos 1908, no. 74, Lejhanec, Skutari, 11 Ağustos 1908, no. 71, Kral, Skutari, 10 Ekim 1908, no. 95; PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 10 Ekim 1908, no. 39; PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 50, 3 Ekim 1908; PA

Adalet eski istibdada karşı bir protesto şekli olmasının yanı sıra, - özellikle Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki eşitliğe saygı gösterme konusuna gelindiğinde - herhangi bir Avrupa müdahalesini ve herhangi bir saldırganlık veya toprak kaybı tehlikesini önlemenin de bir yoluydu. Şerif Mardin de 1908'den önce Jön Türkler için İmparatorluğun parçalanmamasının hürriyetten çok daha önde olan bir istek olduğunu belirtmemiş midir?⁵⁸ İmparatorluğun bütünlüğünü ve özellikle de Avrupa vilayetini korumak istiyorlardı, ki bu, birçok Müslümanı Hristiyanlarla eşitlikten daha fazla ilgilendiren bir argümandı. Nitekim, bu temalardan İTC'nin yerel üyelerinin konuşmalarında ve yazılarında sıkça bahsediliyordu.⁵⁹ Verilen mesaj (Müslümanların) yeni rejimi desteklemelerinin bu toprakları korumak için tek çözüm olduğuydu. Bu çizgi tabii ki de Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Bosna Hersek'in ilhakı ve Girit'in Yunanistan'a katılmasından sonra daha da güçlendi. Ancak, yerel halkın "Arnavut" olarak bu parçalanma tehdidine karşı ayaklanma ihtimalini de dışlamıyordu.

Arnavutçuluğun Kullanılması ve Kontrolü

Arnavut sorununun birkaç yıldır gündemde olduğu bölgelerde İTC tarafından verilen ve savunulan hürriyet, kısmen, daha önce de gördüğümüz gibi, Abdülhamid döneminin son yıllarında kısıtlanmış olan Arnavutçayı kullanma özgürlüğü anlamına geliyordu. Daha genel olarak da, belli bir "Arnavutluğun" tanınması anlamına da geliyordu. Gerçekte ise, İTC, en azından Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesini takip eden aylarda, bir yandan onu kontrol altında tutarken, Arnavutçuluğu kullanmıştır.

Birkaç yıl önce resmî sözlü dil olarak ve (Katolikler hariç) her türlü yazıda kullanılması yasaklanan⁶⁰ Arnavutçanın itibarı, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yerel cemiyetler tarafından iade edilmiştir. Çeşitli yerlerde, yerel cemiyetler Arnavutça konuşmalara veya bunların yazıya geçirilmesine

---

XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 11 Eylül, no. 155.

58 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri. 1895-1908 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 301.

59 PA XXXVIII/395, Posfai, Monastir, 26 Temmuz 1908, no. 49; PA XXXVIII/444, Honda, Konsolos Kraus'un isteği üzerine, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25; PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari no. 70, 10 Ağustos 1908 (Devrim'den önce zaten dağıtılmış olan bir el ilanını da iletmiştir. Bu konu hakkında bkz. Hanioglu, Preparation, s. 255).

60 1896-97 krizinden sonra, 19. yüzyılın sonundan beri yasaktı. (Clayer, Aux origines, s. 391-3).

müşamaha göstermiş, hatta kendileri Arnavutça duyurular yapmışlardır.⁶¹ Arnavut kulüplerinin açılmasına izin verildi. Süreli yayınların ve kitapların basımına ve dağıtımına da izin verildi. Arnavutça zaten mevcut olan okullarda öğretilirken, yerel duruma bağlı olarak, Arnavut okulları veya Arnavutça dersler oluşturuldu. Manastırda, 1908 Kasım ayında, kullanılan alfabelerin standardizasyonunu belirlemek için ilk defa bir kongrenin yapılmasına izin verildi.

Aslında genelde ifade edildiğinden daha farklı ve zor olan bu gelişmelerin üzerinden tekrar geçmeyeceğim.⁶² Ancak belli yerlerde yerel cemiyetler tarafından desteklendikleri vurgulanmalıdır. Örneğin Avlonya'da, Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girdikten iki hafta sonra bir Arnavut okulu, kaymakamın, bütün memurların, bazı subayların ve hocaların resmî katılımıyla açıldı.⁶³ Yanya vilayetinde, Arnavut milliyetçiliği Yunan toprak iddiaları için bir engel oluşturabilirdi.⁶⁴ Koşulların çok farklı olduğu Mitroviça'da, yerel Cemiyet'in en aktif üyelerinden biri olan kaymakam, Arnavut edebiyatını teşvik etmek için, fazla başarılı olamasa da, bir Arnavut kulübü kurdu.⁶⁵

Ayrıca, dilin kullanılması ve kültürel olumlama meselelerinin ötesinde, İTC devrimden hemen önce "Arnavutları" tereddütsüz bir şekilde Arnavut olarak bir araya topladı ve böylece bir Arnavut olma hissi oluşmasında da rol oynadı.⁶⁶ Bu maksatla Abdülhamid'in (Müslüman) Arnavutları Osmanlı'nın Avrupa'daki mevcudiyetinin temel payandası olarak gören siyasi çizgisini devam ettirdi.⁶⁷ İTC, bu yüzden, çeşitli yerlerde kurulan Arnavut kulüplerini, özellikle de nüfuzu fazla olanları – İstanbul, Selanik ve Manastır'dakiler – ve üyeleri Cemiyet'le çeşitli (ve değişken) ilişkilere sahip olanları sıklıkla kullanmıştır. Bu kullanım, somut olarak, kurulma aşamasında olan Arnavut

61 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 26 Ağustos 1908, no. 74; PA XXXVIII/444, Honda, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25; Kraus, Valona, 6 Ağustos 1908, no. 30; PA XXXVIII/387, von Rudnay, Mitrovica, no. 60, 24 Temmuz 1909.

62 Bu konu hakkında bkz. Clayer, *Aux origines*, s. 611 ve devamı.

63 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, no. 31, 10 Ağustos 1908.

64 Clayer, *Aux origines*, s. 669.

65 A.g.e., s. 687.

66 Böylece, 59. dipnotta bahsedilen, başta kadılar ve müftüler olmak üzere Müslüman Arnavut eşrafa hitap eden el ilanının amacı etrafı dahili ve harici düşmanlarla (özellikle Avusturya-Macaristan ve İtalya) sarılı olan Arnavutları Meşrutiyet ve Meclis lehine bir araya getirmektir. Öne sürülen sav, bu kurumların vergiler, adalet ve yönetim ile ilgili adaletsizlikleri sona erdireceği ve Makedonya'nın özerkliğinden ve sonuç olarak Arnavutluk'un İmparatorluk'tan muhtemel kopuşundan kaçınılmasını sağlayacağıydı (PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, no. 70, 10 Ağustos 1908).

67 Clayer, *Aux origines*, s. 259 ve devamı.

milliyetçisi şebeke vasıtasıyla telgraflarla iletilen tavsiye ve istekler şeklini almıştır.

Konsolosluk raporlarında en fazla yankılanan benzer bir eylem, 1908 yılının Kasım ayı sonunda, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve Bosna Hersek'in ilhakının ilan edilmesinden hemen sonra, Ramazan ayının sonuna doğru gerçekleşti: İstanbul'da önde gelen 50 Arnavut tarafından "Arnavutluk'taki kardeşlerine/hemşehrilerine", özellikle de İşkodra, Puka, Merdita, Prizren ve Kosova vilayetinin kuzeydeki diğer sancaklarına, aynı zamanda da Dıraç, Avlonya ve Preveze'deki kardeşlerine hitaben yazılmış bir telgraf gönderildi. Telgrafta imzası bulunanlar, onlara, İstanbul Arnavut Kulübü'nün, Büyük Güçlere Arnavutların ve Arnavutluk memleketinin tamamının Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine izin vermeyeceğini söyleyen bir çağrıda bulunduğunu bildiriyorlardı ve onlardan din ayrımı olmaksızın, vatanı Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın emellerine karşı savunmalarını istiyorlardı.⁶⁸

Arnavut kulüpleri vasıtasıyla gerçekleşen seferberliğin başka birçok örnekleri de vardı. Nitekim, birkaç hafta sonra Manastır Arnavut Kulübü, Avlonya Arnavut Kulübü'ne, şehrin Avusturya-Macaristan malları boykotu üzerine neden henüz fikir beyan etmediğini sordu. Bu durumun aksine, Ocak 1909'da İstanbul ve Üsküp Arnavut kulüpleri, Arnavutların Girit'in ilhakına karşı protesto için Firzovik'te toplanmasını, gösterinin İTC karşıtı bir gösteriye dönüşebileceği endişesiyle, durdurmak için duruma müdahil oldular.⁶⁹ Benzer şekilde, karşı devrim sırasında Arnavut kulüpleri bazı Arnavut bölgelerini İTC lehine harekete geçirmek için iletişim kanalı olarak kullanıldı.

Yine de Arnavut kulüpleri hiçbir şekilde İTC'ye bağlı değildi. İlişkiler çeşitli ve değişkendi: Arnavutçular sıklıkla, samimi bir şekilde olsa da olmasa da Cemiyet'e üyeydiler; diğer bazı Arnavutçular Cemiyet'e üye değildi, bazıları ise ona muhaliftiler. Bu ilk aşama sırasında, Arnavut kulüpleri belirli bir inisiyatif ve manevra alanından faydalandılar ve bu durum, 1908 sonunda gerçekleşen seçimlerden kısa süre sonra İstanbul'daki Arnavut Kulübü tarafında kurulan

68 Dıraç ve İşkodra müftüsü, Prizren'in en önemli kişisi ve Avlonya belediye reisine hitaben yazılan, halka okunan ve anlatılan bu telgraf çeşitli tepkilere yol açtı (PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 4 Kasım 1908, no. 120; PA XXXVIII/423, Prochaska, Prizren, 6 Kasım 1908, no. 188; PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo, 31 Ekim 1908, no. 58; PA XXXVIII/444, Kraus, Vlora, 30 Ekim 1908, no. 60; PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, no. 59, 30 Kasım 1908). Ayrıca bkz. Banu İşlet Sönmez, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007) s. 103 (Kosova vilayetinin kuzeyindeki sancaklar için).

69 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 80, 3 Aralık 1908; PA XXXVIII/387, Zambaur, Mitrovica, no. 5, 24 Ocak 1909.

ve Arnavutları Meşrutiyet lehine organize etmek için İşkodra'ya gönderilen heyet tarafından gösterilmiştir. Ayrıca, İTC bu durum hakkında kendilerinin haberdar edilmemesini hoş karşılamazdı. Ancak, Manastır'da bir subay, görevi Arnavut kulüplerinin kurulmasını ve Latin harfleriyle Arnavutça yazılmış neşriyatın okunmasını teşvik etmek olan delegelere yardım etmekle görevliydi.⁷⁰

Aslında, İTC hürriyet adına Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesine izin verip onu uygun olduğunda kullanırken, çok zaman geçmeden gelişimini yönlendirmek için çok büyük çabalar göstermek zorunda kaldı. Nitekim, yerel cemiyetler, 1908 sonbaharından itibaren görülebileceği üzere, bu politikada aktif bir rol aldılar. Görevleri, Arnavut dili için Arap alfabesinin kullanımını resmî olmayan bir şekilde desteklemek, böylece ona yalnızca bir Müslüman ve Osmanlı kimliği vermek için Arnavut milliyetçiliğini yönlendirmektir.⁷¹ Avlonya Avusturya konsolosu, Selanik Merkez Cemiyeti'nin Arnavutça için "Türk" karakterlerinin kullanımını 23 Eylül 1908'den itibaren teşvik ettiğini bildirdi. Aynı konsolos, üç ay sonra, *İkdam* gazetesinde "Türk-Arap" harflerini kullanmayan Arnavutların vatan haini ilan edileceğini ilan eden bir makale yayımlanmasının ardından, şehirdeki Arnavut okulunun tekrar açılma olasılığı hakkında şüphe duyuyordu.⁷² Özellikle 1909 yılının Mart ayında, bazı meslektaşları Yanya, Kosova ve İşkodra vilayetlerinde Arap harfleriyle basılmış alfabe kitaplarının dağıtıldığını bildirdiler.⁷³

Yerel ve merkezî cemiyetlerin bazı liderleri de Arnavut kulüplerini kontrol altına almayı denediler. Manastır'da kulüp içi ihtilafları bu amaçla kullanmak için gayret gösterdiler. Öyle görünüyor ki 1909 Ocak ayında, Selanik Merkez Cemiyeti, başarısız bir şekilde, Avlonya'daki Arnavut Kulübü'nün oradaki cemiyetle birleşmesi emrini vermiştir. Bu olay, "Jön Türk şebekesi" ile "Arnavutçu"⁷⁴ şebeke arasındaki, Arnavutçu şebeke dağıtılmadan önce, 1909 baharı ile 1910 baharı arasında patlak verecek olan aleni çatışmanın da habercisi olmuştu. Çünkü, İTC'ye karşı ne kadar fazla muhalefet olursa, İTC de onu yok etmek için o kadar çok çabalıyordu. Daha önce bahsedilen Derviş Hima'nın tutuklanmasının da gösterdiği gibi, kontrol edilemeyen

70 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, no. 166, 31 Aralık 1908. Skendi'ye göre (The Albanian National Awakening, 1967, pp. 354–5), bu heyetler gizli Arnavut cemiyetleri kurmaya dahi çalışmışlardı, ancak bunun kanıtlanması zordur.

71 Clayer, *Aux origines*, s. 622.

72 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 46, 23 Eylül 1908 ve no. 3, 18 Ocak 1909.

73 Clayer, *Aux origines*, s. 623. İşkodra'da alfabe kitabının muhtemelen İstanbul Arnavut Kulübü tarafından gönderilmiş olduğunu belirtmeliyiz.

74 Clayer, *Aux origines*, s. 621; PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 1, 7 Ocak 1909.

her türlü Arnavutçuluk, özellikle de eğer Cemiyet'e karşı bir muhalefete yol açabilecekse, ağır bedeller ödemek zorunda bırakılmalıydı. Yine de bu ilk aşama sırasında, İTC adına bölgedeki Arnavut milliyetçilerini tutuklamak için bir fırsat olan karşı devrimden sonra bile, Cemiyet, çatışma yerine kontrolü tercih etmiştir. Nitekim, diğer şeylerin yanı sıra, Debre'de "Arnavut Osmanlı İttihat ve Meşrutiyet Kongresi"nin düzenlenmesiyle⁷⁵ 1909 yazında Arnavut milliyetçileri lehine verilen tavizlerin de sebebi bu durumdur.

Tehdit ve Güç Kullanımı

Propaganda –Arnavut milliyetçiliği içersin veya içermesin- yoluyla ikna etmenin yanı sıra, yerel ve merkezî cemiyetler tehdit, hatta güç kullanmaktan da çekinmediler. Meşrutiyet'in ilanının ardından gelen ilk günlerde, mahalli cemiyetlerin üyeleri "dik kafalı" olan veya olması muhtemel yöneticilere ve de muhaliflere karşı ölüm tehditlerinde bulundular.⁷⁶ Berat'ta sadece Meşrutiyet'e karşı olan memurlar değil, aynı zamanda Cemiyet'in telgraf almasını ve göndermesini engelleyen telgrafçılar ve daha genel olarak Cemiyet'e açık veya gizli şekilde karşı olan herkes tehdit edildi.⁷⁷ İşkodra'da, Meşrutiyet'in ilanını kutlamalarından iki gün önce subaylar en başta gelen "Meşrutiyet karşıtı" Müslümanlara ölüm tehditleri içeren mektuplar gönderilmesi emrini verdiler: karşı gösteri yapmalarına izin verilmeyecekti. Aynı gün, Cemiyet, kutlama atışı yapmak için, aynı zamanda da bir sorun çıkması durumunda müdahalede bulunmak üzere, şehrin üç farklı noktasına toplar yerleştirdi. Eylül başında, yerel Cemiyet herhangi bir muhalefete hala müsamaha etmediğini göstermek istiyordu. Bu amaçla, şehirde yaşayanlara, eğer "faydalı Cemiyet'e" karşı konuşan "cahiller" bulunursa, Cemiyet'in bunlara düşman ve vatan haini muamelesi yapacağı konusunda uyarıda bulunan bir metin dağıttı.

Asayiş ve emniyeti sürdürmek için idam cezası da kullanıldı.⁷⁸ Bu amaçla, daha önce gördüğümüz gibi, özellikle Hristiyanlara karşı Müslüman saldırılarını cezalandırmak için, başka yerlerde de olduğu gibi, Elbasan'da iki idam gerçekleşti. Ancak çoğu durumda, yerel cemiyetler bu tehditleri hayata

75 Clayer, *Aux origines*, s. 623-5. Özellikle Girit meselesi ile ilgisi, gergin uluslararası vaziyetin muhtemelen bununla ilgisi vardır. (Bu kongre, Türkçe kaynaklarda Debre Kongresi olarak geçiyor. ç.n.)

76 PA XXXVIII/444, Honda, Valona, 28 Temmuz 1908, no. 25.

77 PA XXXVIII/444, Kraus, Berat, 29 Temmuz 1908, no. 26.

78 Berat bölgesinde, çatışmalar, kabahatlıları idam cezasına çarptırma tehdidinde bulunan Cemiyet tarafından sonlandırıldı (PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, 6 Ağustos 1908, no. 30).

geçirmemeye çalıştılar. Avlonya'da Meşrutiyet'e muhalif olduğunu beyan eden bir Müslüman altı ay hapis cezasına çarptırıldı. Berat'ta sadakatini ilan etmeyen metropolit silahla tehdit edildi. Sonra, bazı kişiler onu eşek üstünde şehirde dolaştırarak alaya maruz bırakmak istediler. En sonunda ise, iki Cemiyet üyesi onu ev hapsi için kendi evine götürdü. Ancak, 1909 Nisan ayı başında Manastır'da Jön Türklere karşı hararetli vaazlar veren bir hocaya olduğu gibi⁷⁹, gizli Jön Türk cemiyetleri bazı durumlarda istenmeyen kişileri öldürmekten çekinmiyorlardı. Güç kullanmama –en azından resmî olarak– isteğine rağmen, İTC belli durumlarda askerî birlikler göndermiş ve bunun sonuçları olmuştur. 1908 Kasım ayında, üyeleri arasında bu konu üzerine bir mutabakat olmadan, Kosova vilayetinin kuzey kısmında güç kullanmıştır. Bazıları böyle bir hareketin tehlikeli olduğunu ve kontrol edilemeyecek tepkilere yol açabileceğini düşünüyordu.⁸⁰ Yine de, seçimlerden sonra, bazı Arnavut liderlerin yeni rejime gittikçe artan bir şekilde direnç gösteriyor gibi görünmesinden ve ayrıca Necip Draga – Mitroviça'lı bir Arnavut önde geleni, yerel Cemiyetin önemli üyelerinden – ile Arnavut lider İsa Bolatin arasındaki rekabetten⁸¹ dolayı, bu yerel liderlere karşı askerî birlikler gönderildi: askerlerin bölgeye ulaşması Firzovik'te Rüstem Kabaş tarafından toplanmış birkaç yüz kişinin dağıtılması için yeterli olmuştu ancak 5. Dağ Topçu Taburu Mitroviça bölgesinden kaçmayı başaran İsa Bolatin'i yakalayamadı.⁸² Bir sonraki baharda, Cavid Paşa, İpek/Pejë bölgesinde İsa Bolatin'e karşı yeni bir hareketin komutasındaydı. Fazla güç kullanmadan ve kan dökmeden devlet otoritesini yeniden tesis etmeyi başardı. Ancak, vergi toplanmasına ve askere alım için nüfus sayımına da yardım eden ordu tarafından kuleler (tahkim edilmiş evler) yıkıldı.⁸³

Karşı devrim çok daha büyük ölçekte askerî tedbirlere ve dalgalar halinde tutuklamalara sebep oldu. Avlonya'da Jön Türkler bazı Müslüman muhaliflerin direnişini güç kullanarak kırmak istediler. Bu yüzden takviye birlikler çağırıldılar, devriyeler çıkarıldı ve halk arasında korkuyu idame ettirmek için askerlerin mutlak bir dokunulmazlıkla kötü muamelede bulunmasına izin

79 PA XXXVIII/396, Posfai, Monastir, no. 16, 8 Nisan 1909.

80 Bkz. George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913* (Londra: I.B.Tauris, 2006), s. 161–3.

81 Necip Draga Cemiyet merkezini İsa Boletine karşı tedbirler almaya ikna etmek için Selanik'e gitmek zorunda kalmıştı. (Gawrych, *The Crescent*, s. 161–2).

82 PA XXXVIII/386, Zambaur, Mitrovica, no. 105, 25 Kasım 1908.

83 PA XXXVIII/387, Zambaur, Mitrovica, no. 28, 10 Nisan 1909.

verildi.⁸⁴ Kosova vilayetinin kuzeyinde, İTC daha da ileri gitti. Cavid Paşa ilk olarak Kosova Ovası'nda askerî manevralar düzenleyerek gözdağı vermeye çalıştı. Daha sonra, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin huzursuzluğu daha da arttırdığı İpek ve Yakova üzerine yürüdü.⁸⁵ Öyle görünüyor ki, Mahmud Şevket Paşa bölgedeki lüzumsuz tahriklerden kaçınmak amacıyla, dağlarda (Malsija) harekât gerçekleştirme fikrinden vazgeçmesini ve kendini şehirde asayiş sağlama, nüfus sayımı ve silah bıraktırmayla kısıtlamasını emretmişti. Buna paralel olarak, Yeni Pazar'da (Novipazar) tutuklamalar olmuş ve bunlar gözlemcileri İTC'nin eski rejimin taraftarlarını temizlemeyi derinden istediğine inanmaya sevk etmiştir.⁸⁶

Mahmud Şevket Paşa ve İTC'nin bu lüzumsuz kışkırtmalardan kaçınıp kaçınmadığı, onların teşvikiyle Kosova vilayetinin kuzeyinde ve ayrıca Manastır ve Avlonya'daki bölgelerde tutuklamaların yaygın hale gelmesinden dolayı, kesin değildir. Ancak bu tutuklamalar artık "mürtecî"lere karşı değil, "Arnavutlar"a karşı tedbirler olarak görülüyordu. Gerçekten de, Ohri'de baskının faturasını o zamanlar "Arnavut vatanperverleri" olarak adlandırılanlar ödedi. Mitroviça ve Manastır'da tedbirlerin yerel cemiyetlerin üyeleri tarafından desteklendiği söylenemez. Sahadaki Avusturya-Macaristanlı temsilcilere göre, onlar bu tedbirleri Jön Türklere karşı daha da büyük bir muhalefete neden olacak bir katalizör olarak görüyorlardı.⁸⁷

Yeminle Seferberlik

Yerel siyaset sahnesine çıkmak için, İttihat ve Terakki Cemiyeti çeşitli seferberlik eylemleri de gerçekleştirdi. Devrimden aylar önce gerçekleştirilen gizli seferberliğin⁸⁸ uzantısı olarak, yerel cemiyetler, halka ve kendi temsilcilerine yemin ettirmekten sorumluydular. Ancak, kullanılan yöntemler, siyasi ve sosyal yapılarına bağlı olarak, bölgeden bölgeye değişiyordu.

İşkodra vilayetinde, Meşrutiyet'in ilanını kutlamak için düzenlenen şenlikler nüfusun çeşitli kesimlerinin temsilcilerine -hem şehirli olanlar hem de çevredeki kırsal bölgelerden ve dağlardan gelenlere- yemin ettirmek için bir fırsattı. Kırsal bölgelerden veya dağlardan gelenler söz konusu olduğunda, merasim zaman zaman uzun müzakerelerden sonra düzenlendi ve tamamen

84 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 33, 28 Nisan 1909 ve no. 42, 17 Mayıs 1909.

85 İnsanlar yeni padişahın adını camilerde anmayı dahi reddetmişlerdi.

86 PA XXXVIII/387, Zambaur, Mitrovica, 29 Nisan 1909, telgraf no. 23, 11 Mayıs 1909 ve rapor no. 41, 16 Mayıs 1909.

87 PA XXXVIII/396, Posfai, Monastir, no. 34, 25 Mayıs 1909 ve no. 35, 7 Haziran 1909.

88 Bkz. Resneli Ahmed Niyazi, Hatırat-ı Niyazi (İstanbul, 1326) ve Hanioglu, Preparation, s. 257.

başarıya ulaşmadı.⁸⁹ Bu duruma paralel bir şekilde, İTC kan davalarını ve diğer çekişmeleri belirli bir zaman aralığı içinde sonlandırmak için yerel aktörlerin geleneksel yerel adetlere uygun bir şekilde kendi aralarında *besa*'lar (anlaşmalar) yapmasını teşvik ediyordu.⁹⁰ Meşrutiyet'e bağlılık yemini ve bu *besa*'lar birbirinden farklıydı, ancak Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesinden önce Jön Türk ajanları tarafından kullanılan Arnavut liderlerince Firzovik'te imzalanan bir metinde olduğu gibi, *besa* terimi Meşrutiyet'e bağlılık yemini anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır.

Yanya vilayetinde, İTC çok daha farklı ve bireysel bir yöntem izledi. Görice ve Yanya'daki subaylar tarafından tahkim edilen Berat'taki yerel Cemiyet Kur'an ve İncil üzerine yemin etmek zorunda olan her memura, Müslüman ve Hristiyan eşrafa, teker teker yemin ettiriyordu. Başında yörenin saygı duyulan kişilerinden ikisinin bulunduğu, önde gelen Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir alt komite halkın heyetin önüne gelmesini sağlamakla yükümlüydü. Bu heyet, Hristiyan ve Müslümanların ayrı yerlerde bulunması amacıyla görevini ayrı yerlerde yerine getiriyordu. Sonradan, iki heyet ayrıldı; biri Müslümanların çoğunlukta olduğu Tomoritza, Skrapar ve Malkasra bölgelerine, diğeri ise Hristiyanların çoğunlukta olduğu iki Muzeqije bölgesine gitti. Bütün çatışmaları çözmek için bir barışma kampanyası başlatılmışken halkın tamamının yemin ettirmek için toplandığı Loşna ve Fier'e yerleşen ikinci heyete bir Ortodoks papaz da katıldı. Bu sırada, Yanya'daki Cemiyet'in üyeleri olan bir subay ve bir sivilden oluşan heyet Avlonya'ya gitti. Kaymakam ve garnizona bağlı subaylardan başlayarak, memurlara derhal Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettirdi. Konsolos, merasim sırasında, heyetin yemin edenleri gelirlerinin yüzde ikisini vatan davasına bağışlamaya teşvik ettiğini rapor etmiştir. İki temsilci, ertesi gün, yerel Cemiyet'e sivil halka yemin ettirme görevini verdikten sonra Yanya'ya döndü. Kırkılda yaşayan halk için çevre

89 PA XXXVIII/423, Lejhanec, Skutari, 11 Ağustos 1908, no. 71; Kral, Skutari, 10 Ekim 1908, no. 95. Dıraç'ta 29 Temmuz'da düzenlenen merasim sırasında, müftü birkaç cümle ile bu bildirinin ve Meşrutiyet'in anlamını izah etti. En son da, belediye önünde bu merasim için toplanan bölge sakinleri tarafından tekrar edilen yemini okudu (PA XXXVIII/380, Halla, Durazzo, 1 Ağustos 1908, no. 27). Ayrıca, merasim alanında yapılan toplu yemine ek olarak, Eylül ayı ortasında, vilayetin Müslüman ve Hristiyan eşrafının üyelerinden oluşan bir temsilciler heyeti Merkez Cemiyeti'ni karşılamak için Selanik'e gönderildi (PA XXXVIII/423, Fillunger, Skutari, 14 Eylül 1908, no. 83; PA XVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, 14 Eylül 1908, no. 43).

90 Arnavut geleneksel yasası ve bunun Osmanlı yetkilileri tarafından nasıl kullanıldığı hakkında bkz. Marius Reinkowski, "Let bygones be bygones". "An Ottoman order to forget", Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 93 (2003), s. 191–209.

şehirlerin önde gelenleri köylere gönderildi.⁹¹ Son olarak, Yanya'da Jön Türkler tarafından uygulanan formaliteler, gece uygulanmaları dışında diğerleriyle benzerdi.⁹²

Toplu ya da bireysel olsun,⁹³ bu yeminlerin amacı Meşrutiyet'e bağlılık beyan etmektir. Ancak, yemin başka fikirler içerebiliyordu. Nitekim, Berat'ta okunan yemin ne olursa olsun Müslüman ve Hristiyanların bir arada kalmak zorunda olduklarını söylüyordu. Ayrıca, halk "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programına" da yemin ediyordu. Bu duruma ilaveten, Avusturya-Macaristan temsilcisi yeminin amacının dayanışmayı ve yerel halkın Cemiyet'e olan ortak-sorumluluğunu teminat altına almak olduğunu düşünmüştü.⁹⁴

Öncelikle bölgedeki Hristiyanları savunan ve Arnavut milliyetçiliğini aktif bir şekilde destekleyen Avusturya-Macaristan konsoloslarının gözünde, ya ah-din maddeleri hakkında bir yanlış anlaşılma olduğundan⁹⁵ ya da özellikle bazı kişilere göre, bazen dolaylı bir şekilde olsa da, tehdit altında edildiği için,⁹⁶ bu yeminin samimi olmamasından dolayı, kendi nüfuzlarını zayıflatabilecek olan söz konusu seferberlik sık sık zayıf ve yapay görülmüştü. Avlonya ve Berat'taki olayları gözlemleyen konsolos Kraus, Ağustos'ta, böyle bir yeminin onu eden kişileri gerçekten bağlayamayacağı ve İTC'nin kontrolü gevşediğinde, ulusal ve siyasi taleplerin tekrar ortaya çıkacağı sonucuna vardı.⁹⁷ Meslektaşlarıyla beraber, Hristiyanların Müslümanlarla eşitliğe inanmadıkları konusunda ısrar ediyordu.⁹⁸ Aslında, yerel Cemiyet tarafından zorlandığı için yemin

91 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, 31 Temmuz, 2 Ağustos 1908 ve 6 Ağustos 1908, no. 30 ve 10 Ağustos 1908.

92 PA XXXVIII/383, Ranzi, 27 Eylül 1908, no. 36

93 Bireysel olarak yemin etmek tahliye edilen mahkûmlar için de zorunluydu (PAXXXVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, no. 29, 17 Ağustos 1908; PA XXXVIII/444, Valona, 2 Ağustos 1908).

94 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat, 31 Temmuz, 2 Ağustos 1908 and 6 Ağustos 1908. Burada, Avusturya konsolosu tarafından verilen bilgi Rus diplomatlar tarafından verilen ile uyuşmamaktadır. Irina Senkeviç'e (Osvoboditelnoe dvizenie albanskogo naroda v 1905–1912 (Moskova: Nauka, 1959), s. 104.) ve Reinkowski'ye göre ('Let bygones', s. 196), halk, Meşrutiyet, Arnavutluk ve Arnavutçaya sadakatini bildirmiş gibi görünmektedir, ki bu durum da, eğer daha önce gördüğümüz gibi Jön Türkler Arnavut milliyetçiliğini kullanmış olsa bile, belirsizdir.

95 Kral (PA XXXVIII/423, Skutari, 10 Ekim 1908, no. 95) İşkodra'daki dağ aşiretlerinden örnekler vermiştir.

96 Berat'ta yeminin baskı altında edildiğine tanık olmak için konsolos Kraus çağırılmıştı (PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, 6 Ağustos 1908, no. 30).

97 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 34, 27 Ağustos 1908.

98 Bkz. Kral, PA XXXVIII/423, Skutari, 10 Ekim 1908, no. 95.

eden Berat'taki metropolit ve Yanya'da, kendilerini yeterince güçlü bulup yemin formaliteleri gizli olduğu ve dinî inançlarına uymadığı için yemin etmeyi reddeden “kendini Rum olarak gören Hristiyanlarda” olduğu gibi, bu yemini etmeye en az istek duyan kesim Hristiyanlardı. Müslümanlarla ilgili ise, konsolos sadece Berat'ta Arnavut milliyetçisi bir ileri gelenin zaten Arnavut kulübüne yeminle bağlı olduğu için yemin etmeyi reddettiğine dair bir söylenti rapor etti.⁹⁹

Yine de bölgelerin yapısı birbirinden tamamen farklı durumlara yol açabiliyordu. Kosova vilayetinin kuzeyinde, bölgedeki Müslümanların aksine, Hristiyanlar İTC için bir sorun teşkil etmiyordu. Cemiyet, toplu bir yeminle insanları gerçekten bir araya getiremiyordu. Bu bölgelerde, Prizren haricinde, memurlar ve gayrimüslimler için bir yemin sorunu yoktu.¹⁰⁰ Müslüman nüfus, Meşrutiyet ilan edilmeden hemen önce Jön Türk temsilcilerinin Arnavut liderlerini padişahıtan meşrutiyeti yeniden tesis etmesini istemeye ikna ettiği Firzovik'teki toplantıdaki *besaya* atıfta bulundu.¹⁰¹ Mitroviça konsolosuna göre, birkaç hafta sonra, durum kendi lehlerine olmadığı için, Mitroviça, Novi Pazar, Vıçitırın ve Priştina'daki yerel Cemiyet'ler, bölgedeki Müslümanları Meşrutiyet'in faydaları hakkında ikna etmek ve yeni bir *ittifaknâme* oluşturmalarını sağlamak için vilayetteki bütün Arnavut liderleri Sultan Murad'ın mezarında bir araya getirerek yeni bir toplantı düzenlemek niyetindelerdi.¹⁰² Gerçekte ise, özellikle de birkaç gün sonra Yakova ve İpek'in eşrafı yeni düzene karşı olduklarını ilan ettiklerinden dolayı, bunun kendilerine karşı bir harekete dönüşebileceğinden korktukları için yapmaktan vazgeçtiler.¹⁰³ Sonuçta, İTC Firzovik'teki bu antlaşmaya sadece, yanlış anlaşılmalara da olmakla birlikte, bir hocanın Arnavut liderlerine Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinin Şeriat kanunlarının uygulanması olduğunu anlatması şartıyla uydu.

99 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona/Berat 31 Temmuz 1908, 2 Ağustos 1908 ve 6 Ağustos 1908, no. 30; PA XXXVIII/383, Ranzi, 27 Eylül 1908, no. 36.

100 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, telgraf no. 23, 26 Temmuz 1908 ve rapor no. 132, 11 Ağustos 1908.

101 Firzovik'teki toplantı hakkında, bkz. Süleyman Külçe, Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet (İzmir, 1944); Hanioglu, Preparation, s. 271-3 ve Clayer, Aux origines, s. 607-8.

102 PA XXXVIII/386, Von Zambaur, Mitrovica, no. 59, 30 Temmuz 1908.

103 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, no. 137, 15 Ağustos 1908.

Karma Cemiyet ve Heyetlerin Düzenlenmesi

Elie Kedourie, Arapça konuşulan vilayetlerde de İTC'nin iktidarı bölgenin önde gelen kişilerinin marjinalleştirilmesi sayesinde ele geçirdiğini göstermiştir.¹⁰⁴ “Arnavut vilayetleri” hakkında aynı çıkarımı yapmak zordur. Manastır’da, Jön Türkler kendilerini destekleyen yeni bir müftünün seçilmesini sağladılar.¹⁰⁵ Ancak bu vaka tek bir anekdottan ibarettir. Aksine, Jön Türkler bu bölgelerde Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra kurulan yerel cemiyetlere ileri gelenleri dahil ederek halkı kendi lehlerine bir araya toplamaya çalıştılar.¹⁰⁶ İşkodra başkonsolosuna göre, bu cemiyet veya heyetlerin kurulması (Almanca *Ausschuss* terimini kullanmıştır) Cemiyet Merkezi’nin isteği üzerine gerçekleşti. Ayrıca, konsolos bunların her vilayet, sancak, kaza merkezinde kurulduğunu bildirmiştir.

Bu cemiyet ve heyetlerin resmî – ve gayriresmî – işlevleri nelerdi? Prizren’de, iddia edilen amaç Meclis açılana kadar yerel yetkilileri kontrol etmek olsa da, konsolos yerel memurların en coşkulu Jön Türkler olduğunu ve Cemiyet’in bu konu için çaba harcamasına gerek olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, Avusturya-Macaristan temsilcisi bu durumun daha çok yerel Arnavut bileşenini yeni davaya dahil etmek amaçlı bir propaganda meselesi olduğunu düşünüyordu. Müttekip raporlarda, bahsi geçen cemiyetin seçim hazırlıklarıyla ilgilendiğini ve bu hazırlığın bütçesinin cemiyetin – bir Müslüman, bir Katolik ve bir Ortodoks- üç üyesine emanet edildiğini bildirdi.¹⁰⁷ Başka bir örnekten bahsetmek gerekirse, İşkodra’da, Cemiyet piskoposun rahipleri ve dağlarda yaşayan Katolikleri Meşrutiyet’i tasvip etmeleri için etkilemesini istedi; kan davalarının tamamen biteceğini ve konunun kapanacağını ve kutlama yapılırken silah atılmasının yasaklandığını ilan etti; sürgünlerin geri dönüşü için kutlamalar ve küçük kasabalarda Meşrutiyet’in ilanı için merasimler düzenledi; son olarak da, bölgede yaşayan erkeklerin nüfus sayımı için rızasını sağlamaktan sorumluydu.¹⁰⁸

104 Kedourie, “The impact”, s. 135 ve devamı.

105 Devrim’den sonra Arnavutça yazı yazmak için Arap alfabesini kullanmayı tercih eden ve bu alandaki İttihatçı politikanın en önemli temsilcilerinden biri olan bir Arnavut milliyetçisiydi. (bkz. Clayer, *Aux origines*, dizin).

106 Bu oluşumların duruma bağlı olarak farklı isimleri vardı: örneğin Prizren’de Kanun-i Esasi heyet-i idaresi, Mitroviça’da Hürriyet Heyeti gibi.

107 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, no. 132, 11 Ağustos 1908, no. 138, 16 Ağustos 1908 ve no. 147, 4 Eylül 1908.

108 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 26 Ağustos 1908, no. 74.

Konsoloslar bu cemiyet ve heyetlere verilen spesifik görevlerden fazla bahsetmemişlerdir. Ancak, Prizren konsolosunun bunların asıl amacının eşraf vasıtasıyla halka propaganda yapmak ve halkı seferber etmek olduğu düşüncesine katılınabilir.¹⁰⁹ Üyelerinin bir kısmının farklı zümreleri temsil eden bölgenin önde gelen kişilerinden olması açısından, cemiyetlerin kuruluşlarının uyandırdığı izlenim de böyledir. Ancak, yerel nüfuzları için cemiyetlere dahil edilirken, önde gelen kişiler Jön Türklerin programı hakkında çok farklı görüşlere sahip olabiliyorlardı. Yani, bu seferberlik aracının çok kusurlu olduğu ortaya çıkmıştı ve kısa bir süre sonra yerlerini orduvevleri ve gizli cemiyetlere bırakmak üzere feshedildiler.

1908 yılı Ekim'inde, Yanya konsolosu, bölgedeki her yerde Jön Türk cemiyetlerinin, şimdiye kadar Hristiyan çiftçileri sömüren toprak sahipleri olmuş olsalar da, artık eşitlik savunucusu olan bölgenin en önemli ileri gelen kişilerinden oluştuğunu fark etti. İki ay sonra, aynı konsolos, bölge cemiyetlerinin üyelerinin çoğunun aslında "mürteci" olduğunu ve Jön Türkçülüğün çok kırılgan bir zemine yaslanmış olduğunu dahi iddia etmiştir. Ancak vilayetin başkentinde, daha önceden de gördüğümüz üzere, İTC merkez otoriteleri, *Merkez Cemiyeti* tarafından yeni atanmış olan Jön Türk subayların yerel Cemiyet'in başına geçmesi emrini verdi. Bunlar, daha sonra yerel Cemiyet'in üyeleri ile anlaşmazlık yaşadılar ve onları Hristiyanlara karşı daha az düşmanlık gütmeye ve bu bölgede henüz başlatılmamış olan Avusturya-Macaristan ürünlerine karşı boykot kampanyasını başlatmaya zorladılar¹¹⁰

Prizren'de, bölge eşrafı ile İTC'ye dahil olan memurlar ve subaylar arasından şiddetli bir çatışma çıkması Eylül ayını buldu. Bu vakada, konsolos yerel Cemiyet'in Jön Türkçü yapısının güçlenmediğini, aksine, İTC'nin gücünün bölgedeki Müslümanlardan ileri gelenlerin kişisel politikalarının yararına olacak şekilde azaldığını sezmişti.¹¹¹ İşkodra'da da aynı tarzdaki "boşanma" gerçekleşti, ancak şiddetsiz bir şekilde oldu: bütün kararlar kendilerinden çıktığı için, kurulan cemiyetteki ilk tartışmalar belli dereceye kadar subayların kontrolündeymiş gibi görünüyordu; ancak, Kasım ayından itibaren toplantılar

109 İşkodra konsolosu (bkz. Bir önceki dipnotta bahsedilen rapor) bunun otoritelere, bölgede doğru bir biçimde ve açıklıkla ifade edilmemiş olan Arnavut milliyetçiliğine karşı bir silah sağladığını da düşünüyordu.

110 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 10 Ekim 1908, no. 39 ve 29 Aralık 1908, no. 70.

111 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, telgraf no. 29, 4 Eylül 1908 ve 4 Eylül 1908, no. 147. Bu çekişme hakkında, alta bkz.

yapılmadı. Eşraf artık bu meseleye ilgi göstermiyordu, subaylar ise Müslüman eşrafın bir kısmının “mürteci görüşlerini” artık hoş göremiyorlardı.¹¹²

Dıraç, Avlonya ve Tiran Cemiyetleri’nin örnekleri, bu yerel cemiyetlerin İTC ile zayıf bağlantılara da sahip olabildiğini ya da yerel aktörler tarafından ele geçirilebileceklerini göstermektedir. Küçük bir liman şehri olan Dıraç’ta, bölgedeki bir müftü ve İşkodra’dan gelen bir subay devrim adına çalışmalar başlatan ilk kişilerdi ve İTC şubesi, bu müftünün başkanlığı altında ancak 3 Ağustos’ta kuruldu. Nasıl davranmaları gerektiğini bilmediklerinden, ilk toplantıları sırasında, Selanik’teki Cemiyet Merkezi’nden talimat istediler. İlk kararlar da garnizondaki subayların etkisiyle alındı, ancak sonbaharda Cemiyet, Avusturya-Macaristan ürünleri boykotu lehine, yerel bir figürün kontrolü altına girdi: bu kişi bir bakkaldı ve on yıllardır bu şehre sığınmış olan Müslüman Slav muhacirlerin lideriydi. Ancak aynı yılın sonunda İşkodra’daki Cemiyet toplam yedi yeni üye seçme emri vererek kontrolü tekrar kendi eline almaya çalıştı: üyelerden ikisi subay, kalan beşi ise, iki tanesi Hristiyanlardan olmak üzere, halk temsilcileri olacaktı. Buradaki düşünce bakkal Hacı Süleyman’ın yerine, kendisi de muhacir olan, ancak halk tarafından daha fazla kabul gören Avukat Hafız Ali’yi koymaktı. Gerçekte, Hacı Süleyman çalışmaya biraz daha devam etti; sonra ise boykot kampanyası bitince cemiyet bütün faaliyetlerini durdurdu.¹¹³

Avlonya’da devrimin üzerinden daha bir ay geçmeden yerel Cemiyet, biri sıhhiye subayı, biri doktor ve diğeri de belediyenin baytarı olan üç üyesi ayrıldıktan sonra dağıldı. Bu vakada, bir yanda bölge eşrafı diğer yanda da ordunun olduğu doğrudan bir karşıtlık yoktu, ancak yerel şartların baskısından dolayı sivil memurlar ve ordu arasında bir ayrışma vardı. Konsolosa göre, aslında bazı yerel aktörler rejim değişikliğini ve Cemiyet’in yeni iktidarını güç dengesini kendi lehlerine döndürmek için kullanmışlardı. Böylece, bazı memurlardan kurtulmak için Cemiyet üzerinde baskı kuruldu. Az sayıda üyesi olan Cemiyet, zaten daha önce de, örneğin bir Arnavut okulu açmak için bu işe mahsus, konuyla alakası olmayan insanları içeren bir heyet kurduğu zaman olduğu gibi, yerel çevredeki insanların desteğini elde etmeye çalışmaya mecbur kalmıştı. Aksine, Cemiyet’in bazı üyeleri birkaç gün sonra, kendi programı olan, gece ve gündüz toplantılar yapan ve dolayısıyla konsolosa

112 PA XXXVIII/424, Kral, no. 60, 16 Nisan 1909.

113 PA XXXVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, 8 Ağustos 1908; PA XXXVIII/381, Halla, 1 Ocak 1909, no. 1 ve no. 17, 2 Şubat 1909. Karşı devrim patlak verdiğinde yeni bir kurul kurulacaktı (PA XXXVIII/381, Halla, Durazzo, no. 36, 16 Nisan 1909).

göre amacı sadece kültürel olmayan bir “Arnavut Okullarını Destekleme Derneği”ne katıldılar.¹¹⁴

Başka kulüplerin – Arnavut, Yunan ve diğerleri- açıldığı yerlerde, Jön Türk kulüpleri yerel çevreyi sosyo-ekonomik çıkarlarla bağlantılı, karmaşık bağlılık oyunları vasıtasıyla yeniden şekillendiren birçok merkezden sadece biriydi. Yanya’da, birden fazla yere bağlı olmayı kabul etmeyen Yunan Kulübü, Jön Türk Cemiyeti’ne üye olmaya daha fazla ilgi duyan yaklaşık on tanesi hariç olmak üzere, Ortodoks Hristiyan eşrafin neredeyse tamamını kendine çekebilmişti. Hristiyan eşrafin bir diğer parçası olan Ulahlar, üyelerinin çoğu Müslüman ve çoğunlukla Jön Türk Cemiyeti üyesi olan Arnavut Kulübü’nü tercih ediyordu.¹¹⁵

Son olarak da sıradışı bir vaka olarak, Tiran’da iktidarı ele geçiren yardım cemiyetinin (*cemiyet-i hayriye*), görünüşe göre hiçbir subayın yardımı olmadan yerel beyler tarafından kurulmasından bahsedilmelidir. Refik Bey tarafından başkanlık edilen cemiyet, bölgenin bütün beyleri, Müslüman din adamları, memurlar ve Hristiyan halktan temsilcilerden oluşuyordu. Konsolos bu hareketi “önemli bir milli doğa”ya sahip olmasıyla tarif etmişti ve hatta Dıraç Cemiyeti, Tiran Cemiyeti’nin programını hükümet karşıtı olarak değerlendirmişti.¹¹⁶

İTC’nin kontrolünün dışında olan veya zorlukla kontrol ettiği,¹¹⁷ karma cemiyetler nihayet ortadan kayboldu ve ancak karşı devrimin tetiklediği kriz patlak verdikten sonra bazı yerlerde tekrar ortaya çıktılar. Yerlerini, bazı durumlarda Meşrutiyet’in ilanından beri zaten faaliyet gösteriyormuş gibi görünen orduevlerine ve gizli Jön Türk cemiyetlerine bıraktılar. Ayrıca, konsolosluk raporlarının bazı belirsizlikler içerdiği de belirtilmelidir. “Jön Türk cemiyeti” ifadesiyle neyi kast etdiklerini bilmek her zaman kolay değildir: (gizli veya gizli olmayan) subay cemiyetleri mi yoksa bölge eşrafından kişileri de içeren daha büyük Jön Türk cemiyet veya heyetleri mi? Yine de, yerel düzeydeki Jön Türk yapılanmasının doğası aylar geçtikçe daha gizli ve daha askerî bir hale gelmiştir. Hükümet meselelerine karıştığı için Cemiyet’e

114 PA XVIII/444, Kraus, Valona/Berat, 21 Ağustos 1908, no. 33 ve 27 Ağustos 1908, no. 34.

115 PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 27 Eylül 1908, no. 36.

116 PA XXXVIII/380, Durazzo, no. 26, 29 Temmuz 1908 ve Tirana/Durazzo, 8 Ağustos 1908.

117 Ayrıca, belirli bölgelerde uygulanan kontrol yöntemlerinden biri de kurulların içindeki önde gelen kişilerin değiştirilmesi idi (PA XXXVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, 8 Ağustos 1908).

yöneltilen suçlamalara cevap vermek adına, ordu, belli ki, kamu işlerine resmî olarak müdahil olmama yönünde emir almıştı. İşkodra'da orduye bir paravan olarak kullanılırken, subaylardan oluşan cemiyet faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirdi.¹¹⁸ Konsolosların "orduevleri"nin yürüttüğü faaliyetlerden git-gide daha fazla bahsetmeye başladığı Berat ve Avlonya'da da aynı şey oldu.¹¹⁹ Karşı devrim patlak verdiğinde, Dıraç orduevindeki subaylar yerel düzeyde düzenlenen her gösterinin merkezindeydiler.¹²⁰ Avusturya-Macaristan konsolosunun gözünde, İşkodra'da ordu yetkilileri ve subay kadrosu tarafından düzenlenen şekliyle Meşrutiyet'in yıldönümü son derece askerîydi ve orduyu yüceltmek için bir fırsattı.¹²¹

Yerel Eşraf ve Müslüman Nüfustan Destek Arayışı

Askerî ve sivil memurlar olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başlıca destekçileri, bulundukları konumlar da düşünüldüğünde, yerel iktidarı elde tutmak için gerekli olan kaynağa fazlaca sahiplerdi. Ancak, yine de yerel eşrafla rekabet içindeydiler.¹²² Duruma daha sıkı bir şekilde hâkim olabilmek için, bölge ileri gelenlerinin de dahil olduğu karma cemiyetler kurmaktan daha fazlasını yapmaları, bunlarla ittifak kurmaları gerekiyordu. Benzer şekilde, Cemiyet ile ittifak halinde olmak eşrafın bir kısmının çıkarına uygundu ve siyasi kanaatler bu durumda belirleyici değildi. Böylece, yerel cemiyetler, yerel hizipler arasındaki, içinde kendilerinin de her zaman baskın pozisyonda olamayabilecekleri mücadelede yeni bir etmeni temsil ediyorlardı.

Prizren örneğini inceleyelim. Şerif Efendi bölge eşrafı içindeki en güçlü kişiydi ve nüfuzu şehrin ötesine de ulaşıyordu. Kritik bir aktör olarak, karma cemiyetin de başkanı oldu. Eylül başında, biri Cemiyet üyesi olan bazı memurları sürgün etme cüretinde bulundu. Bu olaydan sonra, Cemiyet onun evinin etrafını sarmaya karar verdi. Ancak bu harekât başarısız oldu ve Şerif Efendi yerel yönetim binasına silahlı yandaşlarıyla saldırdı. Bina şehrin eşrafından bir başka kişi, Şerif Efendi'nin kişisel olarak düşmanı Destan Efendi'nin de yardımıyla subaylar tarafından savunuldu. Şerif Efendi bu çatışmadan galip çıktı ve hatta sene sonundaki seçimlerde vekil seçildi (daha

118 PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, no. 60, 16 Nisan 1909 ve no. 121, 6 Eylül 1909.

119 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, 8 Ekim 1909, no. 93.

120 PA XXXVIII/381, Halla, Durazzo, no. 42, 12 Mayıs 1909.

121 PA XXXVIII/424, Kral, Skutari, 24 Temmuz 1909, no. 101.

122 Bazı memurlar bölge halkındandı ancak genellikle, üyeleri memleketlerinden uzak yerlere atanan bölgenin önde gelen büyük ailelerinden değillerdi.

doğrusu atandı). Dolayısıyla Prizren'de, kendine ait silahlı gücü olan bölge ileri gelenleri arasındaki en önemli kişinin hizbiyle mücadele etmek İTC için çok zor olmuştu.¹²³

Tiran'da ise, bu duruma zıt bir şekilde, Jön Türkler eşrafın içindeki en güçlü ve aslında eski rejimin işbirlikçisi olan kişiyle bir ittifaka girdiler. İşkodra vilayetinde jandarma kumandanı olan ve devrimin başladığını öğrendiğinde kendisi adına korkup yurtdışına çıkan Esad Paşa Toptani daha sonra Ağustos ayı ortasında Meşrutiyet'e bağlılığını ilan etmek için bölgeye geri döndü. İTC'nin o bölgedeki üyeleri onu pek de desteklemiyorlardı: Dıraç'taki Cemiyet kendi özel hizmeti için kullandığı jandarmaları asli görevlerine atama kararını henüz almıştı. Esad Paşa jandarma kumandanlığı mevkiinde kalmak istiyordu ve bu amaçla İşkodra Cemiyeti üzerinde iyi bir izlenim bırakmaya çalıştı. Ancak şansı, görünüşe göre Selanik Heyet-i Merkeziyesi sayesinde, tekrar yaver gitmişti; bu Makedon şehrine vilayet eşrafından diğer kişilerle Eylül ortasında yaptığı geziden sonra, seçimlerde adaylığını ilan etti. Seçimleri açık farkla kazanarak konsolosun başta en ciddi aday olarak gördüğü, ancak İTC'ye karşı muhalefetini gizlemeyen Fadıl Paşa Toptani'yi saf dışı bıraktı. Dolayısıyla, İTC Merkez Heyeti için, kontrol dışında olan, Cemiyet'e karşı Arnavut milliyetçiliğini kullanmaya hazır bir figürün ön plana çıkmasındansa, Esad Paşa gibi bir karakterle müzakerede bulunmak daha iyiydi.¹²⁴

Devrimin ardından gelen aylarda, seçimler, eşraf ve cemiyetler arasındaki ilişkileri gözlemlemek için ayrıcalıklı bir yerdi. Öyle görünüyor ki, ilk oylama sırasında, en azından Cemiyet'in fazla destek görmediği yerlerde, Selanik'teki liderlerin ilk hedefi, özellikle de Fadıl Paşa Toptani gibi nüfuzu yerel düzeyin ötesine geçenler olmak üzere, bölgelerin eşrafından muhalif olanların seçilmesine mâni olmaktı. Yeni rejime karşı bağlılıklarını ilan ettikleri süreçte, seçilen vekillerin, İşkodra'da Şakir Bey ve Murtaza Efendi veya Tiran'da Esad Paşa'nın olduğu gibi, eski rejimin meşhur yandaşları olması veya "mürteci" olduklarının düşünülmesi önemli değildi.¹²⁵

Berat sancağındaki seçimler yerel ve imparatorluk genelindeki menfaatlerin nasıl birbirine karıştığını ve İstanbul ile Selanik Merkez Cemiyetlerini nasıl içerdiklerini göstermektedir. Avlonya'da adaylar İsmail Kemal Bey ve

123 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 29 Temmuz 1908, no. 124, 11 Ağustos 1908, no. 132, 4 Eylül 1908, no. 147 ve 28 Ekim 1908, no. 179.

124 PA XXXVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, no. 29, 17 Ağustos 1908, 7 Ekim 1908, no. 49 and 13 Ekim 1908, no. 50; PA XXXVIII/423, Kral, 1 Eylül 1908, no. 78.

125 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 7 Aralık 1908, no. 125; PA XXXVIII/380, Halla, Tirana/Durazzo, 7 Ekim, no. 49 ve 5 Kasım 1908, no. 59.

Süreyya Bey'di. Bunlardan ilki eski bir vali, bir İngiliz hayranı ve 1900 yılında İmparatorluk'tan kaçan ve Avrupa'daki Jön Türkler muhalefetine katılan bir Midhat Paşa taraftarıydı. Avlonya'da çok kısa süre yaşamıştı ancak, özellikle bunlardan bazılarına İstanbul'da makamlar bularak, Avlonya'da bir taraftar şebekesini devam ettirebilmişti. Adaylardan ikincisi ise, Abdülhamid'in eski sadrazamlarından Ferid Paşa'nın kardeşi idi ve dolaylı vergileri toplamakla sorumlu kurumun başkanıydı. Büyük mülklerinin olduğu ve İstanbul'la olan güçlü ilişkilerini kullanarak mutlak bir hüküm sürdüğü Avlonya'da 1901'e kadar yaşamıştı.

Bu olay üzerine memleketine dönen İsmail Kemal eski rejimden ve Süreyya Bey'in hakimiyetinden mağdur olanların desteğinden yararlandı. Yunan otoriteleri ile olan yakın bağları göz önüne alınınca, Ortodoks metropolit ve cemaatinin desteğine de sahipti. Bazı diğer insanlar da seçileceğini düşünüp, bu durumun aleyhlerine sonuçlarından korkarak, onu desteklediler. Cemiyet Merkezi ve özellikle subaylar *a priori* olarak onu destekliyordu. Muzaffer bir şekilde karşılandığında, kendi iktidarları adına biraz korkmuşlardı, ancak eski rejimin muhalifi olarak sahip olduğu prestijden dolayı onu desteklemeye devam ettiler. Süreyya Bey ve yandaşları ile Avusturya-Macaristan konsolosu, Yunan hayranı ve Avusturya-Macaristan karşıtı olduğu için ona karşıydı. Süreyya Bey'in çevresi ise, özellikle de eski rejimle olan ilişkileri yüzünden Avlonya, Berat, Selanik Cemiyetleri ve İstanbul Arnavut Kulübü ona karşı olduğu için daha güçsüzdü. Yine de, konsolosa göre İsmail Kemal'in popülerliği kampanyası sırasında, bir Yunan hayranı olduğunun ortaya çıkması ve Arnavut milliyetçiliği için gösterdiği desteğin az olmasından dolayı azaldı. Yunan otoriteleri ile olan ilişkisi, (Avlonya'ya gitmeden önce kısa bir süre Atina'da kalmıştı) görünüşe göre, Selanik Arnavut Kulübü'nün onu karalamasının ve Cemiyet Merkezi'nin onun seçilmesini engellemeye çalışmasının sebebiydi. Ancak bu çabalar başarısız oldu, çünkü çok geç kalmışlardı ve görüşleri İTC'den farklılaşmaya başlayan İsmail Kemal Bey Meclis'te siyasi emelleri için bir forum buldu.¹²⁶ Seçilmesini garantilemek için İsmail Bey kendi adına Berat'ın en önemli ileri geleni ve Abdülhamid rejiminin yılmaz bir destekçisi olan Aziz Paşa Vrioni ile uzlaştı ve böylece bölgedeki ikinci

126 Bu sıralarda, Avusturya-Macaristan raporları İsmail Kemal'in Ahrar Partisi üyesi olduğundan bahsetmemektedir. Daha genel olarak, Meclis açılana kadar partiden bahsedilmemiştir; dolayısıyla seçim döneminden önce adaylara partizan siyasi etikler koymak anakronik olur.

oylamada seçildi.¹²⁷ Burada, iktidar mücadeleleri ideolojik meselelere de üstün gelmişti.

Bazı bölgelerde seçimlerde İTC'ye muhalif olanları engellemektense gayrimüslimlerin nüfuzunu zayıflatmak amaçlanıyordu – İTC üyelerinin zihninde iki amaç da bazen birbiriyle ilişkiliydi. Seçimler hazırlanırken, İTC ve yetkililer gayrimüslimlere karşı muhtemelen her zaman tarafsız davranmadılar.¹²⁸ Kendi öznel pozisyonlarıyla konsoloslar, Hristiyanların kendi tavırlarından kaynaklanan sorunları da belirtirken, (kayıtsızlık, bölünmüşlük, vergiden kaçınma isteği, oy vermeme) gerçekleşen manevraları da bildiriyorlardı. İşkodra sancağında ve Yanya vilayetinin güneyinde, seçmen kütüğünün hazırlanmasında belli türdeki vergileri ödemeyen halk grupları (özellikle çiftliklerde çalışan köylüler) dahil edilmeyerek veya ayrıca ikinci derece seçmenlerin seçimi için olan seçim bölgeleri ayrılarak, seçimde manipülasyonlar yapıldı.¹²⁹ Bu politika sistematik değildi. Örneğin Makedonya'da İTC, bazı milletlerin zararına olsa da, milletler arasında denge ve uzlaşma arıyordu.¹³⁰

Sistematik olmasa da bu Müslümanlardan destek alma politikası, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in resmî olarak kaybedilmesi ve Girit ile Yunanistan'ın birleşmesinin ilanından sonra İTC üyeleri tarafından giderek daha fazla tercih edilen bir seçenek haline geldi. Bazı bölgelerdeki seçim hazırlıkları ve Arnavutçanın yazımında Arap harfleri kullanılmasına yönelik Müslümanlar arasında propaganda başlatılması bu durumun tek işareti değildi. Ayrıca, Yanya Cemiyeti'nin desteğiyle İstanbul'daki Cemiyet Merkezi'nin teşvik etmesiyle, 1909 yılı Şubat ayında Yanya vilayetinin kuzeyindeki Tepedelen'de düzenlenen gizli toplantı da vardı. O zamanki amaç bölgede yaşayan Müslümanları, muhtemelen memleketi Yunan çetelerine karşı savunmak için, bir araya

127 PA XXXVIII/44, Kraus, Valona, no. 41, 16 Eylül 1908, no. 42, 17 Eylül 1908, no. 44, 20 Eylül 1908, no. 47, 26 Eylül 1908, no. 48, 30 Eylül 1908, no. 58, 26 Ekim 1908 ve no. 76, 24 Kasım 1908. Ayrıca bkz. Skendi, *The Albanian National Awakening*, s. 360 ve Storey Sommerville (ed.), *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra: Constable and Co., 1920), s. 319.

128 Farklı mezhep grupları için daha fazla kota olmuş olsa bile (bkz. Hasan Kayalı, "Elections and the electoral process in the Ottoman Empire, 1876–1919", *IJMES*, 3/27 (1995), s. 265–86.)

129 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, 7 Aralık 1908, no. 125; PA XXXVIII/383, Ranzi, Janina, 4 Ekim 1908, no. 38, 25 Ekim 1908, no. 45, 23 Kasım 1908, no. 54, 16 Aralık 1908, no. 64, 19 Aralık 1908, no. 66 ve 23 Aralık 1908, no. 67.

130 PA XXXVIII/395, Posfai, Monastir, 5 Aralık 1908, no. 76. Ayrıca bkz. Mehmet Hacısalıhoğlu, *Die Jungturken und die Mazedonische Frage (1890–1918)* (Münih: De Oldenbourg Gruyter, 2003), s. 248 ss. Yanya vilayetinde, Arnavutlar ve Rumlar arasında da bu tür düşünceler yükselişe geçmişti.

getirmektir.¹³¹ Karşı devrimden sonra, Üsküp konsolosu Jön Türk siyasetinde “dinî fanatizm” olarak tanımladığı bu yeni eğilimi bildiriyordu: bu durumun somut örneği olarak, bölgedeki camilerde halk, üç Cemiyet üyesi önünde Şeriata, Meşrutiyet’e ve Cemiyet’e bağlılık yemini etmek zorundaydı.¹³² Temmuz 1909’da, Tiran’da, subaylar Tiran bölgesindeki Müslüman köylüleri İslam adına, beylere ve açtıkları Arnavut kulüplerine karşı topladılar¹³³

Sonuçlar

Balkanlar’da, Osmanlı topraklarının batı kesiminde çalışan Avusturya-Macaristan konsoloslarının raporları İTC’nin devrimle sonuçlanan gizli seferberlikten yola çıkarak organize bir yerel cemiyetler ağını genişletmeye ve güçlendirmeye çalıştığını kanıtlamaktadır. Bu amaç için gerçekleştirilen eylemler hakkında da kanıtlar sunarlar. Bu, yerel idareyi ve bilgiyi kontrol altına alarak ve halkın bazı kesimlerini seferber ederek yerel iktidar çekişmesine dahil olma meselesiydi. Ayrıca da Büyük Güçler’in müdahale teşebbüslerini ve Balkan devletlerinin toprak iddialarını etkisiz hale getirme meselesiydi. Çok kısa sürede rakip siyasi şebekelerin iddialarına karşı durma meselesi haline de geldi.

Ancak, öncelikle yerel cemiyetlerin ne olduklarının veya kişilerin İTC ile içinde oldukları ilişkilerin türlerinin tanımlanması çok da kolay olmadığından, süreç görüldüğünden daha karmaşıktı. İTC ile bağlantılı, sınırları ve ilişkileri oldukça muğlak olan çeşitli yerel organizasyonlar olduğunu gördük: gizli cemiyetler, gizli olmayan cemiyetler, karma heyetler ve askerî veya sivil kulüpler. Öte yandan, üye olmak için yemin etmek zorunlu muydu? Toplu veya bireysel olan yemin her zaman İTC üyeliği imasına mı sahipti? Bu kesin değildir. Ve bu farklı üyeliklerin doğasını nasıl ele alabiliriz: bunlar spontane, kişilerin kendi çıkarına bağlı veya az çok zoraki miydiler? Üyeliğe ve bağlılığa göre farklı çevreler veya gruplar görmeli miyiz? Aynı zamanda, bu çevre ve gruplar sabit değildi; insanlar gelip gidiyordu ve grup içi güç dengelerine, geçimsizliğe, hatta parçalanmalara sebep oluyorlardı.

İTC ile ilişkili sosyo-profesyonel grupları incelersek, yine bu istikrarsızlığı ve heterojenliği görebiliriz. Yerel cemiyetlerin ana merkezi subaylardan oluşuyormuş gibi görünüyordu. Bu vilayetlerde, 1909 yılı sırasında, yerel

131 PA XXXVIII/444, Kraus, no. 10, 2 Şubat 1909, telgraf no. 4, 10 Şubat 1909, rapor 11 Şubat 1909, no. 14 ve 23 Şubat 1909, no. 18.

132 PA XXXVIII/440, Adamkiewicz, Uesküb, no. 98, 30 Mayıs 1909.

133 Clayer, *Aux origins*, s. 676-7.

cemiyetlerin belli derecede “askerileşmesi” dahi olmuştu. Böyle olsa da, subay kadrosu da tamamen homojen değildi ve Yanya örneğinde gördüğümüz gibi, tasfiyelere maruz kalabiliyordu. Bu durumun temel sebebi askerî okullardan yetişmiş mektepli subaylar ile Abdülhamid'in güvendiği ve Jön Türk fikirlerine karşı daha az açık olan, rütbe alarak yükselmiş alaylı subaylar arasındaki meşhur rekabetti. Ancak, karşı devrimden kısa bir süre önce, Selanik, Serez, Yanya ve Manastır orduveleleriyle iş birliği içinde, Üsküp orduve Harbiye Nezareti'ne kabiliyetsizliklerinden dolayı alaylıların derhal ordudan atılmasını isteyen bir bildiri gönderdi. Bu girişimin arkasında siyasi bir boyutun olduğu şüphesiz olsa da Jön Türk hareketi hala mesleki bir süreçle bağlantılı gibi görünüyordu. Aynı dönemde, çok güçlü bir kimlik hissine sahip olan Debre bölgesinde, mektepli subayları kovan ve padişahın şerefine tezahürat yapmak için Jön Türklere karşı ayaklananlar alaylı subaylardı. Karşı devrimin başarısız olması İTC'nin bu subayların bazılarını ve “mürteci” olduğu düşünülen astsubayları tasfiye etmesini sağladı.¹³⁴

İTC'nin ikinci çekirdeğini memurlar oluşturuyordu. Meşrutiyet ilan edildiğinde, bölgede neredeyse her konsolos sivil yönetimin çalışanları arasında aşağı yukarı kitlesel bir üyelik oranından bahsetmiştir.¹³⁵ Ancak, bu memurların bazı meslektaşları, özellikle de üst düzey memurlar, çok geçmeden İTC tarafından düzenlenen tasfiyelerin kurbanı oldular. Kamu hizmetindeki atamalar, İTC üyeleri, bunların muhalifleri ve yerel halk arasındaki ilişkilerin müzakere edildiği bir yer olduğu için, idare ile İTC arasındaki ilişkiler, gördüğümüz üzere, oldukça karmaşıktı. Ayrıca, İTC yerel kadrolarının “askerileşmesi” ve bunun yol açtığı hareket çeşitleri (özellikle güç kullanımı) ordu ve memurlar arasında anlaşmazlıklara neden olabiliyordu.¹³⁶

Dahası, devrimden önce hiyerarşik ilişkilerden veya yerel iktidar mücadelelerinden dolayı mağduriyet yaşamış olan eğitilmiş insanlar – subaylar, memurlar, vs.- genellikle İTC'ye katılmaya veya yaklaşmaya daha çok ilgi duyanlardı. Dolayısıyla, Prizren'de genç insanlar değişimi sevinçle karşılamış

134 PA XXXVIII/424, Kral, no. 60, 16 Nisan 1909; PA XXXVIII/440, Lukes, Skopje, no. 64, 1 Nisan 1909; PA XXVIII/396, Posfai, Monastir, no. 18, 10 Nisan 1909; PA XXXVIII/387, Zambaur, no. 44, 30 Mayıs 1909; Paw XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 40, 14 Mayıs 1909.

135 Manastır, Yanya, Mitroviça, Prizren, Berat ve Alonya'daki durum böyleydi.

136 Bkz. yukarıda geçenler. Örneğin 1909 Nisan ayı sonunda, İTC'ye mensup subay ve memurlar arasında parti liderliğinin hata yaptığını söyleyen dedikodular duyulabiliyordu (PA XXXVIII/404, Prochaska, Prizren 22 Nisan 1909). Haziran'da Üsküp'te ihtilaflar olduğu rapor edildi (PA XXXVIII/440, Adamkiewicz, Uesküb, 25 Haziran 1909, no. 106).

gibi görünüyordu. Eski Mülkiye öğrencisi olan Mitroviça'lı Necip Draga ve eşraftan bazı diğer eğitimli insanlar bu hareketi baştan beri ideolojik, ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı desteklemişlerdi. Aralarında birçok Arnavutçu da vardı ve bu durum devrimin hemen ertesinde tutarsız değildi. Daha genel bir ölçekte, eşraf ve çıkar grupları rejim değişikliğinden yararlandılar ve İTC çevrelerine katıldılar. İşkodra ve Dıraç muhacirleri, yerel iktidar mücadelesinde ancak ikincil bir pozisyonda olan bu kategoriye aittiler. Çeşitli yerel eşraftan kişiler, kendi hesaplarına, cemiyetlere kendi çıkarlarına ve nispeten değişken olan uzlaşmalarına göre katıldılar.

İTC şebekesinin var olan duruma dahil olmasının karmaşıklığı, tam olarak o anki şartların belirleyici olmasından kaynaklanmaktadır. Hem yerel düzenlemeler hem de bunları etkileyen olaylar iktidar mücadelesine katılma şekillerini ve başarılarını etkiledi. İki örneği ele alalım. Kosova vilayetinin kuzeyinde, Novi Pazar, İpek, Priştina ve Prizren sınır sancaklarının kendine has durumunda, askerler, memurlar ve Necip Draga gibi bazı yerel beylerden oluşan cemiyetler silahlı grupların liderlerinin hâkim olduğu faaliyet alanına sadece kısmen girdiler. Başta, yerel iktidar mücadelesinde oynayacak bir role sahip olmayan genç insanlar belli ki bunların peşinden gitti. Ancak, bu hevesin devam edip etmediğini bilmiyoruz. Güçlü Mitroviça garnizonu dışında, cemiyetler beyler sayesinde tek tük destek bulabildiler, ancak az sayıda yandaşa sahiptiler. Ayrıca, rakip hizipler arasındaki çatışmalar sayesinde de yerel destek buldular (Prizren'de Şerif Efendi'ye karşı Destan Efendi; Yakova'da İpek'li Yaşar Paşa'ya karşı Murtaza Paşa'nın oğlu Ahmet). Firzovik *besa*'sını imzalayan yerel Müslümanlar ve yandaşlarının çoğu padişaha karşı çıkan ve Hristiyanlarla eşitliği savunarak bölgedeki önemli pozisyonlarının temellerini sarsan bu yeni gücü kabul etmekte zorlanıyordu. Ancak, İpek'li Zeynel Bey, Viçitırın'lı Zeynullah Bey ve Priştine müftüsü Hacı Mustafa Efendi gibi bazı yerel liderler Jön Türklerle uzlaşmaya vardı. Fakat, İsa Bolatin'e karşı olan güç kullanımı ve bunun kısmen başarısız olması ve sonrasında zorunlu askerliğin başlatılması için yapılan ilk girişimler İTC'nin bölgede meşruluk iddiası için yararlı olmadı. Karşı devrim hakkındaki olumlu söylentiler İTC'yi, yerel vekiller çıkarmaya çalışan en coşkulu muhaliflerini tasfiye ederek iktidarını sağlamlaştırmaya yöneltti.¹³⁷ Sonuç olarak, İTC, çok zaman geçmeden çoğunlukla muhalefetin bir parçası haline gelen Müslümanları seferber etmekte

137 PA XXXVIII/403, Prochaska, Prizren, 3 Ağustos 1908, no. 126; no. 137, 15 Ağustos 1908; PA XXXVIII/404, Prochaska, Prizren, 16 Mayıs 1909; PA XXXVIII/386, Von Zambaur, Mitrovica, no. 65, 10 Ağustos 1908, no. 105, 25 Kasım 1908, no. 107, 27

başarılı olamadı. Dahası, ordu tarafından istisnai bir muameleye alışkın olan bu bölgelerde düzeni sağlamak için başvuru güç kullanımı önce cemiyetlerin içindeki ilk ihtilafları tetikledi ve yerel liderlerin düşmanlığından daha fazla sonuçları oldu.

Büyük bir çiftlik alanının güneyinde yer alan küçük bir kasaba olan Avlon-ya'da, Cemiyet yerel muhitin idarede tasfiyeler yapılması için kurduğu baskıdan dolayı ihtilaflar yaşayan memur ve askerlerden oluşuyordu. İttihatçılar, Yanya vilayetinin geri kalanında olduğu gibi, Arnavutçuluğu kullandılar, ancak Yunan çetelerinin tehdidinden dolayı Müslümanların seferber edilmesinden yana olmak zorunda kaldılar. Ancak, iç kesimde bulunan Tepedelen'de bu amaç için düzenlenen heyet, görünüşe göre İTC ve Kamil Paşa arasındaki iktidar mücadelesiyle ilgili olduğundan, imparatorluk ile ilgili bir boyuta da sahipti. Meclis açıldıktan sonra, Müslümanlar ikisi de yerel üstü boyutları olduğu için muhalif olan iki hizbe bölündükleri için, yerel Cemiyet büyük zorluklar yaşadı. Bu hiziplerden biri eski rejimin destekçisi olan Süreyya Bey ve kardeşi Ferid Paşa'nın yandaşlarından oluşuyordu, diğerinin lideri ise liberal muhalefetin saflarına katılan ve İstanbul'daki siyasi mücadelenin merkezine yerleşmek için karşı devrimi kullanmış olan İsmail Kemal Bey'di. 31 Mart (13 Nisan 1909) olayları sırasında, daha önce de gördüğümüz gibi bölgedeki Müslümanlar telgraf idaresini ele geçirdi ve iki subay saldırıya uğradı. Baharda, özellikle de Ferid Paşa Dahiliye Nazırı olarak atandığı için, İsmail Kemal Bey'in yandaşları üzerinde baskı kuruldu. Ancak, olay yerinde bulunan her askerî yetkili kriz sırasında ve sonrasında aynı tavra sahip değildi¹³⁸

Bu iki örnek bir yandan zor kullanma ve uzlaşma arasındaki karmaşık dengeyi, öte yandan da imparatorluğun geneli ile yerel dinamikler arasındaki etkileşimi göstermektedir. 1908-1909 yılındaki önemli olayların sonucu olarak meydana gelen dönüşümleri anlamaya da yardımcı olmaktadır. 1908 sonbaharındaki toprak kayıpları gayrimüslimlerle eşitlik ve kardeşlik fikrinin terk edilmesinin bir sebebiydi ve yerel dengelerin müsaade ettiği zamanlarda, yerel cemiyetler üzerinden Müslümanların (Müslüman Arnavutlar da dahil) güçlü bir şekilde seferber edilmesini sağladı. Jön Türklerin Avusturya-Macaristan ve Balkan devletlerine karşı olan propagandasını güçlendirdi. Böylece, Avusturya ürünlerinin boykot edilmesinin ötesinde, İTC mensupları

Kasım 1908; PA XXXVIII/387, Zambaur, Mitrovica, no. 5, 24 Ocak 1909, no. 28, 10 Nisan 1909, no. 31, 17 Nisan 1909, no. 33, 23 Nisan 1909, no. 39, 13 Mayıs 1909, no. 42, 23 Mayıs 1909, no. 44, 30 Mayıs 1909.

138 PA XXXVIII/444, Kraus, Valona, no. 22, 4 Mart 1909, no. 29, 9 Nisan 1909, no. 32, 22 Nisan 1909, no. 47, 26 Mayıs ve no. 59, 25 Haziran 1909.

Avusturya-Macaristan'ın Arnavutlara yönelik politikasını kuşkulu göstermeye çalıştılar.¹³⁹ Meclis'in açılması, ki yeni bir siyasi alan yaratmıştı ve 1909 bahrındaki karşı devrim, İTC'nin siyasi rakiplerini daha fazla baskı altına alması ve kendisiyle rekabet içindeki diğer iktidar şebekelerini (Arnavut milliyetçileri, Liberaller, Demokratlar, vs.) zayıflatmasını amaçlayan yeni tedbirlerin ortaya çıkmasını sağladı. Ancak, söylemsel olarak bakarsak, iktidar mücadelesi, "mürtecilere" karşı "hürriyet" mücadelesi adı altında gerçekleşiyordu ama gerçekte kademeli olarak eski rejimin diğer muhaliflerine yönelik hale gelmiş, hatta zaman zaman yerel cemiyetlerin içine kadar ulaşmıştır.

---

139 PA XXXVIII/423, Kral, Skutari, no. 146, 15 Aralık 1908. İTC sahneye çıktığında, Düvel-i Muazzama'nın (özellikle Avusturya-Macaristan ve İtalya) ve bölgedeki Balkan devletlerinin nüfuz mücadelesinde yeni güç dengeleri ortaya çıktı. Bu dengeleri burada incelemedim.

Kaynakça

Arşiv Dökümleri

Haus-, Hof- uns Staatsarchiv (HHStA, Viyana), PA = Politisches Archiv.

İkincil Kaynaklar

- Akşin, Sina, *Şeriatçı bir Ayaklanma. 31 Mart Olayı* (Ankara: İmge Kitabevi, 1994).
- Bartl, P., *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968).
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra: Hurst and Co., 1998).
- Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais* (Paris: Karthala, 2007).
- Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913* (Londra: I.B.Tauris, 2006).
- Georgeon, François, “La justice en plus: les Jeunes Turcs et la Révolution française”, F. Georgeon, *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d’une nation* içinde (İstanbul: Isis, 1995).
- Emiroğlu, Kudret, *Anadolu’da Devrim Günleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999).
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918)* (Münih: De Oldenbourg Gruyter, 2003).
- Hanioğlu, Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995).
- Kayalı, Hasan, “Elections and the electoral process in the Ottoman Empire, 1876–1919”, IJMES, 3/27 (1995), s. 265–86.
- Kedourie, Elie, “The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-Speaking Provinces of the Ottoman Empire”; Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and the Other Studies* içinde (Londra: Cass, 1974).
- Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet* (İzmir, 1944).

- Lory, B. ve A. Popovic, “Au carrefour des Balkans, Bitola, 1816–1918”, P. Dumont and F. Georgeon (ed), *Villes ottomanes à la fin de l'Empire* (Paris: L'Harmattan, 1992).
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin siyasi fikirleri. 1895–1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).
- Reinkowski, Marius, “‘Let bygones be bygones’: An Ottoman order to forget”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 93 (2003), s. 191–209.
- Resneli Niyazi (Ahmed), *Hatırat-i Niyazi* (İstanbul, 1326).
- Senkevič, Irina, *Osvoboditelnoe dvizenie albanskogo naroda v 1905–1912* (Moskova: Nauka, 1959).
- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening* (Princeton: Princeton University Press, 1967).
- Sommerville, Story (ed.), *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra: Constable and Co., 1920).
- Sönmez, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007).

1908 DEVRİMİ SONRASINDA TOPLUMSAL HUZURSUZLUK: İZMİR'DE AYDIN DEMİRYOLU GREVİ VE SONUÇLARI¹

BÖLÜM 6

Vangelis Kechriotis

Yıllar boyunca Abdülhamid yönetimi tarafından bastırılan halk arasındaki hoşnutsuzluğun artık serbest kalması toplumsal huzursuzluğa zemin hazırladı. Bütün İmparatorluk'ta, sendikalarla organize olmamış olsalar bile, şehir merkezlerindeki birçok işçi grubu daha iyi çalışma koşulları ve ücretler talep ederek protesto fırsatını kullandılar. Bu bakımdan, 1908'de yapılan grevler, daha önceden de öne sürüldüğü üzere, açık bir ideolojik yönelime sahip olmasa da², ve nihai olarak otoriteler tarafından bastırılmış olsalar da, katılanlar için, aynı dönemde başka yerlerde zaten ortaya çıkmış olan kitlesel katılımın yeni siyasi kültürünü desteklemeye katkı sağlayacak değerli bir tecrübe olmuşlardı. Eski meşruluk kaynakları yıkılmıştı ve yenileri kurulana kadar, kamusal alan çeşitli iddialara açık kalmıştı. Bu bölümde, demiryolu işçileri başta olmak üzere, çeşitli işçi grupları tarafından verilmiş, İmparatorluğun başka önemli kentsel merkezlerinin yanı sıra, İzmir'de grevlere yol açmış olan tepkiler tartışılacak.

Herkes Greve Gidiyor

İzmir'deki Fransız konsolosunun tarif ettiği üzere:

gürültülü gösterilerle, muazzam bayrak dalgalandırmaları ile başladıktan sonra, birçok konuşmacıyı dinledikten ve zalimleri kınamak ve

1 Düzeltilmemiş son nüsha.

2 Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839–1923", Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (ed.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839–1950*, (London: I.B.Tauris, 1995) içinde, s. 19–34.

mazlumları haklı iddialarının zaferlerine ulaştırmak için birden öne atılıp sesini yükseltmeye hazır olduğunu ilan eden, nadiren ortaya çıkan her haklarını koruyan kişiye çılginca tezahüratlarda bulunduktan sonra, grevciler kendilerine katılmayan işçilerin çalışmasını zorla engelleme niyetlerini belli bir safhada gösterdiler.^{3*}

Ancak, makul olsalar da olmasalar da daha önemli olan belirli talepler değil, talep kavramının kendisidir. İktidara herhangi bir erişimi olmayan bir kitle olan, çoğu, topluluklarının yönetiminde söz sahibi olmayan gayrimüslimlerden oluşan işçiler, bireyler olarak böyle bir şansları olmadığından, kolektif eylem vasıtasıyla artık seslerini duyurabileceklerini fark ettiler. Bu süreçte yeni düşmanlar ve yeni müttefikler ortaya çıktı. Ancak hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için, çok ümit verici yeni bir rejim olarak düşündükleri yönetimin otoriter davranışlarının bıraktığı acıya rağmen, asıl kazanım o zamandan itibaren toplumsal faaliyetlere ve siyasi stratejilere sızacak olan bu kolektivite hissiydi.

Zaten, limandaki nakliyeciler için çalışan liman işçileri ve hamalların 7 Ağustos'ta daha yüksek ücretler isteyip iş bırakarak grev yaptıklarını biliyoruz. Limanın hinterlandındaki yıllık hasat gemilere yüklenip ihraç edilmek üzere limanda toplanacağı için, bu grevlerin başladığı dönem şehirdeki ticaret hayatı için en yoğun sezondur. Grevlerden dolayı ortaya çıkan "ihtilaf", yetkilileri rıhtımda devriyeler gezdirmeye ve hatta "tehdidi engellemek ve cezalandırmak" için gerekli her adımı atma kararı almaya itti. Ciddi ekonomik çıkarları olan İngiltere'nin konsolosu olan Burnham, "anormal durum" olarak tarif ettiği bu durumdan endişe duymak için birçok sebebe sahipti, yerel İTC liderlerinin yardımını istedi. Tramvay ve vapur işçileri ile garsonlarının grevlerinin de ufukta görünmesinden dolayı onların da şehrin "yarı-askeri yönetim altında" olduğunu düşündüklerini öğrenmekten memnuniyet duydu.⁴

Ağustos'un ortasında, liman işçileri ve hamalların grevinin çözülmesi bir rahatlamaya yol açtı ve yeni rejimin uyandırdığı sosyal adalet umudunu hala canlı tuttu. İTC ve nakliyeciler arasındaki müzakerelerin "bu insanların şikâyet etmek için birçok yönden geçerli nedeni olduğu"nu ortaya çıkardığı dahi iddia edilmektedir. İsteklerin abartılı olduğu düşünülse de sonunda bir anlaşmaya varıldı. Britanya konsolosu da, İzmir'e yerleşmiş meşhur Britanyalı bir ailenin

3 A.M.A.E. (Nantes), No. 166, Situation à Smyrne, Paul Blanc (Smyrne) to Constans (Constantinople), 24 Ağustos 1908.

4 PRO 195/2299 Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople), No. 86, 11 Ağustos 1908

üyeyi olan C. Whittall'un firmasının "işçilerine karşı cömert davranışlarıyla ve İzmir'deki diğer firmalara iyi bir örnek teşkil etmesiyle" anlaşmazlığı çözüme kavuşturma konusunda öncü rol oynamasından dolayı duyduğu memnuniyeti gizlememiştir.⁵ Ancak, Oriental Carpets Syndicate şirketi fabrikasında çalışan dokumacıların ve halı boyama işçilerinin grevi çözümlenmesi çok daha güç bir sorun olarak ortaya çıktı. Durumdan dolayı yılgınlık içinde olduğu belli olan Britanya konsolosu, fabrikanın "İzmir'in en berbat semtlerinden biri" olan Mortakia'da⁶ bulunduğunu ve bu yüzden silahlı muhafızlar talep ettiğini bildirmiştir. Ne yazık ki, ayaklanmaların önüne geçilemedi ve bir asker öldürüldü, bu yüzden de muhafızlar "şirket mülkünde kısıtlı kalmak" zorunda kaldılar. Bir uzlaşmaya varılması da mümkün görünmediği için Şirket, "adalardan işçi getirmek" niyetindeydi.⁷ Konsolosun açıklamasında göz ardı ettiği şey ise, bu çatışmanın etnik karakteridir. İki anlaşmazlık arasındaki belirgin fark, liman işçileri çoğunlukla Müslümanken, ki bu durum daha sonra boykotların artmasında önemli bir rol oynayacaktı, Mortakia'daki işçilerin ve oradaki nüfusun çoğunluğunun Ortodoks Rumlardan oluşmasıydı. Bu durum, birçok Rum'un makinist ve istasyon şefi olarak çalıştığı, İzmir-Aydın demiryolundaki grevle zirvesine ulaşacak olan, bir yanda Osmanlı otoriteleri ve Britanya'nın çıkarlarının, diğer yanda ise Rum işçi sınıfının bulunduğu bir dizi çatışmanın ilk örneğidir. İnşaatı üstlenen ve demiryolunu yöneten şirket Britanyalı olduğundan, yerel konsolosluk yetkilileri, özellikle de konsolos yardımcısı Heathcoat-Smith, şirketin genel müdürü Barnfield ile yakın bir iş birliği içinde, anlaşmazlığa aktif olarak müdahil olmuş ve olayları özenle raporlaştırmıştır.

Demiryolu Grevinin Başlangıcı

Barnfield 28 Ağustos'ta İngiltere'den İzmir'e döndüğünde gerginlik zaten başlamıştı. İşçiler, Rumca bastıkları ilanda, daha iyi çalışma koşulları ve daha yüksek ücretler talep ediyordu. Ayrıca, Fransız bir şirketin sahibi olduğu İzmir-Kasaba demiryolundaki grevin başarısı da onları cesaretlendirmişti.

5 Huzursuzluğun bu aşamasında; İTC halkın talepleri ile ilgilenirken cömertlik göstermektedir. İstanbul ve Selanik'teki ücretler ve hayat pahalılığını kıyasladıktan sonra, İzmir'de ödenen ücretlerin daha yüksek olduğu bilgisine sahibiz. Yine de, bazı tavizler verilmişti. Her sınıftan işçinin ücretinde yüzde 20'lik bir artış yapıldı, gece saatlerinde çalışma için iki kat ücret ve azaltılmış çalışma saatleri uygulaması başlatıldı ve hamalların ücretlerini, bunların bir kısmını kendileri alan ustabaşlarından değil, doğrudan Nakliye Firması'ndan almaları için bir anlaşmaya varıldı. PRO 195/2299 Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople), No. 89, 18 Ağustos 1908

6 Mortakia, günümüzde Ege Mahallesi olan mevkiye denk düşmektedir. (ç.n.)

7 PRO No. 89, 18 Ağustos 1908, a.g.e.

Oradaki grevciler önemli tavizler kazanmayı başarmıştı. Konsolos yardımcısının, “genel olarak bahsedilirse, grevin elebaşlarının ve önde gelen işçilerin ya İtalyan ya da Rum tebaadan olduğu”⁸ konusunda hiçbir şüphesi yoktu. Barnfield’in verdiği cevap ise, “en önemli öncüler” olduğu düşünülen sekiz personeli kovmak oldu. Barnfield’in kendisi yaygın hoşnutsuzluğun sebeplerinden biriydi. Grevin sona ermesinden sonra, göreceğimiz üzere, işçilerin organize edilmesinde merkezî bir rol oynayan sosyalist *O Ergatis* (İşçi) gazetesi Aydın Demiryolu Şirketi’ndeki koşulların anlatıldığı bir makale dizisi yayımladı. Her departmandaki işçiler bir amirin otoritesine bağlıydılar. Bir önceki müdür olan Porser zamanında, amirler İzmirli, Rum veya Levantenlerdi. Barnfield geldiğinde onların yerine İngilizleri yerleştirdi. Sonuç olarak, işçiler günde 25 kuruş karşılığında 11 saat çalışırken, iddia ettiklerine göre, bölgenin yerlisi oldukları için onlardan nefret eden amirler tarafından eziyete uğruyorlardı.⁹ Amirlerin işçilere karşı kullandıkları hafiyeleri vardı. İşçilerin amirler tarafından herhangi bir sebep olmadan işten çıkarılmaları da birçok kez yaşanmıştı. Bu işçiler Barnfield’a ulaşmaya çalışıyordu ancak bütün mektuplarına hafiyeler tarafından el konuldu ve müdüre asla ulaşamadılar. Bu makalelerin birinde, ücretlerde ayrımcılık yapıldığı da öne sürüldü. Öyle ki, örneğin bir Rum teknik ressam, Ortodoks Rum olduğu için ayda 4 lira alıyordu.¹⁰ Bu tavır hoşnutsuzluğu körükledi ve 31 Ağustos’ta grev ilan edildi. Başlatılan müzakerelere sadece şirket ve işçiler değil, yerel İTC liderliği de dahildi. Yeni atmosferin bir belirtisi olarak, hükümet yetkilileri neredeyse yok gibiydiler ve “pasif politikalar” a sahip olmakla suçlandılar. Bu sırada, grevlerin çözümlendirilmesi için görevlendirilen yerel İTC üyesi Muammer Bey yardımcı olmak üzere genel müdürü ziyaret etti. Bu dönemde İzmir’de birkaç ay geçiren ve bu meseleye kişisel olarak ilgi gösteren ünlü İTC lideri Dr. Nâzım ilk olarak Barnfield’ı çok katı olmakla suçlamıştı. Ancak daha sonra, konsolos yardımcısına göre, grev yapanların “uzlaşmaz bir tavır” gösterdiğine ikna oldu ve İzmir-Kasaba demiryolundan makinistler getirme sözünü verdi, ancak bu söz hiçbir zaman tutulmadı. Ayrıca, Barnfield gerginliği yatıştırmak için işten atılanları geri almayı teklif ettiğinde, İTC yerel teşkilatı şirketin böyle

8 PRO 195/2299 Heathcoat-Smith (Smyrna) to Lowther (Constantinople), No. 97, 14 Eylül 1908.

9 O Ergatis, No. 19, 6 Aralık 1908, ‘Τα ὄργια του σιδηροδρόμου Αἰδινίου’ [Aydın demiryolunda sefahat].

10 O Ergatis, No. 20, 13 Aralık 1908, ‘Τα ὄργια του σιδηροδρόμου Αἰδινίου’ [Aydın demiryolunda sefahat]. Durum böyle olsa da olmasa da, grev sırasında şirketle olan çekişmenin çok geçmeden etnik bir özellik kazanması şaşırtıcı değildir.

bir yükümlülüğü olmadığı cevabını verdi. Konsolos yardımcısının iddiasına göre, aksine, hizmet verilmesini engelleyen kişileri tutuklamayı teklif ettiler. Ancak, çok geçmeden bu sözün de en azından şiddet tamamen tırmanana kadar tutulmayacağı belli oldu. İTC liderliği, gerçekte büyük ölçekli bir şiddet kullanımı konusunda isteksizken, konsolosluk yetkililerine kendi kararlılığı hakkında güvence vererek kendi işlerini yürütmüş gibi görünüyor.¹¹

Nihayet, 1 Eylül'de şirket ve işçiler arasında bir anlaşmaya varıldı. Ancak, ertesi gün işçiler bu anlaşmaya uymayacaklarını açıkladılar.¹² Bu kez, ünlü avukat ve *La Réforme* ve *Imerissia* gazetelerinin yayıncısı Nikolaos Tsourouktsoglou müzakerelerin ikinci turunu yürütecek temsilci olarak ortaya çıktı. Böylece, 2 Eylül'de ikinci bir anlaşmaya varıldı. İşçiler bu anlaşmayı da reddettiler ve ancak İTC temsilcileri tarafından tehdit edildiklerinde işe dönmeyi kabul ettiler. Bu durum Heathcoat-Smith'in şu yorumları yapmasına yol açmıştır: "izlenim, eğer en baştan büyük bir güç gönderilse ve gerekli olduğu takdirde kullanılsa, bu kişilerin çok daha önce uzlaşmaya varacağı yönündeydi".¹³ Ancak, konsolos yardımcısı, yerel basının ve özellikle de yeni sosyalist *O Ergatis* gazetesinin greve müdahil olmasıyla tartışmanın yeni bir aşamaya ulaştığını çok geçmeden fark edecekti.

Grevin Yeni Raundu

7 Eylül'de, Barnfield'a Vilayet'te Siyasi İşler Müdür Vekili ve aynı zamanda *O Ergatis*'in yayıncılarından biri olan Mecdet Bey tarafından işçilerin üçüncü kez greve gideceği bilgisi verildi.¹⁴ Grev yapanların moralleri yüksekti ve "işçi-

11 PRO, No. 97, 14 Eylül 1908, a.g.e.

12 Konsolos yardımcısına göre, sadece dört tane motor çalışıyordu ve ürünlerin nakliyesi mümkün değildi. Ayrıca, grevciler "bıçak çekmeye ve tehditkâr davranmaya" başlamışlardı, a.g.e.

13 PRO, No. 97, 14 Eylül 1908, a.g.e. Anlaşma sonunda günlük çalışma saatleri hakkındaki anlaşmazlıktan dolayı çöktü. Şirket 10 saatte, işçiler ise günlük 8.5 saatte ısrar ediyordu. İlginç bir şekilde, İTC bu kez şirketi bu talebi kabul etmeye ikna etmek için müdahil oldu ancak Barnfield müzakere etmeye istekli değildi.

14 Mehmet Mecdet Bey yerel İTC'nin önde gelen figürlerinden biriydi ve geçmişte faaliyetleri yüzünden hapse atılmıştı. Şöhreti Paris'e ulaşmış olmalı ki, *L'Humanité*'deki bir makalede Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en adanmış sosyalistlerden biri olarak tarif edilmişti, bkz. Paul Dumont, "Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire Ottoman au début du XXe siècle", Paul Dumont, *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul: Isis, 1997) içinde, s. 21-39. Moroni tarafından İzmir'deki sosyalist gazete hakkındaki kitabında belirtildiği gibi, *O Ergatis* zamanla Jön Türklerin politikalarından dolayı hayal kırıklığına uğramış gibi görünse de, Mehmet Mecdet Bey'in sonuna kadar ga-

lerin hepsi küstahlık ve kendi keyiflerine göre çalışma eğilimi gösteriyorlardı” Söz konusu olan mesele artık günlük çalışma saatleri değildi. Artık karşı çıkılan şey şirketin hiyerarşisiydi. Birkaç gün sonra, grevciler şirketten günde 8,5 saat çalışma veya bütün şeflerinin işten atılmasını istedikleri bir ultimatom verdiler. Taleplerin ve cüretkarlığın artması daha kökten müzakereleri gerektiriyordu ve böylece Londra’daki Yönetim Kurulu Müdürü ve Sekreteri işleri yoluna koymak için İzmir’e seyahat etmeye karar verdi. Barnfield’in günde 8,5 saatlik çalışma saatleri için olan ön onayına rağmen ve bu sırada Punta merkez garında (günümüzde Alsancak Garı) şiddet olayları devam ediyordu.

12 Eylül’de, Tsourouktsoglu “işçiler adına yeni talepleri içeren uzun bir liste” ile ortaya çıktı. Barnfield çaresizlik içinde kalmıştı. Bir yandan, İTC söz verdiği yardımı sağlamazken, öte yandan hükümet, söylenene göre emrinde sadece 200 asker bulunduğundan, “sert tedbirler” alamıyordu. Dolayısıyla genel müdür Britanya konsolosu Burnham’a başvurdu ve müzakerelerin tekrar başarısız olması durumunda demiryolunu yönetme sorumluluğunu almasını istedi.¹⁵ Barnfield “bir savaş gemisinin bulunmasının, Hükümet’in, Şirket’i layıkıyla savunmanın zaruri aciliyetini fark etmesini sağlamanın tek yolu olduğunu” savunuyordu.¹⁶

Britanyalılar bu fikri değerlendirdiler, ancak bunu yapan sadece onlar değildi. Fransız konsolosu Blanc liman işçileri ve hamalların yaptıkları grevlerin, ona önlemler alması isteğiyle başvuran tüccar ve nakliyatçılar arasında

---

zetenin sahibi olduğu görülmektedir. Anastasia-Ileana Moroni, O Ergatis, 1908–1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire (İstanbul: Libra, 2010). Ancak kendisi de bazı politikarlardan dolayı hayal kırıklığına uğramış olabilir. Greve müdahil olmasından sonra, Britanya konsolos yardımcısı tarafından ‘kuduz bir sosyalist’ olarak tarif edilmiştir. Britanyalı diplomat bir devlet yetkilisinin sosyalist bir gazete yayımlayabilmesine hayret etmiş ve şunları eklemiştir: “Son sayısında, işçileri şirkete karşı kazandıkları zaferden dolayı tebrik etti ve grev sırasında çalışmaya gönüllü olanları hainler olarak yaftaladı. Dürüst bir adam gibi görünüyor ancak o bir hayalperest – ve fazlasıyla tehlikeli bir hayalperest”. PRO, No. 97, 14 Eylül 1908, ibid

15 Gene müdür Britanya konsolosuna zaten şu notla başvurmuştu: “... İki kez anlaşmaya vardıktan sonra, birkaç gürültücü karakter tarafından kışkırtılan işçiler tekrar greve gitmek üzereler. Sorun yetkililer bazı yararlı adımlar atsa çözülecek ancak bunu yapmayı reddediyorlar. Şirket tarafından verilen tavizler yetersiz bir şekilde cömert ve onlara 20000 pound civarında bir miktara mal olacak. Grevin bir an önce bitmesi zorunludur, çünkü her türden ürün, özellikle de incir taşradan nakliye edilmeyi bekliyor.” PRO 195/2299, No. 162, Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople), 6 Eylül 1908.

16 PRO, No. 97, 14 Eylül 1908, a.g.e.

yol açtığı korkuyu tarif etmiştir. Blanc herhangi bir şey yapmak konusunda isteksizdi ve şu yorumları yapmıştı:

çkarları tehdit edilen tüm kapitalistlere durumun gerçekliğini kabul ettirmek ve eğer mütevazı taleplerini arz etmeye çalışan işçilere siyasi bozguncularmış gibi muamele edilmesini ve işçilerin kurtuluşu için olan her çabanın acımasızca bastırılmasını görmeye alışkınlarsa, günümüzde ülkedeki siyasi durumda aniden gerçekleştirilen değişime uyum sağlamaları gerektiğini tereddütsüz bir şekilde beyan etmek hassas bir meseleydi. Bu vakada, işçiler Kanun-i Esasi'lerinin onlara tanıdığı özgürlük haklarını kullanmaktan başka bir şey yapmamışlardı.

Bu yaklaşım, hizmetlerinde yeterli sayıda Osmanlı askerî bulunmamasına hayıflanılan Britanya konsolosluğu yetkililerinininkinden önemli ölçüde farklıydı. Meşrutiyetçi harekete karşı Britanyalı meslektaşından daha olumlu olmasa da Fransız konsoloslu, işçilerin sömürülmesinden kazanç sağlayanların yararlandıkları imtiyazların ortadan kalktığını anlamaları gerektiğini açıkça belirttiğinde, bu siyasi değişime yol açan toplumsal koşulları çok daha iyi anlamış gibi görünmektedir. Tüccarlar ve Alman konsoloslu tarafından çalışmak isteyenlerin korunması gerektiği öne sürüldüğünde, cevaben Dr. Nâzım ile görüşmesi sırasında ona sömürgelerde hüküm süren terörü anlattığını ve savaş gemilerinin müdahalesini isteme niyetinden bahsettiğini, Dr. Nâzım'ın ise ne kadar sert olursa olsun, İzmir'de kanun ve nizamı sağlamak için gerekli her tedbiri alacağını beyan ettiğini söylemiştir. Dahası, Dr. Nâzım, konsolosların İTC'den sadece çalışma hakkını korumasını istediğini fark edince rahatlamış gibi görünmektedir. Böylece, İTC'in her işçinin grev yapma hakkını tanıdığını ancak, çalışma hakkının ihlal edilmesini acımasız bir şekilde cezalandıracağını beyan etmiştir. Ancak, Fransız diplomatların kendi ülkelerine atfettikleri sembolik önemi ortaya çıkaran nokta, Blanc'ın, onu Kapitülasyonlara göre Fransız vatandaşlarının sahip olduğu hakları korumamakla suçlayanlara verdiği cevapla ilgilidir:

Kral I. François ile Sultan Süleyman'ın ilk anlaşmayı imzalarken 20. yüzyılda Türkiye'de yaşayan yabancı tüccarları işçilerin grevleri yüzünden karşılaşabilecekleri tehlikelere karşı güvence altına almayı amaçladıklarını düşünmek absürt olurdu ve ben Fransız Cumhuriyeti'nin bir temsilcisinin bir Türk Paşasına eğer Fransız tüccarların huzurunu bozan bütün grevcileri derhal vurmazsa, "RÉPUBLIQUE",

“JUSTICE”, “LIBERTÉ”¹⁷ isimlerini taşıyan gemilerin toplarını zavallı İzmir şehrine çevireceğini sesini yükselterek iftiharla söylediğini hayal dahi edemiyorum.¹⁸

Aynı akşam, Britanya konsolosu ve yardımcısının da mevcut olduğu bir toplantıda üçüncü ve son bir anlaşmaya varıldı.¹⁹ Ancak, konsolos yardımcısı hem hükümetin hem de İTC’nin anlaşmayı uygulamak için güç kullanmaya istekli olmamasından dolayı, bunun nihai anlaşma olup olmayacağı konusunda gerçekten şüphe duyuyordu. Özellikle de “kan dökülmesini engelleme ve meşruti bir şekilde hareket etme konusundaki neredeyse ihtiraslı arzuları, niyetleri bakımından takdire şayan olsa da çözmeleri istenen sorunların pratik yönüne karşı onları körleştirmiş olan”²⁰ İTC üyelerini suçluyordu. Yine de 13 Eylül’de, konsolos grevin çözüme kavuştuğunu düşünerek İzmir’den ayrıldı.²¹ Son safhada yönetimi artık konsolos yardımcısı devralıyordu.

Gerginliğin Zirveye Çıkması

Aydın Demiryolu’ndaki üçüncü grev 13 Eylül’de başladı. O *Ergatis* gazetesinin yayıncıları artık faal olarak katılıyorlardı. Aynı gün, gazete grevin ana nedeninin Barnfield’ın tavrı yüzünden işçilerin yaşadığı yılgınlık olduğunun iddia edildiği bir özel sayı çıkardı. Müdürün kendisinin ihlal ettiği bir anlaşma imzaladığı iddia edildi. Şirketin iki üst düzey yetkilisi, Müfettiş Smith ve Sekreter Tomas Cook da Londra’dan gelmişti. Ancak, Barnfield, “gerçekleri öğrenmemeleri için” onların işçilerle toplantı yapmasını bir şekilde engelledi. O Cumartesi sabahında, şirketin tavrı yüzünden inançlarını yitirmiş olan işçiler şirketin mülklerini işgal ettiler ve bütün tren istasyonlarında grev ilan ettiler. Üç kişi bu safhada çok önemli bir rol oynadı. Yeni kurulan

17 Cumhuriyet, Adalet, Özgürlük (ç.n.)

18 A.M.A.E, No. 166, Situation à Smyrne, 24 Ağustos 1908, a.g.e.

19 Şirket tarafından verilen tavizler 500 kuruşa kadar olan ücretlerde yüzde 15, bu miktarın üstünde olanlar için de yüzde 10’luk artıştı. O zamana kadar tüm yıl boyunca günde 10,5 saat olan çalışma saatleri yerine, günlük çalışma saatlerinin günde 9,5 saat olacağı kışın 3 ay haricinde, günde 10 saatlik çalışma süresi devam edecekti. Ayrıca, daimi çalışanların hiçbiri, gündelikçi işçilerin aylık olarak istihdam edilmesi onları gereksiz hale getirirse bile, beş yıl çalıştıktan sonra işten çıkarılmayacaklardı. Nihayetinde, emeklilik fonu ve kazalara karşı sigorta Yönetim Kurulu’nun değerlendirmesine bırakılacaktı.

20 PRO, 195/2299, No. 97, 14 Eylül 1908, a.g.e.

21 PRO, 195/2299, No. 165, Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople), 13 Eylül 1908.

sendikanın başkanı olarak tarif edilen²² Avukat Tsourouktsoglou, O Ergatis'in başkan yardımcısı ve yayıncısı Mehmet Mecdet ve gazetenin müdürü Dimitrios Kotzamanis. O Ergatis Punta İstasyonu'nda trene binip yerlerine geri dönmek için bekleyenler arasındaki yığılılığı anlatmıştır. Ancak, "Smith ve Cook, İngilizlerin olması gerektiği gibi, becerikli ve akıllı kişiler olduğu ve bir uzlaşmaya varmaya çalışacakları"²³ için, grevin uzun sürmeyeceği yönünde bir inanç vardı. İki gün sonra, durum daha da kötüleşti.

Böylece, Ticaret Odası, şirketle birlikte, hükümete demiryolundaki ulaşımın kesintiye uğratılması durumunda müdahale etme ve bu durumdan etkilenen tebaasından her bir kişinin zararlarını talep etme hakkı veren 44. maddeden yararlanarak hükümete başvurdu.²⁴ O Ergatis'in sonuç itibarıyla bir kapitalistler grubu olan Ticaret Odası'na saldırmaması da ilginçtir. Tam aksine, şehirde denge ve düzeni korumaya çalıştığı için onu neredeyse övmektedir. Bu durum, taleplerini desteklemek için ittifaklar kurmaya hazırlarken, işçilerin liderlerinin tavırlarının bir sınıf bilinci tarafından şekillendirilmediğini kanıtlamaktadır.²⁵

Benzer şekilde, grevciler hükümetle de müzakere etmiş ve İzmir'e seyahat etmiş olan incir üreticilerini ve ulemayı taşıması için bir trenin ayrılmasına izin vermeyi kabul etmişlerdi. Ancak, Barnfield, herkesi öfkeliendiren bir tavırla bu düzenlemeyi kabul etmedi. Grev komitesi, bu sırada İzmir'e ulaşan²⁶ İTC lideri Enver Bey'i durumdan haberdar etti ve Sadrazam'a da telgraf gönderdi.

22 O Ergatis'in ilk sayısında, Tsourouktsoglou İzmir'in bütün işçilerini, işçiler birliğine bağlılıklarını ilan etmek için 29 Ağustos'ta Aya Fotini Kilisesi'ndeki toplantıya katılmaya çağıran bir davetiyeyi imzalamıştır. Anlaşmayı imzalayan ve haklarında bilgimizin olmadığı diğer kişiler G.N. Vergis, I. Tsitsoglou ve Sevos Zervos'tu. Rum gazeteci ve aktivist sadece işçiler arasında değil aynı zamanda meslektaşları arasında çok sevilen bir kişiydi. Gazeteler arasındaki savaşın günlük hayatın bir parçası olduğu bir şehirde, ona karşı herhangi bir saldırının izine rastlamadık. Sadece Rum çıkarlarını değil aynı zamanda Osmanlıcılığı da destekleyen Amalthia gazetesinin greve hiç değinmediğinden bahsetmek de yerinde olacaktır.

23 O Ergatis, 'Νέα Απεργία των υπαλλήλων του σιδηροδρόμου Αϊδινίου' (Aydın demiryolunda işçilerin yeni grevi) No. 7, 18 September 1908.

24 A.g.e.

25 A.g.e.

26 Kumandan Selahatin Bey, Binbaşı Enver Bey ve diğer önemli kişilerden oluşan heyet İzmir'de beklenirken, İTC'nin yerel şubesi halktan karşılama törenlerine hazırlanmasını istedi, Hizmet, 6 Teşrinievvel 1908, Çağlan Engin'de alıntılanmış, "İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve İzmir Örgütlenmesi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1994, 86. Heyet nihayet ulaştığında, coşkuyla karşılandı. İzmirililer şükranlarını sunmak için Niyazi Bey ve Enver Bey'e iki adet oldukça pahalı kılıcı hediye olarak sunmaya ve iki tane vapur satın alıp bunlara Devrim'in iki kahramanının adını

Barnfield'ın reddine rağmen, işçiler ve yerel yetkililer biri Denizli, diğeri ise Ödemiş'e giden iki trenin gidişine izin vermeye karar verdiler.²⁷ Sadrazam'a gönderilen iki telgraf şirket sekreteri olan Tomas Cook'un duyurusu ile yan yana yayımlandı. Tomas Cook, duyurusunda genel grevden ötürü işçiler ve şirket arasındaki mukavelenin iptal edildiğini ve bu yüzden şirketin önceden orada çalışmakta olan kişileri dahi istihdam etmeye hazır olduğunu açıklıyordu. Ancak, öğrendiğimize göre, şirket geçmişte işten çıkardıklarından 20'den fazla kişiyi işe alamadı. Şirketin duyurusu ile taban tabana zıt bir şekilde, grevcilerin Sadrazam'a gönderdiği telgraf bir yandan sonuç itibarıyla Britanyalı olan şirketi kötülemeyi amaçlarken, öte yandan da zaten bahsettiğim bu özel siyasi kültürün ilginç unsurlarını göstermektedir:

Haşmetmeablarınız menfaatlerimizi muhafaza etmeyi taahhüt ettiği için, tüm kalbimizle sizin necip iradenize riayet etmek ve çalışmaya başlamak istedik. Fakat, Şirket bugün bize işlerin durduğunu ve hiçbirimizi işçisi olarak kabul etmediğini bildirdi. Eğer ki hükümet Şirket'i destekliyorsa, biz de başka yerde iş aramaya mecbur kalacağız. Şirket kendi terbiyesizliğinin tamamen sorumlusudur, çünkü hükümetin adaleti tesis etmek için affetme yetkisini tanımamaktadır.²⁸

Grevin, yeni kitlesel katılım kültürü içinde tarif edilen radikal karakterine rağmen, işçiler ile devlet yönetimi arasındaki sadakat bağlarının, sosyal ilişkilerdeki paternalist örüntülerden dolayı kolayca kopamayacağı da açıkça görülmektedir. Dahası, öne sürüldüğü üzere,²⁹ bu sadakat sadece toplumsal/siyasi değil aynı zamanda ulusal nedenlere de bağlıdır. Şirket ise, kendi adına, bağımsız davranmakta ve bahsi geçen bu bağların herhangi birini paylaşmadığını göstermek için elinden geleni yapmaktadır.³⁰

Birkaç gün sonra, İzmir dışındaki Agios Yannis bölgesindeki bir okuldaki toplantıda, işçiler Kotzamanis'i bir konuşma yapması için çağırdılar. Burada, O Ergatis'in yayın yönetmeni ilk taleplerinden geri adım atmamaları

---

vermeye karar verdiler. Masraflar için bir para toplama kampanyası başlatıldı. Ziya Somar, *Bir Şehrin ve bir Adamın Tarihi: Tevfik Nevzad* (İzmir: Ahenk Matbaası, 1948), s. 148.

27 A.g.e.

28 A.g.e.

29 Moroni O Ergatis'teki makalelerin Osmanlı vatanseverliğini desteklediğini ikna edici bir biçimde göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsederken "Vatan", "millet", "ülkemiz", "vatanımız" kelimelerinin zikredildiğine sürekli rastladık: Moroni, O Ergatis 1908-1909.

30 O Ergatis, "Aydın demiryolunda işçilerin yeni grevi".

konusunda onları cesaretlendirdi. Daha sonra, şirketin yöneticileri ile olan müzakereler sırasında, Kotzamanis işçileri, eğer greve gitmek istiyorlarsa, demiryolunu tahliye etmeye teşvik ederek bir kez daha duruma müdahil oldu. İşçiler, onun tavsiyesine uyarak dağıldılar. Ertesi gün, Aya Katerina Kilisesi'nde toplandılar ve daha sonra taleplerini sunmak için Kramer Otel'i'nde Enver Bey'i ziyaret ettiler.³¹ İşçilerin kendi temsilcilerine karşı çıktıkları ve daha agresif hale geldikleri açıktı. Ancak, bu sırada yüzlerce insan Punta tren istasyonunda bekliyordu ve Mecdet Bey ile Kotzamanis, bu kez onları bir trenin hareket etmesine izin vermeye ikna etmek için işçilerle yapılan müzakerelere katılmışlardı.³²

Grevciler nihayet ikna olmuşlardı ancak şirketin bir treni kalkış için hazırlamak istediği duyulunca tekrar karar değiştirdiler. Kotzamanis üç konsolosa ve Britanya konsolos yardımcısına işçilerin "trenin geçmesine izin vermektense ölmeyi yeğlediklerini" aceleyle bildirdi. Daha sonra işçilere, ya şereflerini kaybetmiş bir şekilde işe dönmeleri ya da hakları için mücadele edip trenin ayrılmasına izin vermemeleri gerektiğini öne süren bir konuşma yaptı. İşçiler konuşmaya coşkuyla tepki gösterdiler ve rayların üzerine oturdular. Nihayet, *O Ergatis*'in yayın yönetmeni, işçi temsilcileri ile birlikte son gelişmeler hakkında bilgi vermek için Enver Bey'e gitti. Tren istasyonuna döndüklerinde Polis Müdürü treni grevcilerin kullanmasına izin verileceği konusunda onlara güvence verdi. Bu sırada, işçiler eşlerini ve çocuklarını da getirdiği için, büyük bir kalabalık istasyonda toplandı. Gelen iyi haberler, zafer olduğunu düşündükleri durum ve de "işçilerin koruyucusu" *O Ergatis* sebebiyle heyecanlandılar.³³ Ancak, anlaşmaya rağmen, telgrafçılardan telgraf istasyonunu teslim etmeleri istendiğinde, hafife olarak tarif edilen bir Rum, Charilaos Balabanis ve bir Britanyalı, Mr. Woren işçileri içeri almadı. Mr. Woren'ın işçilerin davasını desteklediğinin söylenmesi de ilginçtir. Kendini, orada doğup büyüdüğü ve bu yüzden diğer İngilizlerden farklı olduğu için

31 *O Ergatis*, 'Η Απεργία των υπαλλήλων του σιδηροδρόμου Αιδινίου' [Aydın demiryolunda işçilerin grevi] No. 8, Pazar 2 Eylül, 1908

32 Bu sırada, Konak'ta bir yanda Kotzamanis ve işçi temsilcilerinin, diğer yanda vali, belediye reisi ve polis müdürünün olduğu uzun müzakereler gerçekleşiyordu. İşçiler, Barnfield'in sabah kendilerine izin verebileceği umuduyla geceyi tren raylarının yanında geçirdiler. Sabahleyin, bir grup devci Türk bayrağıyla çıkageldi ve Barnfield'da karşı Türkçe ve Yunanca sloganlar atmaya başladı, çünkü geldikleri yerlere geri dönememelerinin sebebinin o olduğunu anlamışlardı. Ayrıca bulunduğu yere saldırma tehdidinde de bulundular ancak grevciler onları yatıştırdı, *O Ergatis*, "Aydın demiryolunda işçilerin grevi".

33 A.g.e.

bir İzmirli olarak tarif ediyordu. Sonunda, grevcilerin kendilerini sürekli tehdit eden ve artık ücretsiz seyahat edecek olan öfkeli yolcularla dolu treni kullanmasına izin verildi. Bu noktada, telgrafi kullananların, grevcilerin liderlerinin, makinistlerin ve Aydın'daki istasyon şeflerinin tamamının Rum olduğundan bahsetmek yerinde olur. Gazete, şirketin personeli arasındaki dayanışma atmosferinin altını çizmektedir. Tren durduğu her istasyonda coşku ve tezahüratla karşılandı. Ayrıca, şirkete olan inancını yitirmiş istasyon şefleri ve diğer personel grev yapanlara destek olmak için para vermeyi teklif etti. Bu dayanışma pekâlâ toplumsal nedenlerle ilgili olabilir. Ancak, personelin büyük çoğunluğu Rum olduğundan, etnik faktör de göz ardı edilmemelidir. Yine de Rumca konuşan kesimin kamuoyunun olaylar hakkında *O Ergatis* gazetesi üzerinden bilgilendirilmiş olması, İzmir halkının olaylar hakkındaki algısı açısından bu kayıtları çok önemli hale getirmektedir.

Nihayet tren Aydın üzerinden Denizli'ye olan yolculuğunu bitirdi. Dönüş yolunda, başlarında Britanya konsolos yardımcısının bulunduğu askerlerle dolu bir trenin kendilerine doğru geldiğini gördüler. Britanyalı diplomat saldırgandı ve telgraf direğine tırmanan birine saldırmaya dahi çalıştı. Sonra, Kotzamanis kendilerine eşlik eden Osmanlı subaylarından birine şu sözlerle seslendi: "Biz Britanya yönetimi altında mı yaşıyoruz yoksa Osmanlı mı? Bu tavır nedir? Ya Britanya konsolos yardımcısı gidecek ya da itaat etmeyeceğiz. Biz hepimiz kurallara uyarız ama ordunun başında İngiliz konsolosu olduğu zaman hiçbir yere gitmeyiz."³⁴ Bu kez Osmanlı yetkililerine olan sadakate, anti-emperyalist bir tını, bir de bunun yanında sadece küstahça davranmakla kalmayan, aynı zamanda olay sırasında grevcilere karşı tabancalarını çektikleri için "ahmak" olarak tarif edilen Tomas Cook'un oğlu ve diğer birkaç gence karşı olan garez de eşlik ediyordu. Kotzamanis de "bilindiği üzere, Levantenler ve palikarya'nın (genç cesur Rumlar) bu serseriler gibi davranmak istemediği"³⁵ çıkarımına vardı.

20 Eylül'de Aydın demiryolu işçilerinin davetinin ardından, Aya Fotini Kilisesi'nin avlusunda çeşitli işçi gruplarının temsil edildiği bir toplantı düzenlendi.³⁶ Tsourouktsoglou toplanan kalabalığa bir konuşma yaparak grevdeki gelişmeler hakkında bilgi verdi. Ardından, toplantıya katılanlar

34 A.g.e.

35 A.g.e.

36 Artık esnafları tanımlamak için kullanılan bir terim olan meslek birliklerinin kurulları toplantıda yer aldı. Bunlar arasında, ayakkabıcılar, terziler, mermer ustaları, berberler, Rum tezgahhtarlar birliği, Kasaba demiryolunun personeli, Posis, İsigonis, Rankin ve Dimadaki fabrikaların işçileri vardı.

“Osmanlı hükümeti ve hürriyet kahramanı Enver Bey’den işçilerin baskı altına alınmış hakları için koruma” isteyen bir duyuru yayımlamaya karar verdiler. Tsourouktsoglou ve Kotzamanis ayrıca kalabalığa seslenerek “artık hürriyetlerini kazanacak ve muktedirlerin baskısından kurtulacak olan İzmir’in bütün işçilerini bir araya getirmiş olan” o günün önemini anlattılar. Sonunda, coşkulu kalabalık Konak’a yürüdü, ancak kararlarını bildirmek için Enver Bey’i Kramer Otel’inde bulamadılar. Aynı zamanda, Aydın demiryolu grevinin muzaffer bir sona ulaştığı, gazeteye göre, “böyle ciddi bir karaktere sahip ilk grev” olduğu için çok önemli bir neticeye vardığı söylendi.³⁷

Grevin Sona Ermesi

Aslında, bu grevin sonu değildi. Müzakereler, Barnfield’in en önemli kıskırtıcılar oldukları düşünülen 40 işçinin işten atılması konusundaki ısrarı üzerine tekrar başarısız oldu. Konsolosun iddia ettiğine göre, şirket benzer grevleri önlemenin tek yolunun “sert davranmak ve disiplin konusunu diğer bütün hususlardan öne koymak” olduğunu fark etmişti. Şirketin yönetim zümresi, vali ile olan müzakerelerinde, grevin “tek kaynağı terörizm olduğundan”, yalnızca devlet sert davranırsa ve kıskırtıcılar arasında şedit olanları cezalandırırsa sona ereceğini ifade etti. 28 Eylül ve 6 Ekim arasındaki dönem tamamı şirket tarafından Enver Bey’in de dahil olmasıyla hazırlanan ancak hepsi işçiler tarafından reddedilen “arabuluculuk tekliflerinin meşakkatli bir tekrarı” olarak tarif edilmiştir. O hafta meydana gelen ve bir İtalyan’ın öldürüldüğü ve ikisinin yaralandığı iki olay şirketin sert tavrını gösteriyordu. Konsolos “bu kararlı davranışın manevi etkisinin çok faydalı olduğu”na hükmetmişti ve hem valinin bu acil durumla başa çıkmaktaki yetersizliğinden hem de şehirde hüküm süren “otoriteye başkaldırıdan” hayıflanıyordu. Şirket grev yapanları yorgun düşürmenin tek çözüm olduğunu düşünüyordu. Grev İzmir hariç her yerde sona erdirilmişti. Enver Bey bile, grevcilerin “makul olmadığı” düşündüğü için desteğini geri çekti. Sadrazam Kâmil Paşa’nın torunu Fuad Bey, Siyasi İşler Müdürü yetkisiyle, grevcilerle müzakerelere başladı. 6 Ekim’de, grevciler yeni bir grev başlatmaya çalıştılar ancak yorulmuşlardı

37 O Ergatis, No. 9 *Λύσις της Απεργίας-Η νίκη των απεργών* [Grevin sonu – Grevcilerin Zaferi], 25 Eylül 1908. PRO 195/2299, No. 106, 7 Ekim 1908, Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople).

ve nihayet şirketin şartlarını kabul ettiler. Ücretler ve çalışma saatleri son anlaşmada tarif edildiği şekilde kalacaktı.³⁸

Grevin talihsiz sonucuna rağmen, işçiler arasında neden olduğu daha genel inisiyatif meyvesini verdi. Yapılması gereken şey bir “İşçi Sendikası”nın (Πανεργατική Ένωση) kurulmasıydı. Bu faaliyet çok zaman geçmeden İzmir’in seçkin tüccar zümresini alarma geçirdi. Aydın Vilayeti Valisi’ne hitaben yazılmış, ticari şirketlerin yöneticileri ve tüccarlar tarafından imzalanmış bir mektupta, “huzur ve nizamı, memleketin terakki ve refahını tehdit eden” grevler ve ayaklanmalar olduğu bir dönemde, acil durumla başa çıkmak için kararlılık ve kabiliyet sahibi bir kişiye ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu. Böylece, daha önce bir süre İzmir’de görev yapmış ve yerel halkın takdirini kazanmış olan, İTC üyesi Üsküplü Vasfi Bey’in atanmasını istediler. Öyle görünüyor ki, Vasfi Bey bu teşebbüsten zaten haberdardı, keza o da “emri altındaki memurların artık rüşvetçi, tahsilsiz veya yetersiz olmaması amacıyla, kendi yardımcı kadrosunu oluşturma için tam yetki”ye sahip olması gerektiği konusunda ısrar ediyordu.³⁹

O *Ergatis*’te yayımlanan bir makalede, Ayakkabıcılar Birliği Genel Sekreteri, Aya Fotini toplantısında oylanarak seçilen çözüme atıfta bulunuyor ve sendika fikrinin bütün işçilerin kalbinde mevcut olduğunu iddia ediyordu. Ancak, onları cesaretlendirip organize edecek bir lidere ihtiyaç vardı ve bu da Kotzamanis’in şahsında bulunabilirdi.⁴⁰ Birkaç gün sonra, Kotzamanis’in kendisi tarafından yazılmış, işçilerin “saygı görmek ve düzgün insanlar arasına dahil olmak için” birleşmesi gerektiğini savunduğu benzer bir makaleye rastlıyoruz.⁴¹ Kapitalist sınıfa ve de kapitalistlerle ittifak yapan ve halkı körleştiren Kilise’ye, profesörlere ve hükümetlere saldırdıktan sonra, eğer işçiler birleşirse, “hem kendimizi kölelikten kurtaracağız hem de vatanımıza faydalı olacağız. Ve vatanımız bizi, şimdi olduğu gibi üvey ana olarak değil, bir ana olarak sevecek.” diyerek yazısını sonlandırmıştı.⁴² O *Ergatis* ve grevcilerin faaliyetlerinin tarif edildiği, görünüşte ikisi de halkın çıkarlarının farkında olan ve onları muhafaza eden Osmanlı yetkililerine ve şehrin ticari seçkinlerine

38 PRO 195/2299, No. 106, 7 Ekim 1908, Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople).

39 25 Eylül 1908. PRO 195/2299, No. 106, 7 October 1908, Burnham (Smyrna) to Lowther (Constantinople).

40 O *Ergatis*, (Πανεργατική Ένωση) (Birleşelim), No. 9, 25 Eylül 1908.

41 A.g.e. No. 11, 5 Ekim 1908, ‘θ’ αρχίσουνε να μας λογαριάζουνε και μας και θα μας βάνουνε στη τάξη των ανθρώπων’

42 A.g.e. ‘και το εαυτό μας θα απαλλάξουμε απ’ τη σκλαβιά και στην Πατρίδα θα φανούμε χρήσιμοι. Και η Πατρίδα θα μας αγαπήση τότε

meydan okudukları olayları zaten anlatmıştık. Ancak, burada, şiddetli bir çatışma ve müzakere döneminden sonra, hükümet, kapitalistler ve hatta Kilise köleliğinin failleri olarak kınanırken, vatanın tek kurtuluş umudunu temsil ettiği söylenmiştir. Bu -Jön Türklerin ideolojisi tarafından yüceltildiği gibi - bütün tebaasını koruyan, onların da karşılığında eşit görevlere sahip olacağı, “Osmanlı vatani” ideali ile de bağdaşmaktadır. Şüphesiz ki, üst düzey İTC yetkililerinin Aydın demiryolu grevi sırasında müzakerelere dahil olması İTC'nin Osmanlılık konusundaki söyleminin güvenilirliğini arttırmış ve gayrimüslim olsalar da işçiler için esin kaynağı olmuştur. Moroni kendileri işçi olmayan O *Ergatis* editörlerinin Rum Ortodoks burjuvazisinden radikal bir şekilde farklı olmadıklarını ve sosyalist bir toplumsal ilişkiler yapısından korporatist bir yapıyı savunduklarını öne sürer:

Bir yandan, işçilerin taleplerini karşılamaya daha istekli görünmektedirler; öte yandan, onlar da işçiler ve burjuvazi (veya devlet) arasındaki bir kırılmadan kaçınmak isterken, işçilerin toplumla birleşmesini farklı şekilde tahayyül ediyorlar: toplumun farklı kesimleri arasındaki teklif ettikleri ittifak artık sadece geleneksel değerlere ve yapılara bağlı değil; bu ittifakın amaçları da yeni.⁴³

Bu yaklaşım hem iyi tanımlanmış bir ideolojisi olan bir Rum Ortodoks burjuvazisi, hem de kendisine göre ilgili projelerin ne kadar saptığını ölçebileceğimiz açık bir sosyalist ideoloji olduğunu varsaymaktadır. Bu yüzden, daha sonra olmuş biçimlenimleri, farklı özelliklere sahip bir tarihî döneme geriye yönelik olarak uygulama tehlikesini de içeriyor. Öte yandan, korporatist ve hatta popülist yeni amaçları ve ittifakları konusundaki, söylemin de desteklediği argüman kesinlikle geçerlidir. Yine de, sendikacı söylemin, Rum Ortodoks cemiyeti içinde yansımaları olan ve bir kaç ay önce düşünülmesi bile olanaksız olan, sert bir toplumsal eleştiriye ilham kaynağı olduğu da bir gerçektir.⁴⁴

Ancak, sendika kurma teşebbüsleri coşkulu bir destek bulamamış gibi görünmektedir. Bunun nedeni, hayal kırıklığına yol açmış olması muhtemel

43 Moroni, O *Ergatis* 1908-1909, s. 49.

44 O *Ergatis*, ‘Δια τον πανεργατικόν Σύνλογον’ (Meslek birlikleri hakkında), No. 14, 26 Ekim 1908. *Amalthia*’da, O *Ergatis*’te tartışılan faaliyetlerin hiçbirinin bulunmadığını, aksine, Halk Merkezi’nin faaliyetlerinin detayları ile anlatıldığını göz önüne alırsak, yazarın, loncaları yeniden düzenleyip böylece onları kontrolü altına almak isteyen, topluluk yönetiminde güçlü bir figür olan Sokratis Solomonidis’i ima ettiği çıkarımına varabiliriz.

olan, bütün grevlerin sonunda bastırılmış olması olabilir. O *Ergatis*'taki makalede, ayakkabıcılar birliğinin temsilcisi Rumların tembellik ve bölücülük özelliklerine sahip oldukları için katılmaya zahmet etmediklerinden şikâyet ediyordu. Aya Ekaterina Kız Okulu'nda düzenlenen, sendikanın tartışılacağı toplantıya çok az sayıda kişi katıldı. Daha sonra, makalenin yazarı lonca liderlerinin benimsediği uygulamayı eleştirdi. Bu suçlama Halk Merkezi (Λαϊκόν Κέντρον) ile alakalıydı. Bu merkez bir yıl önce okuma-yazması olmayan halka, bir tür açık üniversite gibi, dersler ve kurslar vermek amacıyla kurulmuştu. Yazar lonca liderlerini, “halkı aydınlatmak” için yayımlayacakları bir gazete projelerinde destekledikleri sürece kendilerini korumayı teklif eden muktedir figürlerle işbirliği yapmakla suçluyordu. Bu protesto destekleyici bulmuş gibi görünmektedir, çünkü üzerinden çok zaman geçmeden O *Ergatis*'te, 13 farklı loncanın temsilcileri tarafından imzalanmış, işçilerin eğitimi ve sosyal faaliyetleri için “merkez” olacak bir kulübün açılması için bir dilekçeye rastlıyoruz:

Basit bir işçi merkezi, kulübümüz, okulumuz ve okuma odamız olacak olan bir salon. Merkezimizde, her loncadan bütün işçiler toplanacak, bizi maddi ve manevi olarak yoldan çıkaran diğer yerlerden ve faaliyetlerden kaçınacaklar. Orada, meyhaneye gitmek yerine, içeceklerimizi içerken makul sohbetler etmeye alışacağız {...} orada birleşeceğiz, dost olacağız, dayanışmanın ve birbirimize yardım etmenin büyük önemini fark edeceğiz {...} ancak, en önemlisi, bu merkezde, toplumsal meseleler hakkında düzenli derslerle aydınlanacağız {...} bu kurslarla neden ıstırap çektiğimizi ve durumumuzu nasıl değiştirebileceğimizi öğreneceğiz.⁴⁵

Burada, Müslüman nüfus için benzer kursların şehirdeki İTC kulüpleri tarafından düzenlendiğini hatırlamamızda fayda var. İzmir'deki *İttihad* gazetesinde, burada verilen derslerin tam metinleri ile sık sık karşılaşıyoruz. Bu faaliyetin amacı tam olarak halkın “aydınlanması”ydı. Bu vakada ilginç olansa, bu “aydınlanma”nın radikal toplumsal çıkarımları varmış gibi görünmesidir. Başka bir deyişle, bir yandan işçileri toplumsal yozlaşmadan (meyhaneler, fuhuş, vb.) korumayı amaçlarken, öte yandan ise topluluk yetkilileri tarafından başlatılan, halkın alt tabakalarını eğitmeyi amaçlayan benzer bir faaliyeti dengelemek, aynı zamanda da sosyal normlara sadakati aşılacak ve böylece onları toplumsal kurumlara dahil etmeyi amaçlıyordu.

45 O *Ergatis*, Για τους εργάτες (İşçiler için), No. 21, 20 Aralık 1908.

Böyle bir eleştirinin İzmir'deki Rum topluluğu üzerinde muhtemel etkiler mermer işçilerinin grevi ile ilgili gerginlik sırasında daha belirgin hale geldi. O *Ergatis*'teki bir makalede, yazar, mermer atölyelerinin sahiplerinin çalışanları işe dönmeye ikna etmek için diğer bütün hileleri yaptıktan sonra, aralarındaki bazı Rum vatandaşların Osmanlı yetkililerine, kendileri de Rum vatandaşlar olan işçi sendikası yönetiminin ve başkanının işçilerin işyerlerine geri dönmelerine izin vermediklerini bildirdiğini iddia etmiştir. Hatta, itaat etmezlerse onları öldürmekle tehdit etmişlerdi. Ancak, yönetimde bu suçlamalardan açıkça hariç tutulan, Osmanlı tebaasından olan iki kişi mevcuttu. Bu teşebbüste herhangi bir sonuca ulaşmadıktan sonra, gerçekten de sendika yönetimi tarafından tehdit edildiklerini itiraf etmeleri için işçilere daha yüksek ücretlerle rüşvet vermeye başladılar. Ve makale şöyle devam etmektedir:

Bunu, kendilerinin muhakeme etmesi ve karar vermesi için halka bırakıyoruz. Polise bir mecid [mecidiye??] ayırarak işlerini ayarladıkları ve insanları mahvettikleri zaman geçmişte kaldı. Artık Meşrutiyet'teyiz, uyanıklar ve sizin krallığınız sona erdi.⁴⁶

Geçmişte Osmanlı Rumlarının, Yunan tebaanın kamusal işlerine müdahil olmaları için Osmanlı yetkililerine başvurduğu ve hain olarak tarif edildikleri vakalar mevcuttur. Bu vakada, benzer bir olaya karışanların hepsi Rum tebaadandır. Ancak, ulusal ihanet suçlaması artık geçmiş ile alakalı bir siyasi uygulamalar dizisinin kınanmasına dönüşmüştür. Osmanlı yönetiminin yeni döneminin bu tür bir tavrı sona erdirmesi bekleniyordu.

İronik bir biçimde, 31 Mart 1909'daki⁴⁷ karşı devrimden sonra ilan edilen sıkıyönetimle ortadan kalkan O *Ergatis* olmuştur. Yayın yönetmeni Dimitris Kotzamanis ise ortadan kalkmadı. İlginç ve o zamanlar sosyalist çevrelerdeki yaygın olan kafa karışıklığını pekala gösteren bir şekilde, Yunan Dışişleri Bakanlığı tarafından koordine edilen gizli bir kuruluş olan, pan-Helenik bir örgütle işbirliği yapmış gibi görünmektedir.⁴⁸ Jön Türk politikalarına başta gösterdiği samimi destek düşünüldüğünde, bu değişim şaşırtıcıdır ve sadece yeni rejime karşı yaşadığı hayal kırıklığı üzerinden açıklanamaz. Bakanlığa yazdığı bir mektupta şu satırları okuyabiliyoruz:

46 O *Ergatis*, Μια άτιμη και προδοτική πράξη, 'Şerefsiz ve haince bir hareket', No. 12, 13 Ekim 1908.

47 Yazar, burada 31 Mart 1909 tarihini kullanmıştır. Oysa Rumi takvime göre 31 Mart 1325'te gerçekleşen isyanın tarihi Miladi takvime göre 13 Nisan 1909'dur. (e.n.)

48 Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, ΑΥΕ (Dışişleri Bakanlığı Arşivi), Πανελλήνιος οργάνωσις [Panhellenic Organisation], 28 Mayıs 1909.

Mücadelemiz devam ediyor. Hiçbir tehlikeden ve hatta ölümden kaçınmadan yapılacak hiçbir şeyin (peşini bırakmıyoruz). Ancak, maalesef insanlara, tek sembolü veya fikri vatan olacak insanlara ihtiyacımız var ve bunlardan çok az sayıda mevcuttur. Burada, yüksek kürsüde İsa'dan ve Tanrı'dan değil Şehir'den (Konstantinopolis) ve Makedonya'dan bahseden bir vaiz var. Bu kişi birkaç gün önce Konak'ta katledildi. Kim tarafından? Rumlar tarafından! Konsolosluk tarafından iyi tanınırlar. Bu yüzden, ilk olarak bunları ortadan kaldırmak gerekir. Bizi unutmayaacağınızdan eminim. Ve madem hainlerden bahsediyoruz, birkaç gün önce Hristovasilis buraya geldi. Gerçek vatanseverlerle ilişkileri pek iyi görünmüyor, çünkü her gün vaizi öldüren o bahsettiğimiz hainlerin arasında ve her zaman subaylarla birlikte onlara yemek ve benzeri şeyler ısmarlıyor. Gerçekten bir görevde mi yoksa mevcut koşullardan menfaat mi sağlıyor {...} burada düşmanlarımız çok kışkırtıcılar. Ancak, biz son ana kadar işaret bekleyeceğiz ve sabrımız ancak vatan hayatımızı feda etmemizi gerekli görürse tükenecek.

Bu mektuba yanıt olarak, Kotzamanis, sabırlı olması ve Türkler için hassas olan meselelerde dikkatli davranması yönünde talimatlar aldı. Ancak, O Ergatis'in, aynı dönemde İmparatorluk'ta çıkan bütün Rumca sosyalist gazetelerde olduğu gibi, milliyet meselesini etkili bir şekilde ele almadığını da unutmamamız gerekir.

Son Yorumlar

Jön Türk Devrimi'nden sonraki ilk birkaç aya, sık sık büyük grevler şeklini alan toplumsal hoşnutsuzluğun tezahürleri damga vurmuştur. Aydın demiryolu grevinin gösterdiği gibi, geçici başarılarla rağmen, sonuç itibarıyla bu girişimler çalışma koşullarını önemli ölçüde iyileştirmeyi başaramadılar. Ancak, katılımcıları arasında toplumsal ve milli farkındalığın artmasının yolunu açtılar. Britanyalı şirket işçiler tarafından hem yabancı hem de kapitalist bir fail olarak açıkça hedef alınırken, hükümete, haklarını herhangi bir istismara karşı koruması gereken meşru bir otorite olarak başvurulmuştu. Hükümetin düzeni koruma ve grev yapanların taleplerini karşılama girişiminin gerçekleştirilmesi güç bir iş olduğu ortaya çıktı. Sonuçta, düzenin daha önemli olduğuna hükmedildi. Bu tercih, Müslüman nüfusun ayrıcalıklı olduğu yerlerde yerel sanayiye desteklemek için olan kararlılıkla ve Yunanistan'la ticarete karşı birkaç ay önce başlayan boykotlarla birlikte, işçiler arasında Hristiyan olan pek çok kişiyi yabancılaştırdı. Ancak, bu kendi ayakları üzerinde durabilecek

bir işçi hareketinin organize edilmesinin başarısızlığının ardındaki tek sebep değildi. Farklı loncalar arasındaki geleneksel ayrışma ve farklı etnik gruplar, hatta zaman zaman Osmanlı Rumları ve Yunanistan'daki Rumlar arasında da olan güvensizlik merkezî bir karar mekanizması kurulması yönündeki her girişimi başarısızlığa uğrattı.

Yerel basın hem grev hakkında haber yapmakta hem de grevcilerin taleplerini oluşturmakta bilhassa önemli bir rol oynadı. Sonuçta, önde gelen gazeteciler işçilerin taleplerini temsilen şirket ile müzakere etmekle dahi görevlendirildiler. Buna karşın, 31 Mart karşı devriminin bir sonucu olarak, yeni sansür yasası ile 1909 Nisan ayında basın özgürlüğünün kısıtlanması hem iş gücü arasındaki kışkırtmaları sona erdirdi hem de İmparatorluk'un bütünlüğünü ve otoritesinin meşruluğunu savunma konusunda umudu kalmayan bazı gazetecileri radikalleştirdi.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- Archives du Ministère des Affaires étrangères (Nantes), Consulat de Smyrne, 1908.
Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Nantes), İzmir Konsolosluğu, 1908.
Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Greece: Panhellenic Organization, 28 Mayıs 1909.
Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Yunanistan: Panhelenik Organizasyon, 28 Mayıs 1909.
Public Record Office (PRO), 195/2299, 1908.
Devlet Arşivleri Ofisi (PRO), 195/2299, 1908.
O Ergatis (1908).

İkincil Kaynaklar

- Dumont, Paul, "Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire Ottoman au début du XXe siècle", P. Dumont, *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien* (İstanbul: Isis, 1997) içinde, s. 21–39.
Engin, Çağlan, "İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve İzmir Örgütlenmesi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1994.
Karakışla, Yavuz Selim, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839–1923", Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (ed.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839–1950*, (Londra: I.B.Tauris, 1995) içinde, s. 19–34.
Moroni, Anastasia-Ileana, O Ergatis, 1908–1909: *Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire* (İstanbul: Libra, 2010).
Somar, Ziya, *Bir Şehrin ve bir Adamın Tarihi: Tevfik Nevzad* (İzmir: Ahenk Matbaası, 1948).

JÖN TÜRK DEVRİMİ'NDEN SONRA DİN, SİYASET VE TOPLUM: İSTANBUL'DA "HÜRRİYET RAMAZANI"

BÖLÜM 7

François Georgeon

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Ramazan ayı hakkında kaleme aldığım daha önceki bir çalışmada¹, 19. yüzyıldaki sekülerleşme ve modernleşme reformlarının, Ramazan ayının İstanbul'un dinî, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamındaki önemini azaltmak yerine, tam tersine Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında daha önce görülmemiş bir şekilde artmasına katkıda bulunduklarını; bu açıdan, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) Ramazan ayının bir tür "Altın Çağı"na tekabül ettiğini; İslam'da mukaddes olan bu ayın o dönemde Osmanlı başkentinde, hem coğrafi düzeyde, (Şehzade Camii yakınlarındaki Direklerarası semti) hem de zamansal düzeyde (Müslümanlar için yaşanan zaman kavramı) Osmanlı başkentinin yaşamının "merkez"inde olduğunu göstermeye çalışmıştım. Bu durumun devamında birkaç on yılda değiştiği sonucuna varmıştım, çünkü II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Ramazan, neredeyse ev içindeki uygulamasına ve dinî boyutuna indirilmiş, şehirde adeta görünmez hale gelmişti.

En çok tekerrür eden soru bu değişimin ne zaman ve neden gerçekleştiğini anlamaktı. Ve hızlı bir analizin sonucu, düşünülebileceğinin aksine, bu değişimin Kemalist iktidarın sekülerizm politikasını uyguladığı zamana dayanmadığını, Jön Türk döneminde zaten ortaya çıkmaya başladığını gösteriyordu.²

1 "Le Ramadan à Istanbul de l'Empire à la République" F. Georgeon ve P. Dumont (ed.), *Vivre dans l'Empire ottoman, sociabilités et relations inter-communautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Paris: L'Harmattan, 1997) içinde, s. 31-113; *Sous le signe des réformes. État et société dans l'empire ottoman et dans la Turquie kémaliste (1789-1939)* (İstanbul: Isis, 2009) içinde tekrar yayımlanmış, s. 273-358.

2 Cumhuriyet döneminde Ramazan hakkında, bkz. Sevgi Adak'ın harika araştırması: "Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923-1938)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, Sabancı Üniversitesi,

Böylece, 1908 Jön Türk Devrimi'nin bu süreçte oynadığı rolü sorgulamak uygun görüldü. Makalenin devamında bunu yapmayı tasarlıyorum.

1908'de, Ramazan ayı 27 Eylül'de başlayıp 26 Ekim'de bitti ve ardından halk tarafından Şeker Bayramı ya da sadece Küçük Bayram olarak isimlendirilen bayram geldi. Bu, II. Abdülhamid'in otokratik rejimini sona erdiren ve 1876 Kanun-i Esasisi'ni tekrar yürürlüğe koyan 24 Temmuz'daki Jön Türk Devrimi'nden iki ay sonra gerçekleşti. 24 Temmuz'un ardından gelen iki ay olaylarla doluydu: tatil atmosferi ve hürriyetin, topluluklar arasında kardeşliğin, siyasi reformların gelişini, sürgünlerin geri dönüşünü kutlayan neşe dolu etkinlikleri bir dizi toplumsal (Ağustos'ta başlayan grev dalgaları), siyasi (yeni bir rejimin uygulanmaya başlaması) ve diplomatik (Eylül ayı boyunca Bulgaristan ile yaşanan gerginlik) zorluklar takip etmişti. Ramazan sırasında ise, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden ve Bosna-Hersek'in Avusturya, Girit'in de Yunanistan tarafından ilhak edilmesinden dolayı büyük bir diplomatik kriz ortaya çıktı. Bu gelişmeleri, Avusturya'ya karşı olan boykot ve tetiklediği büyük olaylar ve son olarak da Osmanlı Meclisi seçimlerinin hazırlıkları takip etti.

Bu özel bağlam içinde, bazı sorular sorulabilir. Osmanlı başkentinde 1908 yılının Ramazan ayı nasıl geçti? Daha önceki Ramazanlarla ne ölçüde devamlılık halindeydi? Bu süreçte yeni etmenler ortaya çıktı mı? Jön Türk Devrimi, bu önemli İslami adetin tarihinde bir dönüm noktası mıydı? Ayrıca, siyaset, toplum ve din arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası mıydı? Ayrıca, daha büyük ölçekte, Ramazan üzerine yapılan bir çalışma, Jön Türk Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihinde bir kırılma mı yoksa devamlılık anlamına mı geldiği hakkındaki büyük tarihyazımı meselesine nasıl katkıda bulunabilir?

Sıradan Bir Ramazan

İlk bakışta, sahip olduğumuz kaynaklara göre, 1908 Ramazan'ı daha önceki yıllardakiler ile çarpıcı bir devamlılık göstermiştir.³ Dinî ritüeller aynıydı: alışıldığı gibi, şafaktan gün batımına kadar, gün namaz vakitleri, iftar ve Ramazan'a has olan teravih namazı tarafından bölümleniyor; camideki

2004; aynı yazarın "Kemalist Laikliğin Oluşumu Sürecinde Ramazanlar (1923-1938)", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11 (2010), s. 47-88.

3 Mahfel, no. 11, s. 178-97, ve 12, s. 213-20, Ramazan-Şevval 1339 [Mayıs - Haziran 1921] içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Ramazan'ın bir betimlemesi mevcuttur.

kalabalık yoğunlaşıyor, insanlar tekkeleri, türbeleri, mezarlıkları ve evliya mezarlarını ziyaret ediyor, Ramazan ayının 26'ncı günü, Kadir Gecesi'nde tefekkür ediliyordu. Ayrıca, Müslüman "din adamları" şehirde daha fazla göz önüne çıkıyorlardı; padişahın kendisi, Saray'da önde gelen ulema tarafından verilen huzur dersleri veya hırka-i saadeti ziyaret etmek için, eski sarayı olan Topkapı Sarayı'na gitmek gibi faaliyetlerle dinî adetlere katılıyordu. Genel olarak, şehrin atmosferi normalden daha fazla dinî bir havaya bürünmüştü. Camiler ışıklandırılmış, daha yüksek olan minarelerin arasına, geceleri "Hoş Geldin Mübarek Ramazan" gibi mahyalar asılmıştı.

Ramazan'la alakalı sosyal ritüeller de yerli yerindeydi: akrabalar, komşular veya arkadaşları bir araya getiren iftar yemekleri, ebeveynlere ve yakın akrabalara yapılan ziyaretler, ayın sonunda verilen hediyeler, gezinti, kahvehanelerde veya çayevlerinde oturmak, Karagöz oyunları, kuklalar, güreş, müzik, bir tür Commedia dell'arte olan orta oyunları ve Ramazan ayına özel olan bu eğlencelere eklenen daha yeni tarihli tiyatro ve sinema. Okunan ezanlar ve o günkü orucun sona erdiğini bildiren toprakla ilan edilen zamanın ritmi aynıydı. Siyasi ritüeller de mevcuttu: Padişah tarafından sarayda, Sadrazam, nazırlar ve diğer erkan tarafından konutlarında verilen iftar yemekleri, padişahın ayın 15'inde ve bayramda kutsal emanetleri ziyaret etmesi, Dolmabahçe Sarayı'nda muayede töreni.

İstanbul'daki Ramazan akşamları için ise, *Kalem* isimli mizah dergisinde tam bir betimleme mevcuttur.⁴ Tipik bir Ramazan akşamı, Beyazıt Camii avlusundaki, tüccarların baharat, turşu, tespih, tütün sattığı sergiye yapılan ziyaretle başlar, daha sonra insanlar, pide veya ekmeklerle, iftara yetişmek için aceleyle evlerine giderdi; fakirler ve hatta bazı çalışanlar paşaların kapıları önünde, lütfekar bir şekilde verilen iftarın tadını çıkarmak için toplanırlardı; daha sonra, zeytinler, çorba, pilav ve kompostolar arasında, "ellerin atlıkarıncadaki atlar gibi ileri geri gitmesi" gösterisi ile beraber, kemik, et ve gövdelerin "çok zaman geçmeden savaş meydanı gibi görünen bakır tepsilerde" toplanması başlardı; bundan sonra da öğrenciler, medrese talebeleri, kibar beylerin olduğu bir kalabalık Direklerarası'nda toplanır; kadınlar erkeklerin tacizlerine karşı bağırmağa başlardı; teravih namazı bittikten sonra, tiyatro ve diğer gösterilerin önünde kalabalıklar oluşur ve nihayet büyük davulu ile eve gitme zamanının geldiğini ilan eden davulcunun zamanı gelirdi; müşteriler meydanı boşaltır

4 *Kalem*, no. 5, 1 Ekim 1908, s.4-5. Bu oldukça alaycı tarzın sebeplerini daha sonra göreceğiz.

ve çok geçmeden karanlık ve sessiz İstanbul sokaklarına dağılırlardı. Şafak söktüğünde, “sokaklarda havlayan köpekler hariç kimse kalmazdı”

Son olarak, aynı makale, Kur'an'ın vahiy edilmesini kutlayan Kadir Gece-si'ni de hicivli bir havayla tarif etmiştir; bu gecede, geçen yılın günahlarından tövbe etmek için Ayasofya'ya gitmek bir adetti. Büyük bir kalabalık, hepsi sadaka bekleyen, “şehirdeki her kör, hasta, fakir ve sefilin” ve “kollarında geleceğin dilencilerini taşıyan anne dilencilerin” toplandığı meydanın ve cami avlusunun etrafındaki kahveleri doldurur; meydan kebab ve yiyecek satan tezgahlardan gelen dumanla dolar; caminin kapısında, erkekler “birbirlerinin üstüne düşmeden önce tek ayak üzerinde durup kazlar gibi zıplayarak” ayakkabılarını çıkarırlardı. Herkesin “dumanların arasında kaybolan muazzam altın ve gök mavisi kubbenin altında günahlarının affedilmesi için dua ettiği” bu kalabalık içinde ilerlemek neredeyse imkansızdı.⁵

Oldukça Siyasi bir Ay

Bu ilk devamlılık izlenimine rağmen, 20. yüzyılın ilk on yılındaki Osmanlı günlük basınına göz atmak 1908'de çarpıcı bir değişim olduğunu ortaya çıkarır. Bu tarihten önce Ramazan ayı, günümüzde, çok daha fazla “basının ilgi odağı” diyebileceğimiz bir olaydı. Sultan Abdülhamid'in otoriter rejiminin sansürü tarafından sıkı bir şekilde kontrol altında tutulan gazeteler, Ramazan ayına büyük önem veriyordu ve bütün olay sonu gelmez bir padişah yalakalığı ile süslüydü. İlk gün, gazetelerde konu hakkında genellikle ilk sayfanın tamamını kaplayan manşetler ve özel bir baş yazı olurdu. Ayın 15. gününde, padişahın kutsal emanetleri Topkapı Sarayı'nda ziyaret etmesi geniş ölçüde işlenirdi; nitekim, 1907'de *İkdam* gazetesi bir sayfanın tamamını bu merasime ayırmıştı. Kadir geces ve bayram da önemli konulardı. Bu özel günler haricinde, basın Ramazan'la ilgili bilgilerle doluydu: imsakiye, tasvirler, konuşmalar, komik kısa hikâye ve diyaloglar, vapurların ek seferlerinin çizelgeleri ve sadece bu özel zamanda kullanılan ürünlerin reklamları. Gazeteler Yıldız Sarayı'nda verilen iftara davet edilen önde gelen vatandaşları ve erkanı listeliyordu; nitekim, 1907'de *İkdam* 84 satır tutan bir liste yayımladı!⁶ Bu ayın basında sahip olduğu ağırlık, Halife olarak sahip olduğu iktidarını meşrulaştırmak için bu önemli olaydan faydalanan Abdülhamid yönetimi ile alakalı olmalıdır.

5 Bu metin boyunca Türkçe bir fiil çekimi olan geniş zamanın kullanıldığı ve alışılmış eylemleri ifade ettiği belirtilmelidir (Jean Deny). Bu yüzden bu fiil çekimi en uygun olanıdır.

6 *İkdam*, 2 Ramazan 1325 [9 Ekim 1907].

Ancak, 27 Eylül 1908'de Ramazan ayı başladığında, Osmanlı basını çok daha sessizdi. *İkdam* örneğini ele alalım: ayın ilk günü, bu gazete mukaddes ayın gelişini ilan etmişti ama 2 sütun ve 12 satırla; bu günde, başyazı Osmanlı Hükümeti ile Bulgaristan Prensliği arasındaki ilişkilere ayrılmıştı ve ilk sayfada yaklaşan meclis seçimleri ile ilgili başlıklar vardı; ikinci günde, Heyet-i Vükela'nın görüşmeleri ve Balkanlar'daki siyasi olaylar hakkındaki bir dizi makale ile beraber, Avusturya politikaları ilk sayfadaydı; üçüncü gün, Cavid Bey ticari eğitim hakkında bir makale yayımladı ve konular yine Bulgaristan ve seçimlerle alakalıydı. Dördüncü günde, başyazı toplumsal eğitim ve seçimler konusu ile ilgiliydi. Altıncı günden sonra, gazete neredeyse tamamen yeni ekonomik ve siyasi duruma, Bosna Hersek'in ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığına, ardından gelen Avusturya boykotu ve seçim hazırlıklarına ayrılmıştı. 6 Ekim'de Fatih'te olan "irticai" türdeki bir olay ve aynı ayın 13'ünde Beşiktaş'ta bir Rum-Türk çifte karşı işlenen bir suç gibi, siyasi yankıları olan bazı yeni haberler de ön sayfaya çıkıyordu. Kutsal emanetlere ayın ortasında ve bayramda yapılan ziyaret ritüelinden bu kez gazetede neredeyse hiç bahsedilmemişti.

Bu değişiklik ile ilgili akla gelen açıklama iç ve dış siyasetin ağırlığıdır – özellikle de 5 ve 6 Ekim'deki büyük diplomatik kriz ve genel seçimler için yapılan hazırlıklar. Gerçekten de "sıradan", toplumsal, kültürel ve dinî olaylara çok yer bırakmayan, siyasi bir "hareketlilik" var gibi görünmektedir; bu bilgiler ışığında, derin bir şekilde yerleşmiş ve alışılmış ritüel ve adetleri ile Ramazan ayı yerini siyasi olaylara bırakacaktı. Abdülhamid iktidarı devrinde, gazete ve dergiler alt başlıklarında siyaset haricinde her şeyden bahsettiklerini (*siyasetten ma'ada herşeyden bahs eder*) dikkatli bir şekilde belirtirlerdi; 1908'den sonra sadece siyasetten bahsettiklerini söyleyebiliriz!

Dinî bir ritüel olmanın yanı sıra, Ramazan her zaman zorunlu olarak siyasi bir boyut da içermiştir.⁷ Abdülhamid döneminde, padişaha İslam halifesi olarak iktidarını gösterme ve meşrulaştırma şansı tanıyordu; II. Abdülhamid çoğu zaman sarayında inzivadaydı ve Ramazan ayı, özellikle de Topkapı Sarayı'na gidip kutsal emanetleri ziyaret ettiği ayın 15. günü Yıldız Sarayı'ndan dışarı çıkmak için bir fırsattı. Hüküm sürdüğü dönemde, geleneksel olarak muayede merasiminin yapıldığı Dolmabahçe Sarayı'na gittiği bayramın ilk günüyle beraber, bu tarih ayın en önemli zamanıydı. Saraydan dışarı yapılan bu gezintiler dışında, huzur dersleri, devlet ve İslam arasındaki sentezin (*din*

7 Fariba Adelkhah ve François Georgeon (ed.), *Ramadan et politique* (Paris: CNRS Editions, 2000).

ü devlet) yanı sıra, Halife Sultan'ın iktidarının dinî boyutunun bulunduğunu göstermek için ayrıca bir fırsattı.

1908'de, devrimden iki ay sonra, Ramazan'ın temel siyasi zorlukları artık ayın önemli anları veya sonundaki bayram değildi – Saray bunların sembolik boyutunu kullanmaya devam etti ancak daha sessiz bir şekilde kullanıyordu;⁸ artık başka bir boyut ön plandaydı: iletişim. Ramazan'ın gerçekten de mükemmel bir iletişim ayı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun mümkün olması, camilerde cemaatin hem sayıca fazla olması hem de vaazlara karşı daha itaatli olduğu dinî ağ sayesindeydi. Bunun yanı sıra, okuryazarlık oranının da çok düşük olduğu hatırlanmalıdır; basın, önemine rağmen, sadece küçük bir azınlığı ilgilendirirken, camilerdeki vaazlar için durum, özellikle Ramazan'da çok farklıydı.⁹ Ulema ve Müslüman “din adamları” için, Ramazan, halkı harekete geçirmek, müminlere siyasi veya dinî mesajlar vermek, halka telkinde bulunmak için en iyi zamandı ve “kanaat şekillendirici” rollerinin gerçekten önemli hale geldiği andı. Bu durum sadece büyük camilerde değil, daha küçük yerel veya köylerdeki ibadethanelerde de geçerliydi; büyük şehirlerin medreselerinde eğitim gören ilahiyat öğrencileri (*softalar*) Ramazan ayını köylerde hatiplik becerilerini geliştirmek için kullanırlardı (*cerre gitmek*). Bu yüzden, “din adamları”nın “kamuoyunu şekillendirme” imkanlarının olduğu zaman çoğunlukla bu aydı.¹⁰

Bu yüzden, hala kırılan olan iktidarlarını güçlendirmek için, Jön Türklerin Ramazan'ın bu boyutuyla ilgili endişeli olmaları şaşırtıcı değildir. Ayın en başından itibaren, camilerdeki vaizleri siyasi propaganda için seferber etmeye çalıştılar. Ramazan ayının 2. gününde [28 Eylül] İttihad ve Terakki tarafından yayımlanan bir makale Ramazan vaazları meselesi ile ilgiliydi: makalenin yazarı eski rejim altında, camilerin casuslar tarafından izlendiğini, bir vaizin, yanlış bir kelime yüzünden “bir canı gibi” sürgüne gönderilebildiğini, halkın camiye gitmekten korktuğunu ifade ediyordu; ancak günümüzde ulemanın ve vaizlerin vaazlarını özgürce verebildiğini neşyle ilan ediyordu.¹¹ Ancak, ertesi gün, resmî gazete olan *Takvim-i Vekayî*'de, küçük kasabalara ve köylere gitmek üzere olan ilahiyat öğrencilerinden vaazlarında beyhude ve

8 Hüseyin Cahit Tanin'de daha önce, “milleti oluşturan üyeler düşman olarak görülerek” (efrad-i millet bir düşman gibi telakki edilerek) alınan olağanüstü güvenlik tedbirlerinin artık Kutsal Emanetleri ziyaret ederken gerekli olmadığını belirtti, Tanin, 16 Ramazan 1326 [12 Ekim 1908].

9 İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1994), s. 87-94.

10 E.G. Mears (ed.), *Modern Turkey* (New York, 1924), s. 451.

11 *İttihad ve Terakki* 23/2 Ramazan [27 Eylül 1908].

boş nasihatlerle zaman harcamamalarını, Meşrutiyet lehine, onun İslam'ın kaidelerine mükemmel şekilde uyduğunu göstererek konuşmalarını isteyen bir genelge yayımlandı.¹²

Eğer İTC meşruti rejimin gayesi için İslami çevrelerin dostluğunu kazanmak amacıyla çabılıyor idiyse, bu aynı zamanda kendisine karşı sürekli yapılan Allahsızlık ve hatta ateizm suçlamalarına bir cevaptı. Jön Türkler “camiden çok Pera kafelerinde zaman geçirmek”le suçlanıyorlardı;¹³ ani ahlaki bozulmadan sorumlu tutuluyorlar ve medrese öğrencilerini sınava tâbi tutmak istediklerinden şüpheleniliyordu, ki bu da sınavı geçemeyenlerin geleneksel olarak sahip oldukları zorunlu askerlik muafiyetinden yararlanamayacakları anlamına geliyordu. Bazı dinî çevrelerin İTC'ye karşı olan düşmanlıkları Ramazan ayı sırasında birkaç kez ortaya çıktı: nitekim, 6 Ekim'de, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesinden dolayı huzursuz olan bir atmosferde, Halıcılar Camisi'nden Kör Ali isimli bir vaiz Fatih Camii'nde, ahlak yoksunluğunu ve yeni rejimi sertçe eleştirdiği, çok kıskırtıcı bir vaaz verdi; beraberindeki yüz kadar kişiyle Yıldız Sarayı'na gitti ve Padişah'a şu sözlerle seslendi: “çobansız sürü olmaz”.¹⁴ Buna benzer ancak daha önemsiz olaylar da meydana geldi; 6 Ekim'de Üsküdar'daki Yeni Cami'de, camiden bir imam *Stamboul*'un¹⁵ “bir monomial”¹⁶ dediği, göstericilerin oyunların ahlaksızca olduğunu bahane ederek Karagöz oynatılan kahveleri bastıkları, sahne perdelerini yırttıkları bir olay organize etti; 9 Ekim'de, yine Fatih Camii'nde bir kişi vaizin sözünü kesip “Gerçekten bir padişahımız var mı?” diye bağırdı ve kalabalık tarafından kontrol altına alınmadan önce, vaazı dinleyenleri bıçakla tehdit etti.¹⁷

Kısacası, 1908 yılının Ramazan ayında, Jön Türk destekçileri ve muhalifleri fikirlerini benimsetmek için bu iletişim ağını kullanmaya çalıştılar ve kamuoyunu kendi gayeleri lehine “seferber etmeye” teşebbüs ettiler. Bu zamandan itibaren, camilerde vaaz vermek siyasi olarak gerçekten zorlu bir iş haline geldi. 1909'da, *Beyanü'l-Hakk*'daki bir makalede, zamanın en büyük alimlerinden olan Mustafa Sabri medrese öğrencilerinin (*talebe-i ulum*) meşruti rejimi doğru

12 Takvim-i Vekayi 2/3 Ramazan 1326 [29 Eylül 1908].

13 Service historique de la Défense, 7N 1636, no. 337, İstanbul, 16 Nisan 1909 (Bu alıntı için Loubna Lamrhari'ye teşekkür ederim).

14 Bu vakayı “1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul'da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka Üzerine”, N. Lévy ve A. Toumarkine (ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) içinde, s. 146-62 arasında analiz etmiştim.

15 *Stamboul*, 9 Ekim 1908.

16 Tek terimli, tek kelimelik (ç.n.)

17 *Sabah*, 14 Ramazan 1326 [10 Ekim 1908].

açıklama konusunda dikkatli olması gerektiğini belirtti.¹⁸ *Beyanü'l-Hakk*'daki başka bir makale, vaazların vasatlığı ile ilgilenmek ve taslaklar yazmak için müftülerin yönetimi altında heyetler kurulmasını öneriyordu. Böylece, çok hızlı bir şekilde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşvikiyle, Şehzadebaşı İTC kulübü tarafından yayımlanan *Mevaiz-i Diniye*¹⁹ (Dini Nasihatler) gibi kitaplar yazıldı. 1910'da büyük İslam reformcusu ve Kahire'deki *el-Manar*'ın yayıncısı Reşid Rıza, Ramazan için Osmanlı başkentine geldi ve camilerde duyduğu vaazların içeriğinden dolayı büyük bir şaşkınlığa uğradı. İstanbul'da ne Mısır'da ne Suriye'de, başka hiçbir yerde mevcut olmayan bir şeyin olduğunu fark etti: "siyasi vaaz".²⁰

Ekonomik Bir Kavrayış

Ramazan Müslüman ülkelerin ekonomik yaşamında her zaman özel bir yere sahip olmuştur; gerçekten de sadaka, hayır ve bağış ayıdır. Osmanlılar toplumsal hayatın bu yönüne aşırı derecede önem veriyorlardı: Osmanlıcada her türden bağış ve hediye için geniş bir kelime hazinesi mevcuttur: geleneksel İslami yardımların (*sadaka*, *zekat* ve *fitre* – bunlardan sonuncusu bayrama hastır) yanı sıra, *ikramiye*, *hediye*, *atiye* gibi terimler ve Ramazan ayına özel *ramazaniye*, *iydiye* veya *iftariye* gibi ifadeler vardır. *Diş kirası* denilen bir başka adet de zengin erkan ve paşaların fakirlere kendi evlerinde iftar yemeği verdikten sonra verdikleri hediye anlamına gelmektedir.

Ramazan aynı zamanda tüketim ayıydı. Bu tezat sıkça vurgulanmıştır: oruç tutma ayı Müslümanların, sadece iftar yemeği hazırlamak için gereken besin ürünlerine değil, aynı zamanda dinlence ve eğlenceye en çok harcama yaptıkları zamandı; bunun yanında bir kişinin gardrobunu yenilemesinin, çocuklara yeni kıyafetler almasının ve ebeveynler veya arkadaşlarına hediyeler almasının adet olduğu bayramda harcanan para da vardı. Ayrıca, bu iki nokta ile ilgili olarak, Ramazan ekonomisi, Ramazan'ın siyasi boyutu ile benzerdir: gerçekten de, padişah, nazırlar ve erkan, görevleri gereği, hizmetlerinde veya dairelerinde çalışanlara vermeliydiler. Bunun yanı sıra, padişah tebaasının Ramazan ayını haysiyetli bir şekilde geçirebilmesini, yani bu aya

18 "Talebe-i uluma", *Beyanü'l-Hakk*, no. 33, 29 Haziran 1325 [Temmuz 1909], s. 764-8.

19 *Mevaiz-i Diniye* (İstanbul, 1328-9), *Matbaa-i Amire* (Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yayımlanmış).

20 Bkz. Kahire'deki mecmuası *el-Manar*'da yayımlanan, Türkçeye çevrilmiş bir makalesi, "Reşid Rıza Gözüyle 1910 İstanbul Ramazanı ve Dini Hayat", İstanbul Araştırmaları, no. 4, Kış 1998, s. 191-7.

özgü masrafları karşılayabilmelerini sağlamak zorundaydı; kendi itibarı ve meşruluğu söz konusuydu. Bu yüzden, İmparatorluğun büyük mali sıkıntılar içinde olduğu Abdülhamid döneminde, devlet çalışanlarına düzenli ödeme yapamazken, Padişah, Şaban ayı sonunda, Ramazan ayının başlamasına birkaç gün kala bütün maaş ve borçların ödenmesi konusunda titizdi ve bu hareketin padişahın cömertliğinin bir işareti olarak düşünülmesini sağlıyordu.

Ancak, 1908'de Ramazan ekonomisi iki büyük değişiklik geçirdi. İlk olarak, bu yeniden dağıtım ile ilgiliydi: ayın ilk günlerinde İstanbul gazeteleri, nazır, divan-ı hümayundaki üst düzey memurlar ve erkanın çalışanlarına hediyeler (*atiye*) vermesi adetinin kaldırıldığını duyurdular; verdikleri sebep bunun neden olduğu çok büyük masraflardı (*birçok mebalîğin israf ve istihlâki*). *İkdam* gazetesi bu nedene başka ilginç bir sebep daha ekledi ve bu da devrimin ideolojik atmosferini iyi bir şekilde göstermektedir: “Bu hediyelerden devlet çalışanları ve taşrada yaşayanlar faydalanamadığı ve eşitsizlik (müsavatsızlığı) yarattığı için kaldırmaya karar verdik.”²¹ 1908'de dış kirası adeti de sona erdi ve aynı yıl, devlet adamları ve önde gelen vatandaşlar imamların konaklarında toplu teravih namazı kaldırması için onlara destek sağlamayı da bıraktılar.²² Bu ekonomik değişikliklerin tamamı devrimden beri İstanbul'da sürmekte olan atmosfer ve özellikle birkaç yıldır devam eden ve İstanbul'daki orta sınıfın alım gücünü ağır bir şekilde etkileyen enflasyon ile alakalı olmalıdır.²³

Özellikle bayramda, halk için olağandan daha yüksek olan besin, erzak ve muhtelif masraflarla alakalı bir boyut daha vardır. Devrimden sonra ve fiyat artışlarının haricinde, İstanbul'daki ekonomik durum yazın olan büyük grevler ve Avusturya ürünlerinin boykot edilmesinden dolayı kötüleşti.²⁴ 6 Ekim'de ya da Ramazan'ın 10'unda başlayan boykot gösterileri sırasında duyulabilen bazı sloganlar şunlardı: Avusturya-Macaristan'dan gelen alışılmış olanların yerine “Osmanlı fesi al”, ve daha genel olarak: “Türk malı al”. Aynı slogan bayram ürünleri için de tekrar edildi: yaklaşan bayram düşüncesiyle, *Sabah* gazetesinin 14 Ramazan [10 Ekim] tarihli başyazısı Osmanlı halkından Avusturya ürünlerini satın almamasını istiyordu; yazı, yapılacak en iyi şey milli ekonomiyi desteklemek için milli mağazalardan alışveriş yapmak (*sanayi-i dahiliyemizi teşvike çalışalım*) veya yeni kıyafetler almaktan kaçınmaktır diye

21 İkdam, 3 Ramazan 1326 [28 Eylül 1908].

22 Mahfel, alıntılanmış makale, 3. not.

23 Paul Dumont ve François Georgeon, “Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle” *Turcica* 17 (1985), s. 127–82. Stamboul, “la vie chère à Istanbul”, 23 Eylül 1908.

24 Boykot hakkında, bkz. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

devam ediyordu.²⁵ Benzer bir fikir dizisi içinde, “Bir Meviza-i Nisvaniye” (Kadınlar için Bir Nasihat) başlıklı uzun bir makalede, ünlü romancı ve yazar Fatma Aliye kadın kardeşlerinin İmparatorluk içinde yapılmış (*yerli malı*) hediyeleri almaları gerektiği konusunda ısrar etmektedir:

Milli servetin büyük bir bölümü moda eşyalarına ayrılıyor, bu türden mallar için para bolca akıyor [. . .] Bu yıl, Şam, Hama, Halep veya Hereke’den gelen kumaşlardan yapılmış kıyafetleri Ramazan hediyesi olarak veremez miyiz? Bu bayramlık, bütün aile, koca, karı ve çocuklar yerel kumaşlar giyebilirse harika olur.²⁶

Hürriyet Tarafından Tehdit Edilen Ramazan

Jön Türk Devrimi aynı zamanda bir yaşam tarzı devrimi miydi? Bazı anlamlara göre, özellikle İstanbul’da davranışların gevşemeye ve dinî uygulamaların zayıflamaya başladığı doğrudur. Ancak böyle bir durum tamamen yeni değildi: Abdülhamid döneminde, Müslüman kadınların kıyafeti, Müslümanlar için alkol veya kumar konularında defaatle yapılan düzenleme çağrıları bu olgunun 1908’den çok daha önce var olduğunu doğrulamaktadır. Devrimle beraber, ihlal edici davranışlar daha sık ve daha kamusal hale geldi. Abdülhamid’in, özellikle Hilafet’in merkezi olan İstanbul’da dayatmaya çalıştığı ahlaki ve dinî nizamı tepki olarak büyük şehirlerde belirli bir toplumsal “duygusal boşalma” yaşandığını söylememiz adil olur; bu olgu 1908 Ramazan’ında iki alanda görünürlük kazandı; kadınların özgürleşmesi ve orucun ihlali.

Temmuz’daki devrimden hemen sonra, kadınlar kamusal alanlara daha hafif kıyafetlerle gidiyor, gösterilere katılıyor, toplantılarda konuşuyor, kadın dernekleri kuruyor, kadın gazeteleri ve dergileri yayımlıyorlardı. Belli ki, bu davranışlar ve faaliyetler Ramazan’da daha belirgindi. Müslüman kadınların Ramazan ayı sırasında kamusal alanlarda genellikle daha fazla bulunduklarını biliyoruz: evlerinden çıkıp camide namaza gidebiliyorlar ve hatta geleneksel Ramazan akşamı eğlencelerine katılabiliyorlardı. Çoğu zaman, bir grup halinde, çocukları ve genellikle ailelerinden kendilerine eşlik eden bir erkekle

25 “Bayram Geliyor, Bulgar ve Avusturya Malı Almalıyım”, *Sabah*, 14 Ramazan 1326 [10 Ekim 1908]. Milli ekonomi hakkında, bkz. Zafer Toprak’ın klasik kitabı, *Türkiye’de Milli İktisat (1908 – 1918)* (Ankara, Yurt Yayınları 1982).

26 “Bir Meviza-i Nisvaniye”, *Tercüman-i Hakikat*, 23 Ramazan 1326 [19 Ekim 1908]. Hereke, Sultan Abdülmecid (1839 – 61) döneminde İstanbul yakınında tekstil üretiminin kurulduğu yerdir.

beraber geziyorlardı. Ancak bu özgürlükten çok bir müsamaha gösterme durumuydu: onlara dışarıya daha fazla çıkma hakkı veriliyordu.

1908 Ramazan ayında, ikili bir olgu ortaya çıktı: geleneksel müsamahanın yanında, devrimle ortaya çıkan yeni bir özgürlük anlayışı. Bu iki olgunun üst üste gelmesi – müsamaha *artı* özgürlük – yeni, oldukça özgürlükçü bir atmosferle sonuçlandı. Müslüman kadınlar muhtemelen hiçbir zaman şehirde bu ay boyunca oldukları kadar mevcut veya görünür olmamışlardı: camilere gidiyor, mezarlıkları ziyaret ediyor, mahallelerinde daha fazla geziyor, Ramazan eğlencelerine katılıyor, gezintiye çıkıyor, tiyatro veya sinemaya gidiyorlardı; Avusturya-Macaristan'a karşı yapılan boykot için olan gösterilere katılıyorlardı ve bunların hepsinde, çoğu zaman peçe takmayıp Avrupa tarzı kıyafetler giyiyorlardı.

Bu durum çok geçmeden tepkilere sebep oldu. Göreceli terimlerle, İstanbul'da Müslüman kadınların "özgürleşmesi" dediğimiz şeyin belirtilerinden biri sokaklarda maruz kaldıkları saldırılardı: bunların 1908 Eylül'ünden itibaren başlamış olduğu doğrudur, ancak basının verdiği bilgilere göre, Eylül ayı sonunda, yani Ramazan'ın başında gittikçe sıklıkla açığa çıktı.²⁷ Bu saldırılar, hakaret, taciz, insanların kıyafetlerini parçaladığı veya onları bıçaklarla kestikleri fiziksel saldırılar, yanlarındaki erkeklerle kavgalar, şeriata uygun davranma çağrıları, vs. içeriyordu. *Tanin*'e göre, İstanbul sokakları, halkı çok şık giyinen kadınları hedef almaya teşvik eden ilanlarla kaplıydı.²⁸ Bu olaylar, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı ve oldukça muhafazakâr olan Beyazıt, Gedikpaşa, Şehzadebaşı, Ayasofya civarı veya Asya yakasındaki Üsküdar gibi semtlerde gerçekleşiyordu. Ancak sonuçta, kadınlara karşı olan bu şiddet Pera gibi şehrin daha Batılılaşmış semtlerini de etkiledi. Saldırıları hakkındaki söylentiler öyle bir noktaya geldi ki, İttihad ve Terakki, Ramazan ayı sonunda vakaları önemsiz göstermeye çalışan bir makale yayımlamayı gerekli gördü.

Diğer örnek ise orucun ihlal edilmesidir. Bu konu hakkında bilgi toplamak zordur, çünkü orucu, özel alanlarda (ve bu noktada tarihçi oldukça güçsüzdür) ve kamusal alanlarda ifa etme – veya etmeme – arasında bir ayırım yapılması uygundur. Ayrıca, bazı semtlerinin gayrimüslim olduğu ve Müslümanların

27 Faliérou, "La révolution jeune-turque: une révolution de la condition féminine?", F. Georgeon (ed.), "L'ivresse de la liberté", La révolution de 1908 dans l'Empire ottoman (Leuven: Peeters, 2012) içinde, s. 221-37; Sina Akşin, *Essays in Ottoman-Turkish Political History* (İstanbul: Isis, 2000), s. 110-11; 17 Ramazan [13 Ekim 1908] tarihli *Tanin* kadınlara karşı olan saldırıların arttığını belirtmiştir. *Tanin*, 22 Ramazan 1326 [18 Ekim 1908].

28 *Tanin*, 22 Ramazan 1306 [18 Ekim 1908].

gün içinde, pek endişe duymadan yiyip içmesi veya sigara içmesi için sığınak görevi görebileceği, farklı din ve milletlerden insanların yaşadığı İstanbul gibi bir şehirde bu karmaşık bir sorundur.

1908 ve 1909 yılları ile alakalı bazı birbirini destekleyen belirtiler dışında 1908 Ramazan'ında orucun tutulmamasındaki artışı tarif eden doğrudan anlatımlara sahip değiliz. Bu belirtiler, ilk olarak, bu tür davranışlar hakkında uyarılarda bulunmayı ve bunları kınamayı sürdüren dinî çevrelerdeki artan endişeydi. Nitekim 1910 Haziran'ında – yani müteakip iki Ramazan sonra – *Sırat-ı Müstakim* dergisi - devrimi destekleyen bir İslami reformcular topluluğu – “Avrupa'daki Talebemiz” başlıklı imzasız bir makale yayımladı.²⁹ Yazar, Osmanlı talebelerinin Avrupa'ya gittikten sonra dini yüzüstü bırakmaları hakkındaki üzüntüsünü ifade etmiştir. Ancak, İstanbul'da bile İslami adabı riayet edilmediğinden de yakınmaktadır: kadınların tesettürü zayıflamakta, bazıları sokaklarda uygunsuz kıyafetlerle gezmektedir, öğrenciler kamuya açık bir şekilde içki içmektedirler (*işret-i alemiye*). Kabahatlılara düzene uyma çağrısı yapıldığında da, “hürriyet-i şahsiyelerine tecavüz” edildiğinden bahsettiklerini eklemiştir. Yazar bir örnek de verir: Ramazan'da, İstanbul'da, Hilafet'in merkezinde, resmî dairelerde bile, biri insanların orucu çiğnediğini görebilmektedir; eğer polis bir kahvecinin içecek servisi yapmasını engellerse, çalışanlar hürriyet adına müdahil olurlar ve sonuç sonu gelmeyen tartışmalar ve kavgalar olur. *Under Five Sultans* başlıklı otobiyografinin yazarı, Amerikalı bir misyoner olan Mary Mills Patrick de benzer bir anlatım sunmaktadır: 1909 Ramazan'ı sırasında şunları yazmıştır, “Önceki rejim döneminde, onlar [Türk halkı] gizli gizli yemek yiyorlardı, ama şimdi saklanmadan yiyorlar.”³⁰

1910 yılının başında, Şeyhülislam oruca riayet edilmeyeceğinden korkarak Emniyet Müdüriyeti'nden bu kabahatin ağır cezalara tâbi olduğunu hatırlatmalarını istedi.³¹ 1910 yılı yazında Bekir Ağa Bölüğü'nde birkaç ay hapis tutulan Rıza Nur, hapisanede Ramazan'da yemek yerken veya içecek içerken yakalanan çok sayıda genç insanı gördüğünden dolayı mahcup olmuştu.³² Daha sonraları,

29 *Sırat-ı Müstakim*, “Avrupa'da Talebemiz. İstanbul'da Tesettür – İşret-i Aleniye”, 94, 10 Haziran 1326 [23 Haziran 1910], s. 282-3.

30 Mary Mills Patrick'in Caroline Borden'e mektubu, 15 Ekim 1909 (Amerikan Kız Koleji Kayıtları [İstanbul-Türkiye], Rare Book and Manuscript Library, New York (Series I: Records of the Trustess, Subseries I.3: General Correspondence, Bix 4, Folder 11. Bu alıntı için Erdal Kaynar'a teşekkürler.

31 *Sırat-ı Müstakim* 105, 4 Ramazan 1328 [8 Eylül 1910].

32 Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîye* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995). s. 173-4, s. 204 (1. baskı İstanbul, 1330 [1914]). Yazar, ihlal için hapse atılan insanların sadece alt sınıflardan olduklarını belirtmiştir.

muhafazakar bir yazar olan Cenap Şehabeddin kendi anlatımıyla Jön Türk Devrimi'nin bu rolünü doğrulamıştır: 1920'de *Alemdar* gazetesinde yayımlanan bir dizi makalede, devrimi dinî uygulamaların azalmasının sebebi olmakla suçlamıştır: “On iki yıldır [yani Jön Türk Devrimi'nden beri], Ramazan her şeyden önce günah ve utanç zamanı olmuştur. Hürriyet namına, orucun açık ve aleni şekilde tutulmaması bir medeniyet ameli haline getirildi.”³³

Devamlılık ve Değişimler

1908 Ramazan ayı sırasındaki belirttiğimiz değişiklikler devam etti mi? Bu tarihten sonra Ramazan ayı nasıl bir değişim yaşadı? Bu bölümde bu konu hakkında bazı yorumlar bulunuyor.

Ramazan'ın siyasi amaçlar için kullanılması dindar ve muhafazakâr çevreler ile Jön Türkler ya da Kemalistler olmak üzere, “ilerici” çevreler arasındaki karşıtlıkla beraber daha da güçlendi. Nitekim, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılında, Ramazan ayı Kemalist sekülerizme karşı protestonun zirveye çıktığı zamandı.³⁴ Kendi payına, Mustafa Kemal, devletin “din adamları” üzerindeki kontrolünü uygulamaya koyduktan sonra, Ramazan sırasından inananların seferber edilmesinde, 1932 yılında müezzinlere artık Arapça değil Türkçe ezan okuma emri vererek “milli din”in ilk ilkelerini uygularken yararlandı. Ramazan ayının siyasi boyutu İstanbul'daki camilerin mahyalarındaki değişimde de görünüyordu; en başta dinî bir yapıdaydılar, Jön Türk döneminde daha seküler hale gelmişlerdi ve Kemalist propaganda tarafından kullanıldılar: 1930'larda “Türk malı al” gibi mahyalar görülebiliyordu.³⁵ Cumhuriyet döneminde Ramazan'ın araçsallaştırılmasının daha iyi bir örneği yoktur.

1908'den sonra gerçekleşen en çarpıcı değişikliklerden biri Ramazan'ın ekonomik boyutu ile ilgiliydi. 1908'den itibaren Ramazan ve bayram kutlamaları daha az gösterişli hale geldi. Ramazan müşterilerinin çoğunluğunu oluşturan – pazarlarda, camilerin etrafındaki tezgahlarda, tatlıcılarda en çok zaman geçiren ve Direklerarası gibi semtlere canlılık getiren – bürokrat, üst düzey memur ve devlet çalışanlarının alım gücü 1908 Devrimi ile hızlanan

33 Cenab Şahabeddin, İstanbul'da Bir Ramazan, ed. Abdullah Uçman (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 25 (2nci baskı İstanbul, 2006, s. 4-5).

34 Cemil Koçak, Tek Parti Döneminde Muhallif Sesler (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 41 ve devamı.

35 Mahya hakkında bkz. Göklere Yazı Yazma Sanatı Mahya (İstanbul: A.K.B. Yayınları, 2010), özellikle İsmail Kara'nın katkısı.

fiyat artışlarından ciddi bir şekilde etkilendi.³⁶ Kamu hizmetlerinde küçülmeye gidilmesinin (*tensikat*) de bu kişiler üzerinde etkisi oldu – 1908 Temmuz ayından sonraki işten çıkarmaların 3000 kişiyi etkilediği söylenmektedir. 1911'den itibaren neredeyse devamlı hale gelen savaş, durumu daha da kötüleştirdi: Balkan Savaşları (1912 – 13) sırasında ve daha çok I. Dünya Savaşı sırasında, İstanbul tedarik, yokluk ve kıtlık problemleri çekti ve enflasyon çok şiddetliydi. Servetlerini karaborsada kazanan birkaç yeni zengin, tekelci ve spekülátöre kıyasla, sabit maaşlı çalışanlar kendilerini mali zorluk ve yoksulluk içinde buldular; orta sınıf içinde fakirlik artıyordu. Bu ekonomik ve toplumsal etmenlerin Ramazan üzerindeki etkileri büyüktü: yıldan yıla, geleneksel olan yeniden dağıtım azalmıştı³⁷ ve tüketim düşmüştü, ticari faaliyetler yavaşladı, yemeklerin bolluğu ve çeşitliliği ile ön plana çıkan iftar yemekleri sıradan öğünlere benzemeye başladı; akşamları, eğlenceler azaldı ve bayram ihtişamının bir kısmını kaybetti. Jön Türk Devrimi'nin ardından gelen on yıl o kadar çok değişiklik getirdi ki, Ramazan, o zaman yaşayan birinin kullandığı bir kelimeyle ifade ederse, “tanınmaz” hale gelmişti.³⁸

Bu değişimin sonuçlarından biri eski Ramazanlar hakkındaki nostaljik yazılar serisiydi. Akla gelenin aksine, bu nostalji Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmamıştır. İlk işaretleri I. Dünya Savaşı sırasında gözlemlendi ve bu olgu mütareke döneminde daha da güçlendi.³⁹ Şu veya bu şekilde aynı soruyu ortaya koyan basında çıkan makaleler ve broşürler vardı: eski Ramazanlara ne oldu? Nereye uçtular?⁴⁰ Yazarlar çocukken Ramazan'ı Abdülhamid hükümdarlığı altında tecrübe etmişlerdi: eski rejimi özlemiyorlardı ama şimdi yaşadıkları zorluklar (savaş, mütareke) onları eskiden sosyal hayatın merkezinde olan Ramazan

36 1909'dan itibaren, Sabah Direkterarası'ndaki eğlencelerde açık bir azalma olduğunu belirtmiştir. (Sabah, 5 Ramazan 1326 [3 Ekim 1909]).

37 P. Dumont ve F. Georgeon, alıntılanmış makale, 22. Not, s. 168-9.

38 Refik Halid [Karay], “Çocukluğumun Ramazanları”, Yeni Mecmua, no. 48, Haziran 1918.

39 *İslam Mecmuası* dergisinde 1917'de yayımlanan yazıda verilen ilk örneklerden biri: *İslam Mecmuası*, no. 54, 24 Ramazan 1335 [14 Temmuz 1917]. Bu özel sayıdaki makalelerin birinde, Ispartalı Hakkı, küçük Isparta şehrinde çocukken geçirdiği Ramazanlar hakkında nostaljik bir şekilde konuşmaktadır. (“Bizim Ramazanlar”, s. 1074-82).

40 Örnek olarak ünlü yazarların anlatımları: Refik Halit [Karay], daha önceki notta alıntılanmış; Cenab Şahabeddin'in Alemdar'da Mayıs-Haziran 1920'de yayımlanmış bir dizi makalesi, 32. Notta alıntılanmış; Celâl Sahir v.d., İftardan Sonra, İstanbul, t.y.; Ruşen Eşref [Ünaydın], Ayrılıklar (1334-1336), İstanbul, 1924. Ahmed Rasim'in eserlerinin önemli bir kısmından da bahsetmek gerekir, özellikle Reşad Ekrem Koçu tarafından bir araya getirilen metinlerden: Ahmed Rasim, Ramazan Sohbetleri (İstanbul: Elips, 1974).

nostaljisi ile çocukluk nostaljisinin birbirine karıştığı bir melankoliye itiyordu. Ramazan ayının çocuklar için olan önemini hatırlatmak gerekir; oruç tutmaları gerekmediğinden, çocuklar Ramazan'ın sadece neşeli yönünü yaşıyordu, bu da yetişkinlerle beraber geç saatlere kadar uyanık kalabildikleri, normalden daha fazla şımartıldıkları, hediyeler aldıkları, vs. bir özgürlük zamanıydı.

Sosyokültürel bir seviyede de Ramazan'ın değişimi daha az dikkate değer değildir. İlk olarak, Ramazan gibi bir topluluk adetine karşı bireysellik probleminin ilk defa 1908'de ortaya çıktığının belirtilmesi gerekir. Jön Türk Devrimi hürriyeti ilan etmişti ve muhakkak bazı insanlar bunu kişisel hürriyet olarak anladılar. Bu açıdan, yukarıda bahsedildiği gibi, bu yılda oruç tutmayanlara karşı yapılan polis soruşturmalarına verilen cevaplar çok önemliydi: bu müdahalenin “hürriyet-i şahsiyelerine tecavüz” olduğunu düşünüyorlardı.⁴¹ Belli ki, burada Ramazan örneği üzerinden, “topluluk ve birey” veya başka bir deyişle “din ve modernite” ile ilgili problemlerin merkezine ulaşabiliriz. Kemalizm döneminde bazı aydınlar aynı eleştiriyi ifade etmişlerdir, ancak bu kez bu – bitmiş olan – polis müdahalelerine karşı değil, sahur için herkesi gece yarısı uyandırdığı için rahatsız edici bulunan davulcu adetine karşıydı.

Başvurduğum kaynaklara göre, orucun ihlalinin 1908'den sonra artmaya devam ettiği kesindir. Bu kaynaklar, Şeyhülislamlık makamı gibi dinî kurum ve çevreler veya *Sırat-ı Müstakim* ve halefi *Sebilü'r-Reşad*, veya *Beyanü'l-Hakk* gibi dinî dergilerden gelmektedir. Gittikçe artan sayıda insanın toplum içinde oruçlarını bozması hakkında çok sayıda şikâyet içerirler. Dindar ve muhafazakâr çevreler hükümet üzerinde baskı kurdu, nitekim 1911'de orucu bozmak Osmanlı Ceza Kanunu'na göre genel ahlaka karşı bir kamusal suç olarak kabul ediliyordu ve para veya hapis cezasına tâbiydi.⁴² İhlallerin sayısı I. Dünya Savaşı ve Mütareke dönemlerinde arttı.⁴³ Kemalizm döneminde, ihlalin suç olması kaldırıldıktan sonra, gün içinde yiyip içmek bir tür züppelik, birinin modern olduğunu göstermesinin bir yolu haline geldi.

İkinci olarak, Jön Türk Devrimi sonrası Ramazan üzerine çalışma yapmak başka bir uzun vadeli olguyu ortaya çıkarır: “Ramazan Kültürü”nün – Ramazan ayıyla ilgili bütün aktiviteler, eğlenceler, gösteriler, vs. – popüler kültür olarak düşünülmesi eğiliminin olduğunu. 1908'den önce Ramazan dolayısıyla olan

41 28. Notta alıntılanmış.

42 Takvim-i Vekayi, no. 946, 28 Eylül 1327 [11 Ekim 1911].

43 Tahir ül-Mevlevi, “Ramazan-i Şerif ve Oruç” Mahfel 2/23, Ramazan 1340 [Mayıs 1922], s. 191: I. Dünya Savaşı sırasında seferberlik bahanesiyle insanların Ramazan'da gün ortasında yemek yiyip sigara içme cesaretini gösterdiklerini yazmıştır.

rahatsızlık ve gürültü ile ilgili şikayetler olduğu doğrudur.⁴⁴ Ancak, Jön Türk Devrimi olur olmaz, bu şikayetlere ek olarak, İstanbul'un Batılılaşmış seçkin sınıfı artık zarafetten yoksun olduğu düşünülen bu kültür, "sadece avam için yeterince iyi" olan kaba ve müstehcen gösterilere karşı belirli bir kibir gösterdi.⁴⁵ Bu tavır yazıda daha önce bahsedilen, İstanbul'da Ramazan'ı oldukça alaycı bir tarzda betimleyen – seçkinlere hitap eden bir mizah dergisi olan – *Kalem*'deki makalede zaten fark edilebilir haldeydi.

Şimdi de, bu kez 1909'da *Ramazan* gazetesinde yayımlanmış, özellikle Ramazan ayı etkinliği hakkındaki bir başka yazıya bakalım. Makalenin yazarı Direklerarası Caddesi'nin "bütün medeni halini kaybettiğinden" (*binasib-i umran*), bu manzaranın "karmakarışık bir kalabalık, medeniyetin ilerlemesi ve çağdaş dönemin fikirlerine hiçbir şekilde uymayan uyumsuz bir sürü"den fazlası olmadığından yakınmaktadır.⁴⁶ Ramazan ayının getirdiği tembelliği de eleştirmekte ve belediyenin araba sürmeyi imkânsız hale getirecek kadar yolları ve kaldırımları işgal eden kahvehane ve çay ocakları konusundaki ihmalkarlığını kınamaktadır. Yazısını Jön Türk siyasi devriminden sonra hiçbir şeyin değişmemesinden dolayı üzüntüsünü ifade ederek ve "gerçek bir toplum devrimi" (*hakikî bir inkılâb-ı içtimaiye*) çağrısında bulunarak bitirmiştir. Bu, Ramazan'ın İstanbul seçkinlerinin amaç edindiği "medeniyet" fikrine uymadığını söylemenin bir yoluydu. Yaklaşım, Osmanlı seçkinlerinin popüler kültüre nasıl küçümser, hatta alaycı bir şekilde bakmaya başladıklarını açıkça göstermektedir ve bu tavır kendini Cumhuriyet döneminde de göstermeye devam etmiştir.⁴⁷

44 Fransızcada 1890 civarında Cezayir Arapçasından geçmiş olan *ramdan* kelimesinin yüksek sesli, rahatsız edici gürültü anlamına geldiğini de unutmayalım.

45 Dolayısıyla, yukarıda bahsedilen *Kalem*'deki Ramazan betimlemesinin neden bir mizah dergisinde yayımlandığını anlamak daha kolay hale gelir: makalenin yazarı artık inanmadığı ritüellere ironi ile ve küçümseyerek bakmaktadır. Osmanlı elitleri Ramazan adetlerinden uzaklaşırken, Batılıların onları pitoresk bir şey olarak gördükleri de belirtilmelidir. Bkz. Guide Joanne'nin iki edisyonu arasındaki kıyaslama; 1898'de, Direklerarası'ndaki Ramazan'dan bahsedilmemişken, 1912 edisyonu "bu oldukça pitoresk yolu" gezginlere tavsiye etmektedir (Guide Joanne, *De Paris à Constantinople* (Paris, 1912), s. 247).

46 Ramazan, no. 8, Eylül 1909; özellikle 1909 yılı Ramazan ayında yayımlanmış günlük bir gazetedir. Aynı ayda, Sabah, Direklerarası'nın sönük ve eğlencenin tatsız olduğunu ifade ettikten sonra, şunları eklemiştir: "Bizi daha önce buraya getiren muhtemelen bu ayı aynı yılın diğer on bir ayından farklı yaşamamız gerektiği arzusuymdu" (Sabah, 5 Ramazan 1327 [20 Eylül 1909]).

47 Şerif Mardin, "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century", P. Benedict, E. Tümerterkin ve F. Mansur (ed.), *Turkey, Geographic and Social Perspectives* (Leiden: Brill, 1974) içinde. Salih Erimez'in

Kadınlar ve Ramazan sırasında kamusal alanda bulunmaları konusu için ise, 1908'de fark edilen eğilim, dindar ve muhafazakâr çevrelerden gelen eleştiri sürse de, devam etmiştir. Ancak bu noktada, “Ramazan” faktörü diğer genel şartlardan, özellikle de kadınların iş yerlerinde erkeklerin yerini aldığı ve kamusal alanda görünürlüklerini arttırdıkları zaman olan, Osmanlı ve Türklerin 1911'den (Trablusgarb Savaşı) itibaren neredeyse kesintisiz olarak yaptığı, Balkan Savaşları (1912 – 13), I. Dünya Savaşı (1914 – 18) ve son olarak Kurtuluş Savaşı'ndan (1920 – 22) oluşan savaşımlardan daha az önemli bir etmen haline geldi.

Sonuç

“İslam topraklarındaki en büyük toplu dinî etkinlik” olan Ramazan ayı hakkındaki bir araştırmanın yararı, bu yoğun zamanın toplum üzerinde büyüteç etkisini sahip olmasıdır. Toplumdaki gerilimlerin “büyütülmüş” bir görünümünü ortaya çıkarır ve adetlerin tekrarının yanı sıra, değişen ve dönüşenleri de fark etmeye yardımcı olur. 1908 yılı Ramazan'ı da bu kuralın bir istisnası değildir; hatta daha iyisi, Jön Türk Devrimi'nden hemen sonra meydana gelen bütün siyasi, ekonomik ve toplumsal mücadelelerin doğru bir anlatımını sunmuştur.

Ramazan ayının kendisi ile ilgili olarak, 1908'in, Osmanlı başkentinin toplumsal ve kültürel hayatının merkezi olan, “bütüncül toplumsal gerçek” denilebilecek bir adeti alıp, onu marjinal, ayırık, şehirde neredeyse görünmez bir uygulama haline dönüştüren, evsel alana ve sonunda sadece dinî boyutuna indirgen, 15 veya 20 yıl boyunca yayılmaya devam etmiş olan bir sürecin başlangıcı olduğu açıktır. Jön Türk Devrimi'nin kendisi ve Osmanlı toplumu üzerindeki etkisi ile ilgili olarak da Ramazan'ın analizi, seküler uygulamalar ve bireyci davranışlar tarafından karakterize edilen bir kamusal alanın oluşmasına yardımcı olduğunu doğrulamaktadır.

Tarihten Çizgiler başlığıyla 1930'ların sonunda ve daha sonra albümler halinde yayımlanan sert karikatürleri bu ruhla yazılmıştır (Salih [Erimez], Tarihten Çizgiler, 4 cilt, t.y. (İstanbul). Alaycı karikatürlerinden bazıları Cumhuriyet döneminden önceki Ramazan'ları betimlemektedir: çizer, Ramazan ayında polis tarafından tutuklanmadan sigara içmenin imkânsız olduğu, yetişkinlerin, Karagöz veya orta oyunu gibi kaba gösterilere çocuklar gibi güldüğü, erkeklerinifte telli oynayan bayağı dansözlerden tahrik olduğu zamanla alay etmektedir. Kısacası, Ramazan'ın adet ve eğlenceleri, yazarın eski rejimin kültüründe kınadığı bu “Orta Çağ” boyutunun bir parçasıdır. Cumhuriyet dönemindeki Ramazanlar için, bkz. Sevgi Adak'ın yukarıda bahsedilen eseri, 2. not.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar ve Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

Alemdar

Beyanü'l-Hakk

İkdam

İslam Mecmuası

İttihad ve Terakki

Kalem

Mahfel

Ramazan

Sabah

Sırat-ı Müstakim

Stamboul

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tercüman-ı Hakikat

Kitaplar ve Makaleler

Adak, Sevgi, “Formation of Authoritarian Secularism in Turkey: Ramadans in the Early Republican Era (1923–1938)”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, Sabancı Üniversitesi, 2004.

——— “Kemalist Laikliğin Oluşumu Sürecinde Ramazanlar (1923–1938)”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11 (2010), s. 47–88.

Adelkhah, Fariba ve François Georgeon (ed.), *Ramadan et Politique* (Paris: L'Harmattan, 2000).

Ahmed Rasim, *Ramazan Sohbetleri* (İstanbul: Elips, 1974).

Akşın, Sina, *Essays in Ottoman-Turkish Political History* (İstanbul: Isis, 2000).

Celâl Sahir, v. d., *İftardan Sonra*, İstanbul, t.y.

Cenab Şahabeddin, *İstanbul'da Bir Ramazan*, ed. Abdullah Uçman (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994; 2. baskı 2006).

- Çetinkaya, Doğan, 1908 *Osmanlı Boykotu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).
- Dumont, Paul ve François Georgeon, “Un bourgeois d’İstanbul au début du XXe siècle”, *Turcica* 17 (1985), s. 127–82.
- Eşref, Ruşen [Ünaydın], *Ayrılıklar (1334–1336)* (İstanbul, 1924).
- Faliérou, Anastassia, “La révolution jeune-turque: une révolution de la condition féminine?”, F. Georgeon (ed.), “*L’ivresse de la liberté*” *La révolution de 1908 dans l’Empire ottoman* (Leuven: Peeters, 2012) içinde.
- Georgeon, François, “Le Ramadan à Istanbul de l’Empire à la République”, F. Georgeon ve P. Dumont (ed.), *Vivre dans l’Empire ottoman, sociabilités et relations inter-communautaires (XVIIIe–XXe siècles)* (Paris: L’Harmattan, 1997) içinde.
- “1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul’da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka üzerine”, N. Lévy ve A. Toumarkine (ed.), *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007)* içinde.
- Hakkı [İspartalı], “Bizim Ramazanlar”, s. 1074–82.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1994).
- *Göklere Yazı Yazma Sanatı Mahya* (İstanbul: İstanbul 2010 A.K.B. yayınları, 2010).
- Koçak, Cemil, *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011).
- Mardin, Şerif, ‘Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century’, P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (ed.), *Turkey, Geographic and Social Perspectives* (Leiden: Brill, 1974) içinde.
- Mears, E.G. (ed.), *Modern Turkey* (New York, 1924).
- Mevaz-ı Diniye* (İstanbul, 1328–1329), Matbaa-ı Amire.
- Refik Halid [Karay]. “Çocukluğumun Ramazanları”, *Yeni Mecmua* 48 (Haziran 1918).
- Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîye* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995).
- Ridha, Rachid, “1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul’da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka üzerine”, N. Lévy ve A. Toumarkine (ed.), *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) içinde.
- Salih [Erimez], *Tarihten Çizgiler*, İstanbul, 4 cilt, t.y.
- Tahirü’l-Mevlevi, “Ramazan-i Şerif ve Oruç”, *Mahfel* 2/23 (Ramazan 1340 [Mayıs 1922]), s. 191.

31 MART:

NİSAN 1909'DA İSTANBUL'DA

KÖKTENCİ BİR AYAKLANMA MI?¹

BÖLÜM 8

Erik-Jan Zürcher

Sekülerizmin gelişmesi Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 19. yüzyıl başlarından itibaren baskın bir tema olmuştur.² Mustafa Kemal'in (daha sonra: Atatürk) (1881 – 1938) liderliğindeki Cumhuriyet hükümetinin İslami kurumların siyasi, toplumsal ve kültürel nüfuzunu sonlandırmaya ve bu kurumlar üzerinde seküler devletin mutlak hakimiyetini kurmaya açıkça gayret ettiği 1920'lerin ortalarından önce, bu sekülerleşme siyasete yön verenlerin esas amacı değil, Osmanlı Devleti'ni Avrupalı usullerin benimsenmesi yoluyla güçlendirmek amacıyla oluşturulan politikaların bir yan etkisiydi.

19. yüzyılın büyük bir kısmı ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle de Tanzimat Dönemi'nde³ (1839 – 78) geçerli olan bu politikalara neden olan başlıca iki etmen vardı: bunlardan ilki, birtakım önde gelen devlet adamı ve bürokratlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı ulus devletlerin taarruzu ile başa çıkmasının tek yolunun bu devletlerin görünüşe göre başarılı olan usullerini taklit etmek olduğunun farkına varılması; ikincisi ise, bu devlet adamlarından bazılarının Avrupa'da güven tesis edecek tedbirlerin benimsenmesi ile dış (Çarlık Rusyası başta olmak üzere) ve iç (en başta Mısır

- 1 Bu bölüm şu makalenin kısmen güncellenmiş halidir: "The Ides of April. A Fundamentalist uprising in Istanbul in 1909?", C. van Dijk ve A.H. de Groot (ed.), *State and Islam* (Leiden: Research School CNWS, 1996) içinde, s. 64–76.
- 2 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964).
- 3 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876* (New York: Gordian, 1973); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961).

Valisi Mehmed Ali Paşa) düşmanlara karşı Avrupalı güçlerin ve özellikle İngiltere'nin desteğini kazanma arzusuyla.

Meşhur Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ardından gelen 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının önemli öğelerinden birini, zorunlu askerlik yapanlardan oluşan, Avrupa tarzı teçhizat ile donatılmış, modern bir ordunun ve Batılı tarzda, ağırlıklı olarak Fransızlarinkine benzer bir bürokrasinin kurulması⁴ oluştuyordu. Bunlar, merkezî hükümetin İmparatorluk'un eyaletleri üzerindeki etkisini artırmasına hizmet ettiler, ki bu da Orta Doğu'nun tarihinde daha önce görülmemiş bir durumdu.⁵ Bu durum, kendi başına zaruri olarak sekülerleştirici bir etki oluşturmadıysa da yeni memurları ve askerleri yetiştirmek için okul ve akademilerin kurulması, oluşturmıştır. Bu okulların kurulması, ulemanın eğitimdeki rolünü giderek yıpratın ve en sonunda, ancak 1924'e gelindiğinde eğitim sisteminin ulemanın kontrolünden tamamen bağımsız hale gelmesine yol açın gelişmelerin ilk adımı oldu.

Bu dönemin ikinci önemli gelişmesi, 1838 Osmanlı-Britanya ticaret anlaşmasını takiben, Osmanlı ekonomisinin Batı'ya açılması ya da başka bir deyişle kapitalist dünya sistemine dahil olmasıydı.⁶ Bu da sekülerleştirici bir etkiye sahipti, çünkü yabancıların kendileri için kabul edilebilir şartlar altında ticaret yapmasını sağlamak için oluşturulan kanunlar ve mahkemeler Batı tarzındaydı ve işlevlerini geçmişte, en azından teorik olarak Osmanlı hukuk sisteminin temeli olan Şeriat'ın dışında yerine getiriyorlardı.

Üçüncü olarak da Osmanlı reformcuları Batılıların, çok hassas bir mesele olan İmparatorluk'taki Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişki konusundaki taleplerine, herkes için eşit Osmanlı vatandaşlığı kavramını uygulamaya koyarak uyma konusunda bir zorunluluk hissediyorlardı. Şeriat'ta tabii ki yeri olmayan bu kavramın uygulamaya konması, Müslüman veya doğrusu istenirse Hristiyan nüfusun çoğunluğunun da zihniyetinde kök salmasa da bir radikal sekülerleşme biçimiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de (yabancıların baskısı altında çıkarıldığı düşünülen) 1856'daki Islahat

4 Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789–1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980).

5 Malcolm E. Yapp, *The Making of the Modern Middle East 1792–1923* (Londra ve New York: Longman, 1987), s. 36-45.

6 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (London and New York: Verso, 1987), s. 27-48; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Binghamton: SUNY, 1988).

Fermanı'ndan sonra, bu gelişmeler ve İmparatorluk'un Hristiyan azınlıklarının Avrupalı güçlerin himayesi altında kazandıkları ayrıcalıklı durum Müslüman nüfusta Tanzimat'ın politikalarına karşı bir kızgınlığa yol açtı.⁷ Bu kızgınlık, komplolar, halk ayaklanmaları ve 1860'ta Suriye'de olduğu gibi, Hristiyan karşıtı isyanlarla ifade bulmanın yanı sıra, oluşmakta olan Müslüman aydın sınıfının, yani "Yeni Osmanlılar" denilen, 1860'lar ve 1870'lerde faal olan ikinci kuşak reformcuların eleştirilerinde de rol oynadı. Bu grubun amacı yeni kuşak bürokratların gücünü, kendilerine göre İslam'la temelde tutarlı olan, meşruti, parlamenter bir monarşi vasıtasıyla kısıtlamaktı.⁸

Yeni Osmanlıların programı 1876'da Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi ile gerçekleşmişti,⁹ ancak Yeni Osmanlıların tartışmalarına kendisi de katılmış olan yeni Padişah II. Abdülhamid, çok geçmeden Kanun-i Esasi'yi ve Meclis'i askıya alarak otokratik yönetime geri döndü. Abdülhamid, Tanzimat modernleşmelerine birçok şekilde devam ederken, Batılı liberal fikirlerin etkisini dengelemek için kendi saltanatının ve İmparatorluk'un İslami karakterini ön plana çıkardı.¹⁰

Ancak, saltanatı sırasında meşruti ve parlamenter düzene geri dönülmesi için olan kışkırtma devam etti ve hatta modern, Batı tarzı eğitimin İmparatorluk'ta yayılmasıyla çok daha geniş bir taban elde etti.¹¹ Meşruti hareket 1890'larda hızlı bir şekilde yayılmaya başladı, ancak 1896'da Abdülhamid dönemi polisi bu gizli hareketi bastırmayı başardı ve sonraki on yıl boyunca reformcular faaliyetlerini çoğunlukla, Kahire, Cenevre ve en önemlisi de Paris'te sürgünde gerçekleştirdiler. Buralarda, hareket iki farklı hizip şeklinde belirginleşti: Ahmet Rıza çevresindeki milliyetçi ve merkezîyetçi hizip (İttihad ve Terakki Cemiyeti) ve Prens Sabahattin çevresindeki liberal ve adem-i merkezîyetçi hizip (Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti).¹²

7 Davison, s. 100-2; Yapp, s. 112-14.

8 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1967).

9 Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: Johns Hopkins, 1963), s. 21-94; Davison, s. 358-408.

10 Lewis, s. 174-82; Shaw, 1977, s. 172-272.

11 Shaw, 1977, s. 112-13.

12 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. Cilt 1: (1889-1902) (İstanbul: İletişim, 1985); Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (2. baskı, New York: Russel and Russel, 1970 [1. baskı, Princeton, 1957]).

1906'dan itibaren meşrutiyetçi hareket İmparatorluk içinde, özellikle Avrupa'da bulunan Türk topraklarındaki Osmanlı orduları içinde yeni bir gelişme dönemi yaşadı. Temelde, bu özerk bir gelişmeydi, ancak bu hareket 1907'de Ahmet Rıza'nın hizbi ile birleşti ve onun adı olan 'İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) benimsedi.¹³

1908 Temmuz ayında bu teşkilat, silahlı bir müdahale tehdidiyle Padişah'ı Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe sokmaya ve Meclis'i tekrar açmaya zorlamayı başardı. Bu devrimden sonra, İTC iktidarı kendi eline almadı. 1908'deki Osmanlı şartları altında, alt kademe subayların ve memurların hükümet üyesi olması kabul edilemezdi. İttihatçılar kendilerinde ülkeyi yönetebilecek kabiliyeti de görmüyorlardı. Bunun yerine, hükümeti eski rejimin nispeten hürriyetçi olarak bilinen üst kademe bir devlet adamı olan Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya (1832 – 1912) bıraktılar ve kendileri de bir tür denetleme heyeti olarak faaliyet yürütmeye başladılar.¹⁴

Daha üstün olan organizasyonları sayesinde, 1908 sonbaharındaki meclis seçimleri de mutlak bir İTC zaferi ile sonuçlandı, ancak burada da İttihatçıların etkisi doğrudan değil dolaylıydı, çünkü İmparatorluk'un birçok yerinde, İTC'nin kendi üyeleri yerine isimlerinin İttihatçıların listelerinden aday gösterilmesine izin veren bölgelerin önde gelen kişilerine bağlı kalmak zorunda kaldılar.¹⁵

Devrimin hayret verici başarısından sonra, İTC ülkedeki en büyük güçtü, ancak 1908 boyunca ve 1909 yılının ilk aylarında gittikçe artan bir şekilde, iki tür muhalefetle mücadele etmek zorunda kaldı. Bunlardan biri seçimde kötü sonuçlar alan ve gittikçe artan bir yılgınlık hissine kapılan Ahrar Fırkası'nın¹⁶ çatısı altında Eylül'den itibaren birleşen Prens Sabahattin destekçileriydi. Hürriyetçiler gibi İTC'nin baskısına kızan Kâmil Paşa bu grupla birlik oldu ve kendisi ile İTC arasındaki ilişkiler gittikçe daha gergin hale geldi. 14 Şubat'ta, İTC Meclis'teki bir oylamayla Sadrazam'ı görevden aldırma ve yerine Cemiyet'e yakın olan eski Makedonya Umûm Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'yı (1855 – 1921) seçtirmeyi başardı.¹⁷ Bu tarihten itibaren muhalefet

13 Erik-Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984), s. 19-44.

14 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914* (Oxford: Clarendon, 1969), s.15-21.

15 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Remzi, 1987), s. 107-8.

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952* (İstanbul: n.p., 1952), s. 239-47.

17 Akşin, s. 110-16.

tarafından İttihatçı basın organlarınca aynı şekilde karşılık verilen sert bir basın kampanyası başlatıldı. 6 Nisan'da, en şiddetli İttihatçı karşıtı gazetelerden biri olan *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi Galata Köprüsü'nde, muhtemelen bir İttihatçı fedai tarafından öldürüldü. Ertesi gün olan cenazesi Cemiyet'e karşı bir toplu gösteriye dönüştü.¹⁸

İTC'ye karşı olan ikinci tür muhalefet, alt kademe ulema ve tarikat şeyhleri başta olmak üzere, muhafazakâr dindar çevrelerden geliyordu. 1908 Ekim ayına denk gelen Ramazan ayı sırasında, bir dizi vaka ve bunlar sırasında meyhane ve tiyatroların kapatılması, fotoğrafın yasaklanması ve kadınların hareket serbestliğinin kısıtlanmasının talep edildiği en az iki ciddi ve şiddet içeren gösteri meydana geldi.¹⁹ 3 Nisan'da, zaten Nakşibendi Şeyhi Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesi etrafında faal bir grup olan aşırı dinciler, liderinin Peygamber'in kendisi olduğu kabul edilen İttihad-ı Muhammedi çatısı altında organize oldular.²⁰ Bu grup Jön Türklerin politikaları ve zihniyetine karşı geniş çaplı bir propaganda organize etti.

Karşı Devrim

Geçmiş aylardaki bütün bu siyasi çekişmelere ve artan gerilime rağmen, 12/13 Nisan 1909 gecesi başkentte İslam ve Şeriat'ı yeniden tesisi adına silahlı bir isyanın başlaması hem İttihatçılar hem de yabancı gözlemciler için tam anlamıyla bir sürpriz oldu. 24 saat içinde isyancılar hükümet, İTC veya ordudan ciddi bir direnişle karşılaşmadan başkenti ele geçirdiler. İTC başkentte mağlup olmuş gibi görünüyordu, ancak taşradaki, en çok da Makedonya'daki pozisyonu sağlam kaldı ve iki hafta içinde İTC'ye sadık olan birlikler karşı devrimi bastırdı ve Cemiyet'in iktidarını yeniden tesis etti. İsyanın kolayca bastırılmasına rağmen, Türk tarihinde Rumi takvimde gerçekleştiği tarihten dolayı 31 Mart Vakası olarak adlandırılan bu olay reformcular üzerinde derin bir iz bıraktı. İslam adına gerçekleştirilen bir isyanın rejimlerinin temelini bu kadar kısa sürede ve kolay bir şekilde sarsması onlarda sert bir şok etkisi yarattı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İttihatçıları takip eden ve seküler Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemalistlerin neredeyse tamamı İTC üyesiydi. Dolayısıyla, 1909 isyanının hatırası yahut da travması onlara da aitti. Türkiye'deki sekülerizm destekçileri için, 31 Mart Vakası, İslami köktendincilik tehlikesinin daimî bir hatırlatıcısı olarak kaldı. Günümüzde bile, ne zaman

18 A.g.e., s. 122-3.

19 Gül Çağalı Güven, "80 Yılında 31 Mart", Cumhuriyet, 1989, s.1.

20 Tunaya, s. 261-75.

Türkiye'nin seküler yönetim sistemi tehdit altında görünse, bu vakaya sıklıkla atıfta bulunulur.

1909 Nisan ayındaki olayların kısa bir tasvirinden ve bunların muhtemel sebepleri ile kışkırtıcılarının gözden geçirilmesinden sonra, "köktendinci" niteliğinin bu bağlam içinde yeterli, hatta yararlı olup olmadığı sorusunu ele alacağım. Aynı zamanda, 1909'daki olayların modern Türkiye'de İslam ve devlet arasındaki ilişkilerin gelişimindeki yerini belirlemeye çalışacağım.

Konu hakkında hatıratlara,²¹ gazete haberlerine ve yabancı arşivlere dayanan hem akademik hem de popüler, oldukça geniş bir ikincil kaynak literatürü mevcuttur. Türk arşivleri, bu konu üzerine olan araştırmalar için henüz herhangi bir ölçüde kullanılmamış gibi görünmektedir.²²

Bu olay için, Hollanda elçiliğinin Lahey'deki Devlet Arşivleri'nde (ARA²³) muhafaza edilen raporlarını inceledim. Bu kayıtlarda isyan, başlangıcı ve sonrası oldukça kapsamlı şekilde ele alınmıştır (kriz sırasında günlük raporlar gönderilmiş) ve küçük bir elçiliğin istihbarat toplamasının kısıtlılığı düşünüldüğünde, kayıtların niteliği de oldukça dikkat çekicidir. Çok şaşırtıcı bilgiler açığa çıkarmasa da ne yaşandığına dair ayrıntılı bir resim ve dönem hakkında bir iyi bir "hissiyat" sunmaktadırlar.

1909 Nisan krizi sadece 11 gün sürdü. 12/13 Nisan gecesi, burada bulunan (daha güvenilmez oldukları düşünülen) Arap ve Arnavut birliklerin²⁴ yerlerini almaları için İTC tarafından bir hafta önce getirilen Taşkışla'daki Makedonyalı askerler, subaylarını esir aldıktan sonra isyana kalkıştılar. Çok sayıda medrese öğrencisi softa ile beraber Meclis binasının bulunduğu At Meydanı'na yürüdüler. Daha fazla asker ve ulema da sabah onlara katıldı. Hükümet kargaşa içindeydi ve kendisine sadık birlikleri göndermeye cesaret edemeyerek bu gruhun taleplerini dinlemesi için Emniyet Müdürü'nü

21 En önemli ikincil literatür Yusuf Hikmet Bayur tarafından yazılmış olan Türk İnkılabı Tarihi'dir. Cilt I-Kısım 2 (3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969 {1. baskı 1940}), 182-217 ve Akşin, 121-40. Hatıratlara dayanan daha popüler literatür için bkz. İsmail Hami Danişmend, Sadr-i a'zam Tefrik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası (3. baskı, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1986); Yalçın (1934-6); Halide Edib Adivar, Memoirs of Halide Edib (Londra ve New York: Century, 1926).

22 Türkiye'de 1989'da yeni ve çok daha liberal bir arşiv yönetimi kuruldu. Şimdi, 1909'daki olaylar ile ilgili olan tüm malzemeler teorik olarak tüm araştırmacılara açık olmalıdır. Ancak, yeni düzenlemelerde bulunan ve otoriteler tarafından uygun gördüklerinde işletebilecek kısıtlayıcı şartların ne ölçüde engel çıkaracakları henüz bilinmemektedir.

23 2002'de, ARA'nın ismi "Nationaal Archief" olarak değiştirildi.

24 ARA, 471/162 (1 4 1909), ARA, 506/175 (6 4 1909).

gönderdi. İsyancı askerlerin sözcüsü altı talepte bulundu: Sadrazam ile Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınması, bazı İttihatçı subayların değiştirilmesi, İttihatçı Meclis Reisi'nin (Ahmet Rıza) değiştirilmesi, bazı İttihatçı vekillerin İstanbul'dan sürgün edilmesi, Şeriat'ın yeniden tesisi ve isyancı askerler için af.²⁵ Bu taleplerle karşılaşan Sadrazam öğleden sonra Saray'a gitti ve Padişah tarafından kabul edilen istifasını sundu. Ertesi sabah, tarafsız bir diplomat olan Tefvîk Paşa'nın (Okday) (1845 – 1936) sadrazamlığa atandığı duyuruldu. Yeni kabinedeki Harbiye Nazırı Müşir Ethem Paşa At Meydanı'nda askerleri ziyaret etti, onları övdü ve bütün taleplerinin karşılanacağına söz verdi.²⁶

Askerler ve softalar zaferlerini yoğun bir şekilde kutladılar. Aynı zamanda, çoğunluğu subay olan, ancak İttihatçı yayın organı *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ahmet Rıza oldukları zannedilen iki milletvekilinin de aralarında bulunduğu 20 kişinin ölümüyle sonuçlanan, İttihatçılara karşı bir katliam meydana geldi. *Tanin*'in yazıhaneleri de yağmalandı.²⁷

İttihatçılar ya yer altına çekildiler ya da başkentten kaçtılar. Sonuç olarak, İttihatçıların çoğunluğa sahip oldukları Mebusan Meclisi yeter sayıya ulaşamadı. Ancak, katılan mebuslar, liberal (ve Arnavut) mebus İsmail Kemal Bey'in (Vlora) önerisi ile askerlerin taleplerini kabul etti ve aynı zamanda Şeriat ve meşrutiyetin yürürlükte kalacağını ifade eden bir bildiri yayımladı.²⁸

İlk günden itibaren *Ahrar* liderleri, başarısız bir şekilde, olayları kontrol altında tutmaya ve isyanın irticai, meşrutiyet karşıtı ve Abdülhamid yanlısı bir yöne gitmesini engellemeye çalıştılar. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye çatısı altından birleşmiş olan üst kademe ulemanın (sefirin raporunun, isyanı destekleyen "Hocalar"ın aksine, ulema dediği kesim) isyanı hiçbir zaman desteklemediği ve ayın 16'sından itibaren açıkça kınadığı da belirtilmelidir.²⁹

İTC İstanbul'dan çıkarılmıştı, ancak taşradaki, özellikle de Makedonya'daki pozisyonunu korudu ve derhal karşı tedbirler almaya başladı. Taşradaki şehirlerde toplu gösteriler düzenledi ve Meclis ve Saray'ı telgrafyağmuruna tuttu.³⁰ Özellikle Makedonya'da, propaganda savaşını, halkı Meşrutiyet'in tehlikede olduğuna ikna ederek kolayca kazandı. Ayın 15'inden itibaren isyancılara karşı

25 ARA 543/191 (14 4 1909).

26 ARA 543/191 (14 4 1909).

27 Adıvar, s. 279; Akşin, s. 127.

28 ARA 550/194 (16 4 1909).

29 ARA, 553/196 (17 4 1909).

30 Danişmend, s. 40-97.

askerî bir hareketin örgütlenmesine başladı. Hareket Ordusu, 1908 Devrimi kahramanlarından biri olan Niyazi Bey'in komuta ettiği, çoğunluğu Arnavutlardan oluşan gönüllü birlikler tarafından desteklenen 3. ve 2. Orduların düzenli birliklerinden oluşuyordu.³¹ Ordu, karargâhı Selanik'te olan, 3. Ordu komutanı ve Rumeli Orduları Müfettişi Mahmut Şevket Paşa'nın komutası altındaydı. Hareket Ordusu öncü birliklerini 11. Selanik Redif Fırkası oluşturuyordu. Mustafa Kemal Bey (Atatürk) bu tümenin kurmay başkanıydı. Mahmut Şevket Paşa bu Ordu'ya İstanbul önlerinde bizzat katıldığında, bu zamana kadar Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerindeki mevkilerinden büyük bir acele ile dönmüş olan, Fethi, Enver, Hafız Hakkı gibi önde gelen İttihatçı subaylarla güçlendirilmiş olan kendi kadrosunu da getirdi. Bu birlikler tren yoluyla, ilk önce Çatalca ve Hademköy'e ve daha sonra İstanbul dışındaki Ayastefanos'a (günümüzde Yeşilköy) sevk edildi.³²

Mebusan Meclisi, ordu karargahına şehri güç kullanarak almasını engellemek için bir heyet gönderdi, ancak bu heyet olumlu bir cevapla karşılaşmadı. Daha sonra heyet üyeleri Ayastefanos'ta kalmaya karar verdiler ve mevkidaşlarına kendilerine katılma çağrısında bulundular. Ayın 22'sinden itibaren Meclis'in iki kamarası Ayastefanos Yat Kulübü binasında, Meclis-i Umumi-i Milli adıyla, bir arada toplandı.³³

24 Nisan sabahının erken saatlerinde, Hareket Ordusu şehrin zapt etmeye başladı. Ordu fazla direnişle karşılaşmadı- yalnızca Taksim ve Taşkuşla'daki direniş etkiliydi. Burada, o zaman çekilen birçok fotoğrafın da gösterdiği gibi, mücadele bir süre boyunca gerçekten de oldukça şiddetliydi. Öğleden sonra saat dörtte son isyancılar da teslim olmuştu.³⁴ İsyanın bastırılmasının ardından ve sıkıyönetim altında, aralarında Derviş Vahdeti'nin de bulunduğu çok sayıda isyancıyı mahkûm edip idam eden iki divan-ı harp kuruldu. Ahrar liderlerinden bir grup tutuklandı, ancak Britanya'nın baskısıyla serbest bırakıldılar. Ayın 27'sinde, hala birlikte oturum yapan Meclis'in iki kamarası Sultan Abdülhamid'i azletti ve yerine kardeşi Reşat geçti.³⁵ Tahta, ona 1453'te II. Mehmed'den sonra şehrin ikinci fatihi rolünü veren sembolik bir hareketle, Sultan V. Mehmed olarak çıktı.

31 ARA, 553/196 (17 4 1909).

32 ARA, 578/200 (20 4 1909).

33 Akşin, s. 133.

34 ARA, 601/206 (25 4 1909).

35 ARA, 624/214 (27 4 1909, ARA 636/219(29 4 1909).

Şimdi de olayların kısa bir özetinin ardından, isyanın karakterini ve modern Türkiye tarihindeki yerini belirlemek için isyanın sebepleri, isyancıların talepleri ve İttihatçıların tepkilerini inceleyelim.

Köktendinci Bir Ayaklanma mı?

1909 yılının Nisan ayındaki olaylar için bazı farklı sebeplerden söz edilebilir. Farklı gruplar, farklı sebeplerden dolayı meşruti rejime inançlarını yitirmişlerdi. Eski rejimin devrilmesi, padişaha jurnal yazan, İstanbul'da faal olan, devlete bağlı binlerce hafiye de dahil olmak üzere, Abdülhamid'in yönetim aygıtından geçimlerini sağlayanlara veya ona üye olmanın sağladığı statüden yararlanana zarar vermişti.

Yeni hükümetin, eski rejimin kayırmacılığının sonucu olan devlet kurumlarının gerekenden fazla çalışana sahip olmasını sona erdirmeyi amaçlayan rasyonelleştirme politikaları zaten çeşitli kıdem seviyelerindeki binlerce memuru işsiz bırakmıştı. İstanbul gibi devletin ana işveren olduğu bir şehirde, bunun geniş kapsamlı sonuçları vardı.

Orduda, sorunun temel kaynağı askerî okullarda ve Harbiye'de eğitim görmüş olan mektepli subaylar ile alt rütbelerden yükselmiş alaylı subaylar arasındaki uyumsuzluktu. Alaylı subaylar eski rejim tarafından, düzenli maaş ödenerek ve İstanbul ile civarında bulunan Birinci Ordu'da görevlendirilerek kayırlırken, mektepli subaylara güvenilmezdi (haklı bir şekilde, nitekim 1908'deki Meşruti Devrimi gerçekleştiren de bu modern eğitim almış subaylardı). Artık mektepli subaylar yönetimi devralmıştı. Alaylı subayların birçoğu işten atıldı veya rütbesi indirildi, daha da kötüsü, alt rütbelerden subaylığa geçiş sistemi tamamen kaldırıldı. Askerlerin de hoşnutsuz olmak için sebepleri vardı. Çok gevşek bir disipline ve eski ordunun rahat atmosferine alışmışlardı ve artık diğer şeylerin yanı sıra, eğitim sırasında abdest ve namaz için molaları kaldırarak Prusya tarzı eğitim yöntemlerini uygulamak isteyen genç subaylarla karşı karşıyaydılar.³⁶ Bu yeni tedbirlerin tamamı henüz yasalaşmamıştı. Devrimden sonraki ilk birkaç ayda yasama, (Meclis'in yeniden toplanması, hafiyelik sisteminin kaldırılması, siyasi mahkûmlar ve sürgünler için af, vs. ile) çoğunlukla meşruti rejimi tesis etmeye ve devletin mali durumuna bir düzen getirmeye hizmet ediyordu. Tek önemli yasa 25 Eylül 1908 tarihli, kısıtlayıcı Grev Kanunu'ydu. Orduyu ve askerliği etkileyen önemli kanunlar

36 Güven, s. 1; Akşin, s. 121.

ancak 1909 Temmuz'unda çıktı, ancak bu değişikliklerin gerçekleşmesinin yakın olduğu 1909 başlarında zaten belliydi.

Meşrutî Devrim'den sonra geçen sekiz ayda açıkça sekülerist olan herhangi bir kanun çıkarılmamış olsa da ulemanın alt kademesi, Meşrutî Devrim'in getirdiği atmosfer değişiminden dolayı belli ki kendini tehdit altında hissediyordu. Bu grup içinde özellikle tepki uyandıran bir düzenleme, zamanında sınavlarını geçemeyen medrese öğrencilerinin artık askerlik hizmetinden muaf olmamasıydı.³⁷

Ahrar'ın sorumsuz politikalar ve İttihatçıların iktidarı tekeline alması olarak gördükleri şeylere muhalefet etmesi ile birlikte, Jön Türk kadrolarındaki ihtilaflar da isyanın gerçekleşebileceği atmosferi yaratmaya yardım etti. İki hizip arasındaki çekişme 1909 yılının ilk aylarında gittikçe daha şiddetli bir hal alıyordu. Kolayca gerçek şiddete de dönüşebilen (Hasan Fehmi vakasında olduğu gibi) bu sözlü aşırılık siyasi muhalefetin vatan hainliği olarak görüldüğü bir havanın yaratılmasına yardımcı oldu. Hollanda elçiliği Jön Türklerin bu şekilde alanı muhafazakarlara açık hale getireceğini birkaç kez belirtmişti.³⁸ Kişisel saldırıları ile, abartılı ve ölçsüz siyasi tartışma hem Jön Türk döneminin hem de Kemalist dönemin karakteristik özelliği idi (hatta benzeri durumun son yıllardaki Türk politikasında da olduğu eklenebilir).

Son olarak, krize sebep olan etkenlerden biri de İttihatçıların kamuoyunun önemli unsurlarından haberdar olmamalarıydı, nitekim kendi Makedonyalı askerleri arasında dahi mevcut olan hoşnutsuzluktan dolayı şaşkınlığa uğradılar. Farklı isimler altındaki Jön Türkler (İttihatçılar, Liberaller ve Kemalistler) daima kitleleri eğitmenin kendi görevleri olduğunu düşünen bir aydınlanmış seçkin zümresiydi. Pozitivist, liberal ve milliyetçi vizyonları, Avrupa'daki bağlamda, doğal tabanı denilebilecek, ortaya çıkmakta olan yerli bir burjuva tarafından desteklenmiyordu, aksine muhafazakâr ve derin bir şekilde dindar olan halka yukarıdan dayatılıyordu. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olan burjuva sınıfı ağırlıklı olarak Hristiyan'dı ve İTC'nin milliyetçi ve merkezîyetçi vizyonuna katılmıyordu. Ahrar'ın adem-i merkezîyetçi programı ile daha rahat hissetme eğilimdeydiler.

Sonuç olarak, bir grup etmenin isyanın gerçekleşebileceği bir havanın oluşmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Ancak isyanı körükleyenler kim

37 Güven, s. 2.

38 ARA 490/172 (5 4 1909).

veya kimlerdi? Bu hem isyan sırasında hem de daha sonra birçok spekülasyonun konusu olmuştur.³⁹

İTC, bütün açıklamalarında isyanı bir irtica olayı olarak nitelendirmiştir. Suçu doğrudan Sultan Abdülhamid ve Derviş Vahdeti'nin İttihad-ı Muhammedi'sinin dindar muhalefetine üzerine atmıştır. O dönemde, Hollanda elçiliğinin de rapor ettiği üzere, isyancıların büyük parasal kaynağa sahip olması ve askerlere altınla ödeme yapılmış olmasında padişahın parmağı olduğu düşünülmüştü.⁴⁰ Ancak, 11 günlük isyan boyunca padişahın son derece ihtiyatla davrandığı açıktır. Askerleri açıkça kınamamış olsa da taleplerini de açıkça desteklememiş ya da hareketin başına geçmeye çalışmamıştır.

Hareket Ordusu şehre girdiğinde, anlaşıldığına göre onları bir rahatlama ile karşılamış ve Saray'a bağlı birliklere direnişte bulunmamaları emrini vermiştir. İsyanın tamamı süresince, korkmuş ve morali bozuk olduğu izlenimini vermiştir.⁴¹ Daha sonra, hatıralarında isyanla herhangi bir ilgisi olduğunu yalanlamıştır.⁴²

Türkiye'deki muhafazakâr düşünce zaman zaman, isyanın Makedonya taburlarında başlamasını kanıt göstererek, İttihatçıları isyanı diktatörlük kurmak için gizlice düzenlemekle suçlamıştır.⁴³ Ancak, bu iddia, kaçmak veya gizlenmek zorunda kalan, bazıları da linç edilmekten son anda kurtulan başta gelen İttihatçıların tamamen hazırlıksız yakalandığı düşünüldüğünde, hayal ürünü gibi görünmektedir. Bu tez için herhangi bir kanıt bulunmamıştır.

İsyancıların öne sürdüğü talepler ile divan-ı harplerde ve muhalefet liderlerinin hatıratlarında sunulmuş olan kanıtlar olayların esas itici gücü olarak Ahrar'a işaret etmektedir.⁴⁴ İsyancıların İttihatçı kişilere ve kurumlara seçici bir şekilde saldırması da bu görüşü destekler. Aynı zamanda, Derviş Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi etrafında toplanmış olan muhalefetin isyanı organize etme ve askerleri kışkırtmada önemli bir rol oynadıkları açıktır.⁴⁵ İsyanın asıl azmettiricisi büyük ihtimalle liberal muhalefetti. Kendi gücünü olduğundan

39 Güven, 1989: s. 1.

40 ARA 553/196 (17 4 1909).

41 Akşin, s. 127; Bayur, s. 183, 186-7; Danişmend, s. 21, 23.

42 "Eski Padişah tarafından 1917-18'de Beylerbeyi Sarayı'nda yazıldığı iddia edilen ve İsmet Bozdağ'ın bir kitabında yayımlanan bu hatıraların gerçekliği çok tartışmalıdır. Başkalarının yanı sıra, Ali Birinci ve Hakan Erdem bunların sahte olduğunu düşünmektedirler."

43 Güven, s. 1.

44 Akşin, s. 128-30; Bayur, s. 184-5.

45 ARA, 540/190 (13 4 1909).

fazla görerek, dinî grupları bu amaçla kullanabileceğini düşünmüştü, ancak isyanın başlangıcından kısa bir süre sonra, kontrolü ele alabilecek durumda olmadığı belli oldu. Temelde seküler reformculardan oluşan bir grubun başka bir grup reformcu ile olan mücadelesinde, daha az sofistike olan dinî grupların kolayca manipüle edilebileceği konusundaki yanlış bir inançla, İslami gruplarla oportünist bir ittifaka girmeye olan isteği de modern Türkiye siyasetinde ve aslında Orta Doğu siyasetinde tekerrür eden bir olgudur.

1909'da, vaka hakkındaki literatürde de yansıtılan, Büyük Britanya'nın isyanın arkasında olduğuna dair devam eden söylentiler vardı. Askerlere dağıtılan altın insanların şüphe duymasına yol açtı ve dikkatler Ahrar liderleri ve Britanya elçiliği arasındaki yakın bağlara çekildi. Britanya'nın olaya dahil olduğuna dair kesin bir kanıt gün yüzüne çıkmadı, ancak Britanya elçiliğinin, özellikle de nüfuzlu tercüman Gerald Fitzmaurice'in karşı devrimcilere güçlü bir sempati duyduğu açıktır. Elçilik, İsmail Kemal Bey ile yakın bir iş birliği içinde, yeni rejimi, halkı ve özellikle de orduyu başkentte her şeyin yolunda olduğuna ve Meşrutiyet'in tehdit altında olmadığına ikna etme çabasında desteklemek için elinden gelen her şeyi yaptı. Hareket Ordusu başkente yürümeye başlarken, büyükelçi Londra'dan Limni'ye savaş gemileri göndermesini dahi istemiştir.⁴⁶

Şimdi de isyanın İslami köktendinci karakteri konusundan bahsedeceğim. İttihatçılar ve Hollanda elçisi gibi yabancı gözlemciler tarafından irticai İslamcı bir hareket olarak görülen Şeriat'ın yeniden tesis edilmesi isteğinin isyanda büyük bir rol oynadığı inkâr edilemez. Öte yandan, bu nitelemeyi yetersiz olarak görmek için de geçerli sebepler vardır. İlk olarak, daha önce bahsetmiş olduğum gibi, İttihatçılardan daha fazla İslamcı veya köktendinci olmayan Liberallerin bu isyanı azmettirdiklerine dair bazı kanıtlar mevcuttur. İkinci olarak, Şeriat talebi ile öne sürülen diğer talepler arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Üçüncü olarak da isyancılar hiçbir zaman Şeriat'ın nasıl uygulanması gerektiğine dair spesifik taleplerde bulunmamışlardır. Meclis'in kapatılmasını ve/veya Kanun-i Esasi'nin askıya alınmasını da istememişlerdir. Şeriat çağrısının işlevi, isyanı meşrulaştırmak ve ona slogan sağlamakla kısıtlıymış gibi görünmektedir. Belki de bunu, "her şeyin eskiden olduğu şekline dönmesi" için bir parola gibi düşünmeliyiz.

İTC, karşı propagandasında, isyanı derhal Kanun-i Esasi'yi ve Meclis'i tehdit eden irtica ile özdeşleştirdi. Bu kısmen psikolojik bir tepki de olabilir.

46 Cf. G.R. Berridge, Gerald Fitzmaurice (1965–1939): Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey (Leiden ve Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007), s. 133-40.

Hem kendi pozitivist ideolojileri hem de Abdülhamid rejimine karşı verdikleri mücadele geçmişleri, onları dinî muhafazakarlığı ideallerinin gerçekleşmesine karşı ana tehdit olarak görmeye koşullandırmıştı. 31 Mart Vakası İttihatçılar için hakikaten travmatik bir tecrübe olmuş gibi görünmektedir.

Ancak, isyanı irticai ve İslamcı olarak nitelemenin siyasi bakımdan pratik avantajları olduğu da inkâr edilemez: Cemiyet'in kendini Meşrutiyet savunucusu olarak göstererek rakiplerini izole etmesine ve böylece kendi seküler bakış açılarını paylaşan, ancak devrimden sonra Cemiyet'in politikalarına olan inancını yitirmiş olan Jön Türkleri kendisine çekmesine olanak vermiştir. Bu yolla, liberal muhalefeti, onları irtica ile özdeşleştirerek saf dışı bırakabildiler. Ayrıca, isyan onlara 1908'de yapamadıkları ve kendileri (ve de tarafsız gözlemciler) tarafından pozisyonlarını sağlamlaştırmaları için gerekli görülen Abdülhamid'i tahttan indirme şansını da vermiştir.⁴⁷

Şeriat çağrısının slogan olarak kullanılması ve isyanın İttihatçılar tarafından irtica olarak tanımlanmasıyla 1925 yılı Şubat ayında Türkiye'nin doğusunda gerçekleşen Şeyh Sait (tıpkı Derviş Vahdeti gibi bir Nakşibendi şeyhiydi) İsyanı arasında her iki yönden bir kıyaslama yapılabilir.⁴⁸ Bu isyan, en azından kısmen Kürt milliyetçisi bir karaktere sahipti ve Kürt bölgelerindeki sosyal ve ekonomik durumdan dolayı olan hoşnutsuzluk ve Kemalistlerin Kürt özerkliği konusundaki sözlerinden vazgeçmeleri nedeniydi. Ancak, isyanın liderleri Şeriat çağrısını slogan olarak kullandılar. İsyan o zamanki (eski İttihatçılardan oluşan) Türk hükümeti tarafından derhal irtica olarak tanımlandı ve ardından oldukça büyük bir şiddetle bastırıldı. Başbakan Fethi (Okyar) TBMM'de yaptığı bir konuşmada durumu Nisan 1909'daki ile açık bir şekilde kıyaslamıştır.⁴⁹ Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklik ile dinin siyasi olarak kullanılmasının ilk defa yasaklanması (o zamandan beri yasak olarak kalmıştır) da bu olay üzerine gerçekleşmiştir. Hıyanet-i Vataniye Kanunu daha sonra TBMM'deki liberal muhalefeti, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı, Meclis dışındaki solcu muhalefeti ve muhalif basını, bunlardan hiçbirinin Kürt isyanı ile bağlantılı olmamasına rağmen, bastırmak için kullanılmıştır.

İslamcı, sosyalist ve liberal muhalefetin 1925'te bastırılmasından sonra, Kemalist rejim kurumsallaşmış İslam'ı baskı altına alma gayretini yoğunlaştırdı. Ne yazık ki, bu politika ayrıca, 1909'da zaten belirgin olan, İslam'ın

47 ARA, 562/199 (19 4 1909).

48 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas, 1987), s. 91-127.

49 ZD, s. 306-11.

muhafeletin otoriter devlet politikalarına karşı bir araç haline gelmesi ve dolayısıyla, bunun sonucunda da seküler devlet destekçilerinin İslami hissiyatın ifadesine karşı alerji duyması eğilimlerini güçlendirmiştir. Bu durum, Türkiye’de 20. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca İslam ve devlet arasındaki ilişki hakkındaki tartışmanın içinde kaldığı kısır döngü halini almış gibi görünmektedir.

Kaynakça

Arşivler ve Birincil Kaynaklar

ARA Algemeen Rijksarchief's Gravenhage, Tweede Afdeling, Kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871–1940. ZD Zabıt Ceridesi.

İkincil Kaynaklar

- Adivar, Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib* (Londra ve New York: Century, 1926).
- Ahmad, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914* (Oxford: Clarendon, 1969).
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Remzi, 1987).
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*. Cilt I-Kısım: 2 (3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969 [1. baskı, 1940]).
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964).
- Berridge, Geoffrey, *Gerald Fitzmaurice (1965–1939): Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey* (Leiden ve Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007).
- Danişmend, İsmail Hami, 'Sadr-i-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası' (3. baskı, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1986).
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876* (New York: Gordian, 1973).
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: Johns Hopkins, 1963).
- Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789–1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980).
- Güven, Gül Çağalı, "80. Yılında 31 Mart", *Cumhuriyet* 13.4.1989, 1; 14.4.1989, 2; 15.4.1989, 3.

- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. Cilt 1: (1889–1902) (İstanbul: İletişim, 1985).
- Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Binghamton: SUNY, 1988).
- Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (London and New York: Verso, 1987).
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961).
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press, 1967).
- Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925* (Austin: University of Texas, 1987).
- Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
- Ramsaur, Ernest Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (2. baskı, New York: Russel and Russel, 1970 [1. baskı, Princeton, 1957]).
- Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2 Reform, Revolution and Republic, the Rise of Modern Turkey 1808–1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859–1952* (İstanbul: n.p., 1952).
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1976) [ed. ve modern Türkçeye çeviren Rauf Mutluay].
- Yapp, Malcolm E., *The Making of the Modern Middle East 1792–1923* (Londra ve New York: Longman, 1987).
- Zürcher, Erik-Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement* (Leiden: Brill, 1984).

ÖZGÜRLÜĞE KARŞI GÜVENLİK: JÖN TÜRK DEVRİMİNDEN SONRA KAMUSAL TOPLANTILARIN DÜZENLENMESİ VE YÖNETİLMESİ

BÖLÜM 9

Noémi Lévy-Aksu

1876 Kanun-i Esasisi'nin yeniden yürürlüğe konulması Makedonya'daki askerî ayaklanmanın başarısını gösteren ve onu hem faillerinin hem de o dönemdeki gözlemcilerin gözündeki devrime dönüştüren büyük bir olaydı. Kısa sürmüş olan Meşrutiyet'in Sultan II. Abdülhamid tarafından tekrar ilan edilmesi otoriter yönetimin sonu olarak görülüyordu ve İmparatorluk'un her yerinde büyük kutlamalara neden oldu. Kasım-Aralık 1908'deki seçimlerin ardından Meclis'in açılması Osmanlı'da meşrutiyete dönüşü tasdik etmiş oldu, yasal ve siyasi açıdan da yeni bir dönemi başlattı.¹ Hürriyet, Kanun-i Esasi ve adalet gibi kavramlar, sonraki aylarda gazetelerde ve Meclis'teki siyasi tartışmaların merkezinde yer alıyordu. Ancak, aynı zamanda, coşkulu kalabalıkların hınçlı kalabalıklara dönüşmesi, siyasi gerilimler ve uluslararası baskılar başka bir kelime dağarcığını ön plana taşıdı: asayiş, ıhtışaş, eşkıya ve çetelerle mücadele yeni rejim için bir öncelik haline geldi.

Siyasi ideallerin gerçeklikle çatışması ve Jön Türk rejiminin otoriterliğe dönüşü çok tartışılmış ve İmparatorluk'un son on yılındaki trajik olayları tarif etmek için yaygın bir anlatı haline gelmiş olsa da bu gelişmelerin ilk aşamaları genellikle ihmal edilir. Siyasi gelişmeler, Şükrü Hanioğlu ve Aykut Kansu'nunkiler gibi referans kaynaklar sayesinde nispeten iyi bilinmektedir.²

- 1 1908'deki Meclis'in seçilmesini sağlayan seçim süreci hakkında bkz. Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27 (1995), s. 265-86.
- 2 Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001). Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997).

Jön Türk Devrimi'nin 2008'deki yüzüncü yılı, devrimin hemen ardından gelen zaman dilimindeki siyasi, sosyal ve kültürel dinamiklere odaklanarak, onun çeşitli yönlerine ışık tutulmasına katkıda bulunan bazı toplu eserlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.³ Ayrıca, bazı tek bir konuyu ele alan eserler de, devlet arşivleri, meclis zabıtları ve dönemin gazetelerine dayanarak, devrim sonrası siyasi ve sosyal yaşamın belirli yönlerine odaklandı.⁴ Ancak, bu erken Jön Türk döneminin birçok yönü hala az bilinmektedir ve bu dönem hakkındaki genel varsayımların ve sonraki gelişmeler üzerinden geriye dönük olarak yapılan değerlendirmelerin gölgesi altında kalmaktadır.

Konu ile alakalı birincil kaynakların mevcut ve erişilebilir olmasına rağmen, Meclis'in parlamenter faaliyetleri ve yasal üretimi hala hukuki, siyasi ve sosyal önemi açısından daha fazla araştırılması gereken konulardır.⁵ Nader Sohrabi, Jön Türk ve İran devrimlerinin anlamlarını araştıran başyapıtı ile, benimsenen ve bölgesel ihtiyaçlara uyarlanan küresel bir siyasi akım olarak meşrutiyetçilik kavramının etrafında ufuk açıcı bir teorik çerçeve inşa ederken, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilk zamanlarındaki siyasi hayat hakkındaki en doğru anlatımı da bize sunmuştur.⁶ Anlatımı, İTC'nin yasal ve yasa dışı yollarla iktidarı ele geçirmeyi ve devrimin ardından "devlet içinde devlet" olmayı nasıl başardığı üzerine odaklanmaktadır. Bu odaklanma, bu iktidar mücadelesinin harika bir analizini okuyucuya sunmakta, ancak Osmanlı Meclisi'ni, siyasi ve hukuki bir faaliyet alanı ve meşrutiyetçiliğin mihenk taşı olarak gölgede bırakmaktadır. Grevlerin düzenlenmesi veya dilenciler ve serseriler hakkındaki kanun gibi ilk yasama organlarının bazı simgesel kanunları ikna edici bir biçimde tartışılmış olsa da kamusal toplantılar hakkındaki ve çetelere karşı olan kanun gibi bazı diğerleri nispeten ihmal edilmiştir.⁷ Bu yasalardan her

3 Örneğin bkz. Sina Akşin (ed.), *Yüzüncü Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010); Ferdan Ergut (ed.), *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

4 Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

5 Ileana Moroni'nin yakın zamanda yazılmış olan, meclisin ilk yılının kapsamlı bir analizini içeren doktora tezi bu birincil kaynağı sentetik ve eleştirel bir şekilde ele alan ilk çalışmalardan birini oluşturmaktadır. Bkz. Anastasia-Ileana Moroni, "Une nation impériale. Construire une communauté politique Ottomane moderne au lendemain de la Révolution de 1908", yayımlanmamış doktora tezi, Paris, EHESS, 2013.

6 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

7 Nadir Özbek, "Beggars' and 'Vagrants' in State Policy and Public Discourse During the Late Ottoman Empire: 1876–1914", *Middle Eastern Studies* 45/5 (2009), s. 783–801; Ferdan Ergut, "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*

birinin sadece içeriği değil, aynı zamanda kabul edilmelerini sağlayan süreç de erken Jön Türk dönemindeki siyasi ve ideolojik tartışmalar ve gerilimler hakkında önemli ipuçları içerir. Osmanlı hukuk tarihi birkaç yıllığına çok büyük gelişmeler yaşamışken, İkinci Meşrutiyet Dönemi hala yasal üretiminin sentez bakımından ve eleştirel bir tarihine ihtiyaç duymaktadır.

Bu bölümde, 1908-1909'daki hürriyet ve asayiş tartışmasının bir ifadesi olarak kamusal toplantılar hakkındaki yasanın yapımına odaklanacağız. Daha çok o yılların meclis kayıtlarına bağlı kalarak, özgürlük ve güvenlik arasındaki eklemelenmenin nasıl ilk yasama döneminin ilk aylarındaki siyasi tartışmalarda merkezi bir hale geldiğini ve siyasi alandaki temel ayırıcı çizgilerden biri olduğunu analiz etmeyi amaçlıyorum. Bu kavramlara yaklaşımlar büyük ölçüde siyasi aktörlerin ideolojik geçmişleri ve yabancı örnekler ile tarihi süreçler hakkındaki görüşleri tarafından belirleniyordu. Ancak, meclis zabıtları İmparatorluk'un başkenti ve diğer bölgelerindeki güvenlik ve siyasi düzene karşı ortaya çıkan sorunların, vekillerin pozisyonlarını ve hükümet politikasını nasıl şekillendirdiği ve değiştirdiğini de göstermektedir. Bu vaka, özellikle de Nisan 1909'daki başarısız karşı devrimden sonra, İTC'nin siyasi hayat ve devlet politikası üzerinde artan etkisini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, belirli sorunlara verilen bütün yasal veya siyasi cevapların, kişisel haklar ve devletin çıkarlarının uzlaştırılması konusundaki bazen son çözümlmeleri de etkileyebilen, şiddetli müzakereleri beraberinde getirdiğini de gösterir. İdeolojik bölünmelerin ve İTC faktörünün öneminin de ötesinde, meclis kayıtları paylaşılan siyasi kavramlar ve tarihi referansların, somut meseleler ve acil durumlar ile karşılaştığında nasıl karşıt pozisyonlara yol açabildiğini anlamak açısından da değerlidir.

Analizim için gerekli olan bilgiyi, grevler, dilenciler ve çeteler hakkındaki bahsi geçen kanun ve tartışmalar ile ilgili birincil ve ikincil kaynakları okumam ve ayrıca bu dönemde kamu düzeninin sağlanması hakkında daha önce yapmış olduğum çalışmalar sağlamaktadır.⁸ Ancak, bu tartışmalarda mevzubahis olanın ne olduğunu anlamak için, bu bölüm çoğunlukla Haziran 1909'da Meclis tarafından kabul edilen kamusal toplantılar hakkındaki kanuna (*içtima kanunu*) odaklanacaktır. Temel bir hak olan toplanma hakkının kamu güvenliği ile nasıl uzlaştırılacağı, yeni meşruti rejim tarafından nasıl bir siyasi model benimsenmesi gerektiğini de sorgulayan, bu yasanın detaylarının

---

38/2, (2002), s. 149–64.

8 Noémi Lévy-Aksu, *Ordre et désordres dans l'Istanbul ottomane (1879–1909)* (Paris: Karthala, 2013).

görüülmesi sırasındaki meclis tartışmalarının ana konusuydu. Bu yazının ilk kısmı, kamusal toplantılar hakkındaki kanunun ayrıntılarının görüülmesi süreci sırasında farklı tarafların ortaya koyduğu savları analiz edecektir. Daha sonra, temel olarak o zamanlar yayımlanan polis ders kitaplarına bağılı kalarak, bu kanunun polisin kamusal toplantı algısını nasıl etkilediğini sorgulayacağım.

Kamusal Toplantılar Hakkındaki Kanun: Güvenlik Meseleleri Hakkında Özgürlükçü Bir Bakış Açısı

Toplanma hakkı (*hakk-ı içtima*) devrim tarafından ilan edilen hürriyetçi prensipler ile devletin kamu düzeni ve güvenliği ile ilgili kaygısını uzlaştırmayın zorluklarını ortaya çıkaran ilk meselelerden biriydi.⁹ Kamusal toplantılar meselesi iki ana sebepten dolayı oldukça hassastı. İlk olarak, II. Abdülhamid'in otoriter rejimi altında, her türden toplantı – siyasi, dinî, mesleki veya arkadaşça – potansiyel olarak şüpheli görölüyordu veya yasaklanıyor ya da polis tarafından sıkı bir gözetim altında tutuluyordu. Nitekim, toplantı yapmanın imkansızlığı, yeni rejimin sona erdirmesi beklenen, devletin sosyal ve kişisel hayata zorla müdahalesinin sembollerinden biri olmuştu. Eski rejimle gerçekleşmesi gerekli olan kırılma Tekfurdağı vekili Agop Babikyan tarafından çok açık bir şekilde özetlenmiştir:

“Çünkü 93 senesinde [1876] yapılan Kanun-i Esasi'den sonra hükmeden Devr-i İstibdat'ta içtimaat fevkalade tazyik edildi. Ahaliyi, bundan dolayı pek çok zaruretlere, sefaletlere giriftar edildi.”¹⁰

Meşrutiyet'in yeniden tesisinden sonraki ilk aylarda kamusal toplantılar sorununu ön plana çıkaran ikinci sebep ise 1908 Devrimi'nin hem en gösterişli yönü, başarısının işareti hem de yeni rejimin karşı karşıya kaldığı ilk sorun olan devasa toplantılardı. 24 Temmuz'daki meşrutiyet ilanından sonra Osmanlı başkenti ve diğer bölgelerindeki meydanları dolduran coşkulu kalabalıklar çok geçmeden, 1909'a kadar aralıksız devam eden gösteri ve grev hareketi başlatarak, hırslı kalabalıklara dönüştüler. 1908 yazı boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yaptığı, Osmanlı halkından bütün sevinç

9 Kamusal toplantılar hakkındaki yasa Ferdan Ergut tarafından İttihatçıların kamu düzenini tekrar tanımlaması hakkındaki çalışmasında ele alınan vakalardan biridir. Ancak, 1908-9'daki tartışmalardan çok 1912'deki otoriter değişime odaklanmıştır. Bkz. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 274-88.

10 MMZC, 1908-9, İ.37, s. 139. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin Meclis kayıtları TBMM'nin internet sitesi üzerinden çevrimiçi erişime açıktır: http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler_mmb.meclis_donemleri?v_meclisdonem%40.

gösterilerini bırakıp daha fazla oyalanmadan işlerine dönmelerini isteyen duyurular hiçbir etkiye haiz olmadı. Nitekim, 1908 sonbaharından itibaren, yeni iktidar bu sosyal hareketlere yasal bir cevap hazırlamaya teşebbüs etti. Osmanlı hükümetinin 10 Ekim 1908'de geçirdiği geçici Grev Yasası (*Tatil-i Eşğâl Kanûn-ı Muvakkatı*) durumu kontrol altına almak için yapılan ilk girişimdi.¹¹ Meclis'in açılmasından sonra, toplantı düzenleme hakkı ve bunun sınırları, kişisel özgürlük ve kamu düzeninin korunmasını uzlaştırmak için olan önlemler üzerinde çalışan iktidar ve vekiller için bir öncelik haline geldi.

Kamusal toplantılar hakkındaki meclis tartışmaları, 18 Şubat 1909'da bazı vekiller gazetelerde toplanma hakkı ile ilgili resmî bir açıklama (*tebliğ-i resmî*) yayımlanmasını protesto edince alevlendi. Hükümet bu açıklama ile gerekli olduğunda bir toplantıyı yasaklama hakkını ve her toplantı için 24 saat önceden polise bildirilme zorunluluğunu ilan etmişti. Bu iki madde tartışmayı başlatan vekiller tarafından "ruh-u Meşrutiyete vurulmuş iki darbe" olarak nitelendiriliyordu.¹² Takip eden tartışma, özgürlük kavramı, bunun anlamı ve yeni meşruti rejim altındaki potansiyel sınırlanması üzerine odaklanarak, ilk yasama dönemi sırasında meclis arenasının karakterini belirleyecek olan bazı ideolojik ve siyasi gerilimleri ön plana çıkarıyordu. Özgürlüğün tanımı, yürütme erkinin yetkileri ve yabancı modellere yapılan atıflar günlerce süren canlı bir tartışmanın üç ana konusuydu.

Bu tartışma boyunca, özgürlük kavramı teorik ve yasal bakış açılarından farklı yorumlamaların nesnesi olarak ortaya çıktı. Çoğunluğu İTC'den olan, hükümetin tedbirlerini destekleyenler özgürlüğü klasik biçimde, sınırları üzerinden tanımlıyordu. İstanbul vekili Hüseyin Cahit, Aydınlanma düşünürlerini ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin "Özgürlük, başkalarına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir" diyen dördüncü maddesini hatırlatan bir cümle ile, tartışmanın en başında bu pozisyonun en sentezci tanımını yaptı:

"Hürriyet, istediğini yapmak demek olmadığını hepimiz biliriz. Cemiyat-ı Beşeriye içinde hürriyetin de bir hududu vardır. Diğerinin hürriyeti başladığı yerde benim hürriyetim hitam bulur."¹³

11 Şehmus Güzel, Türkiye'de İşçi Hareketleri; 1908-1984 (İstanbul: Kaynak, 1996).

12 MMZC, 1908-9, İ.37, s. 134. Beş vekil tarafından bir takrir (önerge) verilmiştir: Halep'ten Rifat, İstanbul'dan Kozmîdi, Berat'tan İsmail Kemal, Ankara'dan Mahir Sait ve Amasya'dan İsmail Hakkı. Benzer bir itiraz Serfice vekili Yorgi Boşo tarafından da dile getirildi.

13 MMZC, 1908-9, İ.37, s. 134.

Benzer bir yaklaşımla, Gümülcine vekili İsmail Bey biraz daha farklı bir özgürlük sınırlaması tanımını öne sürdü; bir kişinin özgürlüğünü başka birininki ile kısıtlamaktansa, onu topluluğun özgürlüğüyle karşılaştırmayı tercih ediyordu:

“Yani hürriyet, şahsi olarak istimal edilmiyor. Hürriyet-i umumiyeye taaruz etmemek şartıyla. Kezalik içtimaat akdolonabilir, âsaiş-i umumiye sekte dar etmemek şartıyla.”¹⁴

“*Hürriyet-i umumiye*”ye yapılan atıf İsmail Bey tarafından izah edilmemiş olsa da, toplantılar konusunda yaptığı bu genel değerlendirme bu tanımın siyasi içeriklerini vurgulamaktadır. Yukarıda alıntılanan ikinci cümlede, mevcut siyasi bağlam içinde mantıklı görünen bir anlam kayması ile, toplantılar kişisel özgürlüğe dahil edilmişken, *hürriyet-i umumiye* kamu düzeni olarak tanımlanmıştır. Bu, devrimin ardından gelen ilk aylarda özgürlük kavramının merkezde oluşunu göstermektedir: sadece liberal politikanın savunucuları değil, karşıtları da kendi pozisyonlarını özgürlük kavramı ile tanımlamakta ve meşrulaştırmaktaydı. Aynı zamanda, toplumsal özgürlüğün kamu düzenine ve huzuruna dahil edilmesi bu kavramın İttihatçılar tarafından meşrutiyet rejiminde toplumsal kontrol ve kişisel hakların sınırlandırılması ile ilgili devlet politikasını meşrulaştırmak için kullanıldığını göstermiştir.

Bu savlara çok daha liberal bir özgürlük kavramı ve bunun siyasi uygulamalarını savunanlar tarafından karşı çıkıldı. Yukarıda bahsedilen gensorunun yazarları, diğer vekillerle birlikte, özgürlüğe karşı iktidar tarafından getirilen her türlü kısıtlamaya karşı çıkmıştır. Toplantı özgürlüğünü meşrutiyet rejiminden önce de var olan her türlü siyasi otoritenin üzerinde, doğal bir hak olarak tanımlıyorlardı. Bu yüzden de hükümetin onu düzenleyen veya kısıtlayan herhangi bir meşru müdahalesinin olamayacağını savunuyorlardı. Kosmidi Efendi’nin sözleri bu liberal argümanı iyi bir şekilde özetlemektedir:

“Çünkü hakk-ı içtima, hakk-ı hayat, hakk-ı hayvanı nâtık-ı içtimaidir. İhtiyacı yok ki zaten Hükümet hakk-ı içtimaa malik olmak için ruhsat lazım zannediyorsa hata ediyor.”¹⁵

Tıpkı yukarıda alıntılanan özgürlük kısıtlamalarını savunanlar gibi, Meclis’in liberal kanadı da argümanlarını, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız İnsan Hakları Bildirgesi gibi 18. yüzyıl sonlarındaki önemli siyasi

14 MMZC 1908–9, İ.37, s. 136.

15 MMZC, 1908–9, i 37, s. 145.

metinlere ilham kaynağı olmuş, meşhur Aydınlanma kavramlarına dayandırılıyordu. Ancak, doğal hak fikrine yaptıkları vurgu onların, hükümetin bu haklara zarar verebilecek girişimlerinin meşruluğunu tanımamalarını sağlıyordu. İfade özgürlüğünün bir ön koşulu ve toplumsal hayatın temeli olarak toplantı düzenleme hakkı bu vekiller tarafından ilerleme ve insanların refahı kavramı ile ilişkilendirilmişti. Varteks Efendi'nin ifadesiyle, "Çünkü hürriyetten iyilik ileri geliyor".¹⁶ Bu bakımdan, bu özgürlüğe karşı olan kısıtlamalar meşruti rejimin kendi siyasi ve toplumsal projesini tehlikeye atıyordu.

Bu ideolojik savların vekillerin müdahalelerinin büyük bir kısmını oluşturmalarına rağmen, kamusal toplantılar hakkındaki tartışma siyasi konjonktüre de derinden bağlıydı. İki kampın önderleri kamusal toplantıların kamu düzenine karşı ortaya çıkardığı zorluklarla baş etmek için tekliflerini öne sürdüler. Hükümet destekçileri, kontrol dışındaki toplantıların rejimin istikrarını ve halkın güvenliğini tehdit edebileceği için, toplantıların kontrol edilmesinin yürütme erkinin niteliklerine ait olduğunu savundu. Hatta bazı vekiller bu mesele hakkındaki meclis tartışmasının yararsız ve hukuksuz olduğunu savundular ve hükümetin yetkilerine saygı gösterilmesi çağrısında bulundular:

"Bu asayiş vücuda getirmek için hükümete tamamen emn-ü itimat etmeliyiz. Hükümeti icraatında serbest bırakmalıyız."¹⁷

Bu pozisyon İttihatçıların merkezîyetçi ideolojisine uygundu ancak meşruluk kaynağını devrim sonrası dönemin özel siyasi bağlamından alıyordu. Neredeyse açık bir şekilde, vekiller, Beşiktaş'ta Rum-Müslüman bir çiftin linç edilmesi ve yeni rejime karşı Kör Ali tarafından organize edilen gösteri gibi, kalabalıkların kendiliğinden gelişen veya düzenlenmiş, 1908'in son aylarında kamu düzenini aksatan toplanmalarına işaret ediyorlardı.¹⁸ Bu vekillere göre, eğer yürütme erki bu tür olayları engelleme hakkına sahip olmazsa, ülkenin anarşiye teslim olması muhtemeldi. Ancak, daha önceki örnekler ve bu vekillerin sözlerinde *fesad* gibi kelimelerin tekrarlanması, anarşiden çok, Müslüman kanat ve eski rejimin destekçileri tarafından, 31 Mart Vakası'ndan sonra irtica olarak yaftalanan muhalefet gibi, rejime karşı gerçekleştirilecek

16 MMZC, I. 37, s. 135.

17 MMZC, I. 37, p. 137. Gümölcine vekili İsmail Bey.

18 MMZC, I. 37, p. 134. Bu örnekler Hüseyin Cahit tarafından verilmiştir. Bu olaylar hakkında bkz. François Georgeon, "1908 Jön Türk Devrimi sonrasında İstanbul'da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka Üzerine", Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (ed.), Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) içinde, s. 154-158.

organize bir siyasi hareketten korktuklarını göstermektedir. Bu tehdit hakkında ayrıntı vermek konusunda oldukça isteksiz oldukları da fark edilmelidir: görünmez bir düşmandan bahsetmek hükümetin toplantı düzenleme hakkına karşı olan kısıtlamalarını meşrulaştırmak için gerekliydi, ancak tehlikeyi çok fazla vurgulamak İmparatorluk'ta durumun kontrol altında olduğuna dair ifadeleri zayıflatabilirdi.

Bu pozisyonun sahip olduğu çelişkiler, bu fesatlar ve rejim düşmanları hakkında defaatle daha fazla bilgi isteyen hükümet politikasının karşıtları tarafından fırsat bilindi ve sorgulandı. Çoğu, rejime karşı siyasi tehditlerin varlığını kabul etse de, kötü niyetli toplantıların masum olanlara gölge düşürmemesi ve hükümetin bu konuya olan yaklaşımını şekillendirmemesi gerektiğini vurguladı. Daha somut olarak, güvenlik ve kamu düzenine karşı sorun yaratan toplantıların emniyet kuvvetleri tarafından yerel bazda duruma göre çözülmesi gerektiğini savundular. Emniyet kuvvetlerinin henüz reforma uğramadığı ve İmparatorluk'un her yerinde kamu düzenini sağlama konusundaki yetersizliklerinin gazetelerde ve mecliste yine aynı vekiller tarafından kınandığı bir zamanda, polis faaliyetinin yasamaya muhtemel bir alternatif olarak bu şekilde sunulması da çelişkiden muaf değildi.¹⁹ Bu çelişki, henüz yeni rejimde temel hakları sağlayacak idari ve yasal reformlar gerçekleşmemişken, İttihatçı merkezileştirme politikasına karşı uygulanabilir bir alternatif geliştirmenin liberal muhalifler için ne kadar zor olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Yabancı örneklere yapılan atıfların kullanılması iki taraf için de, tekliflerinin kaynağını, kendilerine biraz daha meşruluk sağlayan Avrupa bağlamına dayandırarak mevcut Osmanlı durumuna dayanan savlarının sınırlarını mazur göstermelerinin bir yoluydu. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, vekiller tarafından tartışılan iki örnek Jön Türk Devrimi'nin aktörlerini birleştiren ve ayıran iki önemli referans noktası olan Fransa ve İngiltere örnekleriydi. Başka yerlerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, Fransız örneği merkeziyetçi politika destekçileri tarafından tercih edilirken, İngiliz örneği liberal muhalefet tarafından savunuluyordu. Meclis'teki tartışmalar bu kutuplaşmaya dair birçok örnek sunmaktadır, aynı zamanda da iki örnek hakkında da aşağı yukarı doğru olan bilgiyi ve yabancı yasal ve siyasi yapıları Osmanlı'daki duruma

19 Polis kuvvetlerinin reformu, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin kurulmasıyla ancak Temmuz 1909'da gerçekleştirilebildi. Bu tarihe kadar, kamu düzeninin bozulması ve polis kuvvetlerinin işlevsizliği kamusal tartışmalarda tekrarlanan konulardı. Bu bağlamda, Varteks Efendi'nin "Zabıtamız mükemmel haldedir." sözü oldukça tuhaf görünmektedir. MMZC, I. 1, s. 135.

aktarmanın uygulanabilirliği ve imkânı ile ilgili endişeyi açığa çıkararak kutuplaşmanın nüanslarını gösterirler.

Kamusal toplantılar hakkındaki tartışma sırasında, 24 saat önceden polisten izin alma gerekliliği iki tarafın Fransız ve İngiliz örneklerini seferber etmesine neden olan gerginlikleri belirginleştirdi. Bu önlemi destekleyenler, devrim için despotlukla suçlanamayacak bir model olan Fransa'daki benzer bir tasarrufun varlığını ön plana çıkardılar. İngiliz örneğini, İngiliz liberalizminin yüzyıllar süren bir sürecin sonucu olduğu ve zamanın Osmanlı gerçeklerine uymadığı belli olan bir kavram olan barışçıl bir toplum için geçerli olabileceğini gerekçe göstererek reddettiler. Osmanlı toplumunda başarısız medenileşme sürecine karşı Britanya centilmeni klişesi tartışmanın parçasıydı ve "onların seviye-i irfanı" ile Osmanlı'nın mevcut durumu karşılaştırılıyordu: "Fakat biz daha öyle değil".²⁰

24 saat düzenlemesinin muhalifleri Fransız örneğini birkaç seviyede ele aldı. Bazıları böyle bir örneğin meşruluğunu sorgulayarak, Osmanlı'nın durumuna daha uygun gördükleri İngiliz örneği ile karşılaştırdılar:

Biz Fransa'yı kendimize misal alıyoruz. Niçin Fransa'yı alıyoruz? Niçin İngiltere'yi kendimize misal almıyoruz? İngiltere'dir bugün dünyada en âdil hükümetlerden birisi addolunanı. İngiltere'de her bir şey serbesttir. Bakınız rica ederim. Fransa'da bu içtimaları böyle sıkıca bağladığı sırada Fransızlar, o mitinglerde, içtimalarda vukuat zuhur eder, fakat İngiltere'de her bir şey serbest olduğu vakitte hiçbir şey vukua gelmiyor.²¹

Bu örnekte, Fransa ve İngiltere ideolojik ayrımları sembolize etmek için kullanılan iki soyutlama olarak görünmektedir ve olayların doğruluğu, siyasi alandaki çağrışımlardan çok daha önemsiz haldedir. Ancak tartışma boyunca, bazı vekiller yabancı örneklerin benimsenmesi sürecini tarif ederek iki vakanın daha sofistike bir analizini yaptılar. Terminoloji ve kanun maddeleri hakkındaki tartışma bu yabancı örneklerin yasa ve iç politikanın somut ayrıntılandırması üzerindeki yapıcı etkisini sonlandırdı. Hükümet tarafına göre, toplantıların düzenlenmesi için Fransız modelinin seçimi daha önceden kararlaştırılmış değildi, Fransız ve İngiliz yasal çerçevelerinin karşılaştırmalı bir analizi sonucunda gerçekleşmişti.²² Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu

20 MMZC I. 37.

21 MMZC, İ. 37, p. 135.

22 MMZC, İ. 37, p. 137. Arif İsmet Bey: "Fransa içtima kanunnamesi bizim ahval-i hususiye-i milliyemize muvafıktır."

kanunların incelenmesi emrini verdiği ve “[Osmanlı] halkının kendine has karakterine daha uygun” olduğu düşünülen Fransız örneği üzerinde karar kıldığı söyleniyordu. Sadrazam’ın sürece bizzat dahil olup olmadığı hakkında bir ipucu barındırmazlar da, Osmanlı arşivleri, İngiltere ve Fransa, aynı zamanda da İtalya, Almanya ve Avusturya gibi Avrupa ülkelerine gönderilen heyetler veya bu ülkelerle yapılan yazışmalar vasıtasıyla emniyet teşkilatları arasında 1908 yazında yapılmış olan bir kıyaslamanın varlığını doğrulamaktadır.²³ Bu kıyaslamaların nihai kararı ne ölçüde etkilediklerini bilmek zor olsa da, yeni rejimin yabancı tecrübelerle karşı olan ilgisini doğrulamaktadırlar.

Fransız kanununun gerçek içeriği de yasal terminoloji ve tasarruflar üzerine yapılan bir tartışma ile ele alınmıştır. Bazı vekiller, yasaya ve hükümet talimatnamelerine esin kaynağı olduğu varsayılan Fransız örneği ile aralarındaki bazı yasal teknik uyumsuzluklara dikkat çekti. İlk olarak, toplantı düzenleme hakkı Fransız Anayasası’nda açıkça taahhüt edilirken, 1876’dan kalan Osmanlı Kanun-i Esasi’sinde mevcut değildi. Yasal açıdan Osmanlı yürütme erkini keyfi bir kararla toplantı düzenleme hakkını engellemekten alıkoyan hiçbir şey olmadığından, bu temel fark tartışmanın temelini saptırdı. İttihatçılar hükümetin iyi niyetini öne sürerken, iki taraf yalnızca toplantı düzenleme hakkının Kanun-i Esasi’de yapılacak reformla (*tadil*) eklenmesinin anlam belirsizliklerini ortadan kaldırılabileceği konusunda anlaştı.

Fransız örneği ile olan ikinci uyumsuzluk daha teknik bir uyumsuzluktu. Yasanın destekçileri ve muhalifleri Fransa’daki emniyet otoritelerine 24 saat önceden toplantı olacağını bildirme zorunluluğunun (*beyan*), resmî olarak önceden onaylama (*ruhsatname*) sürecinin aksine, otoritenin toplantıyı güvenlik gerekçesi ile yasaklaması ihtimalini içermediği, sadece bir formalite olduğu konusunda hemfikirlerdi. Bu yüzden bu süreç toplantı düzenleme hakkının kısıtlanması olarak anlaşılamazdı. Hükümeti destekleyenler Osmanlı otoritelerinin de aynı ruhla hareket ettiğini savunsalar da muhalifleri hükümetin beyanındaki, özellikle de “Bu varaka-i resmîyeyi istihsal etmeyenleri biz içtimadan men ederiz.”²⁴ cümlesinde mevcut olan çelişkilere işaret ettiler. Bazı vekiller doğal bir hakla alakalı olarak önceden yapılması gereken her türlü beyanı reddetse de diğerleri bunu güvenlik gerekçesi ile prensipte kabul ederken, hükümetin önceden bildirme sürecini bazı siyasi toplantıları

23 BOA, DH.EUM.VRK, 24/46, s.d.; BOA, DH.EUM.THR, 7/35, 25 Eylül 1325 [8 Ekim 1909]. Yabancı polislik sistemlerine olan bu ilgiyi kitabımda tartışmışım: *Ordre et désordres dans l’Istanbul ottomane (1879–1909)* (Paris: Karthala, 2013), s. 191–213.

24 MMZC, 1908–9, I. 37, p. 139.

yasaklamak için kullanabileceğinden korkuyorlardı. Fransız sisteminde böyle bir imkânın bulunmadığını ifade ettiler ve keyfi kararlar alınması riskini öne sürdüler. Kısacası, sorun sadece Fransız örneğinin siyasi açıdan eksikliği değil, aynı zamanda yorumlanmasında yapılan hatalardı. Bu hataların yasal bilgideki eksiklikten mi yoksa bilinçli bir tartışmadan kaçınma isteğinden mi kaynaklandığı liberal vekiller tarafından açıkça ifade edilmemişti, ancak hükümetin niyetleri hakkındaki mükerrer soruları birçoğunun ikinci savı benimsediğine işaret ediyordu.

Bu tartışmaların sonucu, kanunlara uygun toplantıların yasal bir tanımının gerekliliğini kabul eden ancak toplanma hakkı ile ilgili kısıtlamaların en aza sınırlı, bir taviz yasasıydı. Gösterileri düzenleyenler önceden izin almak zorunda değildi ancak gösterilerden önce polise yazılı bir bildirimde bulunmaları gerekiyordu. Açık alanlardaki gösterilere gün batımına kadar izin veriliyordu ve yapıların içindeki toplantılar zaman kısıtlaması olmadan gerçekleştirilebilirdi. Haziran 1909'da kabul edilmesine rağmen, 31 Mart Vakası'ndan sonra bu yasa, bu olaydan sonra gelen otoriter dönüşümü vurgulayan klasik dönemselleştirmeye aslında uymayan bir şekilde, oldukça liberal karakterini korudu. Yasa hakkındaki temel tartışmaların 31 Mart Vakası'ndan önce gerçekleşmiş olması muhtemelen yasanın liberal karakterinden etkilenmişti, çünkü bazı vekiller değişen siyasi şartlardan dolayı daha sıkı bir yasanın gerekliliğini savunurken, diğer vekiller yasanın kabul edilmesinden önce son meclis tartışmalarında zaten kabul edilmiş olan maddelerin değiştirilmesinin teknik açıdan imkansızlığını ifade etmişlerdi. Yasama usulü ile ilgili bu teknik sebeplerin yanı sıra, yasanın sahip olduğu bu liberal karakter, meclis organının 31 Mart Vakası'ndan sonra bazı İttihatçılar tarafından kişisel ve toplumsal özgürlük adına savunulan güvenlik tercihlerine karşı çıkabilecek, açık bir siyasi arena olarak kaldığının da bir işareti olarak yorumlanabilir.

Bu bakış açısından, kamusal toplantılar hakkında 1912'de kabul edilen yeni yasa ile kıyaslama yüksek derecede önemlidir.²⁵ *Sopalı seçimler* olarak adlandırılan, İTC'nin net bir çoğunluk elde etmeyi başardığı 1912 seçimlerinden hemen sonra, Meclis, İçtima Kanunu'nda yapılacak değişikliği müzakere etmeye başladı. Açık alanlardaki kamusal toplantılar için izin alınmasını zorunlu hale getiren ve hükümete ülkenin huzuru ve düzeni için toplantıları yasaklama hakkı veren yeni düzenleme çok daha baskıcıydı. Buna ek olarak, 1912'de toplanma hakkında yeni bir kanun (*Tecemmuat Kanunu*) hazırlandı.

25 1912 yasasıyla yapılan değişiklikler Ferdan Ergut tarafından tartışılmıştır: *Modern Devlet ve Polis*.

İçtimat ve Tecemmuat arasındaki fark, bunlardan ilki organize edilmiş kamusal toplantılar olarak anlaşılırken, ikincisi ise sıkı bir gözetimin nesnesi olması gereken, sokaklarda kendiliğinden ortaya çıkan bir toplanmaydı. Bu yasal değişiklikler, İttihatçı rejim tarafından kişisel özgürlüğün daha kısıtlayıcı bir yorumunun ve güvenlik alanının kademeli olarak toplumsal hayatın tüm yönlerine yayılmasının ifadelerinden biriydi.

Yasa yapımı süreci bu dönemde kamusal toplantıların kontrolünün sadece bir yönüydü. Hem siyasi kaygılar hem de toplumsal gerçekler kamusal toplantıların yasal tanımında etkili olmuşsa, bu duruma karşılık bu yasal metnin kamusal toplantıların gerçekte kontrol edilmesi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu sorgulanmalıdır. Meşrutiyet'in ilk yıllarında meydana gelmiş olan çeşitli toplumsal hareket şekillerine karşı hükümetin yaklaşımlarının analizi bu makalenin kapsamını aşsa da bu çalışmanın ikinci kısmı bu yasa metninin, uygulanmasından sorumlu olan temel kurumlardan biri olan polis kuvvetleri tarafından nasıl algılandığı ve yorumlandığını değerlendirme teşebbüsü olacak.

Meclisten Polise: Yeniden Şekillenen Kanun ve Düzen

İkinci Meşrutiyet Dönemi, polis algısını ve davranışlarını analiz etmek için çok çeşitli kaynaklar sunmaktadır. Temmuz 1909'a kadar Zaptiye Nezareti ve daha sonra Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne ait olan polis arşivlerinin yanı sıra, polis okulları için yayımlanan ders kitapları ve Dahiliye Nezareti tarafından yayımlanmış olan *Polis* ve *Polis Mecmuası* isimli mesleki dergiler Jön Türk Devrimi'nin ardından kamu düzeni ve polislik ile ilgili temel konular hakkında bir içgörü sağlamaktadır. Burada kamusal toplantılar hakkındaki yasanın 1909'da kabul edilmesi ile 1912'deki baskıcı değişime kadar olan dönem üzerine yoğunlaşacağım.

Bu bölümün başında da belirttiğim gibi, devrimin ilk ayları siyasi otoritelerin kontrol edemediği birçok toplumsal hareket ve toplantıların olduğu zamanlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tekrarlanan itidal çağrıları İmparatorluk'un her yerinde filizlenen grev ve gösterileri sona erdirememişti. Ayrıca, hükümet ve Cemiyet bu gösterilere karşı muğlak bir tavra sahipti. İmparatorluk'un ekonomik faaliyetlerini felç eden hareketleri bastırmaya çalışırken, Eylül 1908'de Avusturya mallarına karşı yapılan boykota uyan gösterileri teşvik ettiler.²⁶ Kitleler bir düzensizlik faktörü ve yeni rejim için

26 Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu.

potansiyel toplumsal bir tehdit olarak görülüyordu ancak, aynı zamanda temsili rejimin kendisinin karşısında görmektense kendi tarafında bulunmasını tercih edeceği bir meşruluk kaynağıydılar. Bu siyasi kaygıların yanı sıra, devrimin ilk aylarında kamusal toplantıların istikrarsız bir şekilde yönetilmesi bu kadar büyük gösterilerle başa çıkmaktan aciz olan polis kuvvetlerinin düzensizliğini de yansıtıyordu. Polisin etkinliğini azaltan çeşitli faktörler mevcuttu. İlk olarak, devrimden hemen sonra gerçekleşen tasfiye ve işten çıkarmalar bu kurumu en kötü şöhrete sahip ancak tecrübeli olan yüksek rütbeli polis ve hafiyelerinden mahrum bırakmıştı ve polisin sahip olduğu nefret uyandıran imaj ve yeni memurlara verilen düşük ücretler kuruma saygın üyelerin dahil edilmesini zorlaştırıyordu. Ayrıca, devrimden sonra mevkilerini korumuş olan tecrübeli polisler bile kamu düzenine karşı meydana gelen bu tür sorunlara cevap vermek için gerekli kaynaklara sahip değillerdi. II. Abdülhamid döneminde büyük gösteriler devlet tarafından düzenlenen geçit törenleri şeklinde oluyordu. Siyasi ve toplumsal hareketler dahil olmak üzere nadir görülen gösteriler ise, 1890 ve 1895'te başkentte olan Ermeni gösterilerindeki gibi, ayırım yapmaksızın bastırılmaya ve kanlı katliamlara neden olmuştu. Kısacası, Osmanlı polisi, daha önceki on yılda Batı Avrupa'da polisliğin temel konularından biri haline gelmiş olan kitle yönetiminde hala tecrübesizdi.²⁷

Polis kuvvetlerinin 1909 yılı yazında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti altında tekrar düzenlenmesi, devletin, yasaların uygulanması ve toplumsal kontrol ile ilgili görevlerini layıkıyla yerine getirme becerisine sahip bir polis kuvveti yaratma yolunda önemli bir girişimiydi.²⁸ Beklenilebileceği gibi, kalabalıkların ve kamusal toplantıların yönetilmesi Emniyet Müdüriyeti'nin kurulmasından sonra polis yayınlarında öncelikli konulardan biri haline geldi. Polis arşivleri ve polis okulları için yazılmış ders kitapları bu tür toplumsal hareketleri yönetmekteki büyük zorluğa işaret ediyordu: bu kamusal toplantıların düzene karşı sıkıca kontrol edilmesi gereken bir tehdit oldukları düşünülürken, polis müdahalesi Meşrutiyet'in ruhuna ve bu konular hakkındaki yeni yasaya uygun bir şekilde yapılmalıydı. Böylece, meclis tartışmalarında sürekli mevcut olan yasa ve düzen arasındaki gerilim polis için de sancılı bir mesele olarak ortaya çıkmıştı.

Bu gerilim en iyi şekilde, yeni polis memurlarına temel bir yasal formasyon vermeyi ve sahadaki polis yöntemlerini standart hale getirmeyi amaçlayan

27 20. yüzyıl Fransa'sında kitle yönetiminin dönüşümü hakkında bkz. Jean-Marc Berlière, *Le préfet Lépine. Vers la naissance de la police moderne* (Paris: Denoël, 1993).

28 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta* (Ankara: Kanaat Basımevi, 1947) s. 487-97.

polis ders kitapları tarafından ortaya çıkarılmaktadır. Bulabildiğim tüm ders kitaplarının en az bir bölüm ya da birkaç paragrafı kamusal toplantılar konusuna ayırmıştı. Örneğin, İbrahim Feridun'un 1910'da yayımlanan *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiye*'sinde, kitabın en uzun iki bölümü sırasıyla, geçit alaylarında (*Alaylarda İttihaz Edilecek Tedabir*) ve kamusal toplantılar ve gösterilerde (*İçtimalarda, Nümayişlerde İttihaz Edilecek Tedabir*) alınacak tedbirlerle ilgilidir. Bunlardan ikincisi polisin kamusal toplantılar hakkındaki yeni yasa ile ilgili yorumu hakkında araştırma yapmak için çok uygundur. Bu bölüm kamusal toplantılar hakkındaki kanuna (*ictima kanunu mucibince*) ve toplantıyı organize edenlerin etkinlik hakkında polise önceden bildirimde bulunma zorunluluğuna yapılan bir atıf ile başlar. Bu çok tartışılmış olan yasal koşul polisi, daha gerçekleşmeden önce dahi, bu toplantıların yönetilmesinde birinci sorumlu haline getirmiştir. Fransız modelinden esinlenen bu yetki, yerel idari veya adli kurumların yerine, bazı meseleler hakkında karar alma yetkisi ile polisin rolünü güçlendiren ve yetkilerini artıran etmenlerden biriydi. Bu bakış açısı, Haziran 1909'da kabul edilen dilenciler ve şüpheli şahıslar hakkındaki yasanın polis kuvvetlerine bu kategoridekileri yargı kararı beklemeden sürgün etme ve fiziksel olarak cezalandırma yetkisi veren maddeleri ile birlikte düşünülmelidir.²⁹ İki durumda da Meclis önceliği idari veya adli otoriteler yerine polise vermeye karar vermiştir.

İlginç bir şekilde, bu madde kitabın o bölümünde alıntılanan tek kanun maddesidir ve kanunun daha sonra liberal vekillerin korkularını haklı çıkaran baskıcı yorumunun da yolunu açmıştır. Gerçekten de önceden yapılan bildirim polis tarafından gösteri için seçilen yere önceden devriye ve sivil polis gönderme fırsatı olarak görülmüştür.³⁰ Bölümün geri kalanı kalabalıkların etrafının sarılması, gösterilere sızmak ve gerektiğinde sorun yaratanları yakalamak için kullanılması gereken çeşitli tekniklere odaklanır. Bu bölümde verilen görseller metinden daha da fazla açıklı. Toplam sekiz resimden sadece ikisi polisin gözetimi altındaki barışçıl gösteriler içerirken, geri kalanlar gösterilerin polis kuvvetleri tarafından şiddetle bastırılmasını resmediyordu. Burada, 1910'da Berlin'de gerçekleşen Gümrük işçilerinin "kanlı gösterileri" hakkındaki bir seri ile Alman örneği ön plana çıkarılmıştı. Bu resimler

29 Ergut, "Policing the Poor".

30 "[Polis merkezi] içtimanın zaman akdinden bir müddet evvel içtima mahallinin etrafındaki sokakların başlarına kuvvetli noktalar tayin eder ayrıca büyük caddeler üzerinde dolaşmak üzere devriyeler de çıkarır . . . Bazı kere bir kısım kuvvette karakollarda yahut münasip mahallerde ihtiyaten gizlice bulundurulur bilahare birden bire meydana çıkarılır."

Alman polisleri ile işçiler arasındaki birebir dövüşleri ve polis bastırmak için gösteriye doğru koştuğunda oluşan kargaşayı gösteriyorlardı. O dönemde askerî yöntemlerin Alman polisi üzerindeki etkisi ve toplumsal entegrasyon eksiklikleri epeyce belgelenmiştir.³¹

Bu yüzden bu spesifik yabancı modele yapılan atıf o dönemki polis teşkilatı içindeki bazı eğilimlerin belirtisi olarak düşünülebilir. İbrahim Feridun'un kendisi de askerî okulda eğitim almıştı ve 1909'da İstanbul'daki Polis Okulu'na öğretmen olarak atanmadan önce bütün meslek hayatını orduda geçirmişti. Emniyet-i Umumiye Müdürü olan Galib Paşa da dahil olmak üzere, polis hiyerarşisinin çoğunluğunu benzer profildeki insanlar oluşturuyordu, bu durum da İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında polis kuvvetlerindeki artan askerileşmeye işaret etmektedir. Bu askerî unsur kamusal toplantıların polis güçleri tarafından algılanışı ve yönetiminde yeni yasal çerçeveden çok daha fazla etkiye sahip olmuş gibi görünmektedir.

Yine de bu baskıcı çerçeve içinde, bazı öğeler kamusal toplantıların polis tarafından yeni polislik ve kitle yönetme teknikleri geliştirme fırsatları olarak görüldüğüne işaret etmiştir. İbrahim Feridun'un kitabının Paris Polis Amiri olan Lépine'e ayrılmış başka bir bölümü bu yeni yöntem arayışının bir sembolüdür. Lépine Paris polisinin başındayken kamu düzeni meseleleri, özellikle de gösterilerin kontrol edilmesi hakkında yeni yaklaşımlar geliştirerek kendini göstermişti.³² Yöntemleri sistematik devriyelere ve kalabalığa sızmaya dayanıyordu ve kendisi de kalabalıkların içinde nutuk atarak birçok gösteride bulunmuştu. Lépine'in onu düşman bir kalabalığın ortasında gösteren en ünlü resimlerinden biri İbrahim Feridun'un kitabının onun cesaretini ve en hareketli gösterilere olan kişisel müdahalelerinin etkinliğini öven bölümünde bulunuyordu:

Paris'te zuhur eden en müthiş, en hatar-nak nümayişlerinde, isyanlarda, vukuat-ı mülimmede Mösyö Lepin mutlaka hadisede ispat-ı vücut ediyor. Hem nasıl yalnız elindeki bastonuyla! . . . Onlara, vuku bulan vesayesi bir babanın ihtaratı gibi hilm ve riayetle dikleniyor ve alel-ekser Mösyö Lepin'in müdebbirane ve azimkârane tertibat ve hareketi karşısında bütün asabi insanlar, etrafı tahrip edecek dereceye

31 Herbert Reinke, "Armed as if for a War: The State, the Military and the Professionalization of the Prussian Police in Imperial Germany", Clive Emsley and Barbara Weinberger (ed.), *Policing Western Europe* (Westport: Praeger, 1991) içinde, s. 55-73.

32 Berlière, *Le préfet Lépine et la naissance de la police moderne*.

varan en şedid galeyanlar, sukune müncer oluyor! Mösyö Lepin'nin şahsının halk üzerinde pek büyük bir teseri vardır.³³

Lépine'e yapılan atıf polisin "yeni" kitle kontrolünde mevcut olan iki önemli boyutta yararlıydı. Bunlardan ilki Gustave Le Bon'un önemli kitabı *Kitlelerin Psikolojisi*'ni hatırlatan türde bir toplumsal psikolojiyi içeriyordu. 1895'de Fransızca yayımlanan ve 1907'de ilk kez Osmanlı Türkçesine tercüme edilen bu kitap Fransız siyasi ve entelektüel seçkinleri üstünde önemli bir etkiye sahip olmuştur ve Osmanlı yönetici çevrelerinde ve polis teşkilatı içinde de takdir görmüş gibi görünmektedir. Bu anlayışa göre, bir kalabalık içinde en düzensiz arzular ortaya çıkabilir, şiddete ve yıkıcı eylemlere neden olabilirdi. Le Bon'un kitabında bu tutkulu hislerden en iyi yararlanacak olanlar kalabalıkların liderleri olarak tarif edilmişse de bu psikolojik analizin polis tarafından yorumlanması, polis kuvvetlerinin, hislerini etkileyebilmek için kalabalıkların bir parçası haline gelmesinin önemini vurguluyordu. Kalabalığa bir baba gibi nutuk çeken ve göstericileri karizması ve belagatı ile sakinleştiren polis amiri Lépine örneği vasıtasıyla, polislerden kitleleri etkilemek ve hislerini tersine çevirmek için gösterilerin liderlerinin kullandığı araçların aynılarını kullanmaları isteniyordu.

Bu psikolojik yönetim polisin insani ve maddi imkanlarının geleneksel baskıcı yöntemler vasıtasıyla başarmakta zorlandığı kitleleri kontrol etme işinde kullanacağı ilk ve en önemli taktikti. Ancak, aynı zamanda, meşruti bir rejimde kamusal toplantıların sahip olduğu kaçınılmaz karakteri ve kitleleri siyasi ve toplumsal bir aktör olarak dikkate alan tepkiler geliştirme gereğini de kabul ediyordu. Bütün polis ders kitaplarının Meşrutiyet prensiplerine göre halka ve yasaya gösterilmesi gereken saygı üzerindeki ısrarları, keyfi şiddeti yasaklayarak ve tarafsızlık ile adaleti teşvik ederek polis müdahalelerinin içinde gerçekleşmesi gerektiği yasal ve siyasi anlayışı vurguluyordu.³⁴ İnsanların haklarını dikkate almanın polis güçlerinin toplumsal meselelere olan ilgisinin sadece bir yönü olduğu iddia edilebilir. Diğer yön ise yeni kontrol ve sızma tekniklerinin gelişmesiydi ve kamusal toplantıların yönetilmesi bunun için verimli bir laboratuvarı. Sivil polis, fişleme ve psikolojik ikna araçları

33 Feridun, s. 192.

34 Bkz. örneğin, Hasan Niyazi'nin Polis Dersleri (1913) kitabında Meşrutiyet prensiplerine ayrılan bölüm (Meşrutiyet'in Erkanı). Bu bölüm meşrutiyet, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik terimleri hakkında yorumlar yapar ve Kanun-i Esasi'nin işkence ve keyfi şiddeti yasaklayan maddelerini alıntılar.

kamusal toplantıların yönetilmesinde tecrübe edilip savaş şartlarında daha geniş uygulamalar bulabilecek araçlardan bazılarıydı.

Lépine'nin örneğinin işaret ettiği diğer boyut ise kamusal toplantıların siyasi boyutu ve Osmanlı polisinin risk tanımıydı. İbrahim Feridun'un bahsi geçen kitabının başka bir bölümü "Sosyalistler, Grevler ve Anarşistler"e ayrılmıştı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bölümün odağı sosyalizm ve anarşizmin teorik içeriği değil, eylem şekilleri ve bunların polis tarafından gerekli olan kontrolüydü. Grevler, gösteriler ve çalışmaya engel olma, kitabın, 1909 Grev Kanunu'nun greve izin veren, ancak grevcilerin çalışmayı engellemesini ve gösteri yapmasını yasaklayan 6. maddesini doğrudan alıntılamanın bu bölümünde ifade edilen önemli tehlikelerdi. Polis her türden toplumsal hareketi sıkıca kontrol etmeye, dolaşım ve çalışma özgürlüğünü emniyete almaya davet ediliyordu. Bu örnekte de kamu düzeninin sürdürülmesi ve toplumsal protestoların bastırılması, özgürlük ve çoğunluğun hakkı adına yapılması gereken şeylerdi. Bu bölüm, küçük bir Fransız grevci grubunun greve katılmayan birinin evine girdiği, mobilyalarını kırdığı ve ailesini korkuttuğunu gösteren bir resimle görsellendirilmişti. Yıkıcı siyasi ideolojiler ile özdeşleştirilen maddi yoksulluk ve kolektif eylemler, ekonomik, siyasi ve toplumsal düzeni mülkiyet sahibi sınıf ve apolitik işçilerin aleyhine tehlikeye düşürdüğü için polis güçleri tarafından en yüksek derecede dikkat gerektiren, potansiyel olarak patlamaya hazır bir karışım olarak sunulmuştur. Kanun, özgürlük ve güvenlik toplumsal hareketlerin bastırılmasını meşrulaştırmak için tamamlayıcı kavramlar olarak ifade edilmiştir.

Sonuç

Kamusal toplantılar ve toplumsal hareketler üzerine olan bu söylemler Meşrutiyet'in ilk yıllarında meydana gelen çok sayıdaki toplumsal hareketin yönetilmesinde ne ölçüde etkili olmuştur? Bu sorunun kapsamlı bir araştırmasını yapmak, devrimden sonraki hareketlerin çokluğundan dolayı imkânsız olacaktır. Devrimin hemen sonrasındaki dönemle ilgili bazı vaka çalışmaları, siyasi otoriteler, polis kuvvetleri, önde gelen kişiler ve kamusal toplantıların aktörleri arasında olan çok sayıdaki etkileşimi ve uzlaşmaya varmaktan hareketi bastırmaya kadar, bu hareketler için bulunan çok çeşitli çözümleri bizim için gün yüzüne çıkarmaktadır. Aydın demiryolu grevi üzerine Vangelis Kechriotis veya 1908'den sonraki toplumsal hareketler üzerine Doğan Çetinkaya'nın çalışmaları bu tür gösterilerde bulunabilecek geniş bir eylem ve müzakere

repertuarını ortaya çıkarmıştır.³⁵ İttihatçıların Ağustos 1908’de yaptıkları ilk itidal çağrılarına rağmen, kamusal toplantılar devrimden sonraki ilk aylarda tamamen bastırılamadı. Yerel ve uluslararası gelişmelerle ilgili artan siyasi ve toplumsal gerilimler ile birlikte, siyasi otoritelerin kitlelerin desteğine mesafe koymak konusundaki isteksizlikleri ile beraber polis güçlerinin organizasyon eksikliği, zamanın toplumsal coşkunluğunu soğutmaktaki bu başarısızlığın sebebini açıklayabilir. Zamanın gazeteleri tarafından çok tartışılan, siyasi otoritelerin ve polis kuvvetlerinin kendiliğinden gelişen veya önceden düzenlenmiş toplantıları kontrol altına almaktaki yetersizliği yeni iktidar için çetin bir sorundu.

1909’daki yasa bu tür kamusal toplantıların yönetilmesinde bir dönüm noktası mıydı? Daha önce de gördüğümüz üzere, vekiller iktidarın gösteri ve kamusal toplantıların düzenlenmesini engellemesine olanak vermeyen, nispeten liberal bir yasayı kabul etmişlerdi. Bu yüzden, bu yasal çerçeve içinde, bu türden olayların yönetilmesi sahada gerçekleştirilmek zorundaydı. Bu özellik de en önemli rolü polise veriyordu. Bu bakımdan, 1909 yazında emniyet kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesinin, bu tarihten itibaren kamusal toplantıların daha etkili bir şekilde kontrol edilmesinin sağlanmasında, 1909’daki kamusal toplantılar hakkındaki yasadan daha etkili olduğu iddia edilebilir. Ayrıca, kamusal toplantılar hakkındaki liberal yasal çerçevenin ayrıntılarına daha fazla değinilmelidir. 31 Mart Vakası’nın ardından başkentte örfi idare ilan edilmesi ve bunun güvenlik ve siyasi istikrar adına birçok bölgeye yayılması anayasal hakları askıya alıp bireysel özgürlükler üzerine ağır kısıtlamalar getirirken, her türden kamusal toplantıları da açık bir şekilde yasaklamıştır. Olağanüstü halin yaygın bir şekilde uygulanması askerî kuvvetlere belirli güçler sağladı ve bütün protesto şekillerini bastırmakta başarılı olamasa da toplumsal ve siyasi hareketleri dizginledi. Kamusal toplantılar hakkındaki liberal bir kanunun kabul edilmesi ile olağanüstü halin genelleşmesinin aynı zamanda olması bir çelişki gibi görünebilir. Bu çelişkinin o zamanlarda siyasi alanı bölen gerginlikleri mi yansıttığı, yoksa *idare-i örfiye*’nin yaygın kullanımının kamusal toplantılar için liberal bir yasal çerçeveyi desteklemeyi iktidar için mümkün ve siyasi olarak yararlı hale mi getirdiği daha fazla araştırılmalıdır.

35 Bkz. Vangelis Kechriotis’in makalesi ve Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, Ferdan Ergut (ed.), II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010) içinde, s. 13-27.

Kaynakça

Arşivler ve Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, 1909.

Feridun, İbrahim. *Polis Efendilere Mahsûs Terbiye ve Mâlûmat-ı Meslekiye* (Matbaa-ı Hayriye, 1326 [1910]); transkripsiyonu için, bkz. İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiye*, ed. Muhittin Karakaya ve Veyssel K. Bilgi. (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2010).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 1908–9.

Niyazi, Hasan. *Polis Dersleri* (Dersaadet, 1329 [1913]).

Kitaplar ve Makaleler

Akşın, Sina (ed.), *Yüzüncü Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

Alyot, Halim, *Türkiye’de Zabıta* (Ankara: Kanaat Basımevi, 1947).

Berlière, Jean-Marc, *Le préfet Lépine. Vers la naissance de la police moderne* (Paris: Denoël, 1993).

Çetinkaya, Y. Doğan, 1908 Osmanlı Boykotu, *Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

——— “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, Ferdan Ergut (ed.), *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010) içinde.

Ergut, Ferdan (ed.), *II. Meşrutiyeti yeniden düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).

——— *Modern Devlet ve Polis* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

——— “Policing the Poor in the late Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies* 38/2, (2002), s. 149–64.

Georgeon, François, “1908 Jön Türk Devrimi Sonrasında İstanbul’da Ortaya Çıkan Birkaç Vaka Üzerine”, Noémi Lévy and Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) içinde.

Güzel, Şehmus, *Türkiye’de İşçi Hareketleri; 1908–1984* (İstanbul: Kaynak, 1996).

- Hanioğlu, Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902–1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997).
- Kayalı, Hasan, “Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919”, *International Journal of Middle East Studies* 27 (1995), s. 265–86.
- Lévy-Aksu, Noémi, *Ordre et désordres dans l’Istanbul ottomane (1879–1909)* (Paris: Karthala, 2013).
- Moroni, Anastasia-Ileana, “Une nation impériale. Construire une communauté politique Ottomane moderne au lendemain de la Révolution de 1908”, yayımlanmamış doktora tezi, Paris, EHESS, 2013.
- Özbek, Nadir, “‘Beggars’ and ‘Vagrants’ in State Policy and Public Discourse during the late Ottoman Empire: 1876–1914”, *Middle Eastern Studies* 45/5 (2009), s. 783–801.
- Reinke, Herbert, “‘Armed as if for a War.’ The State, the Military and the Professionalization of the Prussian Police in Imperial Germany”, Clive Emsley and Barbara Weinberger (ed.), *Policing Western Europe* (Westport: Praeger, 1991) içinde, s. 55–73.
- Sohrabi, Nader, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

ÜÇÜNCÜ KISIM

MEŞRUTİYETTEN BEKLENTİLER VE SİYASİ UFUKLAR

1908 DEVRİMİNİ TARİHSELLEŞTİRMEK: JAMANAK ÖRNEĞİ

BÖLÜM 10

Aylin Koçunyan

İlk Osmanlı Kanun-i Esasi'si 23 Aralık 1876'da çeşitli iç ve dış gerilimler sırasında ilan edildi. Kanun-i Esasi'nin ilanı yeni bir siyasi krizler serisinin sadece başlangıcıydı. Osmanlı Kanun-i Esasi'sinin 113. maddesi padişaha, emniyetin verdiği güvenilir bilgilere dayanarak devletin güvenliğini tehdit edenleri sürgüne gönderme yetkisi vermişti. Midhat Paşa, 7 Şubat 1877'de 113. madde gereğince istifa etmeye zorlandı ve Avrupa'ya sürüldü. Fransız Diplomat Kont Charles de Moüy siyasi yazışmalarında, “Meşrutiyet’in Midhat tarafından ilan edilmesinin padişahın egemenlik haklarına karşı bir tehdit olduğu düşünülüyordu. Cumhuriyet rejimi kurmak istediği dedikodusu sürgün edilmesinin bir diğer sebebiydi.” cümlelerini yazmıştır.¹ Yıldız Sarayı Koleksiyonu'ndaki bazı arşiv belgeleri de Midhat Paşa ve Padişah arasındaki gerçekleşen iktidar mücadelesine işaret etmiştir. Midhat Paşa, dış siyaseti şekillendirmek için iktidarı ele geçirerek iç siyasete egemen olmak ve bir cumhuriyetin başkanymışçasına, padişahın üzerindeymiş gibi hareket etmekle suçlanmıştır.²

Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra, Osmanlı Meclisi 19 Mart 1877'de 130 mebusla (80 Müslüman ve 50 Gayrimüslim) açıldı ve 1878 Şubat ayına kadar görevlerini yerine getirdi. Sadrazam Ahmet Vefik Paşa'nın tavsiyesi üzerine, II. Abdülhamid Meclis'i kapatmadı, sadece faaliyetini askıya

- 1 MAEF, PA-AP 122, Correspondance politique du Comte de Moüy, 1876-8, no. 37. İkinci fasıla, 27 Ocak 1877 - 19 Şubat 1878. İlk kısım 27 Ocak - 30 Temmuz 1877. Burası 7 Şubat 1877.
- 2 BOA, YEE 16/13, H 6 Rebiülevvel 1327, “Mithat Paşa'ya ve Mavi Kitaba dair Makaleler” Mavi Kitap'taki Britanyalı devlet adamının ifadeleri biri tarafından Osmanlı'nın iç siyasetine karışmak olarak görülmüş gibi görünmektedir ancak bu dosyanın yazarı bilinmiyor. Bu bölümdeki fikirler “Midhat Paşa ile Kanun-ı Esasi” başlıklı metnin yazarının ifadelerinden alıntılanmıştır.

aldı. Mebuslar seçtikleri bölgelere geri gönderildi ve Ayan Meclisi üyeleri ölümlerine kadar ödeneklerini almaya devam ettiler. 1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi'nin tam metni 1878-1908 yılları arasında Osmanlı salnamelerinin ilk sayfalarında yayımlanıyordu.³ 32 yıllık Abdülhamid mutlakiyetçiliğinden sonra, 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından İkinci Meşrutiyet Dönemi başladı. Balkanlar'da başlayan devrim, bütün İmparatorluk'ta hızlıca yayılarak II. Abdülhamid'i 1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi'ni tekrar yürürlüğe koymak zorunda bıraktı. Böylece Kanun-i Esasi 24 Temmuz 1908'de hiçbir değişiklik yapılmadan tekrar ilan edildi.⁴ Genel seçimlerden sonra, Osmanlı Meclisi 17 Aralık 1908'de tekrar açıldı. Eski Kanun-i Esasi'de yapılacak değişiklikleri tartışmak için bir heyet kuruldu ve 21 Ağustos 1909'da değişiklikler yapıldı.⁵

Bu bölüm Osmanlı Kanun-i Esasisi'nin ikinci kez ilan edilmesinin, 28 Ekim 1908'de, devrimden birkaç ay sonra Bab-ı Ali Caddesi'nde, popüler, ulusal, siyasi ve edebi bir günlük gazete olarak kurulan, *Jamanak* gazetesinin perspektifinden, Osmanlı Ermenileri tarafından nasıl algılandığı ve karşılandığına odaklanmaktadır. Gazetenin kurucularından Misak Koçunyan (1863 – 1913) veya takma adıyla Kasım,⁶ 1886'da Osmanlı başkentine kalıcı olarak taşınmadan önce, 1863'de Halep'te doğdu. Çeşitli gazetelerde (*Manzume-i Efkar*, *Arevelyan Mamul*, *Arevelk*, *Masis*, *Puzantion*, vs.) yazdı ve nihayet Kasım 1908'de kardeşi Sarkis ile beraber *Jamanak*'ı kurdu. İki kardeş de gazetecilik faaliyetine girişmek için, uygun siyasi gelişmeyi, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet Rejimi'nin ilanını beklemişti. Sarkis Osmanlı başkentinde bir reklam ajansının sahibiydi ve gazetenin ağırlarını geliştirme konusunda yeterli beceriye sahipti. Gazetede yazılarının yanı sıra, Misak aynı zamanda edebi bir figürdü ve toplumsal eğitimdeki yetersizlikler ve hayırseverliğin içinde bulunduğu düzensiz durumundan karmaşık batılılaşma tecrübesine ve Ermeni kimliğinin açmazlarına, cinsiyet ilişkilerinden aile meselelerine kadar 19. yüzyıl Osmanlı Ermeni cemaatinin birçok farklı toplumsal problemini hicivli bir şekilde tasvir eden kısa hikayeleri *Gyanki*

3 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, 1876–1938: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi, 1876–1918*, cilt 1 (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003) s. 15-16.

4 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997), s. 73-101.

5 Burhan Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16/1-4 (1959), s. 91, alıntılardan Filiz Karaca, *Osmanlı Anayasası: Kanun-ı Esasi* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009), s. 25-6.

6 Kasım ismi Misak'ın tersten yazılmasıyla türetilmiştir.

Desaranner'i [Hayat manzaraları] zaten 1897'de Tiflis'te yayımlamıştı.⁷ Misak Koçunyan çok zaman geçmeden Ermeni entelektüelleri (Zabel Yesayan, Krikor Zohrab, Aram Andonyan, Arşag Çobanyan, Yervant Odyan, vs.) gazete etrafında topladı. Gazete, gerçekten de devrim sonrasının bir ürünüydü. Misak Koçunyan ilk sayısında Abdülhamid hükümdarlığında bir gazete kurmanın zorluklarından bahsetmişti.⁸ Misak Koçunyan, *Jamanak*'ın ilk sayısından başlayarak Mart 1909'a kadar Abdülhamid'in mutlakiyetçi hükümdarlığının 32 yıllık siyasi tarihini hikâyeleştiren, *Gragin Meçen* [Ateşin İçinden] isimli bir tefrika roman da yayımladı.

Bu bölüm *Jamanak*'ın Ekim 1908'den Osmanlı Meclisi'nin açılmasına kadar olan dönemin günlük anlatımlarını Osmanlı Ermenilerinin İkinci Meşrutiyet'i ve devrim sonrası dönemi nasıl bir ruh hali ile karşıladıklarını tarif etmek için bir başlangıç noktası olarak almaktadır. Bu günlük anlatımlar, *Jamanak*'ın gazetecilerinin yeni rejimdeki gelişmeleri analiz ettikleri, Birinci Meşrutiyet Dönemi'nin geçmişe dönük bir değerlendirmesini sunmaktadır. Bu geçmişe dönük değerlendirme iki meşruti dönem arasındaki devamlılıklar ve kopuşları da anlamamızı sağlar. Ayrıca, Misak Koçunyan 1863'te Babiâli tarafından cemaat alanının yönetimi için onaylanan Ermeni Milleti Nizamnamesi (Ermeni Anayasası) ile kurulan Ermeni Umumi Meclisi üyesiydi.⁹ Bu genel meclisin toplantılarının özetleri gazetede yansımalarını buluyordu. Bu özetler Ermeni cemaatinin Osmanlı toplumunun genelinin sahip olduğu meşrutiyetçilik gündemini kendi belirli/komünal ıslahat ve demokratikleşme gündemlerinin bir parçası olarak nasıl algıladıklarına ışık tutarlar. Bu karmaşıklık, Ermeni cemaatinin ve daha genel olarak da diğer gayrimüslimlerin Osmanlı Kanun-i Esasisi konusundaki kamusal tartışmaya neden egemen olmaya çalıştıklarını da açıklamaktadır. Meşruti bir çerçeve, topluluk alanının demokrasi temelinde işlev göstermesini güvence altına almanın tek yoluyla. Ermeni modernistlerinin demokratikleşme projesi iki yönlüydü: sadece komünal bir demokratikleşmeyi amaçlamıyorlar, aynı zamanda tüm

7 Bu kitap Ermeni günlük gazetesi *Jamanak*'ın kuruluşunun yüzüncü yılında tekrar basıldı. Misak Koçunyan, Gyanki Desaranter (İstanbul: Jamanak Yayınları, 2009).

8 *Jamanak*, 28 Ekim 1908.

9 Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin ortaya çıktığı tarihi şartlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aylin Koçunyan, "Long Live Sultan Abdulaziz, Long Live the Nation, Long Live the Constitution!", Kelly Grotke and Markus Prutsch (ed.), *Constitutionalism, Legitimacy and Power: Nineteenth-Century Experiences* (Oxford: Oxford University Press, 2014) içinde, s. 189–210.

İmparatorluk'un liberalleşmesi ile Osmanlı toplumunun geneli önünde eşit bir statü elde etmeyi hedefliyorlardı.

Genel Seçimler: Topluluklar Arası ve Topluluk içi Rekabet Dönemi

Devrimden sonra, İttihatçılar seçimlerin yapılacağını ve kısa süre sonra da Osmanlı Meclisi'nin toplanacağını duyurdular.¹⁰ Seçimler iki aşamada gerçekleşecekti. Askerlik yapmakta olanlar veya engeli olanlar haricinde, 25 yaş üstündeki bütün vergi mükellefleri birinci derece seçmen (müntehib-i evvel) olma hakkına sahipti. Bu seçmenler mebuslar için oy verecek olan ikinci derece seçmenleri (müntehib-i sani) seçiyorlardı. "İki yüz elli ile yedi yüz elli arasında birinci derece seçmenden oluşan, bir tane ikinci derece seçmen tarafından temsil edilen her idari bölgede yüz ile üç yüz arasındaki sayıda ikinci derece seçmen tarafından bir, üç yüz ile altı yüz arasındaki sayıda ikinci derece seçmen tarafından iki, ve sayı arttıkça bu oranla vekil seçilecekti"¹¹ Seçimin *Jamanak*'ın sütunlarında yansımaları bulduğu ittifaklar ve mücadeleler, seçim sürecinin ne ölçüde topluluklar arası ve topluluk içi rekabet dönemi olduğunu gösterir. Rekabetin özellikle de, iki tarafın gazetelerinin birbirine saldırdığı Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi, Rumlar ve Ermeniler arasında sert olduğu hissedilebilir.¹²

Jamanak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis seçimi sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli etnik gruplarıyla yakın iş birliği içinde çalışma politikasından bahseder. İTC, bu müşterek politikaya katılmaya onları da teşvik etmek için patriklere de çağrıda bulunmuş gibi görünmektedir.¹³ *Jamanak* bazı yerlerde oy için Ermeniler ve Rumlar veya Ermeniler ve Yahudiler arasındaki ittifaklardan da bahsetmiştir. Örneğin, Üsküdar Yahudileri Ermenilerin seçtiği ikinci derece seçmenler için 200 oy vermeye hazırlardı.¹⁴ *Jamanak* Rumların Kayseri'de azınlık olduğunu göz önüne alan Rum Patriği'nin, onlara seçim

10 "Convocation of Parliament", The Levant Herald and Eastern Express, 24 Temmuz 1908, s. 1. alıntılan Kansı, Revolution of 1908, s. 194.

11 "İntihab-ı Meb'usan Kanun-u Muvakkati'nin 8, 11, 21, 22 ve 23. maddeleri", Tarhan Erdem, Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1908 (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982) içinde, s. 139-42, alıntılan Kansı, s. 194.

12 Birinci Meşrutiyet Dönemi için bkz. Masis, 24 Mart 1877, ki burada bütün cemaatlere tarafsız davranan İslam'ın üstünlüğüne geri dönüşün daha tercih edilir olduğu yazılmıştır.

13 *Jamanak*, 28 Ekim 1908.

14 *Jamanak*, 11 Kasım 1908.

sürecinde Ermenilerle iş birliği yapmalarını tavsiye ettiğini söyleyen bazı gazeteleri alıntılanmıştır. Gazeteye göre, bu talimat Rum nüfusunun çoğunluğu oluşturmadığı bütün bölgelerde verilmişti. Ancak, *Jamanak*, bu tür haberlerin Türkleri öfkeliendirmek için yayımlandığını söyleyen bir Rum gazetesi olan *Frosu*'ya da atıfta bulunmuştur.¹⁵ Gazete, bazı başka yerlerde aynı topluluk içindeki çekişmelerin ve kişisel çıkarların temsil konusunda hayal kırıklıklarına yol açtığını bildirmiştir. Ermenilerin çeşitli adaylar üzerinde ortak bir anlaşmaya varamadığı Harput'ta durum böyleydi. Böylece oylar farklı adaylar arasında bölünecek ve Ermeniler kendi vekillerini çıkaramayacaklardı.¹⁶

Jamanak Ermeni Umumi Meclisi'nde, Galata'da bir avukat olan Stephan Efendi Karayan'ın başkanlığı altında Ermeni toplumu adına seçim sürecini şekillendirmek için düzenli olarak bir araya gelen bir Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin kuruluşundan bahsetmiştir.¹⁷ Gazetenin anlatımına göre, bu Cemiyet, Türk ve Rum seçim komiteleri ile müzakerelere girecek bir heyet seçti. Ancak, Rumlar bu müzakerelerden çekilmiş gibi görünmektedir.¹⁸ Aykut Kansu Rumların İttihatçı adaylara karşı bir mücadele vermekte olan Ahrar Fırkası ile yaptıkları iş birliğinden bahseder. Osmanlı Rumlarının İTC ile olan ittifaklarını seçim sırasında sonlandırmalarının sebebi muhtemelen buydu. Ahrar Fırkası'nın önde gelen üyeleri Rum Partisi'ni ziyaret etmiş ve siyasi programları hakkında Rum cemaati ile anlaşmaya varmıştı.¹⁹ Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti İTC ile olan iş birliğine devam etti. Bu iş birliğinin sonucu olarak, nihayet Ermenilerin İstanbul'dan iki vekil seçeceğini ve Osmanlı nüfusu içindeki sayılarına göre ikinci derece seçmenlere sahip olacaklarını garanti eden bir protokol imzaladılar. Bu protokolün imzalanmasının ardından, Ermeniler meseleyi Rumlarla müzakere etmeye çalıştılar ancak bu girişim başarısız oldu. İTC Ermenilerden Rumlar için oy vermemelerini dahi istemişti ve bu da cemaati zor bir duruma soktu.²⁰

Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti Krikor Zohrab ve Bedros Halacıyan Efendileri aday gösterdi ve isimlerini İTC'ye iletti.²¹ Bu cemiyet, Ermeni Umumi Meclisi, Ermeni partileri üyeleri, Ermeni Katolik ve Protestan

15 *Jamanak*, 28 Ekim 1908.

16 *Jamanak*, 7 Kasım 1908. Diğer vilayetler için bkz. *Jamanak*, 8 Aralık 1908.

17 Bkz. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayınları, 2003), s. 266.

18 *Jamanak*, 19 Kasım 1908.

19 "News Items", *The Levant Herald and Eastern Express*, 12 Kasım 1908, s. 1. alıntılanan Kansu, s. 207-8.

20 *Jamanak*, 19 Kasım 1908.

21 *Jamanak*, 5 Aralık 1908.

cemaatleri mensuplarından oluşuyordu. İkinci derece seçmenleri diğer adaylara oy vermeye teşvik etmek için onları etkilemeye çalışanların girişimlerine karşı, bu cemiyet görevlerinin ikinci derece seçmenlerin oylarının birden fazla Ermeni aday arasında dağılmasını engellemekten başka bir şey olmadığını söyleyerek cevap verdi. Oyların bu şekilde dağılması Ermeni cemaatini azınlıkta bırakıp, Ermeni adayların seçilmesini imkânsız hale getirebilirdi. *Jamanak* Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin seçim sürecinde kendi pozisyonunu sağlamlaştırma çabalarını da yansıtmıştır. Krikor Zohrab'ın İstanbul basınında yayımlanacak, bu cemiyet tarafından seçilmemiş olan bir kişinin kendini Ermeni cemaatinin adayı olarak gösteremeyeceğini belirten bir beyanname yazdığını da gazete vasıtasıyla takip edebiliyoruz. Cemiyet'in argümanı, bütün ikinci derece Ermeni seçmenlerin seçim haklarını İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gerçekleştirilen uzlaşma ve mücadeleye borçlu olduğuydu.²²

Jamanak, *Tanin*'in 10 Aralık 1908'de yayımlanan sayısına tepki vermiştir. İTC ve Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin müşterek kararı ile öne sürülen adayların ismini yayımladıktan sonra, *Tanin*'in sadece İTC'nin beş adayına (Ahmet Rıza Bey, Manyasizade Refik Bey, Nasuhizade Hoca Mustafa Efendi, Hüseyin Cahid Bey ve Zühtüzzade Ahmet Nesimi Bey) dikkat gösterilmesi gerektiğini öne sürdüğü *Jamanak* tarafından bildirildi.²³ *Tanin* İTC adına mı konuşuyordu? *Jamanak*'ın 11 Aralık sayısında, bahsi geçen gazetenin bu ifadesinin İTC'nin verdiği sözlerin değerini belirsizleştirdiğini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin samimiyetini sorgulanır hale getirdiğini belirterek sorguladığı konu buydu. Durum böyleyse, böyle ifadelerin amacı sadece beş Türk adayın başarısını sağlamaktı. *Jamanak*, eğer bahsi geçen gazete böyle milliyetçi bir üsluba sahipse ve İTC ile Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti arasındaki iş birliği programını sabote ediyorsa, Ermenilerin neden *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit Bey için oy vermesi gerektiğini de sorguluyordu. *Jamanak*, "Rum yurttaşlarımız seçim sürecinde verilen sözlere inanmamakta ve kendi adaylarının kaderlerini belirlemekte haklılarmış." diye yazdı.²⁴ *Tanin*, iki Ermeni ismin adaylığına karşı olan tek Türk gazetesi değildi. *Hukuk-ı Umumiye* de Zohrab Efendi'nin adaylığını Rus sefaretinin eski çalışanı olduğu ve bu işten istifa ettiğini kanıtlayan hiçbir şey olmadığı gerekçesiyle sorguluyordu.²⁵

22 *Jamanak*, 8 Aralık 1908.

23 İsimler *Jamanak*, 10 Aralık 1908 içinde duyurulmuştu.

24 *Jamanak*, 11 Aralık 1908.

25 *Jamanak*, 17 Kasım 1908.

İttihatçılar, Ahrar Fırkası ile yakın ilişkiler sürdüren Krikor Zohrab Efendi'nin adaylığına itiraz etti.²⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne İstanbul'dan ve taşradan gelen bireysel şikayetler ve Zohrab Efendi'nin adaylığı üzerine ortaya çıkan anlaşmazlıktan dolayı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Salim Bey Ermeni Patriği'ni ziyaret etti. Salim Bey bu şikayetlerin Ermeni cemaati için İstanbul'dan iki vekil çıkarma ihtimalini tehlikeye atabileceğini ifade etti. Ancak, Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti oy çokluğuyla İTC'ye daha önce iletilen aday listesinde ısrar etmeye karar verdi. Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti ayrıca İTC'ye imzaladıkları protokole göre iki Ermeni adayın seçilmesini sağlama sorumluluğunu hatırlattı. Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti dayanışma ve kardeşlik adına Türk basınını da harekete geçirecek ve gazeteleri Türkleri bu iki Ermeni adaya oy vermeye ikna edecek makaleler yazmaları için teşvik edecekti.²⁷

Sona doğru seçim sürecinin değişmesiyle, cemaatler içinde ve aynı cemaatin farklı segmentleri arasında hoşnutsuzluk arttı. *Jamanak* Galata ve Pera semtlerinde yaşayan Osmanlı Rumları tarafından maruz kaldıkları haksızlığa karşı çıkmak için düzenlenen büyük gösteriyi betimlemiştir. Hem din adamı hem de kilise dışından olan Osmanlı Rumları, Pera'daki Aya Triada ve Galata'daki Aya Nikola Kiliselerinde konuşmalar yaptı ve insanlar bu konuşmaların etkisi ile dükkanlarını kapatmaya başladılar. Göstericiler kargaşa ve hileli bir atmosfer içinde düzenlendikleri ve adaylarının yaşlarının genç olmasından dolayı reddedildiklerini gerekçe göstererek seçimlerin iptalini istediler. Ayrıca, oy verme sürecinin uzatılmasını, Pera'daki Rum cemaatinden temsilcilerin bazı seçim yerlerinde istihdam edilmesini ve oy verme ile ilgili evrakların zamanında ulaştırılmasını talep ettiler.²⁸ Rum Patriği taşradaki seçimlerin Rumların zararına olacak şekilde kanunsuz olduğunu bildirmek amacıyla Dahiliye Nezareti'ne de başvurdu.²⁹ *Jamanak*, Türklerin ve Ermenilerin seçim sürecinde anlaştıklarını ve Rumları bu sürecin dışında bıraktıklarını ifade eden Rum *Neologos* gazetesinden de alıntı yaptı. Ayrıca, Osmanlı Rumları İstanbul'dan iki adaya sahip olmaktan memnun değillerdi ve üç vekilin seçilmesini talep ediyorlardı.³⁰ Ancak, Osmanlı Rumları hoşnutsuz olan tek etnik grup değildi. *Jamanak* seçim sürecinin anti demokratik karakterine işaret ederek

26 "Turkish Politics: The Constantinople Elections", *The Times*, 11 Aralık 1908, s. 7, alıntılan Kamsu, s. 210-11.

27 *Jamanak*, 9 Aralık 1908.

28 *Jamanak*, 23 ve 24 Kasım 1908.

29 *Jamanak*, 27 Kasım 1908.

30 *Jamanak*, 24 Kasım 1908.

ilerici Türk aydınlarının bu süreç hakkındaki sessizliğine karşı tepki verdi. *Jamanak*, demokratik bir ülkede her ulusal grubun nüfusun geneli içindeki sayılarıyla orantılı miktarda vekile sahip olma hakkının olması gerektiğini öne sürüyordu. İki dereceli seçim usulü ve vergi, zanaatkarların ve çiftçilerin kendi adaylarını çıkarmalarını ve başarılı olmalarını sağlamalarını engelliyordu. Bu seçim sisteminden faydalananlar, süreci işçi sınıfının zararına olacak şekilde etkilemek için gerekli bütün imkanlara sahip olan toprak sahipleri ve eşraftı. *Jamanak* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı cemaatlerin haklarının eşitliğinin seçim sisteminde köklü bir değişikliği gerektirdiğini ifade etti.³¹ Daha önce belirtildiği gibi, 1908'deki seçim kanunu seçimin iki dereceli olarak gerçekleştirilmesi ve sadece 25 yaş üzerindeki vergi mükelleflerinin birinci derece seçmen olma hakkına sahip olması şartlarını taşıyordu.³² Dahası, seçim kanunu her 50,000 erkek vatandaş için bir vekil seçilmesi şartına haizdi ve farklı etnik gruplar için herhangi bir resmî kota belirtmiyordu.³³ Kotanın olmaması kendi tercih ettikleri adayın seçilme şansını artırmaya çalışan farklı etnik gruplar arasında bir rekabet ortamı yaratmış olmalı ve onları oy takası yapmak için birbirleri ile işbirliği yapmaya itmeliydi.

Jamanak bir İTC üyesi olan Abdurrahman Efendi başkanlığında, Eski Zaptiye Meydanı'ndaki yeni postane binasında gerçekleşen İstanbul vekillerinin seçilme sürecinin son aşamasını da tarif etmiştir. Abdurrahman Efendi seçmenleri oylarını İTC tarafından teklif edilen adaylara yoğunlaştırmaları için teşvik eder. Bu adaylar, Ahmet Rıza Bey, Manyasizade Refik Bey, Hoca Nasuhizade Mustafa Asım Bey, Hüseyin Cahit Bey, Ahmet Nesimi Bey, Krikor Zohrab, Bedros Hallaçyan, Vital Feraci Efendi, Konstantin Konstantinidis Efendi ve Pandelaki Kosmide Efendi'ydi. Abdurrahman Efendi Hüseyin Cahit Bey'i överken, Kevork Efendi Torkomyan Cahit Bey'in fanatikliğinden ve yazıları ile Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında neden olduğu ayrışmadan söz etmeye başladı. Hüseyin Cahit Bey'in aynı siyaseti Meclis'te de mi devam ettireceğini, yoksa Osmanlı toplumunun farklı etnik grupları arasında kardeşliğin gelişmesi için mi çalışacağını sorguladı. Bunun üzerine Abdurrahman Bey, muhtemelen Krikor Zohrab ve Bedros Hallaçyan'ın adaylığına karşı olan bir Ermeni'nin tavsiyesiyle, bunların adaylığını belirleyen süreci eleştirdi. Bu iki kişiyi seçen Ermeni Umumi Meclisi'nin 120 kişiden oluştuğunu söyledi. Seçimleri sırasında, kiliseye mensup din adamları, siyasi işlere müdahale

31 *Jamanak*, 26 Kasım 1908.

32 Kamsu, s. 194.

33 Victor Roudometof, *Nationalism, Globalisation, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans* (Westport: Greenwood Press, 2001), s. 91.

etme hakları olmadığı gerekçesiyle seçim sürecinin dışında bırakılmışlardı. Din adamları dışındaki Meclis üyelerine gelince, din adamı olmayanların çoğu seçim günü Meclis içinde mevcut değillerdi. Abdurrahman Bey, böyle bir seçim sürecinin yasal olmadığını ileri sürüyordu. Ardından, Torkomyan Efendi Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin bu iki adayın seçimi için çalıştığını ifade etti. Seçim sürecine daha ulusal ve umumi bir hava katmak için, bu Cemiyet seçimin sonuçlarını Ermeni Umumi Meclisi'nin onayına sundu ve Meclis de aynı adayları seçti. Ancak Torkomyan Efendi Meclis-i Umumi'nin üyesi olmadığından, seçim sürecinin yasal karakteri hakkında fikir belirtmekten kaçınmıştır.³⁴ *Jamanak*'taki seçim ile ilgili haberlerden Ermeni cemaatinin diğer adaylarının Gabriyel Efendi Noradunkyan ve Vramşabuh Efendi Manukyan olduklarını ve adaylıktan Zohrab ve Hallaçyan'ın başarısı için çekildiklerini takip edebiliyoruz.³⁵ Seçmenler İstanbul vekillerinin seçimine katıldıklarında, *Jamanak*, Abdurrahman Efendi'nin Zohrab'a oy vermek yerine Hagop Efendi Boyacıyan'a oy vermelerini söyleyerek onları etkilemeye çalıştığını bildirmiştir.³⁶ İstanbul vekillerinin seçiminden sonra, *Serbesti* İttihat ve Terakki'yi seçim sürecinde uyguladığı yöntemden dolayı eleştirdi ve Cemiyet'in düşünce özgürlüğü ve seçmenlerin eylemleri üzerinde dolaylı olarak baskı kurduğunu ileri sürdü. *Serbesti*, Osmanlı gazetelerine, İTC'nin bu kişilerin seçilmesini garanti etme sözü verdiğini hatırlatarak iki adayın seçimdeki başarısı için çağrı yapan Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'ni de eleştirmiştir.³⁷

Seçimlerden sonra, Osmanlı basını İstanbul'da seçilmiş olan vekillere karşı olan muhalefetlerini göstermek için birbirine saldırdı.³⁸ Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti Ayan Meclisi için Ermeni adaylar listesinin hazırlanmasında da etkiliydi.³⁹ Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti tarafından teklif edilen diğer adayların arasında Ayan Meclisi üyesi unvanı sadece Gabriyel Noradunkyan Efendi'ye verildi. Ayan Meclisi üyesi olarak atanan Ohannes Sakız Paşa, Azaryan Efendi ve Abraham Paşa'nın isimleri Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti tarafından teklif edilen listede

34 *Jamanak*, 12 Aralık 1908.

35 *Jamanak*, 14 Aralık 1908.

36 *Jamanak*, 12 Aralık 1908.

37 *Jamanak*, 14 Aralık 1908.

38 *Jamanak*, 16 Aralık 1908.

39 A.g.e.

bulunmuyordu. Rumlar, Ayan Meclisi'nde üç isimle (Dimitraki Mavrokor-dato, Mavroyeni Bey ve Yorgiadis Efendi) temsil ediliyorlardı.⁴⁰

Rumlar nispeten adil bir temsil yüzdesi kazanmışken, Ermeniler bir ölçüde yetersiz seviyede temsil ediliyormuş gibi görünmektedir.⁴¹ Ermeniler Osmanlı Meclisi'nde 12 sandalyeye sahipken, Rumlar 26 sandalye ile onları geride bırakmışlardı.⁴² Seçimden sonra, *Jamanak*, ismi açıklanmayan bir Fransız vekilin seçim hakkındaki kanaatlerini okuyucu ile paylaştı. *Jamanak*'ın özel muhabiri, ilginç bir şekilde, bahsi geçen vekilin İTC hakkında eski görüşmelere göre daha az heyecanlı olduğunu Paris'ten bildiriyordu. Vekil, seçimler sırasında gerçekleşen suiistimaller hakkındaki hayal kırıklığını şu şekilde ifade etmişti:

Rumlar bu suiistimallere karşı mücadele etmeye çalıştılar. Çoğu kişi bunların protestolarının abartıldığını düşünmüş olsa da seslerini yükseltmekte ve Osmanlı Meclisi içinde bekledikleri temsili kazanmakta başarılı oldular. Ermeniler ülkenin birliği ve güvenliği için protesto etmemeyi tercih ettiler ama orantılı bir temsil elde etmeyi başaramadılar. Ermeniler hürriyetçi bir dava için mücadele etmelerine rağmen, seçim sürecinde en çok haksızlığa uğrayanlar onlardı.⁴³

Vekilin kanaatlerinin bu şekilde ifade edilmesinin *Jamanak*'ın Ermenilerin seçim sonuçları karşısındaki hayal kırıklığını ifade etmenin bir yöntemi olup olmadığı da merak uyandırabilecek bir sorudur.

Şüpheler ve Beklentiler

Jamanak'ın köşe yazarları Osmanlı Ermeni aydın sınıfının İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin demokratik karakteri hakkındaki şüphelerini de bir bakıma ifade etmektedir. Gazetenin ilk sayısında, "Şüpheler" başlığı altında, Zabel Yesayan bu şüpheleri ifade etmiştir. Ermeni basınının 11 Temmuz'dan sonra sessizliğini bozduğunu ve her şeyden, daha doğrusu birlik, kardeşlik ile vatandaşlık, haklar ve görevler ile ilgili mücadeleden bahsetmeye başladığını öne sürer. 11 Temmuz'a kadar, haklar hakkındaki görüşlerini ifade eden herhangi biri, en tehlikeli kişi olarak görülüyordu. İhtiyat, itaat ve gizlilik geçmişin, istibdat altındaki insanların erdemleriydi. Şimdi hürriyet atmosferi çok umut verici

40 A.g.e. Ayrıca bkz. Kansu, s. 303-7.

41 Kansu, s. 204-5.

42 A.g.e. s. 245-301.

43 *Jamanak*, 21 Aralık 1908.

olsa da söylenti ve şüphelerin insanların psikolojisine hala egemen olduğunu ve onları karamsarlığa sevk ettiğini belirtiyordu:

Hürriyetimizi bir şuur-suzluk hali içinde bulduk ve onu meşru hakkımız olarak değil, bir lütuf, lütfedilmiş bir saadet olarak düşündük. Bu şuur-suzluk hali içinde, eğer istibdat yeniden başlarsa, müstebitlerimize itaat etmeye hazır oluruz. Herkes yaşanacak tek ortamın hürriyet olduğuna ikna olmadıkça, şüphecilerin karamsar olmaya ve gerçek hürriyetin hala ilan edilmediğini düşünmeye hakları vardır.⁴⁴

Birçok yazar, hürriyet atmosferinin bir çeşit sarhoşluğa yol açtığı ve halkın ülkenin baskıcı güçlerine karşı olan öz savunmasının yok olduğu izlenimi verdiği anlamında Zabel Yesayan'ın görüşlerini paylaşıyordu. Bu bağlamda, Suren Barteveyan okuyuculardan hürriyet atmosferi ile Osmanlı vilayetlerindeki huzursuzluk arasındaki ikileme dikkat göstermelerini istedi.⁴⁵ Diğer yazarlar *Tanin* ve *Hukuk-ı Umumiye*'nin milliyetçi söylemini veya gayrimüslimlere karşı ayrımcı dilini⁴⁶ ve Osmanlı Türk aydın sınıfından bazılarının tutarsızlıklarını⁴⁷ kınıyorlardı. *Jamanak*'ın yazarları, yayıncı ve gazetecilerden, bir yandan herkesin “hemşehri ve kardeşler” olduğunu, diğer yandan ise Ermenilerin “güvenilmez” olduğunu duymuş olmaktan dolayı yaşadıkları şaşkınlığı ifade ediyorlardı.⁴⁸ Çeşitli etnik grupların milli haklarını göz ardı etmeden, Kanun-i Esasi ile bütün vatandaşların kanun önünde eşit olması arasındaki yakın ilişkiyi vurguladılar. Yazarların bahsettikleri “milli haklar” veya “milletler sorunu” kavramlarından neleri anladıkları da merak edilebilir. Yazarlar, her ulusal grubun Osmanlı nüfusu içindeki sayılarıyla orantılı bir şekilde Osmanlı Meclisi'nde temsil edilmesi, milli kültürlerinin korunması ve milli bir eğitim ve öğretimden “milli haklar” olarak bahsediyorlardı.⁴⁹

Rupen Zartanyan, milli egemenlik düşünüldüğünde hala Türk hakimiyeti fikrini ileri süren bazı Osmanlı yazarları ve önde gelen aydınlarına karşı tepkide bulundu. Zartanyan bu fikri “tehlikeli bir halet-i ruhiye” ve mevcut meşruti hükümete karşı bir tehdit olarak görüyordu. Medeni ve meşruti bir çerçeve içinde egemenlik hakkının bir ulusal gruba verilmesini meşrulaştıran

44 *Jamanak*, 28 Ekim 1908.

45 Bkz. Suren Barteveyan, *Jamanak*, 31 Ekim 1908.

46 R. Zartanyan, “Hakimiyet Ruhı”, *Jamanak*, 14 Kasım 1908; 11 Kasım 1908; 9 Aralık 1908, vs.

47 *Jamanak*, 8 Aralık 1908.

48 A.g.e.

49 *Jamanak*, 11 Kasım 1908.

ahlaki, ekonomik ve felsefi temelleri sorguladı. Böyle bir milli egemenlik fikrinin Osmanlı ülkesinde sadece bir baskı kaynağı olabileceğini öne sürdü. Osmanlı aydınlarını milletlerin eşitliği ve ülkede yaşayan herkesin orantılı haklarını göz önüne alan, daha kapsayıcı bir milli egemenlik fikri inşa etmeye davet etti. Kendi düşüncesine göre, bu Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek ve daimî meşruti çerçevenin tek koşuluordu. "Meşruti bir hükümette, tek bir egemen millet yoktur. Bütün vatandaşlar kanun önünde eşittir" demişti.⁵⁰

Rupen Zartanyan başka bir sayıda ise karamsarlığını bastırarak, umutlarını genç Osmanlı öğrencilerine ve onların yurt dışındaki entelektüel girişimlerine çevirdi. İsviçre'de çeşitli milletlerden Osmanlı öğrenciler tarafından bir Osmanlı eğitim cemiyeti kurulduğunu duyurdu. Zartanyan, cemiyetin Ermeni, Türk, Bulgar, Makedon, Yahudi ve Rum öğrencilerin katıldığı ilk toplantısı hakkında duyduğu mutluluğu ifade etti. Cemiyeti, Osmanlı öğrencilerinin değişik milletler arasındaki anlayış eksikliği ile çevrili oldukları bir dönemde dayanışma ruhunu arttırma ve karşılıklı anlayış kazanmaları için bir fırsat olarak görüyordu. Cemiyetin aynı ülkeye ancak farklı inançlara ait olan öğrenciler arasında fikir ve duygu birliği yaratmak için manevi bir alan olacağını umut ediyordu. Zartanyan üniversite eğitiminin bir ülkenin manevi gücü olduğunu ve yurt dışında eğitim alanların Avrupa tarzı düşüncenin ve insani ilkelerin aktarılmasının kanalı olacaklarını ve bu değerleri vatana döndükten sonra farklı toplumsal kesimlere yayacaklarını ileri sürdü. Onun için heves kırıcı olan nokta ise farklı inançların önde gelen aydınları veya Osmanlıların yeni nesli arasında manevi bir iletişim, duygu, çaba, siyaset, felsefi kanaat birliği veya uzlaşmasının o zamanda olmamasıydı. Osmanlı aydını omuzlarına yüklenmiş olan vazifelerinin farkında değildi. Siyasi rekabetin dünya görüşlerindeki farklılıklar yüzünden çok keskin olduğunu ve bu entelektüel atmosferin siyasi koşulları çok ağır hale getirdiğini ifade etti.⁵¹

Rupen Zartanyan merkezî hükümet fikrine karşı da çok eleştirel yaklaşıyordu. Merkezî hükümeti çöle doğru itilirken başarısız bir şekilde dönmeye çalışan yavaş bir tekerleğe benzetiyordu. Yeni meşruti hükümetin bu kadar büyük ve birçok farklı etnik grubu içinde bulunduran bir imparatorluğu başkentten yönetmesini ve idari, siyasi ve ekonomik yapısındaki farklı zorluklara çözüm bulmaya çalışmasını eleştirdi. "İstanbul, yani bu az sayıdaki bürokrat, birçok farklı milletin problemleri ile ilgilenmenin ve bu farklı milletlerin durumlarını, taleplerini, acılarını ve hislerini anlamanın öncü

50 R. Zartanyan, "Hakimiyet Ruhü", Jamanak, 14 Kasım 1908.

51 Jamanak, 3 Aralık 1908.

sorumluluğunu başkentten nasıl yerine getirecek?” diye soruyordu. Bu küçük grup zaten hükümet aygıtının günlük işleyişini yönetmekte güçlük çekiyordu ve hala İmparatorluk’un ücra yerlerindeki problemleri çözüyormuş gibi yapıyordu. Zartanyan’a göre, merkezî hükümet sistemi her zaman mutlakiyetçi bir boyuta sahip olmuştu. Halkın gücünü, iradesini, halkın içindeki özgür düşünce ruhunu, haklar ve bireysellik fikrini zayıflatıyor, despotların iktidarını güçlendiriyordu. Merkez bunun yerine, ülkenin ve taşranın gerçek durumunu anlamak için, taşradaki despotların fırsatçılığını, çiftçi ve işçilerin karşılaştığı ekonomik krizi soruşturacak bir müfettişler kuruluna ihtiyaç duyuyordu. Bu müfettişler kurulu iletişim imkanlarından mahrum olan genel halkın durumunu incelemeliydi. Zartanyan merkezî hükümet şeklinin Osmanlı İmparatorluğu’na hiç uygun olmadığını belirtmişti. Bu sistem hükümet ve toplum arasında güven ve karşılıklı anlayış bakımından bir boşluk yaratmış ve insanlar her şeyi merkezden beklemekten bıkmıştı. Dilekçeler, şikayetler, telgraflar ve yazışmalardan oluşan sistem eski yöntemlerdi ve yeni meşruti makine bu eski dışlilerle çalışamazdı.⁵²

Zartanyan’ın fikirleri, 1874’te Osmanlı Berlin elçisi olan Aristarki Bey tarafından İstanbul Konferansı öncesinde, 14 Eylül 1876’da Fransız ve İngiliz Babıali elçilerine sunduğu 15 Haziran 1876 tarihli önergesinde ifade edilen fikirlere çok benzemektedir.⁵³ Onun düşüncesine göre, mevcut yönetim sistemi merkeziyetçilik ilkesine dayanıyordu. Aristarki Bey, bir dil ve eğitim birliğinin sonucunda oluşan bir alışkanlıklar dizisini barındıran, Fransa’dan alınmış merkeziyetçilik fikrinin orada mükemmel şekilde çalıştığını ifade etmiştir. Aynı ilke Osmanlı İmparatorluğu gibi heterojen bir coğrafyada doğal olarak farklı sonuçlar üretmişti. Aristarki Bey kamusal hizmetlerin radikal bir şekilde yeniden düzenlenmesini teklif ediyordu. İstanbul, idari personelin İmparatorluk’un farklı bölgelerine yönlendirildiği nokta haline geliyordu. Ancak bu nokta devlet yetkililerini tayin ederken yerel ve bölgesel menfaatleri de göz önünde bulunduracaktı. Etnik grupların ve dinî inançların çeşitliliğinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu’nda idari şartlar çok çeşitliydi. Aristarki’nin düşüncesine göre, merkeziyetçilik ilkesi İmparatorluk’ta halk ve

52 Jamanak, 19 Kasım 1908.

53 Yanko Aristarchi, *De Bagdad à Berlin: l’Itinéraire de Yanko Aristarchi Bey, Diplomate ottoman (Correspondance officielle et privéé: Berlin, 1854-1892)*, 2. cilt (İstanbul: Isis, 2008), s. 247-50. Ayrıca bkz. MAEF, CP (Correspondance politique), Eylül - Ekim 1876, cilt 406. Bourgoing’dan Decazes’e. Alıntılaman Aylin Koçunyan, “Negotiating the Ottoman Constitution, 1856-1876”, (yayımlanmamış doktora tezi), European University Institute, Floransa 2013, s. 150-2.

devlet görevlileri arasındaki çatışmaların kaynağıydı. Buna alternatif olacak sistem, toplumsal temeli nüfusun farklı gruplarının sayısı ile orantılı bir şekilde oluşacak meclisler olan bir vilayetler kanunuydu. Bu öneri vilayetlerin yönetimi için pratik bir çözümdü.

Jamanak'ın köşe yazıları Osmanlı Ermeni cemaatinin farklı kesimlerinin meşruti hükümetten neler beklediğini takip etmemizi sağlamaktadır. Gazete, Piskopos İzmirliyan ile İstanbul Ermeni Patriği olarak seçilmeden önce yapılmış bir röportajdan bahsetmiştir. İzmirliyan Kanun-i Esasi koşulsuz eşitliği garanti ederse, Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklı etnik gruplar arasındaki uyumun güvence altına alınabileceğini ifade etmiştir. Ancak, diğer birçok aydın gibi, İzmirliyan da bu eşitlik prensibinin farklı etnik topluluklara verilmiş imtiyazlar ile uzlaştırılması gerektiğini vurguluyordu. Bu imtiyazların her topluluğun hayatta kalabilmesi için önemli olduğunu belirtti. İzmirliyan adem-i merkezîyet ilkesinin, birçok gelişmiş ülke tarafından benimsenen en iyi idari formül olduğunu da belirtmiştir. Piskopos Kürt aşiretlerinin taşradaki Ermeni nüfusu üzerindeki baskısından da bahsetmiş ve bu baskıcı davranışların sona ermesi için eski rejimin unsurlarının etkisiz hale getirilmesini umduğunu ifade etmişti. “Ermeniler ve Kürtler Anadolu’nun en önemli unsurlarıdır ve Ermeni-Kürt yakınlaşması için gereken tüm isteğe sahibiz”, demişti. Bu röportajın ilginç bir ögesi de Osmanlı Ordusu’na olan güvenini ifade etmesiydi. Eski rejimin irticacı kısımlarının Osmanlı toplumunun her kesimine yayılmış olduğunu ancak ordunun hürriyetten yana olduğundan emin olduklarını belirtmiştir. Sonuç olarak da gelecekte her türlü muhalefet etkisiz hale getirilebilirdi.⁵⁴ İzmirliyan’ın İstanbul Patriği seçilmesi nedeniyle İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin ana katedralinde Ermenilere yaptığı konuşmayı “yaşasın Osmanlı Ordusu”, “yaşasın halkların kardeşliği” sloganlarını atarak bitirmesi de ilginçtir. Önemli olan bir başka öge de kuşkusuz iki anayasanın iç içe geçmişliği veya birbirlerine karşı varoluşsal bağlılıklarıydı: bunlardan biri 1863’ten beri Osmanlı Ermenilerine tanınmış olan bir topluluk anayasası, diğeri ise bütün Osmanlı devletini kapsayan Osmanlı Kanun-i Esasisi’nin kendisiydi.⁵⁵ Bu iç içe geçmişlik İzmirliyan’ın patrik olduğunda ettiği şu öğelere dayanan yeminde daha da belirgindi: Tanrı’ya sadakat, meşruti hükümete sadakat (normalde 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi, Ermeni Patriği’nin Osmanlı hükümetine sadakatini şart koşuyordu, ancak *Jamanak*, İzmirliyan’ın “meşruti hükümete” sadakati kendisinin eklediğini bildirmiştir),

54 *Jamanak*, 5 Kasım 1908.

55 *Jamanak*, 30 Kasım 1908.

Ermeni milleti ve Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin tatbiki. İzmirliyan konuşmasında bu meseleyi belki de daha iyi açıklamıştır: “ülkenin meşruti teşekkülü için çalışmalıyız. Meşruti Osmanlı hükümetine sadakat kendimize sadık olmaktır, çünkü biz de meşruti hükümetin bir unsuruyuz.”⁵⁶ Nitekim, Ermeniler anayasal bir şekilde düzenlenmiş bir topluluğa sahip oldukları için kendilerini meşruti hükümetin bir unsuru olarak görüyorlardı. Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde de Osmanlı Ermenileri 1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi'ni şekillendiren kamusal tartışmada “söz hakkına sahip olmak” için “meşruti bir tabiata” sahip bir cemaat yönetimine sahip olduklarından bahsetmişlerdi.⁵⁷

Ermeni vekillerin Osmanlı Meclisi'nde takip ettikleri programı da *Jamanak*'ın köşe yazılarında yansımasını buldu. Bu program özellikle çiftçi sınıfının hakları üzerinde yoğunlaşıyordu. Kanun-i Esasi'nin kanunen mülkiyet hakkını koruması gerektiğini gerekçe göstererek, son 30 yılda muhacirler, Kürt aşiretler tarafından ya da başka şekillerde el konulmuş olan ekilebilir toprak ve çiftliklerin sahiplerine iade edilmesini sağlamayı amaçlıyordu. Bu program ihtiyacı olan çiftçilere ekilebilir arazilerin ücretsiz olarak dağıtılmasını da hedeflemişti.⁵⁸ Benzer şekilde, Krikor Zohrab takip edeceği programı Osmanlı Meclisi'ne seçilmesinden önce Pera'daki Trinite Ermeni Kilisesi'nde yaptığı konuşmada paylaşmıştı. Köylü sınıfının haklarının korunmasına ek olarak, Osmanlı toplumunun tüm kesimleri ve özellikle Türkler ile uyumlu ve samimi bir iş birliğine vurgu yapmıştı. Programı aynı zamanda Hamidiye alaylarının lağvedilmesi, Ermeni bölgelerindeki şartların iyileştirilmesi ve milletlerin haklarının korunmasına odaklanmıştı ve bu haklardan ulusal grupların Meclis'te ve diğer kamu hizmetlerinde orantılı olarak temsil edilmesini anlıyordu. Ona göre, mevcut hükümetin korunması Osmanlı Ermenilerinin korunması ile aynı anlama geliyordu.⁵⁹ Taşradan gelen sesler de kırsalda yaşayan Ermeni nüfusunun Osmanlı Meclisi'nden beklentilerini *Jamanak*'ta ifade ediyorlardı. Siyasi hürriyetin genişletilmesi, vergi ve kıtlık gibi daha hayati sorunlara maruz kaldıklarından dolayı taşradaki Ermenilere doğrudan hitap etmemiş gibi görünmektedir. Vergi sisteminin köklü bir şekilde değiştirilmesi ve vergilerin hafifletilmesinin yanı sıra zirai krediler ve toprak sahibi olma hakkı Ermeni köylü sınıfı için en acil sorunlardı.⁶⁰

56 *Jamanak*, 14 Kasım 1908.

57 Koçunyan, “Long Live the Constitution!”, s. 209-10.

58 *Jamanak*, 18 Kasım 1908; 17 Aralık 1908.

59 *Jamanak*, 12 Kasım 1908.

60 *Jamanak*, 17 Aralık 1908.

Jamanak'ın nüshaları Kanun-i Esasi değişiminin Osmanlı toplumunun gündeminde olduğunu da göstermektedir. Padişahın yetkilerini belirten 1876 Kanun-i Esasisi'nin 7. maddesine göre, padişah Meclis-i Umumi'yi toplar veya tatil ederdi ve mebus seçimlerinin tekrar edilmesi şartıyla, Meclis-i Mebusan'ı kapatabilirdi. Ancak, bu yeniden seçim süreci ile ilgili bir takvim belirlenmemişti. *Jamanak*, Ahrar Fırkası'nın Osmanlı Meclisi'ni yeniden yapılacak seçimler için herhangi bir zaman çerçevesi belirlemeden kapatabilecek bir kararname tehlikesine işaret eden bildirisine dikkat çekti. Bu bildiri müstakbel mebuslara Meclis'in tekrar toplanması için üç aylık bir süre sınırı şartını getiren bir düzenlemeyi içerecek gerekli anayasal değişikliği yapmaları için açık bir çağrıydı. Bu bildiri, Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'ni bünyesinde barındıran Osmanlı Meclisi'nin yapısından da bahsediyordu. Kanun-i Esasi'nin 60. maddesine göre, Ayan Meclisi'nin reisi ve üyeleri padişah tarafından ömür boyu bu görevleri yapmak için seçiliyorlardı. Daha da önemlisi, Ayan Meclisi, padişahın egemenlik hakları, hürriyet, Kanun-i Esasi, İmparatorluk'un toprak bütünlüğü, ülkenin güvenliği ve ahlaka karşı maddeler içerip içermediğini kontrol etmek için kanun ve bütçe tekliflerini incelemek gibi önemli sorumlulukları üstlenmişti. Bildiri, tamamen padişah tarafından atanmış olan bir Ayan Meclisi'nin hükümetin elinde bir baskı aracı olabileceğine dikkat çekiyordu. Aynı bildiri müstakbel vekillerden Ayan Meclisi'nin sorumluluklarını bir Kanun-i Esasi değişikliği ile kısıtlamalarını isteyen bir çağrıda bulunmuştur. Bildiri, aynı zamanda Ayan Meclisi'nin üyelerinin üçte ikisinin halk tarafından seçilmiş vekiller tarafından tayin edilmesini, geri kalan üçte birinin de nazırların teklif ettiği kişiler arasından padişah tarafından seçilmesini önermiştir.⁶¹

Jamanak'ın daha sonraki sayılarında Ayan Meclisi'nin oluşumu hakkındaki Kanun-i Esasi değişikliğinin Ermeni cemaatinin bazı üyeleri tarafından da talep edilen bir şey olduğunu görebiliyoruz. *Jamanak* Ayan Meclisi'nin (Senato) tarihî dönüşümünü tarif etmiş ve bazı Avrupa ülkelerinde liberallerin bu kurumu halk karşıtı ve hürriyet karşıtı olarak gördüklerini ve kaldırılmasını tercih ettiklerini belirtmiştir. Gazete Ayan Meclisi'ni historiyoğrafik hata olarak gören Krikor Zohrab'tan da alıntı yapmıştır. Ayan Meclisi'nin ABD, Britanya, Fransa ve Almanya gibi özgürlükçü ülkelerde de konumunu koruduğu doğrudur. Gazete, bu kurumu hükümet aygıtına ilerleme ve halkın refahı yönünde öncülük edecek bir kurum haline getirmek amacıyla Ayan Meclisi'nin seçimi ve oluşumu için uygun modelleri sorguladı. Ayan

61 *Jamanak*, 4 Kasım 1908.

Meclisi'nin oluşumuna gelindiğinde, Midhat Paşa'nın Kanun-i Esasi'si, bu kurumun üyelerinin kral tarafından atandığı İtalyan Anayasası'nı model olarak şekillendirilmişti. Ancak, gazete Fransa ve ABD gibi diğer özgürlükçü ülkelerde Senato'nun seçimle belirlenen bir kurum olduğundan bahsediyordu. Ancak seçilme şekilleri Meclis-i Mebusan'inkinden farklıydı. Britanya ve İspanya'da Senato üyeliği bazı üyeler için hayat boyu geçerliken bazı üyeler sınırlı bir süre için seçiliyordu. Gazetenin ifadelerinden Ayan Meclisi'nin hem atama hem de seçimle oluşturulan bir kurum olmasının önerildiği anlaşılabilir. Ayrıca, Osmanlı Kanun-i Esasisi'ne göre Ayan Meclisi üyesi makamı daha önceden nazır, vali, ordu komutanı, sefir, patrik, hahambaşı, vs. mevkilerde bulunmuş kişilere verilebiliyordu. Gazete bu koşulda, bu kurumun eski enerjilerinden mahrum ve aldıkları maaşın karşılığını üretmeden milli hazine üzerinde ekonomik bir yük olan yaşlı insanların birleşimine dönüşmesinin sıkıntısını görüyordu. Gazete "Meclis-i Ayan yaşlılar için hastane ya da huzur evi olmamalıdır" demişti.⁶² *Jamanak*'ta Kanun-i Esasi değişikliğinden daha genel anlamda da bahsedilmiştir. Gazeteye göre, 1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi meşrutiyet ve mutlakiyet arasında gidip gelen kanunların bir derlemesiydi. Her şeyden önce, 113. madde Osmanlı toplumunun son 32 yıldır maruz kaldığı mutlakiyetin temel kaynağıydı. *Jamanak* ayrıca "tehlikeli koşullar" içeren 7 ve 44. maddelerin de değişmesinin gerektiğini vurguladı. Tehlike, bu koşullar ile padişahın, Meclis'i kapatma veya meclis oturumlarını önceden belirleme, kısaltma veya uzatma haklarına sahip olmasından kaynaklanıyordu.⁶³

Osmanlı Ermenileri Osmanlı bürokrasisine dahil edilmeleri konusuna da ilgi gösterdiler. Bu da siyasette topluluk olarak temsil edilmeyi güvence altına almanın ve Osmanlı reformları hakkında devam eden tartışmalara katılmanın bir yoluydu. 1876 Kanun-i Esasisi'nin ilanından sonra, Osmanlı Türkçesi bilmek kamu hizmetlerine ulaşmak için zorunluydu. 1908 Devrimi'nin ardından, bazı Ermeni gazete yazarları, okuyucuları Osmanlı Ermenileri arasındaki Türkçe bilgisi eksikliği ve bu dil eksikliğinin onların Kanun-i Esasi'deki eşitlik ilkesi gereği gayrimüslimlere de açık olan devlet hizmetlerine dahil olmalarını engelleyeceği konusunda uyardı. Bu konuda farkındalığı artırmak ve dilsel beceriler geliştirmek için Ermeni okullarında özel programlara ihtiyaç olduğunun altını çizdiler. Ermeni Patrikhanesi Eğitim Kurulu'nu istikrarlı bir politika oluşturmak için Türkçe uzmanlarından

⁶² *Jamanak*, 19 Aralık 1908.

⁶³ *Jamanak*, 21 Kasım 1908.

oluşan bir heyet kurma konusunda teşvik ettiler.⁶⁴ Osmanlı Türkçesi bilgisinin yanı sıra, devlet hizmetlerine girmek için devlet okullarında okumuş olmak da zorunluydu. Gazete yazarları, Ermeni öğrencilerin askerî okullar dahil Osmanlı Devleti'ne ait yüksek okullara girmekte gösterdiği başarısızlığı ve Ermeni okullarının, öğrencilerini dilsel yeterlilik bakımından hazırlamakta daha başarılı olan Rum ve Yahudi okulları ile rekabet etmedeki zayıflıklarını göstermek için bazı istatistiksel sonuçları okurları ile paylaştılar.⁶⁵ *Jamanak* Ermeni öğrencilerin Osmanlı askerî okullarına girmesi önündeki engelleri artıran bazı ayrımcılık vakalarını da bildirdi. Ayrıca, gazete Ermeni öğrencilerin askerî okullara alınmamasına tepki gösteren "Ermeni askerler" başlıklı makalesinden dolayı Harbiye Nezareti'nden bir uyarı almış gibi görünmektedir. Nezaretin duyurusu, diğer pek çok kamu kurumu gibi, askerî tıbbiye okulunun İkinci Meşrutiyet'in tekrar kurulmasından sonra yeniden yapılandırılmasını mazeret olarak göstermiştir. Bu yeniden yapılandırma süreci okulun gelecek iki yıl boyunca Müslüman veya gayrimüslim öğrencileri kabul etmeyecek olmasının temel sebebiydi. *Jamanak* bu duyuruya Kanun-i Esasi'nin ilkelerinin, normalde ilan edilmesinden hemen sonra geçerli olması gerektiğini gerekçe göstererek tepki verdi.⁶⁶ Gazete Osmanlı hükümetinin Ermenileri Osmanlı Ordusu'na ve diğer askerî kurumlara kabul etme sürecindeki kuşkularına da hakların ve vazifelerin eşitliği ve Osmanlı kardeşliği gerekçeleri ile tepki gösterdi.⁶⁷

Osmanlı Kanun-i Esasisi ve Ermeni Umumi Meclisi

Misak Koçunyan Ermeni Umumi Meclisi'nin üyesi olduğundan, *Jamanak* Meclis'in genel seçimler tarafından bir bakıma gölgede bırakılan ana meselelerini de yansıtıyordu. Üç temel ve acil problem Ermeni Umumi Meclisi'nin gündemindeydi: Anadolu'daki kıtlık ve baskılar ile göç sorunu.

Gazetede ki çeşitli makaleler okuyucuların dikkatini taşrada Ermenileri hedef alan baskılar, katliamlar, yağmalar ve soygunlara çekiyor ve Meşrutiyet'in ilanı ile taşradaki nüfus arasında mevcut olan haksızlık arasındaki çelişkiyi sorguluyordu. Bazı gazete yazarlarına göre, bu haksızlık uzun yıllardır ülkenin yönetiminde olan mutlakiyetçi rejimin bir sonucuydu. Böyle bir rejim bir gecede meşruti ve hürriyetçi bir rejime dönüştürülemezdi. Meşrutiyet'in ne olduğunu ve Osmanlı toplumunu ne tür bir hükümetin geliştirebileceğini sadece

64 *Jamanak*, 11 Kasım 1908.

65 *Jamanak*, 16 Kasım 1908.

66 *Jamanak*, 17 Kasım 1908; 25 Kasım 1908.

67 *Jamanak*, 17 Kasım 1908.

çok az sayıda devlet yetkilisi biliyordu. Sorumsuz valilerin cezalandırılmaması da kırsal bölgelerdeki haksızlığın devam etmesinin arkasındaki sebeplerden biriydi. Ayrıca, birçok vilayetteki vali, Meşrutiyet'i alayla karşılamış ve hatta geçici bir şey olarak görmüştü. Onlara göre, mevcut hükümet istikrarsız ve geçici bir şeydi ve küçük bir direnişle bile başa çıkamazdı. Dolayısıyla, bunun arkasından önceki baskıcı rejim gelecekti. Gazete yazarları meşruti hükümete karşı olan inançsızlığın valilerin vilayetlerdeki haksız uygulamalara, irticacılara ve meşrutiyet karşıtlarına karşı hareket etmeden, zulüm olaylarını umursamaz bir şekilde izlemelerinin temel nedeni olduğunu savunuyorlardı. Sadrazam Kamil Paşa'nın, kendisine bağlı dairelerde çalışan bütün devlet yetkilileri samimi ve şevkli birer meşrutiyetçi olmadıkça ve hükümet meşrutiyet karşıtlarını kışkırtıcılar olarak kabul edip cezalandırmadıkça, halkın meşrutiyetin müesseselerine güvenmeyeceğine ikna olması gerekiyordu.⁶⁸ Bazı vilayetlerde, hayvan çalmak için köylere saldıran Kürt aşiretleri taşradaki kargaşaların sebepleri arasında gösteriliyordu.⁶⁹

Jamanak'ın nüshalarından, toplantıları için Galata Kilisesi binasını kullanan Umumi Meclis'in oturumlarında taşradaki baskı problemini tartıştığı takip edilebilir. Ermeni temsilcilerinin Babıali'ye gönderilen takrirlerden sonuç alınmadığı ifadesi üzerine, Krikor Zohrab Babıali'ye takrir göndermenin eski bir gelenek olduğunu belirtti. Bunun yerine, daha etkili yöntemler kullanılmalıydı. Durumu soruşturmak için vilayetlere bir müfettiş heyeti göndermeyi teklif etti. Birçok temsilci Zohrab'ın fikrine katılıyordu.⁷⁰ *Jamanak*, Ermeni Umumi Meclisi'nin Dahiliye Nezareti'ne bir heyet aracılığıyla nihayet bir bildiri gönderdiğini yazmıştır.⁷¹ Bu bildiri Hamidiye alaylarının Osmanlı vilayetlerindeki askerî ve sivil meselelere müdahil olmamasını vurguluyordu. Ermeni Umumi Meclisi'nin kararının sonucunda, Ermeni heyeti taşradaki durumu incelemek için Anadolu'ya bir müfettiş heyeti göndermeyi de teklif etti. Bildirinin içeriği *Jamanak* ile *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi arasındaki Hamidiye alayları sorunu üzerine olan tartışma için de bir sebep oldu. *Tercüman-ı Hakikat* bu alaylar tarafından gerçekleştirilen zulümleri kabul ediyor, bulundukları bölgelerdeki tüm nüfusun, herhangi bir dinî ayırım olmaksızın bu baskıcı uygulamalara maruz kaldığını iddia ediyordu. Ancak, gazete temel sorunun bu alayların lağvedilmesindense, bir zulüm kaynağı olmalarını engellemek için meşruti hükümet altında sert kurallara tâbi tutulmaları olduğu fikrini ileri sürüyordu.

68 *Jamanak*, 30 Ekim 1908; 2 Kasım 1908; 11 Kasım 1908.

69 *Jamanak*, 4 Kasım 1908.

70 *Jamanak*, 29 Ekim 1908.

71 *Jamanak*, 6 Kasım 1908.

Eğer sıkı kurallara uymaları sağlanırsa, faydalı bir askerî güce dönüştürülebilirlerdi.⁷² *Jamanak*, *Tercüman-ı Hakikat*'in bu fikirlerine sert bir şekilde tepki gösterdi ve bu gazetenin yerel halka yaptığı zulümleri kabul ederken, Hamidiye alaylarının devam etmesini hala nasıl savunabildiğini sorguladı. *Jamanak*, Hamidiye alaylarının örgütlenmesinin meşruti prensiplere aykırı olduğunu ve eşitlik prensibinin ihlali olduğunu da savundu. Eğer Osmanlı Kanun-i Esasisi bütün Osmanlıları aynı bayrak altında birleştiriyorsa, onları aynı ordu altında da birleştirmeliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bütün etnik gruplarını dışarıda bırakarak, sadece bir etnik gruptan oluşan ayrı bir ordu oluşturmaya gerek yoktu. Eğer Hamidiye alayları askerî bir gücü temsil ediyorlarsa, bu güç Osmanlı ordusuna katılmalıydı.⁷³

Jamanak İstanbul Ermeni Patriği'nin Şeyhülislam ve Harbiye Nazırı ile Anadolu'da Kürt aşiretleri ve Hamidiye alaylarının baskılarına maruz kalan Ermeni kırsal nüfusunun durumunu görüştüğünü ve cemaatin bir müfettiş heyeti yollama talebini tekrarladığını bildirmiştir.⁷⁴ Ermeni merkez yönetiminin talebi üzerine, doğu vilayetlerine mevcut durumu ve baskıcı uygulamaları incelemek üzere bir müfettiş heyeti gönderildi. *Jamanak* bu müfettiş heyetinin Osmanlı bürokrasisi üyelerinden oluşmasına tepki gösterdi. Bunun yerine, heyet, haksızlık içeren eylemleri daha tarafsız bir şekilde bildirebilecek olan, tüccarlar, avukatlar ve diğer meslek erbabı gibi bağımsız müfettişleri içermeliydi. Bu heyet Ermeni Umumi Meclisi'nde oy çokluğu ile seçilmiş en az iki üye içermeliydi. Ayrıca, vilayetlerin gerçek ihtiyaçlarını müfettiş heyetine iletmek için her vilayetin bölgesel meclisleri tarafından iki kişi seçilmeliydi. Aksi takdirde, heyet halkın kendisi ile iletişim kurma fırsatına sahip olmayacak ve sadece zulümlerin asıl sebebi olan, bölgelerin ileri gelenleri ile iletişim kurabilecekti.⁷⁵

Anadolu'daki kıtlık sorunu (özellikle Zeytun, Divriği, Malatya, Van, Kayseri, Diyarbakır, Halep vb. yerlerde) Ermeni Umumi Meclisi'nin ilgilendiği ikinci acil meseleydi. Taşradaki Ermeni nüfusunun mustarip olduğu kıtlığın, daha önceki paragraflarda da bahsedildiği gibi, bir tarım reformunun başarılamamasının ve buğday fiyatlarındaki artışın sonucu olduğu bildiriliyordu. Aslında Anadolu toprakları nüfusun tamamını besleyebilecek kadar verimliydi. Ancak, hala ekilmeyen topraklar vardı. Dahası, çiftçilerin elinde

72 *Jamanak*, 7 Kasım 1908.

73 A.g.e.

74 *Jamanak*, 2 Aralık 1908.

75 *Jamanak*, 7 Aralık 1908.

yeterli miktarda tohum yoktu. Can güvenliğinin ve mülkiyet hakkının olmaması da eski rejimin çiftçileri yıldıran eksiklikleriydi. Eski rejim çiftçilere ettikleri arazilerin sınırlarını genişletme fırsatı vermiyordu.⁷⁶ Ermeni Umumi Meclisi'nin ilgilendiği üçüncü önemli mesele, kıtlık sonucunda İstanbul'a gelen göçmenler, bunların ekilebilir topraklarını kaybetmesi ve taşrada can güvenliklerinin olmaması sorunuydu. İstanbul'a sığınmış olan 1000 kadar göçmen vardı. İstanbul Ermeni Patriği bu meselenin araştırılması için bir komisyon kurdu. Komisyon, göçmenlerden bazıları gerçekten hastalık ve fakirlikten mustaripken, diğer bir kısmının cemaatin kasasından para almak için patrikhanenin mali yardımını suiistimal ettiklerini bildirdi.⁷⁷

Son Yorumlar

Ermeni partilerinin toplum meselelerine müdahil olması kesinlikle yeni bir şeydi ve İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin bir özelliğiydi. *Jamanak* hiçbir zaman bir parti gazetesi olmamıştı ve çoğunlukla Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF) ve Hınçak partilerinin faaliyetlerini duyururken bütün Ermeni partileri ile karşılıklı olarak mesafesini korumuştur.⁷⁸ Bu duyurulardan edinilebilecek genel izlenim Taşnaksutyun'un Ermeni aydınlarının sempatisini kazanmakta etkili olduğudur. Zohrab'ın kendisi de Ermeni cemaatine siyasi programını duyurmak için bir konuşma yaparken Taşnaksutyun'un Osmanlı İmparatorluğu'nun özgürleşmesinin ve meşruti monarşinin ilan edilmesinin tarihindeki özel yerini kabul etmekten çekinmedi.⁷⁹ Taşnaksutyun Ermeni-Kürt dayanışması ve kardeşliğinin artırılmasının arkasındaki güç olarak da görünmüştür.⁸⁰ Meşrutiyet Dönemi'nin karakterini belirleyen ikinci unsur kadınların siyasete dahil olmasıdır. Nihayet meşruti bir Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermeni kadınları varlıklarını hissedilir hale getirmiş ve sadece topluluktaki hayır işlerinde mevcut olmanın ötesine geçmişlerdi. Zabel Yesayan bu politize olma sürecinin şüphesiz en önde gelen figürüydü. Ayrıca satır aralarında, özellikle yurt dışında okuyanlar olmak üzere, öğrenciler gibi diğer sosyal grupların da ortaya çıkması ve siyasete dahil olmalarını fark edebiliyoruz. ENA'daki (Paris'teki Ecole nationale d'administration) ve Berlin'deki Ermeni öğrencilerin sesini Osmanlı Meclisi'nin açılması vesilesi ile

76 *Jamanak*, 30 Ekim 1908; 11 Kasım 1908; 21 Kasım 1908; 2 Aralık 1908; 8 Aralık 1908.

77 *Jamanak*, 5 Aralık 1908; 7 Aralık 1908; 8 Aralık 1908

78 Bkz. parti faaliyetleri hakkındaki bazı örnekler. *Jamanak*, 9 Kasım 1908; 12 Kasım 1908; 14 Kasım 1908; 18 Kasım 1908.

79 *Jamanak*, 12 Kasım 1908.

80 *Jamanak*, 14 Kasım 1908; 18 Kasım 1908.

gönderdikleri telgraflardan duymak ilginçtir.⁸¹ “Miting” kelimesinin Osmanlı Ermenilerinin günlük siyasi jargonuna girmesi de muhtemelen daha fazla toplumsal grubun siyasete dahil olmasının sonucuydu. “Miting” kelimesiyle *Jamanak*’taki yazılarda oldukça sık karşılaşırız. İkinci Meşrutiyet’in askerî kesime getirdiği farklı bir öge Osmanlı toplumunun onların meşrutiyetçi çizgilerine olan güveniydi. Askerî kesim Osmanlı İmparatorluğu’nda meşrutî rejimin devamının güvencesi olarak görülüyordu.

1872’den 1876’ya kadar, Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi, Anadolu’da taşradaki baskılar,⁸² adaletsiz vergi tahsili meselesi,⁸³ zorla İslam’a ihtida ettirilme ve zorla çalıştırılma, nüfusun başka yere yerleştirilmesi⁸⁴ ya da kilise veya okullara ait olan mülklerin cemaat mülkü olarak kaydedilmemesi⁸⁵ politikaları ile Ermeni nüfusunun haklarının çiğnenmesi ile ilgilendi. Hükümet tarafından komisyonlar tayin edilmiş ve vilayetlerdeki suçlu memurların atılmasına karar verilmişse de sonradan gelenler ne haksızca işgal ettikleri topraklardan çıkarılmış ne de devlet görevlilerinin atılması ile ilgili kararlar uygulamaya geçirilmişti. Bazı durumlarda, takrirlerin cevapsız kaldığı dahi olmuştur.⁸⁶

Benzer problemlerin İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde devam etmesinden ötürü Ermeni cemaatinin yaşadığı yorgunluk *Jamanak*’taki yazılarda hissedilebilir. Nitekim, *Jamanak* vilayetlerdeki duruma dikkat çekmek isteyen Ermeni heyetinin, ‘bakılacak’ cevabı veren Sadrazam tarafından karşılanma şekline tepki vermiştir. Gazete şu ifadelerde bulunmuştur:

Meşrutî hükümetin bir bürokratinin ağzından duyduğumuz bu tek kelimelik “bakılacak” sözü pek çok şeyi hatırlatmakta ve beş yüz yıllık bir imparatorluğun politikasını yansıtmaktadır. Bu uzun ömründe ve

81 *Jamanak*, 23 Aralık 1908.

82 Bkz. Deghegalkirk Kavaragan Harsdaharutyants [Taşradaki Baskılar hakkındaki Raporlar] (İstanbul, 1876)

83 Deghegalkirk Kavaragan, s. 1-3. Rapora göre, ölenler veya göç edenlerin askerlik vergisi kalanlardan toplandı. Emlak ve gelir vergileri gayrimüslimlerden, Müslümanlara göre daha adaletsiz bir şekilde toplandı. Fakirler mültezimler tarafından sömürülüyordu ve bazı Osmanlı yetkilileri insafsız mültezimlerle gizlice iş birliği yapıyordu.

84 Deghegalkirk Kavaragan, 6 Şaban 1289 tarihli takririn kaydı, s. 14-15. Bazı vakalarda, Ermeniler tarafından ekilen çiftliklere, Osmanlı kanunlarına göre toprakların orayı ekene ait olduğu göz önüne alınmadan Çerkezler yerleştirildi.

85 Deghegalkirk Kavaragan, s. 26-33, 35. Rapora göre, Ermeni ruhban sınıfının bir üyesi öldüğünde, Babialı yerel yönetimin, örneğin papazın yaşadığı çiftliği satmasına, bu çiftlik cemaate ait olmasına rağmen, izin veriyordu. Emlakların devlet memurları tarafından kayıt altına alınması sırasında, Ermeni Kilisesi ve okullarının birçok mülkü cemaat mülkü olarak kaydedilmedi.

86 Deghegalkirk Kavaragan, s. 15.

istibdat döneminde, bu tek kelimelik “bakılacak” sözü kendi başına birçok toplumsal ve siyasi rolü gerçekleştirmiştir. Yeni hürriyet ve haklar döneminde tekrarlanan bu “bakılacak” sözü yönetimdeki bürokrasinin hala gelenekçi ve geri bir psikolojiye ve eski rejimin unsurlarına sahip olduğunu gösterir. Rejim değişse bile, gelenekler değişmez. İstibdattan sonra hürriyet döneminin gelmesi ellerinde bu ülkenin kaderini tutan kişiler üzerinde manevi bir etkiye sahip olmadı. Görecekler ama ne zaman?⁸⁷

Süregelen sorunların çözümü için somut bir zamanlama ve somut sonuçların olmaması Ermenileri İkinci Meşrutiyet Dönemi’ndeki kardeşlik söylemini daha fazla sorgulamaya sevk etti.

1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi Avrupa’daki emsallerinin bazıları gibi halk egemenliğini getirmiyordu. Egemenlik padişahın otoritesi ile özdeşleştirilmişti: “Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye hilâfet-i kübra-yı İslâmiyeyi haiz olarak sülale-i âli Osmandan usul-ü kadimesi veçhile ekber evlada aittir”(3. madde).⁸⁸ Ancak, 1908’den sonra, Osmanlı tebaası olmanın yerini alan vatandaşlık kavramı ile birlikte milli egemenlik kavramı *Jamanak*’taki yazılarda her fırsatta zikredilmiştir.⁸⁹ İkinci soru, dinî imtiyazların korunmasıydı. 1876 Osmanlı Kanun-i Esasisi’nin 11. maddesine göre, devletin dinî İslam’dı. Devlet bu ilkeyi sürdürürken, Osmanlı İmparatorluğu içinde inanılan diğer dinlerin ibadet özgürlüklerini ve çeşitli cemaatlara verilmiş olan dinî imtiyazları koruyacaktı. Bu dinî imtiyazların İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde “milli imtiyazlar” olarak görülmesi ilginçtir. Bu durum bir bakıma gayrimüslimlerin sekülerleşmesini ve dinî topluluklardan ulusal topluluklara dönüşmelerini yansıtmaktadır.

87 *Jamanak*, 1 Aralık 1908.

88 “The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje, 1293 (11/23 Aralık, 1876),” *The American Journal of International Law*, 2/4, Supplement: Official Documents (1908), s. 367.

89 Örneğin bkz., Zohrab’ın konuşması, *Jamanak*, 12 Kasım 1908.

Kaynakça

Resmî Belgeler

Fransa, MAEF (Ministère des Affaires étrangères français), PA–AP (Papiers d'agents privés) 122, Correspondance politique du Comte de Moüy, 1876–8.
Fransa, MAEF, CP (Correspondance politique), Eylül–Ekim 1876, cilt 406.
Türkiye, BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri), YEE (Yıldız Esas Evrakı)

Gazeteler ve Süreli Yayınlar

Jamanak.

The Levant and Eastern Express.

Masis.

The Times.

Diğer Kaynaklar

Anon., *Deghegakirk Kavaragan* (İstanbul: Dbakrutyun Aramyan, 1876).

Aristarchi, Yanko, *De Bagdad à Berlin: l'Itinéraire de Yanko Aristarchi Bey, Diplomate ottoman (Correspondance officielle et privée: Berlin, 1854–1892)*, 2 cilt (İstanbul: Isis, 2008).

Erdem, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876–1982* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982).

Gürdoğan, Burhan, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16/1–4 (1959), s. 91–105.

Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: Brill, 1997).

Karaca, Filiz, *Osmanlı Anayasası: Kanun-ı Esasi* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009).

Koçunyan, Aylin, “Negotiating the Ottoman Constitution, 1856–1876”, yayımlanmamış doktora tezi, European University Institute, Floransa 2013.

———, “Long Live Sultan Abdulaziz, Long Live the Nation, Long Live the Constitution!”, Kelly Grotke and Markus Prutsch (ed.), *Constitutionalism*,

Legitimacy and Power: Nineteenth-Century Experiences (Oxford: Oxford University Press, 2014) içinde, s. 189–210.

Koçunyan, Misak, *Gyanki Desaraner* (İstanbul: Jamanak Yayınları, 2009).

“The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje, 1293 (11/23 Aralık, 1876),” *The American Journal of International Law*, 2/4, Supplement: Official Documents (1908), s. 367–87.

Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayınları, 2003).

Roudometof, Victor, *Nationalism, Globalisation, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans* (Westport: Greenwood Press, 2001).

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler, 1876–1938: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi, 1876–1918*, cilt 1 (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003).

1909 KANUN-İ ESASİ TADİLATINDA DEVAMLILIK VE DEĞİŞİM:

BÖLÜM 11

OSMANLI MİLLET-İ HÜMAYUNU EGEMENLİĞİNİ İLAN EDİYOR

Ileana Moroni

Padişah II. Abdülhamid tarafından 1876'da kabul edilen ilk Osmanlı Kanun-i Esasisi Osmanlı siyasi sisteminin rasyonelleşmesi ve yasallaşmasında çok önemli bir adımın emaresidir. 1908 Devrimi'nin ve Kanun-i Esasi'de 1909'da yapılan ilk değişikliğin ehemmiyeti, bir padişah tarafından ihsan edilen Kanun-i Esasi'nin Meclis tarafından, *millet adına* alınıp üzerinde değişiklikler yapılmasıdır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı toplumunun bazı tabakaları kamusal meselelerde söz sahibi olma isteklerini ifade etmiş ve bir anayasa talebinde bulunmuşlardı.¹ Fakat 1876 Kanun-i Esasi'si bir kurucu meclis tarafından değil yüksek mevkideki memurlar tarafından hazırlanmıştı ve padişah tarafından ihsan edilmiş bir metnin tüm özelliklerine sahipti. Ferman Anayasa olarak nitelendirilmesi de bu sebeptendir.² Gerçekten de bu metne göre egemenlik padişahın özel mülkiyetinde kalmıştır.³ Ancak, sadece egemenliğin – hala padişaha verilmiş olmasına rağmen – artık yasal bir metin tarafından tasdik ediliyor ve ona uygun şekilde kullanılıyor olması,

- 1 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000; 1. baskı 1962); Burak Onaran, *Détronner le Sultan: Deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)* (Leuven: Peeters, 2013).
- 2 Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).
- 3 Bu 1876 Kanun-i Esasi'sinde açıkça belirtilmemiştir, ancak Tanör'ün de gösterdiği gibi, Kanun-i Esasi'nin Padişahı koruyan, Meclis'in yetkilerini kısıtlayan ve temel hak ve hürriyetlerden ciddi şekilde tavizler veren maddelerinden bu çıkarıma kolayca varılabilir: a.g.e., s. 132-49.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın merkezîlikten uzaklaşmasında önemli bir adımı teşkil etmiştir.⁴

1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı toplumunun bazı kesimlerinin Abdülhamid dönemi resmî milliyetçiliğinin söylemini kendilerinin sahiplendiği anı temsil eder.⁵ Bu şekilde, II. Abdülhamid, resmî milliyetçiliği sadece tebaasına kamusal meselelerde söz hakkı vermeden fiili sadakatlerini teşvik etmek için kullanmak isterken, yaratılan bu söylem mantıksal sonucuna ulaşmış ve Osmanlı siyasi sistemini kökten değiştirmiştir: sonuçta, 1908'deki devrimciler sadece iktidara gelmemiş, aynı zamanda yeni bir meşrulaştırıcı ideoloji yaratmışlardır; meşruluğu padişah'tan halka (tanımını işlerine geldiği şekilde ellerinde tuttukları bir soyutlamaya) aktarmış, böylece de kendi iktidarlarının yeniden üretimini meşrulaştırmış ve güvence altına almışlardır.⁶

Bu anayasal değişiklik de bu sürecin bağlamı içinde okunmalıdır: bir “Ferman Anayasa” 1908 Devrimi sonucunda ortaya çıkan yeni elit tarafından alınıp kendi iktidarlarını tasdik etmek için kullanılmıştır. Nihayet, yasal olarak egemenliği aktarmak ve kendi iktidarlarını millet adına meşrulaştırmak için Kanun-i Esasi'de değişiklikler yapmaya başlarlar. Ancak, bu süreç ilk bakışta görünebileceği kadar doğrusal ve basit değildir: 1909'daki anayasal değişikliğin, “Ferman Anayasa”dan büyük bir kopuşu tasdik etmek ve Osmanlı siyasi sistemini önemli ölçüde değiştirmekle beraber, imparatorluğa ait siyasi gelenekler ile bazı önemli devamlılık niteliklerine sahip olduğunu öne sürüyorum. Osmanlı Kanun-i Esasi'sinde 1909'da yapılan somut değişiklikleri⁷ sadece kısaca özetleyeceğim; niyetim, bu anayasal değişikliği bağlamına yerleştirmek ve İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin daha geniş çerçevesi içindeki anlam ve önemini değerlendirmektir.

4 A.g.e., s. 136-8.

5 Abdülhamid yönetiminin resmî ideolojisi için kullanılmış olan “resmî milliyetçilik” terimi ve bunun kapsamlı analizi tabii ki Deringil'e aittir: Selim Deringil, *The Well-Protected Domains* (London and New York: I.B.Tauris, 1999).

6 Burada doktora tezimdaki temel savlardan bazılarını özetledim: Anastasia-Ileana Moroni, “Une Nation Nation Impériale. Construire une Communauté Politique Ottomane Moderne au Lendemain de la Révolution de 1908”, yayımlanmamış doktora tezi, Paris, EHESS, 2013.

7 Kanun-i Esasi'de 1909'da yapılan değişiklikler hakkında, anayasa hukuku bakımından, iki adet çok iyi değerlendirme mevcuttur: Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 132-49; Cem Eroğul, “1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış, Ünlü (ed.), *100.Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) içinde, s. 75-109.

1908'de Başlayan Meşrutî Rejim Bağlamı İçinde Kanun-i Esasî'deki Tadilat

Kanun-i Esasî, Jön Türk Dönemi ve İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908 – 18) boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi tartışmaların merkezindedir. 1908 Haziran'ında bu dönemi başlatan Jön Türk Devrimi'nin esas talebi II. Abdülhamid tarafından (hiçbir zaman resmî olarak yürürlükten kaldırılmasına rağmen) 1878'de askıya alınan 1876 Kanun-i Esasî'sinin yeniden tesis edilmesi idi. Devrimden kısa bir süre sonra, bütün siyasi aktörlerin Haziran 1908'de ilan edilen meşrutî yönetimi, 30 yıl önce hazırlanmış olan Kanun-i Esasî'ye dayanmasına rağmen, tamamen yeni bir şey olarak gördükleri açık hale geldi; dolayısıyla Kanun-i Esasî'nin yorumlanması, uygulanması ve nihayet üzerinde değişiklikler yapılması 1908 Devrimi ile başlayan bu dönemdeki siyasi tartışma ve müzakerelerin merkezinde olacaktı.

1 Ağustos 1908'de, Kanun-i Esasî'nin yeniden tesis edilmesinden sadece birkaç gün sonra, padişahın kendisi de “anayasal program”ı olarak değerlendirilen bir hatt yayınladı.⁸ *Kanun-ı Esasî'nin Meriyeti Hakkında Sadır Olup Babîâlî'de Kıraat Edilen Hatt-ı Hümayun*'da,⁹ padişah, Kanun-i Esasî'nin kanunlarından bir daha asla ayrılmayacağını vaat ederek onun egemenliğini kabul etmiş ve daha da güçlendirilmesini sağlayacak güvenceler teklif etmiştir. Görünüşe göre, 1876'da Kanun-i Esasî'yi ihsan eden ve sadece iki yıl sonra askıya alan kişi olan II. Abdülhamid bile 1876 Kanun-i Esasî'sinde birtakım değişiklikler yapılması gerektiğini düşünüyordu. Tabii ki, padişah aynı zamanda kendi yetkilerini koruma konusunda istekliydi: aynı metin Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişah tarafından atanması gerektiğini ilan ediyordu – ki bu devrimin esas aktörü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kabul etmediği bir noktaydı ve daha sonra Saray ile Meclis arasında büyük bir çatlağa sebep olacaktı.

8 Bu değerlendirme Tanör'e aittir, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 181.

9 “Kanun-ı Esasî'nin Meriyeti Hakkında Sadır Olup Babîâlî'de Kıraat Edilen Hatt-ı Hümayun”un tarihi Rumi takvimde 19 Temmuz 1324 olarak belirlenmiştir: Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 67–70. Metnin bir Fransızca tercümesi şu kaynakta bulunabilir: A. Biliotti ve Ahmet Sedat, *Législation Ottomane. Depuis le Rétablissement de la Constitution, 24 Djemazi-ul-Ahir 1326–10 juillet 1324/1908, Tome Premier, du 24 Djemazi-ul-Ahir 1326–10 juillet 1324/1908 au 1er Zilcadé 1327–1er novembre 1325/1909* (Paris: Jouve et Cie Imprimeurs-Editeurs, 1912), s. 6–10.

Meclis ilk oturumundan itibaren,¹⁰ Kanun-i Esasi'nin önemini ve yeni kurulmuş meşrutî rejimi sağlamlaştırmak için sunduğu güvenceleri vurgulamıştır. Ancak aynı zamanda, kendini 1876 Kanun-i Esasisi tarafından ona verilen kısıtlı role hapsedmeyeceğini, bunun yerine, bu kanun metninin kendisine sunduğu imkanları yetkilerini arttırmak ve rejimi gerçekten değiştirmek için son noktasına kadar kullanacağını oldukça açık bir şekilde belli etmiştir. Mebuslar meclisin ilk oturumundan itibaren, meclisin resmî adı olmasına rağmen, daha mütevazı *Meclis-i Mebusan* yerine *Millet Meclisi* terimini kullanmaya başladılar.

Nutk-ı hümayuna verdikleri, kendilerinin “anayasal programı” olarak görülebilecek cevapta, (28 Aralık 1908’de görüşülmüştür)¹¹ milletvekilleri, hükümet tarafından dış siyaset meseleleri ile ilgilenilirken dikkate alınması gereken hukuk-u millete (milletin hakları) atıfta bulunurken, kanunların da Osmanlı milletinin onayına sahip olması gerektiğini ifade ederler. “Otuz milyon halkın muhafaza-i hukukunu taahhüt ettik”lerini ilan ederler ve bu arada Meclis’in “hakimiyet-i milliye’nin timsali” olduğundan bahsederler. Çok önemli bir şekilde, padişahın “kâffe-i umur-u resmîyede Kanunu Esasi ahkâmına tevfiğe hareket edilmesi” konusunda ifade ettiği kararlılığını takdir ederler ve buna millet adına karşılık verirler; bu karşılık, Kanun-i Esasi’yi artık bir “Ferman Anayasa” değil, *hükümdar ve millet arasında karşılıklı bir anlaşma* haline getirmektedir. Ayrıca, nutk-ı hümayuna verilen cevap [hükümeti] “ruh-u meşrutîyete tevfiğe Mebusan-ı Millet’in emniyet ve itimadını ihraz etmek ve Millet Meclisine karşı mes’ul olmak lâzım gelen Heyet-i Vükelâ” olarak ifade etmiştir.

Buna göre Meclis’in, 1876 Kanun-i Esasisi’nin lafzından açıkça ayrılarak, millet adına egemenliği savunma niyetine sahip olduğu açıktır. Nutk-ı hümayuna verdikleri cevapta ve müteakip oturumlarda, ne zaman rejimin işleyişi ile ilgili bir mesele ortaya çıksa, vekiller Kanun-i Esasi’nin metnine değil “ruhuna” atıfta bulunmuşlardır – yani, Kanun-i Esasi’yi meşrutî bir rejimin nasıl olması gerektiği hakkındaki düşüncelerine göre yorumlama eğilimine

10 Osmanlı Meclisi çalışmalarına 17 Aralık 1908’de (4 Kanunuevvel 1324) başladı. İlk olarak Osmanlı resmî gazetesinde yayımlanan oturum zabıtları 1982’de başlayarak TBMM yayınları tarafından Latin alfabesine aktarılıp ciltler halinde yayımlanmıştır. Ayrıca internet üzerinden de erişilebilirler: http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html. Zabıtları şu şekilde alıntılacaktır: MMZC [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi], d. [devre], içt. senesi [içtima senesi], inikat [oturum].

11 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 6, s. 65–6.

sahiptirler.¹² Bu durum, en tipik olarak oy birliği ile hükümeti sansürleme haklarının olduğunu ilan ettikleri zaman için geçerlidir. En nihayetinde, bu durum İkinci Meşrutiyet Dönemi tarihinde çok önemli bir olaya yol açmıştır: 13 Şubat 1909'da Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesi.¹³ Bu olayın bariz önemi, ilk defa padişah tarafından atanmış bir hükümetin güvenoyu verilmeyerek düşürülmesi olmasıdır. Daha önemlisi, Meclis'in 1908 sonrası siyaset düzenindeki merkezî rolünü de gösterir. İkinci Meşrutiyet Dönemi ile ilgili birçok okuma İTC tarafından iktidarını sağlamlaştırmak için kullanılan meclis dışı yöntemleri ön plana çıkarır. Ancak, Meclis'in rolü önemsizleştirilmemelidir: Meclis, yeni elitlerin iktidar ve daha da önemlisi, meşruluk elde etmek için sıçrama tahtası olarak kullandıkları yasal bir platformdur.

Benzer bir şekilde, 1876 Kanun-i Esasisi bir basamak olarak kullanılmıştır ve 1909'da yapılan değişiklik, bir sürecin sonuçlanması olarak görülmelidir: bu, daha önceki aylarda pratikte kabul edilmiş değişikliklerin yasalaştırıldığı, böylece Meclis'in statüsü ile yetkilerinin ve meşruti rejimin kendisinin şeklinin değiştirildiği andır. Anayasa değişikliği prosedürünün 31 Mart Vakası'ndan (Miladi takvime göre 13 Nisan) sonra hızlandırılmış olması tesadüf değildir. 1909 yılı Nisan'ında İstanbul'da yaşanan karışıklıklar (en belirgin olarak Ermeni nüfusunun önemli bir kısmının katledilmesine şahit olan Adana başta olmak üzere, diğer şehirlerde de önemli yansımaları olmuştur) meşruti rejime karşı doğrudan bir tehdit olarak görülüyordu.¹⁴ Ancak bu karışıklıkların sonunda (isyanların ordu tarafından bastırması, vekillerin bir uzlaşmaya varması ile siyasi çatışmalar en azından geçici olarak sonlandırıldığında), milletvekilleri bu olayı meşrutiyet rejiminin ikinci kuruluş hadisesi olarak kullanmayı başardılar: (bir padişahı tahttan indirip halefini tahta çıkarmaktaki rolleri sayesinde) milletin seçkinleri olma halesini başlarına takarak, bu anı

12 Bu eğilimi gösteren çok sayıda örnek mevcuttur. Bu durumun göstergesi olarak, bkz. iki tipik oturum: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 8; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 11.

13 İlgili tartışma için, bkz.: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 27.

14 Bu olay 13 Nisan 1909'da (Osmanlı takvimine göre 31 Mart) askeri bir isyan olarak başladı ancak çok geçmeden dozu arttı. Nisan 1909'daki olayların çok iyi bir anlatımı ve değerlendirmesi için (başlığının yanıltıcı olabilmesine rağmen) bkz. Sina Akşin, Şeriatçı bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı (İstanbul: İmge Kitabevi, 1994). Bu olayın meşrutiyet rejiminin uygulanma şekli hakkındaki yaygın hoşnutsuzluk ve Meclis'teki kişiler ve gruplar arasındaki siyasi anlaşmazlıkların bir ifadesi olduğunu öne sürmüştür: Moroni, s. 309-70.

yeni bir başlangıç, ve aslında, meşrutiyet rejiminin gerçek başlangıcı olarak ilan ettiler.¹⁵

Kanun-i Esasi'de Yapılan Değişiklik: Prosedür, Etkileri, Somut Sonuçları, Söz Konusu Olan Meseleler

Zaten belirtildiği gibi, Meclis çalışmalarının başlangıcından itibaren meşrutiyet rejiminin değiştiğini görme isteğini açık etmişti; nitekim, Kanun-i Esasi'de yapılacak değişiklikler için olan prosedür daha evvelden, 31 Mart Vakası'ndan önce başlatılmıştı. 1909 Ocak ayında, 1876 Kanun-i Esasisi'ndeki ilgili maddeden yararlanan Meclis, İstanbul mebusu Vitalis Feraci Efendi'den bir ön rapor hazırlamasını isteyerek kanun değişikliği prosedürünü başlatmıştı. Bu kısa rapor çok geçmeden Meclis'e sunuldu ve yapılacak anayasal değişiklik için bir temel olarak kabul edildi.¹⁶ Müteakiben, değişikliği hazırlama görevi bir meclis komisyonu tarafından devralındı.¹⁷

Bu meclis komisyonu 31 Mart Vakası'ndan kısa bir süre sonra, 3 Mayıs 1909'da Meclis'e ayrıntılı bir rapor sundu.¹⁸ 1909'daki değişiklik değerlendirilirken bu rapor incelenmelidir; anayasal değişikliğin hedefleri ve gerekçeleri hakkında pek çok şeyi açığa çıkaran önemli bir evraktır. Değişikliğin dayanması gereken ilkeleri ana hatlarıyla belirtir ve Kanun-i Esasi'nin belirli maddelerinde yapılması gereken somut değişiklikler önerir. Bu raporun bazı argümanları değişiklik hakkındaki görüşmeler sırasında mebuslar tarafından benimsenmiştir ve tartışılan meselenin öneminden dolayı bu evrağı hazırlayan komisyonun istisnai bir şekilde 30 üyeden oluştuğu da belirtilmelidir. Komisyon üyelerinin çoğu Müslümandı ve bunların önemli bir kısmını ulema ya da ulema olarak eğitim almış ancak sonrasında farklı mesleklerde devam etmiş kişiler oluşturmuyordu; ancak komisyonun üyeleri arasında hukukçu ve

15 Bkz. Tevfik Bey'in (Kangırı vekili) 31 Mart Vakası'nın sonunda, bir Meclis-i Umumi (Genel Meclis – Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan bu isim altında ortak oturumlar gerçekleştirmiştir) konuşması; MUZC, d. 1, içt. Sen. 1, inikat 4 (14 Nisan 1909), s. 39. Ayrıca bkz.: Akşin, s. 222-3; Moroni, s. 352. Abdülhamid'in halefini V. Mehmet ismi (Mehmet, tabii ki de İstanbul'u 1453'te fetheden padişahın ismidir) ile tahta çıkarmanın bilinçli bir tercih olduğu ve Meclis-i Umumi'nin 31 Mart Vakası'nın sona ermesini İstanbul'un ikinci fethedilişi olarak gördüğü görülebilir.

16 Vitalis Feraci Efendi'nin ön raporu Meclis'e 12 Ocak 1909'da sunulmuştur: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 10.

17 Bu komisyon 4 Şubat'ta atanmıştır: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 23.

18 Rapor o günün Meclis zaptına eklenmiş ve sayfaları zaptın diğer kısmından ayrı bir şekilde 3'ten 33'e kadar numaralandırılmıştır: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 65 / Rapor, s. 3-33.

Mülkiye mezunlarını da bulabiliyoruz. Dindar üyelerinin bazıları da dahil olmak üzere, komisyon üyelerinin çoğu Abdülhamid rejimine karşı çıkmış ve/veya İmparatorluk'un dışında yaşamışlardı. Başka bir deyişle, argümanları dine dayandığında dahi, bunlar muhtemelen İslami kaidelerin en standart/ muhafazakâr yorumu değildi. Nitekim, komisyonun raporunun dili ve ruhunun, siyasi örgütlenme meseleleri hakkında çok fazla kafa yormuş olan 19. yüzyılın İslami reform hareketlerinden etkilendiğine dair çok açık belirtiler mevcuttur. Aynı zamanda hem komisyonun raporunda hem de mebusların sıklıkla Avrupa örneklerinden bahsettikleri, konuyla ilgili meclis görüşmelerinde Avrupa etkileri de görünür haldedir.¹⁹

Anayasal değişikliğin prosedürü şu şekilde işliyordu: Mebusan Meclisi, Kanun-i Esasi'de yapılacak olan değişiklikleri madde madde görüşüyor ve bunlar üzerinde karara varıyordu; sonra da üzerinde değişiklik yapılmış anayasal metni, onu kabul etme, reddetme veya üzerinde başka değişiklikler yapma hakkı bulunan Ayan Meclisi'ne gönderiliyordu. Daha sonra, değişiklik Meclis'te bir kez daha görüşülüyor ve Ayan Meclisi'ne nihai onay için gönderiliyordu.²⁰ Meclis, 1909'daki değişikliği etraflıca tartışmıştı. İlgili görüşmeler, bazen çok harareti olan, onlarca uzun meclis oturumuna yayılmıştır. Tabii ki, bütün vekillerin meselenin önemini kavradığı açık olsa da tamamının bu faaliyetin detayları hakkında bilgili olmadığı ve bazen bu veya şu madde- nin görüşülmesi sırasında söz konusu olan meselenin ne olduğunu tam olarak anlayamadıkları görülmektedir. Yine de 1909 anayasal değişikliğinin sonuçları, bir kurucu meclis tarafından hazırlanmamış olmasına rağmen, bazı akademisyenlerin "1909 Kanun-i Esasisi"nden yeni bir anayasaymış gibi bahsetmelerine sebep olacak kadar geniş kapsamlıdır.²¹ Metnin son hali, Meclis-i Mebusan'daki yukarıda bahsedilen görüşmelerden ve Meclis-i Ayan'dan gelen bazı itirazlardan sonra kabul edildi.

1909'daki değişiklik, egemenliğin padişahın iradesini meclis yoluyla ifade eden millete aktarıldığını doğrudan ya da dolaylı olarak gösteren birkaç farklı şekilde, yasama erkinin güçlerini yürütme erkinin zararına olacak şekilde

19 Komisyonun üyeleri ve raporda bulunabilecek ideolojik etkiler hakkında daha fazla ayrıntı için bkz.: Moroni, s. 370-5.

20 1909'da bu süreçte bir aksama olduğu belirtilmelidir: Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan'ın yaptığı değişikliklerin tamamını onaylamamıştır, ancak Meclis-i Umumiye bunu bildirmemiştir. Bu yüzden, istenilen değişikliklerin hepsi Kanun-i Esasi'ye getirilememiştir. Bu durum Biliotti ve Sedat tarafından belirtilmiştir: s. 361-3.

21 Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) içinde, s. 10-26, bu kısım s. 24.

arttırır. Kanun-i Esasi'nin 3. maddesi 31 Mart Vakası'nın ardından tahta çıkan Sultan V. Mehmed'e zaten Meclis tarafından yaptırılmış olan bir şeyi tasdik eder: Padişah, tahta çıktıktan sonra Meclis-i Umumî (1876 Kanun-i Esasi'sinde Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'nın ortak oturumları için kullanılan bir terim) önünde yemin etmek zorundadır; padişah bu yeminle Şeriat ile Kanun-i Esasi'ye uyacağına ve vatan ve millete sadık olacağına yemin eder. 6. madde Meclis'e hanedan ailesinin masraflarını kontrol etme yetkisi verir. Padişah'ın yetkilerinin sayıldığı 7. madde bazı önemli meselelerde Meclis'in rızasının gerekli olduğunu belirtecek şekilde değiştirilmiştir: bunlar, barış, ticaret antlaşmalarının aktedilmesi, toprakların ayrılması veya ilhaki, Osmanlı vatandaşlarının temel hakları ve devlete masraf oluşturacak meselelerdir.²²

Yine 7. maddeye göre, Meclis'in oturum halinde olmadığı sırada bir hükümet değişikliği olması durumunda, bu değişikliğin sorumluluğu yeni hükümete aittir (yani yeni hükümet er geç Meclis'e hesap vermek zorunda olacaktır). Meclis-i Mebusan tarafından önerilen, hükümeti Meclis'e karşı açıkça sorumlu hale getiren bazı diğer değişiklikler Ayan Meclisi tarafından kabul edilmemiştir. Bu yüzden, hükümet değişikliği olması halinde Meclis hemen oturuma çağrılmayacaktı ve padişah, Sadrazam ve en yüksek dinî otorite olan Şeyhülislam'ı atarken önceden Meclis'in onayını almak zorunda değildi; benzer şekilde, Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan'ın ayanların çoğunluğunun padişah tarafından atanmak yerine seçimle gelmesi önerisini de reddetti.

Ancak, bu koşullarla bile, güç dengesinin Meclis lehine değiştiği açıktı. 28 ve 29. maddeler yürütme yetkisinin, artık gayri mesul ve mukaddes olan padişah'ta değil hükümetin elinde olduğunu açıkça belirtirler. Bu durum, yürütme erkinin yasama erkine karşı sorumlu olmasını mümkün kılar. 30 ve 38. maddelere göre de nazırlar Meclis'e karşı sorumludur; güvenoyu alınmaması durumu bir bakanın veya (güvenoyu yürütme erkinin başkanı, yani Sadrazam hakkında ise) hükümetin tamamının istifa etmesine yol açar. 36. maddeye göre, Meclis oturum halinde değilken hükümet kararları irade-i seniyye ile tasdik edilebilir, ancak bu kararlar iş başına döner dönmez Meclis'in onayına sunulmalıdır. 53. madde Meclis'e yasama inisiyatifi verirken (başka bir deyişle Meclis yeni bir kanunun kabul edilmesi sürecini başlatabilir, ki bu 1876 Kanun-i Esasisi ile de mümkün ancak zordu), 80. madde devlet bütçesinin hazırlanmasında Meclis'in rolünü arttırmaktadır.

22 Meclis komisyonunun raporunda belirtildiği gibi, Meclis'in milletin ikbal ve idbarı ile doğrudan alakalı meselelere dahil olması "hakimiyet-i meşru-i milletin en hakiki ve ciddi teceliyatından addolunur": MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 65 / Rapor, s. 9.

54. madde padişahın kanunları veto etme yetkisini önemli ölçüde kısıtlar; öyle ki, padişahın vetosu “feshedici” bir veto olmaktansa, “askıya alıcı” bir veto haline gelmiştir. Bu, yürütme ve yasama erkleri arasında bir anlaşmazlık olması durumunda izlenmesi gereken yol haritasını özetleyen 35. maddedeki değişiklik ile birlikte okunmalıdır. Değiştirilmiş hali ile 35. madde, padişahın Meclis’i feshetmesini zorlaştırır ve Komisyon’un raporuna göre, son sözü “millet”e bırakır. Bu durum somut olarak, eğer Meclis hükümetin belirli bir konudaki fikrini sürekli ve mutlak suretle reddederse, hükümetin Meclis’in kararını kabul etmesi veya istifa etmesi gerektiği anlamına gelir; istifa durumunda, eğer yeni kurulan hükümet öncekinin fikrinde ısrar ederse ve Meclis hala bunu reddederse, padişah yeniden seçime gitmek şartıyla, (söz konusu meselenin Meclis’in seçimi sırasında gündemde olamayabileceği de göz önüne alınırsa) Meclis’i feshedebiliyordu. Ancak yeni seçilen Meclis feshedilen Meclis’in görüşünde ısrar ederse, hükümet buna uymak zorundaydı.

Bu değişikliklerin tamamı Meclis’e daha fazla bağımsızlık ve kendi işleyişi üzerinde daha fazla kontrol veren bazı değişikliklerle tamamlanır. 77. madde Meclis’in bundan böyle kendi başkanını, padişahın (1876 Kanun-i Esasi’sinde öngörüldüğünün aksine) hiçbir müdahalesi olmadan, kendi başına seçeceğini açıkça ifade eder. 43. madde Meclis’in yasama dönemlerini (devrelerini) dört aydan altı aya uzatır ve Meclis’in padişahın çağrısına ihtiyaç duymadan, Kanun-i Esasi tarafından belirlenen bir tarihte toplanacağını ifade eder. 44. madde Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’ın yasama dönemlerinin padişahın inisiyatif ile ya da mebusların salt çoğunluğu tarafından imzalanan yazılı bir taleple uzatılmasını mümkün hale getirir.

1909’daki değişikliğin bir başka önemli özelliği de Osmanlı vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini genişletmesi ve daha ileri düzeyde güvence altına almasıdır. Bireysel özgürlükleri daha ileri düzeyde güvence altına almak ve sansüre bir son vermek için 10 ve 12. maddeler üzerinde değişiklik yapılmıştır. Yeni bir madde olan 120. madde toplanma özgürlüğünü güvence altına alır. 113. maddede, padişahın devlet için tehlikeli olduğu hükmünü verdiği kişileri daha önceden alınmış bir mahkeme kararı olmadan sürgüne gönderebilmesine imkân veren, meşhur koşul kaldırılmıştır. Ancak, maddenin geri kalan hükümleri muhafaza edilmiştir: böylece hükümet, eğer karışıklık çıkabileceğine inanması için ortada sebep varsa, belirli bir bölgede geçici olarak irade-i örfiye (sıkıyönetim) ilan etme hakkına sahip oluyordu. Bu yazının bir sonraki kısmında göreceğimiz gibi, bu koşul (aslında bu koşulun istismar

edilmesi) Osmanlı meşrutiyet rejiminde hak ve özgürlüklerden yararlanılması üzerinde önemli sonuçlara sebebiyet verecektir.

1909'daki değişikliğin Osmanlı Devleti'nin İslami karakterini de güçlendirdiğini belirtmemiz gerekir.²³ Padişah sadece Kanun-i Esasi'nin yanında Şeriat'a uyacağına yemin etmez (3. madde), aynı zamanda 7. maddede belirtilen yetkilerinden biri de "ahkâm-ı şeriye ve kanuniyenin icrası"dır (şeriat ve kanun hükümlerinin uygulanması).

Eğer 1909 anayasal değişikliğini, Komisyon'un raporunu ve Meclis'teki ilgili görüşmeleri de göz önüne alarak kısaca değerlendirmemiz gerekirse, şunları ifade etmemiz gerekir: Bu değişiklik -metnin devamında daha detaylı olarak göstereceğim gibi- "hukuk-u millet" hakkındaki bir söylem tarafından eşlik edilen değişiklikler olan, hükümetin Meclis'e karşı sorumlu hale getirilmesi ve Meclis'in yetkilerinin arttırılmasıyla, *egemenliği açık bir şekilde padişah'tan millete aktarır*. Hiçbir mebus egemenliğin millete ait olduğu gerçeğini sorgulamamaktadır – ve padişah ile Meclis-i Ayan, sorgulamak istediklerini farz etsek dahi, bunu yapabilecek durumda değildirler. Ancak, egemenliğin aktarılması ilkesel olarak sorgulanmazken, meclis görüşmeleri, anayasal değişikliğin esas meselesinin *milletin egemenliğinin nasıl temsil edileceğinin* tanımlanması olduğunu açığa çıkarır. Bu konuda, vekiller arasında farklı fikirler mevcuttur. Bu soru hararetli bir şekilde tartışılan iki bağlantılı mesele tarafından yansıtılır: kuvvetler ayrılığı ve kuvvetler dengesi. Sonuçta, Meclis -ve nihayet kabul edilen yeniden düzenlenmiş Kanun-i Esasi metni- bu meseleler hakkında açık bir tavır almamıştır.

Gerçekten de 1909 Kanun-i Esasisi'nde öngörülen kuvvetler ayrılığı "yumuşak" bir ayrılıktır.²⁴ 1909'daki değişikliğin parlamenter bir rejim kurup kurmadığı tartışmaya açık olsa da,²⁵ mebusların kuvvetler arasında açık bir ayrım görmediği de doğrudur. Yasama ve yürütme erkleri arasında bir tür düşmanca ilişki – ve hatta çatışmalar – olabileceğine dair bir korkuyu saplantı haline getirmiş gibi görünmektedirler. Meclis'teki komisyonun raporu, üç erk

23 Eroğlu, s. 80. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 193. İsmail Kara benzer bir yorum yapmaktadır: *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s. 196.

24 Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 196.

25 Vekiller Osmanlı'nın rejiminin parlamenter olup olmadığı sorusu hakkında açık ifadelerde bulunmaktan kaçınırlar. Bu soru ile ilgili bulduğum çok nadir bir ifadede, önemli İttihatçılardan Menteşe mebusu Halil Bey, rejimin parlamenter olduğunu iddia ederken, İzmir'den Rum Ortodoks mebus Pavlo Karolidi Efendi bunu reddetmektedir: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 364, 362.

için “yekdiğerinden büsbütün ayrı değildir” ifadesinde bulunur, bu erkler arasındaki “vahid-i muntazama”dan (düzenli birlik) bahseder, “ruh birliği” imasında bulunur ve üç erkin devletin birliği içinde birleştikleri sonucuna varır.²⁶ Mebuslar milli egemenliğin sadece milletin seçilmiş vekilleri, yani Meclis yoluyla mı, yoksa aynı zamanda padişah tarafından da mı temsil edildiğini tartışmışlardır. Çoğu vekil padişahın yasama erkinde de söz sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir ve bazı vekiller ise hükümdarın üç erke de dahil olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir.²⁷ Bu muhakemeyi daha ileri taşıyan bazı mebuslar, padişah tarafından atanan hükümet Meclis tarafından tasdik edildiği için veya kendisi milli egemenliğe haiz olan padişah bu egemenliği bir bakıma atadığı hükümete aktardığı için, hükümetin de milleti temsil ettiği iddiasında bulunurlar.²⁸ Sadece iki mebus padişahın milletin iradesini tefsir edebileceği fikrini kategorik olarak reddeder.²⁹ Öte yandan, sadece iki Rum Ortodoks mebus, Yorgaki Artas Efendi ve Pavlo Karolidi Efendi padişahın, eğer milletin farklı bir fikre sahip olduğunu düşünüyorsa, meclis çoğunluğunun görüşüne karşı hareket edebileceğini açıkça ifade ederler.³⁰ Meclis’i fazla güçlendirmenin iktidarın istismar edilmesine yol açabileceğinden korkanlar genel olarak gayrimüslim mebuslardır.³¹ Padişahın “bitaraflığı”,³² milli sıfatı,³³ ve -dinî bir geçmişe sahip Müslüman mebuslar tarafından da desteklenen bir nokta olarak- İslam’ın lideri olarak dinî rolünü vurgulamışlardır.³⁴ Ancak, bu zamanda güç dengesi ile ilgili her konuda Meclis’ten yana olma eğilimde olan önemli İttihatçılar dahi padişahı tüm Osmanlıların “tecessümü”³⁵ olarak bahseder ve sembolik önemini vurgularlar: padişaha gösterilen hürmet

26 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 65 / Rapor, s. 6.

27 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 67, s. 241; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 68, s. 281; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 341, 343, 345.

28 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 67, s. 238. MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 87, s. 167; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 88, s. 198.

29 Bunlar, Erzurum’dan Ermeni mebus Ohannes Varteks Efendi ve Karahisarısahip mebusu Rıza Paşadır: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 89, s. 237; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 343.

30 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 67, s. 237; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 89, s. 237.

31 Bkz. Ermeni mebus Zohrab Efendi ve Rum-Ortodoks mebus Yorgi Boşo Efendi’nin ifadeleri: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 67, s. 239; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 88, s. 196-7.

32 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 67, s. 239; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 344.

33 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 87, s. 173; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 345.

34 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 88, s. 194-5; MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 92, s. 345.

35 Önde gelen bir İttihatçı, mebus ve İTC’nin esas yayın organı olan Tanin’in editörü olan Hüseyin Cahit Bey bunu Tanin’deki bir makalede belirtir: “Padişah”, Tanin, 25 Haziran 1909 (12 Haziran 1325).

halkın meşruti rejimi kabul etmesini ve devlet otoritesine saygı göstermesini sağlayabilir.³⁶ Padişahın, bütün mebuslar tarafından kabul edilen bu önemli rolünün yanında, devletin İslami karakterinin güçlendirilmesi de İmparatorluk'un siyasi gelenekleri ile bir devamlılığa işaret eder ve Osmanlı rejiminin parlamenter rejime doğru evrildiği izlenimini zayıflatır.

Anayasal Değişikliği Değerlendirmek: Osmanlı Millet-i Hümayûn'u Egemenliğini İlan Ediyor

1909 anayasal değişikliğini değerlendirmek ve bağlamına yerleştirmek için, sadece Kanun-i Esasi'nin metninde yapılan somut değişiklikleri değil, başka faktörleri de göz önüne almamız gerektiği açıktır. Öncelikle, bu değişikliğin gerekçesini, yani mebusların bu değişikliği yapma girişimine başlarken belirledikleri hedefleri ele almamız gerekir. Çalışmalarına başladığı zamandan itibaren Meclis'te geliştirilen siyasi dil ve yöntemi de düşünmemiz şarttır. Kanun-i Esasi'ye getirilen değişikliklerin zaten geliştirilmiş olan siyasi teamül ışığında düşünüldüğü ve Kanun-i Esasi'de kullanılan kelimelerin açık veya tarafsız anlamlara sahip olmadıkları, onlara, daha önceden şekillendirilmiş siyasi dilin içinde anlam verilebildiği açıktır. Ayrıca, Osmanlı elitlerinin rejimi şekillendirme ile ilgili niyetlerini ortaya koyan bazı diğer önemli metinleri de göz önünde bulundurmalıyız. İlk olarak, Şeyhülislam tarafından, muhtemelen Meclis'in rızası ile 1909 yılı yazında yayılan bir metin mevcuttur: bu metin İmparatorluk'taki Müslüman nüfusa meşruti rejimin temel ilkelere açıklama ve meşruti rejimin İslam'ın kaidelerine uygun olduğunu göstermeye çalışıyordu.³⁷ İkinci olarak da, yine 1909 yılı yazında, Meclis, Kanun-i Esasi'ye kişisel haklara yapılan atıflar eklerken, bu özgürlüklerden nasıl faydalanılacağını düzenleyen kanunlar da hazırladı. Son olarak ise, 1909 Nisan ayında ilan edilen ve sürekli uzatılan irade-i örfiyyenin Osmanlıların hak ve özgürlüklerini kullanma imkanlarına, bunlar Kanun-i Esasi tarafından

36 Menteşe mebusu Halil Bey Matbuat Kanunu görüşmeleri sırasında bu ifadelerde bulunmuştur: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 75, s. 565.

37 Bu, İmparatorluk'taki en yüksek İslami otorite olan Şeyhülislam tarafından 1909 yılı yazında yayımlanmış bir beyannamedir. Meclis, bu beyannamenin Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça olarak bütün Osmanlı vilayetlerinde yayımlanmasına karar vermiş gibi görünmektedir. Bu beyanname hakkında bilgi ve (Le Figaro'da yayımlanmış) Fransızca bir tercümesi Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde bulunabilir: AMAE: NS Turquie: 6: 210 (Extrait du Figaro, 18-9-1909). Birtakım bilgiler ve beyannamenin Osmanlı Türkçesi'nde bazı kısımları Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri..., s. 40-2 içinde bulunabilir. Bu bölümde, esas olarak meclis komisyonunun raporuna ve beyannameye dayanan detaylı bir analizin önemli noktalarını özetliyorum: Moroni, s. 384-97.

teorik olarak güvence altına alınmış olsa bile, önemli ölçüde zarar verdiğini de aklımızda tutmamız gerekir.

1909 anayasal değişikliğinin Meclis komisyonun raporunda da açıklanan gerekçesi, oldukça bariz bir şekilde, egemenliği padişah'tan millete aktarmaktır. Tadil edilmiş Kanun-i Esasi metninin egemenliği kesin bir şekilde millete verecek bir cümle ile açıkça ifade etmekte başarısız olduğu şeyi, rapor apaçık ifade eder. Nitekim, “Biz tekmil hukukumuzu talep ediyoruz.” ifadesini içerir. Bu amaç doğrultusunda, “işte Meclis-i Mebusan kuvve-i müessise olduğunu bihakkın ve bilfiil ispata bir beyyine-i cedide ikame etmek üzere bi'l-ittifak Kanun-i Esasiyi tadile karar verdi ve bir encümen teşkil eyledi”³⁸ – tabii ki burada bahsedilen kuvve-i müessise (kurucu güç) rejimin kurucu gücüdür. Esas amaçlarından birinin “hakimiyet-i milliye”yi güçlendirmek olduğunu da açıkça ifade eder. Aynı rapora göre, 1876 Kanun-i Esasisi bir seçkinler topluluğu tarafından oluşturulmuştu ve milletin haklarını kısıtlamıştı; şimdi ise, Meclis’in tadil teşebbüsünden dolayı, Kanun-i Esasi artık “bize ihsan olunmuş bir şartname-i hükümdarı değil, milletin mülk-ü meşruu hakiki bir hüccet-i zamânı hukûkidir. İncazı müphem bir va'd-i âlî değil, [.] bir burhan-ı siyasîdir.”³⁹ Komisyonun raporu, devamında şunları da ifade etmiştir:

Kanun-i Esasi verilmez, alınır. [.] Mert odur ki hukukunu bilmeli, başka elde görünce, almalıdır. Bizim hukukumuz bizimdir. Elbet- te bizim malımızı kimse bize ihsan edemez [.] Kanun-i Esasi de bu hukukun Hükümetçe tanınmasından taht-ı taahhüt ve zamâna alınmasının vesikasından başka bir şey değildir.⁴⁰

Bunların tümü *anayasal değişikliğin geçmişten bir kopuş, haklarını talep eden bir milletin*, Osmanlı siyasi camiasının *doğuşu olarak görüldüğüne* delalet eder. Ancak, bu çıkarımın ayrıntılara dikkat ederek yapılması gerekir. Meclis, Osmanlı milletinin yaratılmasıyla birlikte, İmparatorluk'ta iktidarın meşrulaştırılma şeklini radikal bir şekilde değiştirmeyi öngörmüşse de Osmanlı devletinin emperyal ve İslami geleneğinin kabul edildiği ve yeni rejimin temeli işlevini gördüğü de doğrudur; gerçekten de, *bu geçmişten tamamen*

38 İşte Meclis-i Mebusan kurucu güç olduğuna hakkıyla ve fiilen yeni bir delil oluşturmak üzere oy birliği ile Kanun-i Esasi'de değişiklik yapmaya karar verdi ve bir komisyon kurdu. (ç.n.)

39 Bize bahsedilmiş bir hükümdarın şartnamesi değil, milletin meşru ve hakiki mülkü olan hukuki güvencesinin delilidir. Yerine getirileceği belirsiz bir yüce bir vaat değil, bir siyasi delildir. (ç.n.); MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 65 / Rapor, s. 9.

40 A.g.e., s. 9.

bir kopma değildir: öngörülen Osmanlı milleti imparatorluğun devamlılığı içine yerleştirilmiştir.

Hem meclis komisyonunun raporu hem de Şeyhülislam'ın beyannamesi, açıkça dinî bir dil kullanarak, egemenlik hakkında İslam'a uygun bir teori sunarlar. Millet ve millî egemenlik hakkında, İslami reform hareketinden esinlendiği belli olan bir anlayış rapor tarafından itinalı bir dille tarif edilirken, beyanname de bunu popülerleştirmeye çalışmaktadır. Bu anlayışa göre, *egemenliğin kaynakları hem milletin iradesinde hem de ilahi iradede mevcuttur*: aynı zamanda milletin egemenliğinin *imali* ve bu egemenliğin *tecessümü* olan Halife Sultan, milletin *niyabetine*⁴¹ haizdir ve kendisi Allah'ın elçisi olan Peygamber'in de vekilidir.⁴² Bu teori millî egemenliğe belirli bir kutsiyet atfeder.

Bu kutsiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemenliğin padişaha İslami kökenli bir tahta çıkma merasimi olan *biat* ile verilmesiyle de ayrıca örneklenir. 1909'da yazılan ve yayılan metinlerin *biat*ın milletin egemenliğinin tezahürü olduğunu kabul etmesi, sadece, metinlerin yazarlarına göre egemenliğin 1908'den çok daha önce de mevcut olduğu anlamına gelebilir. Nitekim, daha önceki meclis görüşmeleri,⁴³ bahsi geçen rapor ve beyannamede bulunabilen Osmanlı tarihi anlayışına göre, egemen bir millet, Osmanlı tarihinin tamamı boyunca var olmuş gibi görünmektedir. Bu Osmanlı milleti egemenliğini *biat* yoluyla kullanmıştır; tabii ki, egemenliğin ifade edilmesinin sorunlu olduğu istibdat dönemleri de olmuştur, ancak Osmanlı milleti 1876'da (ilk Osmanlı Kanun-i Esasisi'nin tarihi) egemenliğini talep etmiştir, bunu 1908 Devrimi sayesinde nihayet kazanmış ve 1909'da 31 Mart Vakası'ndan sonra sağlamlaştırmıştır.⁴⁴

Bu çalkantılı zamanlarda milletin devamlılığını temin edenler, Şeyhülislam'ın beyannamesine göre, kamu işlerinde sebat eden ve istibdada karşı çıkan “mütedeyyin alimler”di.⁴⁵ Meclis komisyonunun raporunun deyişiyle, bunlar, İslami geleneğe göre – kendisine egemenlik bahşedilmiş olan – Halife'ye

41 Vekalet, temsilcilik. (ç.n.)

42 A.g.e., s. 4-5. AMAE: NS Turquie: 210; Kara, s. 41. Bu metinlerde sunulan egemenlik hakkındaki teori ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz: Moroni, s. 385-90.

43 Bkz. çoğunlukla Meclis'in nutk-ı hümayûna cevabı: MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 6, s. 65-6.

44 Bu Osmanlı tarihi anlayışında 1876 ve 1908'in önemi hem Meclis'in nutk-ı hümayûna cevabında hem de beyannamede görülebilir. Beyannamede 31 Mart Vakası'na yapılmış bir atıf bulunur, buna göre “haydutlar” İmparatorluk'ta “nümayiş” çıkarmaya çalışmıştır.

45 AMAE: NS Turquie: 6: s. 210.

*kuvve-i muaddile*⁴⁶ olarak hizmet ederek yardımcı olması gereken, “*erbab-ı hall-ü akd*”⁴⁷ dir.⁴⁸ Raporun ve beyannamenin Osmanlı tarihi yorumu göz önüne alındığında, bu kişilerin yüksek makamdaki yetkililer ile ulema olduğu açıktır ve 1876 Kanun-i Esasisi’ni hazırlayanlar da bunlardır. Meclis komisyonunun raporu – bir kez daha bir kopuşu gerçekleştirmeyi iddia etmek yerine devamlılığı vurgulayarak – bu yetkilileri milletin seçilmiş vekillerine “*manen muadil*” kabul eder; 1876 Kanun-i Esasisi’nin seçilmiş bir meclis tarafından hazırlanmamış olmasını teessüf ile karşılarken dahi, bu Kanun-i Esasi’yi temel olarak kabul etmesi ve yerine yenisini getirmektense üzerinde değişiklik yapmaya çalışmasının sebebi budur.⁴⁹ Zaten her halükarda, bu yüksek mevki sahipleri de *biatın* kutsiyetini paylaşmaktadırlar: *biat* onlara da yansımaktadır ve Halife Sultan tarafından atandıkları göz önüne alındığında, onların kendilerine de milletin egemenliği verilmiş olmaktadır.⁵⁰

Bunlar, meclis komisyonunun raporunun ve Şeyhülislam’ın beyannamesinin dikkatli bir okumasının bizi yönelttiği en önemli çıkarımlardır. Bu çıkarımların sonuçları çok kapsamlıdır. İlk olarak, zaten belirttiğim gibi, *egemenliğe sahip bir Osmanlı milletinin temsilinin bir yenilik olarak görülmediği* açıktır: 1909 anayasal değişikliği sayesinde resmileşen, meşruluğun kaynağının padişah’tan millete aktarılması önemli bir kopma olabilir, ancak değişikliği hazırlayan vekiller bunun böyle olduğunu iddia etmezler; bilakis, imparatorluk gelenekleri ile olan devamlılığı vurgulamaktadırlar. İkinci olarak da kendileri hakkında da böyle bir kopma iddia etmezler: ilk defa egemenliğini ilan eden bir milletin seçilmiş vekilleri olmaktan çok, *kendilerini erbab-ı hall-ü akdın varisleri olarak*, kendine egemenliğin bahşedildiği bir milli elit olarak görürler. Son olarak da, *milli egemenlik mukaddes bir egemenlik olarak görülür*.

Son tahlilde, Meclis tarafından meşrutiyet rejiminin ilk aylarında alınan inisiyatifler ve 1909 anayasal değişikliği sayesinde, *Osmanlı İmparatorluğu’nda egemenliğin sahibi değişmiş ancak şekli köklü bir şekilde değişmemiştir* diyebiliriz. Meclis’te anayasal değişiklikten önce zaten geliştirilmiş olan siyasi söylem ve teamül, bunun yanında da anayasal değişiklik görüşülürken veya hemen ardından oylanan kanunlar bu çıkarımı doğrulamaktadır. Nitekim, Meclis’in

46 Muaddil, tadil eden, düzeltici anlamına gelmektedir. (ç.n.)

47 Dügümleyen ve çözenler. İslam geleneğinde Halife seçmeye yetkili kişiler.

48 Bu, klasik İslami siyasi dilin çok karakteristik bir terimidir.

49 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 64 / Rapor, s. 7-8.

50 Şimdiye kadar söylediklerimizden belli olduğu gibi, bu hem beyanname hem de meclis komisyonunun raporunda ima edilmiştir ve Komisyon başkanı tarafından rapora eklenen bir notta açıkça ifade edilmiştir: a.g.e., s. 30-1.

tanımlamaya çalıştığı bu Osmanlı milletine Osmanlıların tamamı eşit bir şekilde katılmayacaktı. Meclis'in anlayışında, çalışmalarının başından beri geliştirdiği siyasi söylemde de açıkça görülebileceği gibi, “millet” ve “halk” iki farklı varlıktı; halk cahil ve meşruti rejime ve millete karşı potansiyel bir tehlike olarak görülüyordu. Bu anlayış 31 Mart Vakası'ndan sonra güçlendi. Tadil edilmiş Kanun-i Esasi bireysel hakları ve özgürlükleri genişletme ve güçlendirme sözü verirken, İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca, Osmanlıların uygulamada bu hak ve özgürlüklerden asla tam olarak faydalanamamasının sebebi budur.

Anayasal değişikliklerle eş zamanlı olarak, Meclis hak ve özgürlükleri düzenleyecek kanunlar da hazırlamıştır.⁵¹ Bu kanunların getirdiği kısıtlamaların önemli olup olmadıkları tartışılabilir (20. yüzyılın başında Avrupa'da da benzer kısıtlamaların hiç duyulmamış olmadıklarının hatırlanması gerekir). Ancak, mebusların ilgili tartışmalardaki savları ile birlikte, bu kısıtlamalar bir örneği açığa çıkarmaktadırlar. Bütün vekiller (Dersim mebusu Lütfi Fikri gibi meşhur hürriyetçiler de dahil) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koşulların daha hürriyetçi kanunlar için olgunlaşmamış olduğunu öne sürerek kısıtlamaları desteklemişlerdir. Mebuslar, belli ki, büyük Osmanlı halk kitlesinin söz konusu meseleleri anlayabilecek konumda olmadığına ve bu yüzden kamu yararı uğruna kamusal diyalogdan uzak tutulması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu yüzden, basının 'resmi olarak yayımlanmadan önce kanunları yayımlaması' yasaktır; cemiyetler devlet yetkilileri tarafından sıkı bir denetlemeye tâbi tutulmalıdır (örneğin, devlet görevlilerinin cemiyetlerin ofislerine herhangi bir zamanda girmelerine izin verilmelidir); kamusal toplantılar, gerçekleştirilecek kanun ihlallerinden sorumlu olacak düzenleyicileri tarafından yönetilmelidir ve Saray ile Meclis yakınlarında olmalarına izin verilmemektedir. Bazı daha sıkı düzenlemeler sadece talep edilmiş ve kanunlaşmamıştır; zaten uygulamada bunlara ihtiyaç da duyulmamaktadır, çünkü – İmparatorluk'un büyük kısmında geçerli olan ve sürekli uzatılan – idare-i örfiye hak ve özgürlükleri fiilen ve neredeyse tamamen kısıtlamaktadır.

Bunların tamamı, Şeyhülislam'ın beyannamesinin açıkça belirttiği şeyi, yani meşrutiyet rejiminin bireylerin hükümet meselelerine doğrudan müdahale

51 Esasen bunlar, İçtimaat-ı Umumiye Kanunu (1909 Mayıs ayında oylanmıştır), Matbuat Kanunu (Temmuz 1909), Cemiyetler Kanunu (Ağustos 1909); Ta'til-i Eşgal Kanunu (Temmuz 1909) ve Serseri ve Mazanne-i Sü' Eşhâs Hakkında Kanun da (Nisan 1909) bu kategori içinde düşünülebilir. Meclis'teki, konuyla ilgili – oldukça ilginç – tartışmalar çeşitli oturumlara yayılmıştır. Detaylı bir analiz için bkz.: Moroni, a.g.e., 401-31.

edebilmesini zorunlu kılmadığını gösterir.⁵² Hak ve özgürlüklerin kapsamına getirilen kısıtlamalar aslında aktif vatandaşlığı, yani millete aktif katılımı kısıtlar. Bu yüzden, II. Abdülhamid'in resmî milliyetçiliğinde olduğu gibi, Meclis tarafından biçimlendirilen meşrutî milliyetçilikte de büyük halk kitlesi millet adına sunulan kaidelere ve kanunlara uymak zorundadır, ancak bunların biçimlendirilmesinde söz sahibi değildir. Bu durum, egemenlik ve iktidarın kavramsallaştırılma şekliyle ve padişahın Osmanlı iktidar yapısında sahip olduğu ve Meclis'in, yasama erkini güçlendirirken ve millet adına egemenlik iddia ederken dahi sürdürmeye dikkat ettiği önemli sembolik yer ile de gösterilmektedir. Egemenliğin "tecessümü", toplumdan ayrı (*heyet-i içtimaiyeden mütenezzih*)⁵³ olan padişah, mebuslar tarafından toplumun "timsali" olarak görülür: otoriteye itaat ve saygının esin kaynağıdır; özellikle Adana katliamlarının ardından Meclis'teki farklı etnik-dinî gruplar arasında olan anlaşmazlıkların ışığında, onunla somutlaşan semboller dizisi muhtemelen İmparatorluk'un birliğinin bir güvencesi olarak görülmüştür (burada gayrimüslim mebusların padişahın "millî rolü" üzerindeki ısrarları da hatırlanmalıdır).

Devrim'in Muzaffer Neticesi

Bu durum, 1908 Devrimi ve 1909 anayasal değişikliğinin Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktasının emaresi olmadığı anlamına gelmez. Son zamanlardaki çalışmaların gösterdiği gibi,⁵⁴ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidar yapısı hiçbir zaman statik değildi; ancak, 1908 öncesinde, farklı kişiler ve Osmanlı toplumunun farklı kesimleri iktidar için mücadele ederken meşruluk için mücadele etmemişlerdi: egemenlik Osmanlı hanedanına bahşedilmiş bir şekilde kalmıştı (ve bu, bazen padişahların tahttan indirilmesine rağmen). 19. yüzyıldaki bazı padişahın meşruluğunu sorgulama ve kamusal meselelerde millet adına söz hakkı talep etme girişimlerine rağmen,⁵⁵ bu ancak 20. yüzyılın başlamasından sonra mümkün olmuştur. 1908 Devrimi, millî söylemin sadece iktidar değil aynı zamanda meşruluk iddiasında bulunmak

52 "[...] Söylediklerimizden, ahalinin tümünün hükümetin işlerine doğrudan müdahale hakkının bulunduğu sonucunu çıkarmak doğru değildir. Tersine, hepimizin hükümetin emirlerine kusursuz bir itaat, tam bir boyun eğme ile uyması gereklidir." AMAE: NS Turquie: 6: p. 210.

53 MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 65 / Rapor, s. 4.

54 Bkz: Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

55 Onaran.

için kullanıldığı anı temsil eder. 1909 anayasal değişikliği de devrimin getirdiği bu meşruluk aktarımını tasdik eder.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde başka birçok anayasal değişiklikler olacaktır. Bu durum, iktidarda olanların devletin anayasasını değişen hedeflerine uydurmak için değiştirmeye çalıştıklarını ve meşruti rejimin yapısı ile ilgili meselelerin bu dönem boyunca merkezî konumunu koruduklarını gösterir. Ancak, 1909 anayasal değişikliği ister hukuki ister tarihi açıdan bakalım, özel bir öneme sahiptir. Hukuki olarak, önemli değişiklikler getirmiştir: zaten belirtildiği gibi, anayasa hukuku akademisyenleri ayrı bir "1909 Kanun-i Esasisi"nden bahsetme noktasına kadar gelirler. Tarihi bir perspektiften ise, 1908 anayasal değişikliği, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin 1908 Temmuz ayında başlayan, ilk, "devrimci" aşamasını sonlandırır: rejime pratikte getirilmiş olan değişiklikleri tasdik eder; rejimi yeniden tanımlar ve onunla beraber tasavvur edilen Osmanlı milletini de tanımlar. 1908 Temmuz'unda, Jön Türkler millet adına iktidar ve meşruluk iddiasında bulundular. Bu meşruluk aktarımı 1909 anayasal değişikliği ile tasdik edildi ve güçlendirildi. Bu yeni meşrulaştırmayı yaratmak yeni bir Osmanlı milleti tanımı da gerektiriyordu; bu da Osmanlı milletini, Osmanlı'nın imparatorluk geleneklerinin silsilesi içinde tanımlayan, yani bir Osmanlı *millet-i hümayunu* tanımı yapan bir değişiklikle gerçekleştirildi. O zaman 1909 anayasal değişikliğinin temsil ettiği şey devrimin muzaffer neticesidir: gerçekten muzafferdir ancak, bu bir netice, bir sonudur. Yeni bir meşrulaştırıcı ilke yaratılmıştır ve bu gerçekten de büyük bir kopma, devrimsel bir değişikliktir; ancak bu meşrulaştırıcı ilke, yani millet, Osmanlı imparatorluk gelenekleri silsilesinde tanımlanmıştır, ki bu durum kopmayı yumuşatan bir şeydir. Bu yüzden, bir bakıma, 1909 değişikliği, 1908 Devrimi'nin radikalliğinin sınırlarını gösterir.

Kaynakça

- Akşin, Sina, *Şeriatçı bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı* (İstanbul: İmge Kitabevi, 1994).
- Biliotti A. ve Ahmet Sedad, *Législation Ottomane. Depuis le Rétablissement de la Constitution*, 24 Djemazi-ul-Ahir 1326–10 juillet 1324/1908, Tome Premier, du 24 Djemazi-ul-Ahir 1326–10 juillet 1324/1908 au 1er Zilcadé 1327–1er novembre 1325/1909 (Paris: Jouve et Cie Imprimeurs-Editeurs, 1912).
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains* (London and New York: I.B.Tauris, 1999).
- Eroğul, Cem, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) içinde, s. 75–109.
- Gözübüyük, Şeref ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 67–70.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001).
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000; 1. baskı 1962).
- Moroni, Anastasia-Ileana, “Une Nation Nation Impériale. Construire une Communauté Politique Ottomane Moderne au Lendemain de la Révolution de 1908”, yayımlanmamış doktora tezi, Paris, EHESS, 2013.
- Onaran, Burak, *Détrôner le Sultan: Deux conjurations à l’époque des réformes ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)* (Leuven: Peeters, 2013).
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).
- “Anayasal Gelişmelere Toplu bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) içinde, s. 10–26.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

"BUNLAR BİZİM İŞÇİLERİMİZ DEĞİLLER Mİ?"

SOSYALİST HİLMİ VE MECMUASI

İŞTİRAK:

BİR OSMANLI SOSYALİZMİ DEĞERLENDİRMESİ

BÖLÜM 12

Meltem Toksöz

Osmanlı sosyalizminde önemli bir isim olan İzmirli Hüseyin Hilmi Bey 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu ve bu partinin yayın organı olan *İştirak* dergisini yayımladı.¹ Nitekim, derginin isminden dolayı kendisine de 'İştirakçi' lakabı takılan Hüseyin Hilmi'nin 1908 Devrimi günlerinde sosyalistler arasında önde gelen bir entelektüel olduğu bilinen bir gerçektir.² Hayatının daha önceki dönemleri hakkında fazla bilgi yoktur ancak İzmir'de doğmuştur ve burada 1907'ye kadar sivil polis olarak çalıştığına dair dedikodular vardır. *Serbest İzmir*'i yayımlamaya da 1908 Devrimi'nden bir yıl önce başlamıştır. Hüseyin Hilmi hakkında yaygın olarak dolaşımda olan bir diğer bilgi de devrimden ve yayıncılık hayatından önce bir süre Romanya'da bulunduğu ve burada sosyalizmi kendisinden ilk defa duyduğu Baha Tevfik ile tanıştığıdır.³ Mecmuası *İştirak* ilk olarak Şubat 1910'da İstanbul'da haftalık olarak yayımlanmaya başladı ve Haziran 1911'de çok ünlü bir gazeteci ve İTC muhalifi olan Ahmet Samim hakkındaki özel sayısı yüzünden askerî sıkıyönetim mahkemesi (*divan-ı harb-i örfi*) tarafından kapatıldı. *İştirak* birkaç kez daha kapatılınca, Hilmi Rusya'daki "Kanlı Pazar" hakkındaki haberleri

1 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara, 1967), s. 25.

2 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* (İstanbul, 1964), s. 83-4.

3 Romanya'ya seyahat etmek için gereken parayı babasından kalan tek miras olan evini satarak topladığı dedikodusu da mevcuttur. Oya Baydar, "Hüseyin Hilmi", Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 2 (İstanbul, 2009) içinde, s. 300-3.

yüzünden kapatılan *Sosyalist* isminde bir başka mecmua daha yayımladı. Bu mecmuayı *Medeniyet* ve bu kez bir gazete olarak yayımlanan *İştirak* takip etti.

Hüseyin Hilmi'nin yayınlarını aralarında birçok siyasi partinin kurulması ve 300 civarında gazete ve derginin yayımlanmasının da bulunduğu, bir anayasal özgürlükler bolluğuna yol açan 1908 Devrimi atmosferine yerleştirmek yanlış olmaz. Ancak, Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedî fırkaları 1909'daki karşı devrim ile ortadan kaldırılınca, İTC birçok taraftan, ayrışmaları gün yüzüne çıkaran, büyük bir muhalefetle karşılaştı. Yine de devam eden sıkıyönetimden dolayı bunların hiçbirisi açıkça yapılan siyasi eylemler halinde değildi. 1911 yılının Kasım ayında, bütün muhalif gruplar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılırken, İsveç sefiri Şerif Paşa 1909'da Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nı ve Hüseyin Hilmi 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurdu. Şerif Paşa'nın Paris'teki partisi rejimi radikal bir değişiklikle alaşağı etmek için devrimci hareketi savunuyordu, ancak Hüseyin Hilmi'nin İstanbul merkezli partisi Ermeni ve Bulgar grupların desteğini kazanarak Meclis'te daha büyük bir rol oynadı.⁴

Parti, mecmua ve en çok da Hilmi Bey'in kendisi o zamandan itibaren, geçmişte ve günümüzde konuyla ilgili olan neredeyse herkes tarafından sosyalizmi anlamamakla eleştirilmiştir. Hilmi'nin sosyalizmi genellikle sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) ve sendikacılık ile grev yasağına bir tepki olarak görülürken Hüseyin Hilmi gibiler de yalnızca, meşrutiyete değil onun İTC versiyonuna karşı oldukları için solcu olan küçük bir solcu grubu olarak anıldılar. Benzer biçimde, muhalefet fikri, aydın sınıfı arasındaki bütün nüanslara baskın gelerek bütün geç Osmanlı entelektüel düşüncesinde yankılanmış gibi görünmektedir. Gerçekten de daha sonraki İTC karşıtı muhalefete bakıldığında, Abdülhamid rejimine karşı olan her muhalefetin toplu bir şekilde Jön Türkleri temsil ettiğine dair genel anlayış akla gelmektedir: neredeyse rahatsız edici bir şekilde, bu da toplu olarak, ancak İTC'yi hedef alan tek boyutlu bir düşünce biçimiyle araştırılmıştır. Benzer biçimde, sosyalistler de dahil olmak üzere İTC'ye karşı olan muhalefetin kendisi de herhangi bir farklılaştırıcı yörüngeden yoksun hale gelir. Dahası, 1908 Devrimi sonrasındaki matbaacılık hareketi çoğunlukla vurgunculuk ve matbaa kapitalizmi olarak görüldüğünden, aslında o kadar da sosyalist olmayan, daha

4 Feroz Ahmed, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969), s. 361. Ayrıca bkz. Şükrü Hanioglu, "The Second Constitutional Period", Reşat Kasaba (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 62–111.

çok liberal ve ilerici olan sosyalist basın da benzer biçimde oportünist olarak görünmektedir.⁵ Dolayısıyla, sosyalistler daha çok meşrutiyet rejimi sırasında en başta Hürriyet ve İhtilaf Fırkası ile olan ittifakları ile, daha genel olarak da 1909'daki karşı devrime kadar Osmanlı Ahrar Fırkası ile başlayan ve daha sonra Osmanlı Demokrat Fırkası ve 1910'da da Ahali Fırkası ile devam etmiş olan, ortak muhalif duruşa sahip partilerle yaptıkları ittifaklarla hatırlanırlar.⁶ Temel olarak Tunaya'ya dayanarak, Osmanlı sosyalizmi hakkında başvuru olan bir kaynak olan Münir Süleyman Çapanoğlu da işlevsiz bir sosyalizm ile Baha Tevfik'i takip eden Hilmi'yi İTC üslubuna karşı genel muhalefetin içinde yerleştirir.⁷ Hilmi'ye karşı olan bir başka yaygın suçlama da, Hürriyet ve İhtilaf bağlantısının Britanya casusu olma görevi hakkında delil olduğu İstanbul ve İzmir'deki casusluk meselesi ile ilgilidir.⁸ Hüseyin Hilmi'nin kendisinden en çok kırmızı kazağı ve sosyalizm hakkındaki sınırlı bilgisiyle bahsedilmektedir. Genel olarak Osmanlı sosyalizminin ve özelde İştirakçi Hilmi'nin gördüğü bu muamelenin yanında, Hilmi Bey hakkında bol miktarda başka araştırmalar da mevcuttur.⁹ Bu araştırmaların çoğu, çoğu zaman en iyi ihtimalle liberal olduğu gerekçesiyle kınanan ve hem Osmanlı hem de Türk sosyalist partilerinin İkinci Enternasyonel'e yönelmesiyle birlikte Türk sosyalizmde yeri kalmamış olan Fransız sosyalizmi ile, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olan bağlarıyla hatırlanan Hilmi'nin biyografisine dikkat çekerler.¹⁰

5 Zürcher, s. 102.

6 Tarık Zafer Tunaya tarafından bu şekilde ifade edilmektedir, Türkiye'de Siyasi Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918) Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007). Bilindiği gibi, 1908 Temmuz'undaki meşrutî devrimden sonra aralarında liberallerden muhafazakarlara, gayrimüslimlerden Kürtlere ve son olarak sosyalistlere kadar birçok eski İTC destekçisi bundan vazgeçmişlerdir. Bu, Tunaya'nın sosyalistlerin de dahil olduğu, ortak muhalif duruş dediği şeydir; s. 242.

7 Bezmi Nusret Kaygusuz ve Bir Roman Gibi (İzmir, 1955) eseri Tunaya ve Çapanoğlu dahil olmak üzere, çoğunun kaynağı olarak görünmektedir.

8 Oya Baydar, "Hilmi (İştirakçi)", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 4 (İstanbul, 1994).

9 Aclan Sayılğan, Solun 94 Yılı, 1871–1965 (Ankara: Mars Matbaası, 1976) ve Türkiye'de Sol Hareketler 1871–1972 (İstanbul: Hareket Yayınları, 1972); İlhan Darendelioğlu, Türkiye'de Komünist Hareketleri (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1979); Fethi Tevetioğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976); Kerim Sadi veya A. Cerrahoğlu, Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994); George Haupt ve Paul Dumont, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977).

10 Bu son değerlendirmeler Hüseyin Hilmi'nin İTC değil liberalizm geçmişinden gelen çok az sayıdaki sosyalistten biri olarak hatırlanması gerektiğini öne süren Hamit Erdem'den gelmektedir. Bkz., Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi (İstanbul:

Öte yandan, Mete Tunçay bu partiyi birkaç gazetecinin bir araya gelmesinden fazlası olarak kabul eder. Çünkü, gazete ve mecmua yayımlamak partiden önce de yapılmıştır ve diğer gazeteler bir bir kapanırken basılmaya devam etmiştir. Tunçay sosyalistlerin sadece “matbaa kapitalisti” olmadıklarını, sosyalizmi İTC’nin sindirme ve baskılarına karşı daha büyük bir çabanın parçası olarak benimsediklerini de düşünmektedir. Bu çaba, Mahmut Şevket Paşa’nın suikastından sonra tabii ki muhalefetin geri kalanı ile aynı kaderi paylaşmıştır.¹¹ Dahası, Hüseyin Hilmi ve çevresi Mete Tunçay’ın deyişiyle “İslam’la ilgili olarak uzlaşmaya varmaya çalışmış” ve ayrıca “gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını da yayımlamıştır”.¹² Tunçay, Hilmi’nin Osmanlı Sosyalist Fırkası’nın Türkiye Sosyalist Fırkası’na dönüştüğü 1918 ile 1922 yılları arasında daha derin bir sosyalist olduğu konusunda daha emindir.

Bana göre, Sosyalist Fırka’dan çok Hilmi Bey’in mecmuası olan *İştirak* kendi koşullarına göre tam bir analizi ve dolayısıyla hem liberal bir görünümünden hem de/ya da İTC’karşıtı olan bütün muhalefet görünümünden kurtarılmayı hala beklemektedir. Tunçay’ın da önerdiği gibi, Hilmi Bey’i bir yayımcıdan daha fazlası olarak incelemek, dergi ve gazetelerin kendilerini analiz etmekle başlar. Hilmi Bey *İştirak* dergisini 1910 yılı başlarında yayımlamıştır.

İlk *İştirak*larla ve bu erken dönemdeki Hüseyin Hilmi ile ilgili iki problem görmekteyim. Bir parti organı olarak kullanılması döneminden önceki mecmua yeterince incelenmemiştir. O dönemde heterojen bir sosyalist aydın sınıfı olduğu oldukça yaygın bir şekilde bilinmesine rağmen, “Hilmi ve çevresi” rahatlıkla aynı kefeyle konmaktadır. 1910’daki haftalık sosyalist mecmua olan *İştirak* ile daha sonraki, 1912’de hem dergi hem gazete olan *İştirak*, 1912’deki gazetenin daha sofistike ve daha sosyalist olduğunun düşünülmesi bakımından, bir hayli farklı yansıtılırlar.¹³ Ancak, bu daha sonraki *İştirak*’ten önce de, en az iki yıl öncesinde başlayacak şekilde, 1910’daki *İştirak* mecmuasındaki makalelerde sosyalizm üzerine çok daha fazla yayın ve tercüme varmış gibi görünmektedir. Mete Tunçay dergi ve gazete arasındaki bu farkları da inceler ve yine de, kendi deyimiyle “Hilmi’nin çevresi”nin aslında sosyalist

---

Sel Yayıncılık, 2012). Hüseyin Hilmi hakkındaki en güncel ve kapsamlı çalışma, onu daha çok bir liberal olarak ele alan Selçuk Gürsoy’dan gelir. Bkz., Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

11 Tunçay, s. 34.

12 A.g.e.

13 Hamit Erdem ve Selçuk Gürsoy’un son iki çalışması, Osmanlı sosyalizminin bir analizini içermemekle beraber, hem dergi hem de gazetenin bütün nüshalarını tekrar basmaları bakımından birer istisnadırlar.

olmadıklarını ve hatta sosyalizmi anlamadıklarını savunuyor gibi görünmektedir. Gerçekten de Hilmi Bey'in sahip olduğu ve yönettiği bütün yayınların, istatistiksel olarak hesaplanması değil de genel olarak değerlendirilmesi, Türk tarih yazımının geneli ile ilgili çok önemli bir tartışmaya işaret eder: Osmanlı İmparatorluğu'nun proletarya sınıfına sahip olmadığı fikrinden türemiş olan, Osmanlı siyasi alanının sosyalizmi ortaya çıkarmadığı varsayımı. Hilmi Bey ve partiye karşı olan bu eleştiriye siyasi kampanyalarını yaptıkları tarihlere doğru bir şekilde tekrar yerleştiren Foti Benlisoy ve Doğan Çetinkaya'ya göre, bunların en iyi ihtimalle ilerlemeci ve liberal entelektüeller olduğu fikri onlara karşı o zaman da yapılan suçlamadan kaynaklanmaktadır.¹⁴ Bu sebeple, sadece sosyalizmle aynı anlama geldiği kabul edilen bir proletarya ideolojisine dönüşmemiştir. Nitekim bu suçlama, böyle bir sınıf olmadığından, sözde Osmanlı sosyalistlerinin maceracı ve talihsiz olmaktan ileri gidemeyecekleri şeklinde devam eder. Ancak yine de Hilmi Bey işçiler ve sendikacılık hakkında pek çok şey yayımlamış ve bu sendikalar ve grevlerden bazılarını aktif bir biçimde katılmıştır. Ayrıca, Hilmi Bey partinin bir diğer yayın organı olan *İdrak*'a Marksist literatürden yaptığı çevirilerle katkıda bulunmuştur.¹⁵

Osmanlı Sosyalizmini İştirak Üzerinden Tekrar Okumak

Bu mecmua ve gazeteler hala sosyalizmi bir düşünce ve hareket olarak kapsayan bir çerçeve biçiminde tanımlanabilecek çeşitli temalar ve bunların Osmanlı/Türk toplumunda ne şekilde geçerli olduğu ile ilgilenmektedir. Teorik meseleler, sosyalizmin geleceği de dahil olmak üzere, sosyalizmin uzun vadeli tarihinden, özellikle Alman sosyal demokrasisi ile Fransız sosyalizmi olmak üzere 19. yüzyılda sosyalizme ve bilimsel sosyalizme kadar geniş bir alanı kapsar. Böyle bir okuma ile Osmanlıların proletarya sınıfına sahip olmadıkları fikri kırsal toplum içinde sosyalizm tartışmasının Osmanlı toplumu için daha önemli olmasına yol açar. Bu, dünyadaki sosyalistler ve hareketleri hakkındaki haberler ve biyografilerin yanı sıra, çevirilerin tamamlayıcısı olarak görülebilir. Bundan sonra ise sadece sosyalizmi proletarya hareketleriyle eşit tutmak için değil, aynı zamanda sosyalizm hakkındaki genel tartışmalar olarak Avrupa'daki işçilere dair haberler gelir. Bunları da ancak analitik bir çerçeve olmaksızın,

14 Foti Benlisoy ve Doğan Çetinkaya, "İştirakçi Hilmi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Tanıl Bora ve Murat Gültekin (ed.), cilt 8 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007) içinde, s. 165-83.

15 İrfan Karakoç, "Osmanlı Basınında Öncü Bir Sosyalist Dergi", *Müteferrika* 15 (1999), pp. 97-111.

Osmanlı'daki işçi hareketleri hakkındaki haberler izler. Son olarak hükümete karşı hem genel hem de özel meseleler hakkındaki muhalefet gelmektedir. Çalışma yasası konu edilirken meclisteki sosyalizmin kendisi üzerine olan tartışmalar ve Maliye Nazırı Cavid Bey hakkındaki eleştiri bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁶ Bu bölümde sosyalizmin tarihi ve geleceği ile ilgili makaleleri ve makale yazarlarının teorik meseleleri tartışmalarının yolunu açan, sosyalistler hakkındaki makaleleri inceleyeceğim.

Analizimdeki teşhis edici noktalardan bir diğeri de sosyalizmin genel olarak tartışıldığı bazı makalelerin yazıldığı üsluptur: sosyalizm tartışmalarının çoğu kamuya açık dersler gibidir ve mecmuanın kendi kendine üstlendiği, varsayılan okuyucuya sosyalizmi öğretme görevini gösterir. Hilmi Bey'in daha eğitimlisinden eğitim almamışına, farklı tiplerdeki okuyucuyu tahayyül ettiği veya hedef aldığı açıktır. Bu okuyucu tiplerinden ikincisi için benimsenmiş olan "okul öğretmeni" üslubu, tarih ve hatta tarihsel sosyoloji üzerine olanlardan fark edilebilir bir şekilde daha az sofistikedir.

Sosyalizmi Öğretmek: Toplumsal Sohbetler

Mecmuanın ilk sayfasındaki alt başlıkta geçen ismi ile *Journal Socialiste İhtirak*'ın çeşitli sayıları devamında sosyalizmin birçok öğretisinin bulunduğu bir başlık içermektedir: günümüz Türkçesine Toplumsal Konuşmalar veya Sohbetler diye aktarılabilecek *musahabe-i içtimaiyye*. Bazen çeviri olan bu yazılar genellikle sosyalizmin temel önermelerini Hilmi Bey ve mecmuadaki diğer kişiler tarafından anlaşıldığı şekliyle yansıtırlar. Bu başlıklar altında kullanılan dil ve işlenen konuların Hilmi Bey'in sosyalizmin meseleleri hakkındaki sınırlı anlayışının kanıtı olarak yorumlanması gerçekten de yanıltıcıdır.¹⁷ Kanımca, "Sosyalizm nedir?" alt başlığı altında yazılmış olan bu yazılar genel okuyucuyu hedef almaktadır ve insanların ilgisini çekmeyi arzulamaktadır. Mecmuanın Fransızca isminden önce, ilk sayfanın manşetine kısaca bir bakmak açıklayıcı olacaktır: "Biri yer biri bakar kıyamet ondan kopar. Sosyalizmi tanıtmak."¹⁸ Bu yorumlar sosyalizmi, temel olarak paylaşmak şeklinde anlamının çok

16 *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 9, 23 Nisan 1910, "Meclis'te Sosyalizm Tartışması" ve no. 10, 1 Mayıs 1910, "Maliye Nazırı Cavid Bey ve Sosyalizm, Reji ve Müterakki Vergi".

17 Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket, İştirak Çevresinin Sosyalizm Anlayışı Üzerine bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 57/4 (2002), s. 171-84. ve Cemal Güzel, "Türkiye'de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 19 (2002), s. 63-81.

18 *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 1, 26 Şubat 1910.

basit bir şeklidir ve mecmua böyle bir fikri teşvik etmekte, okuyucuları, ilgi gösteren herkes tarafından kolayca anlaşılabilir sosyalist fikirlere açıkça davet etmektedir. Makalenin kendisi de Alman hukukçu ve sosyalist siyasi aktivist Lassalle'den alıntı yaparak, eğitim ve öğretimi, toplumsal ilerlemenin temeli olacak olan işçi sınıfının kurtuluşu olarak açıkça desteklemektedir.¹⁹ Eğitim için olan bu destek neredeyse her zaman tarihsel bir değerlendirme üzerinden açıklanmaktadır. Yani bir şekilde, genel olarak tarih ve özellikle sosyalizm tarihi sadece bilinçlendirmeye değil herkes için eğitim fikrini desteklemeye de hizmet eder.

Bu ders verici üslup, içinde John ve Sosyalist'in (Con ve So olarak kısaltılmışlar) sosyalizmi bir okulun münazara kulübündelermiş gibi tartıştıkları; başka bir deyişle, iki tamamen zıt fikrin sunulduğu "Amerikalı bir Milyarder ile Sosyalistin Mülakatı" gibi, "Sosyalist Sohbetler – Sosyalizm nedir?" başlığı altındaki makaleler serisinde daha da belirgindir.²⁰ A. Mecid tarafından yazılan, sosyalizmin bir zorunluluk olup olmadığını soran ve cevap veren makale, böyle bir eğitime görevinin tarih alanındaki bir parçası olarak da düşünülebilir:

İnsanlığın başlangıcından beri, hayat mücadelesi önemli bir soru olmuştur. Eski topluluklar bile tabiata ve birbirlerine karşı mücadele etmek için araçlar aradılar, bu durum da bu şeylerin takas edilmesini gerektirdi. Geçim için yapılan takasın bu evriminde, Adem'den beri, işçi sadece verebileceği emeği ile ortaya çıktı. O zamandan beri işçinin bütün istediği, aynı evrimin, aynı doğal takas yasasının parçası olarak emeğinin gerçek değeridir. Mesih'ten beri bu yasanın buyurduğu eşitlik tesis edildiğinde, herkes emeği kadar kazanacak. Bu sebeple, umutsuzluğa düşmeyelim, bugün sözde sosyalistlerin karanlık zihinlerinde mümkün gibi görünen şey yarın bir zorunluluk olacak.²¹

Sosyalizme Kanıt Göstermek: Sosyalizmin Kaynakları ve Tarihi

İlk sayıda, Lassale hakkındaki değerlendirmeden önce gelen liberalizmin uzun bir tarihsel anlatımı, okuyucuyu, sosyalizmin gerekliliğinin bir kanıtı olarak antik tarihe götürür. Bu anlatım Süleyman ve Sokrates gibi antik düşünürlerin işçi sınıfının ve onun toplumsal hareketinin artık inkâr edilemeyen

19 Journal Socialiste İhtirak, sene 1, no. 1, 26 Şubat 1910.

20 A.g.e., no. 7, 9 Nisan 1910; no. 8, 16 Nisan 1910; no. 9, 23 Nisan 1910; no. 10, 1 Mayıs 1910; no. 11, 7 Mayıs 1910; no. 12, 14 Mayıs 1910; no. 13, 21 Mayıs 1910.

21 İştirak, Journal Socialiste İhtirak, sene 1, no. 8, 16 Nisan 1910.

insan ilerlemesi için gerekliliğini nasıl savundukları ile başlar. Hristiyanlık da en azından Kilise (özellikle Katoliklik) çok güçlenene ve böylece halktan uzaklaşana kadar her zaman fakirlerin ve sefillerin yanında olmasından dolayı övülür. Daha sonra bu tarihin, işçilerin eğitim ve öğretimini teşvik eden ve “1866’da İngiltere’de yasa haline gelen” 19. yüzyıl liberalizmine neden olduğu anlatılır.²² Tarih, 1832 Reform Yasası ile bütün işçilere tanınan anayasal hakları gayrimenkul sahibi olmayanları da içermek üzere genişleten İkinci Reform yasasının tarihi olan 1867 olmalıdır. İngiltere’de 1867 aynı zamanda grevciler için yasal takibatın sadece sözleşme ihlali için yapılmasını yasalaştırarak grevi yasal hale getiren İşveren ve Çalışan Yasası’nın (Master and Servant Act) çıktığı yıldır. Bu yasa, özellikle de sendikaların memnuniyetsizliğinin devam etmesinden dolayı birçok tartışmaya konu olmuştu.²³ Kastedilen tarih veya yasa hangi olursa olsun, dergideki makalenin geri kalanı İngiltere’nin işçi sınıfı ile ilgili kanunları hakkında bilgi sahibi olunduğunu göstermektedir:

1830 – 1840’larda işçiler için okullar açan liberaller örneğinden ders çıkaran sosyalistler hem İngiltere hem de Almanya’da çıraklık ve diğer eğitim kurumlarını açtılar. Bunlardan bir kısmı sadece ılımlı reformcular olsalar da, diğer radikallerle, yani toplumun toptan dönüşümünü destekleyenlerle beraber, “bilgi güçtür” sözüne ve bilincin artmasının kişiyi daha liberal hale getirdiğine inanıyorlar.²⁴

Yazar (sadece sayının içindekiler bölümünde DM parafı bulunuyor ve kimliği belirtilmemiş) liberalizm ve sosyalizmi kıyaslayıcı bir tavırla inceler ve Lassalle’in teorik katkısına da maruz kalmış olmasıyla, liberalizme karşı sosyalizmi kararlı bir şekilde savunur. Bu doğrultuda, liberalizmin sadece, çalışma hakkı da dahil olmak üzere bireysel hakların desteklenmesi ve savunulması ile devam edebilecek bir toplumsal düzeni, şahsi teşebbüs ile uyum içinde yaratan doğal yasalara olan kesin inanç anlamına geldiği ilan edilmiştir. Yazara göre, Lassalle’in fikirleri sonucu ortaya çıkan Alman toplumsal hareketi, işçilerin eğitim öğretimi için programlar başlatan böyle liberal öncülerle başlamıştır. Bunlar, siyasi kuruluşlar yoluyla işçiler için ücret artışı ve çalışma saatlerinde değişiklikler gibi daha fazla haklar istemeye başlayan sosyalistlerin

22 A.g.e., no. 1, 26 Şubat 1910.

23 1866’nın gerçekten kastedilen tarih olması halinde, Viktorya Dönemi reformları işçilerin yaşadığı yerler dahil olmak üzere, şehirlerdeki sağlık ve temizlik prosedürlerini resmileştiren temizlik yasasına atıfta bulunulmuş olabilir. Bkz. Anthony Brundage, *The English Poor Laws, 1700–1930* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), s. 90–107.

24 *İştirak, Journal Socialiste İştirak*, sene 1, no. 1, 26 Şubat 1910.

başlangıcını oluşturdular. Bundan sonra da sosyalizm, kapitalistlerin gitgide daha fazla kazanmasını ve işçilerin onların hizmetinde çalışmasını sağlayan toplumdaki bütün çelişkilere karşı çıkmaya başladı. Bu adaletsiz toplumsal yapıyı değiştirmek için gerekli olan araçlar, “bugünlerde fiziksel ve fiziksel olmayan gücünün zirvesinde olan”²⁵ Alman sosyalizmi örneğinde olduğu gibi, sendikalarla başladı. Makaledeki bir dipnot mecmuanın sosyalizm olarak benimsediği şeyin ne olduğunu anlamak bakımından çok aydınlatıcıdır: eşit emeğe eşit ücretin yanında sınırlı ve düzenlenmiş mülkiyet hakları prensiplerine inananlar sosyalist olarak tanımlanırken, mülkiyete tamamen karşı olanlar komünist olarak tanımlanmıştır ve son olarak da toprak ve gayrimenkuller için mülkiyetin geçerli olmamasını savunanlar da milliyetçiler olarak tanımlanmıştır. Yazar makaleyi, işçileri yoksulluktan kurtaracak olan sosyalist organizasyonların gerekliliğinin medeniyetin bir gereği olduğunu belirterek bitirmiştir.

Tıpkı mecmuanın 1910’daki ilk sayısı gibi, 1912’deki ilk sayısı da ilk sosyalistin Eski Yunan medeniyetinden bir kişi olduğunu belirterek başlar: vücut organları dahil her şeyin ortak mülkiyete tâbi olmasını savunmuş olan Platon; ancak *İştirak* bu tür bir sosyalizmi “yanlış” ve “zararlı” bulduğu için buna da şiddetli bir şekilde karşı çıkar:

Çünkü böyle bir sosyalizm şahsı ve şahsi düşünceyi tamamen yok sayan bir yönetim getirir. Bilakis, bugünkü sosyalizm böyle basit bir ortaklık peşinde değildir, olmamalıdır. Peyderpey gelişen diğer bilimler ve toplumsal hareketler gibi, sosyalizm de böyle gelişti ve son zamanlarda Karl Marx gibi alimler tarafından bilimsel bir şekle sokuldu.²⁶

“Tarihten Sayfalar: Sosyal Demokrasinin Ortaya Çıkışı” başlıklı, Biranko Melcanopulos imzalı, sosyalizmin tarihi üzerine bir başka makale, sosyal demokrasinin ne olduğunu, bu kelimelerin Latince (sosyal) ve Yunanca (demokrasi) köklerini tanımlayan bir dipnotla ve “Sosyalizm toplumsal hayatı etkileyen her şeydir, demokrasi plütokrasi ve aristokrasinin tersidir.”²⁷ sözleri ile betimleyici fakat sofistike bir şekilde açıklar. Mevcut durum ve sosyalizmin gerekliliğin sebeplerinin, kapitalistler ve işçiler arasındaki sınıf çatışmasının yanı sıra, sanayi devriminin neden olduğu problemler olduğu savunulmuştur. Daha sonra da, Marx ve Engels bilimsel sosyalizmin kurucuları olarak

25 A.g.e.

26 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 2, no. 1–20, 20 Haziran 1912.

27 *İştirak*, sene 2, no. 1, 20 Haziran 1912.

tanımlanır. İkisinin de kısa biyografileri yaptıkları katkıları ve buna ek olarak Birinci Enternasyonel'i anlatır. Bunları, Lassalle ve Alman sosyal demokrasisi ile Eisenach ve Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kurulması izler. Alman hükümeti ve Bismarck da bu değerlendirmeye sosyal demokratlar seçimleri kazanmadan önce, 1878 ile 1890 arasında Almanya'da sosyalizmin önündeki önemli engeller olarak girerler. Bir sonraki konu, yazara göre eğitim reformlarının oldukça geç yapılmasından dolayı geç ortaya çıkan (1891) Avusturya sosyal demokrasisidir.²⁸ Sondaki bir not okuyucuyu, yazarın her toplumun değişebileceğini ve gelişebileceğini ilan ettiği ve aynı becerinin Türklerde de bulunduğunu savunduğu bir sonraki makalesini dikkatle incelemeye davet etmektedir. Bebel ve Alman sosyal demokrasisi Türkler için yine örnek olarak gösterilirken, Lev Tolstoy'dan mevcut toplumun Cengiz Han'ın zamanındakinden çok daha zalim olduğu argümanı alıntılanmıştır. Makale nihai bir saadet dönemi için sabır ve fedakârlık çağrısı ile biter.²⁹

Mecmuanın yazarları farklı geçmişlere sahiptirler. Emil Fake ismi altında yazan bir hukuk öğrencisi, "Sosyalizmin Tarihinden Bir Yaprak" alt başlığı ile başka bir sosyalist yazma hakkında bir çeşit kitap incelemesi kaleme almıştır.³⁰ Makale, "her türlü insani, içtimai ve siyasi fikirleri vatanımıza getiren nur"³¹ olarak görülen meşruti rejimin övülmesi ile başlar. Tabii ki bu fikirlerden biri, yazarın Emile Faguet'nin *Socialisme en 1907* isimli kitabı üzerinden hakkında makalesini yazacağı sosyalizmdir. Yazara göre Faguet³² sosyalizmi bütün insanların mutlak eşitliği olarak tanımlamaktadır. Buna göre, herkesi yasa önünde eşit hale getirmeye çalışan, bunun yanı sıra herkesin milli egemenliğe aynı şartlar altında ve aynı derecede katılmasına yardım eden herkes sosyalist olarak tanımlanır. Ancak, "ideolojiler, dinî inançlar, insani özellikler arasındaki bazı doğal eşitsizlikleri" ortadan kaldırmaya çalışmanın sosyalizmle hiçbir alakası yoktur. Sosyalistlerin ilk ve en önemli isteği insanların bütün mülkleri arasında mutlak bir eşitliğe sahip olmak ya da şahsi mülkiyet olmaksızın her şeyin topluma ait olmasıdır. Kitap incelemesinin geri kalanı, *İştirak*'te sosyalist tarih hakkında daha önce yazılanlarla temel olarak aynı

28 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Temmuz 1912.

29 *İştirak*, sene 2, no. 3, 18 Temmuz 1912.

30 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 19, 8 Eylül 1910. Yako Şaon imzalı.

31 A.g.e., *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 19, 8 Eylül 1910.

32 Emile Faguet Poitiers ve Paris'te École Normale'de eğitim görmüş ve 1900'de Fransız Akademisi'ne seçilmiştir. Önemli Fransız dergilerine geniş düzeyde katkıda bulunmuş ve birçok monografi ve deneme kitapları yayımlamıştır. İlginç bir biçimde, Faguet esasen gelenekselci bir yaklaşıma sahip bir eleştirmendi.

doğrultuda olan, sosyalizmin tarihselliği argümanını ele alır. Dolayısıyla, Faguet'in Osmanlı'daki emsallerinin okumuş olduğu, tanınan bir sosyalist olduğu çıkarımına varmak yanlış olmaz. Makalenin yazarı, bu 300 sayfalık çalışmaya bir sonraki sayıda devam etme sözü verip, "elveda" diyerek makaleyi bitirir.³³ Ancak, mecmuanın bir sonraki ve 20 numaralı sayısı 1910 yılında çıkan son sayıdır ve neredeyse tamamen Osmanlı Sosyalist Fırkası'na ve onun programına ayrılmıştır.³⁴

Dergide ele alınan bir sonraki tartışma, sosyalizmin geleceği ya da daha ayrıntılı bir şekilde belirtmek gerekirse, "sosyalizmin barışçıl yollarla mı yoksa savaş vasıtasıyla mı kurulacağı"³⁵ sorusu ile ilgilidir. Sorudan önce Abdullah Cevdet'in devrim çağrısı yapan bir satırına yer verilmiştir: "Ölümün seyyal alevi ab-ı hayat gibi aksın."³⁶ Bu şekilde açıkça ortaya atılan, kapitalistlerin tekelleri altındaki üretim araçlarını isteyerek mi bırakacakları, yoksa onlara zorla mı bıraktırılması gerektiği sorusu veciz bir şekilde tartışılmaya başlanır. Ardından devrimin gerekliliğinin tarihsel bir anlatımı gelmektedir: "Tarih, toplumun bir biçimden diğerine her zaman aynı şekilde geçtiğini gösterir. Ayaklanma ve isyan olmadan hiçbir zaman bir toplumsal dönüşüm olmamıştır. Hiçbir diktatör veya egemen sınıf kazanımlarını isteyerek devretmemiştir."³⁷ 1908 Devrimi'nin böyle bir zorlama ile gerçekleştirilmemiş olması ise, Rezne, Ohri, Drama ve Serez (Balkanlar'ın batısından kuzeydoğusuna kadar olan kısımlarından yerler) isyanları ile açıklanmıştır. 1908 Devrimi Fransa'daki, ardından 1848 Devrimi'nin geldiği 1830 reformlarına benzetilir. Marx da söylediği şu sözlerle alıntılanmıştır: "Şiddet eski toplumun içinden yeni bir toplum çıkarır."³⁸

Öte yandan, tarihte ücretli işçilik, özellikle de Fransız Devrimi'nden sonra kan dökülmeden kazanılmıştı. Ücretli işçilik, sadece köle sahipleri için faydalı olduğu ortaya çıktığından dolayı köle emeğine çok benzeyen sözleşmeli işçiliğin (bu imzasız makale, ücretli işçilikten önceki bütün çalışma türleri için esir kelimesini kullanmıştır) yerini almıştı. Ancak köleliğin başka bir türü haline gelmiş olan ücretli işçilikten daha ileriye gidilmesini kolaylaştıracak bir dönüşüm mevcut değildir. Bu yüzden de, "bir sonraki

33 A.g.e. *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 19, 8 Eylül 1910.

34 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 20, 15 Eylül 1910.

35 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 3, 12 Mart 1910.

36 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 3, 2 Mart 1910. Bu satır A.C.'ye atfedilmektedir.

37 A.g.e., *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 3, 2 Mart 1910.

38 A.g.e.

devrim gürültü, kargaşa ve sallantı olmadan gelebilir mi? Devrimin barışçıl yollardan gerçekleşmesinin imkansız oluşunun sebeplerinden biri, İkinci Enternasyonel'in, işçi sendikalarına benzer şekilde eziyete uğramış bir örgütlenme olarak başına geçenlerden kaynaklanır. Bu durumun sonucunda, çok fazla kan dökülmesinden kaçınmanın tek bir yolu kalmıştır: kapitalistlerin direncini kırmak için hem işçiler hem köylüler için çok güçlü örgütlere sahip olmak. İşçi örgütlerimizin günden güne büyüdüğünü iftiharla söyleyebiliriz . . . Bunun sayesinde, şimdiye kadar eziyet gören köylüler kısa zamanda çok şeyler başardı. Sendikacılık hakikattir!"³⁹ Sonra da okuyuculara neredeyse bir yapılacaklar listesi sunulmuştur: matbaa işçileri, tramvay işçileri, demiryolu işçileri, yazarlar, köylüler, herkes partiye, yani yeni kurulmuş olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'na üye olmakla başlayan siyasi eyleme davet ediliyordu.

Aynı başlıklı başka bir makale,⁴⁰ aslında George Tournère'nin *Socialism*'inin Haydar Rıfat tarafından yapılmış bir tercümesidir ve sosyalizmin devrimci doğasını tarihsel bir zorunluluk olarak tarif eder. Aslında bu tercüme Hüseyin Hilmi'nin sosyalizmi "yayımlamaya" Baha Tevfik'ten daha fazla bağlı olduğunu göstermektedir, çünkü sosyalizm yanlış bir biçimde Baha Tevfik'e atfediliyordu.⁴¹ Tercümenin devamı çok daha sonraki bir sayıda "Neden sosyalizm kurulacak?"⁴² başlıklı bir makalede bulunmaktadır. Yine tarihsel bir anlatım olan bu makale de insan ilerlemesinin aşamaları ile başlar: "yabanilik, kölelik, kulluk, ücretli işçilik, kolektivizm, komünizm, anarşizm".⁴³ Buna göre, ilk icatlardan sonra güçlülerin kendilerinin herhangi bir iş yapmadan güçsüzler üzerinde hüküm sürdüğü kölelik gelmiştir – bu insanlığın ilk örgütlenmesidir. Kölelik ile tarım ve sanayi gelişmiş ve ticaret farklı çiftçiler arasındaki temel alışveriş aracı olurken, bunlar arasında güçlü olanların çoğu büyük toprak sahipleri haline gelmişlerdi. Bu durum kölelerin toprağa bağlı hale gelmesine yol açmış ve köleler tüccarlar arasında alışveriş yapılan bir mal haline gelmiş, böylece yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Ticaret ve zanaattaki bütün bu dinamizm yaşam standartlarındaki yükselişi yaygınlaştırmıştır ve insanlar daha fazlayı ve daha iyiyi istemeye başlamıştır. Dolayısıyla, serbest işçiliğin

39 A.g.e.

40 *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 5, 26 March 1910. Çeviri, Selçuk Gürsoy, s. 264 ve M. Alkan, "Baha Tevfik ve İştirak'teki İmzasız Yazılar", *Tarih ve Toplum*, no 83, 1990, s.7 tarafından fark edilmiştir.

41 Mehmet Ö. Alkan, "Baha Tevfik ve İştirak'teki İmzasız Yazıları", *Tarih ve Toplum* 83 (1990), s. 7., ve "Bir İttihat ve Terakki Muhalifi Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi", *Tarih ve Toplum* 81 (1990), s. 47–51.

42 *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 15, 4 Haziran 1910.

43 A.g.e., *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 15, 4 Haziran 1910.

önündeki bütün engeller buharlaşmış ve girişimcilik çağın düsturu olmuş, bol miktarda ürün ortaya çıkarmıştır: “işte bu liberalizmdir!”⁴⁴ Bu anlatım, “çarpcı bir devrim” olarak burjuvazinin ortaya çıkışıyla ve ardından bol ve ucuz olanı tekelleştiren orta sınıfın gelişyle devam eder. Diğer yandan ise, işçiler günlük ücretleri dışında hiçbir şey kazanmamışlardır. İşçiler için asıl felaket buhar makinesinin icadının ardından, insan gücü yerini kadınlar ve çocuklar tarafından dahi kullanılabilen makinelere bırakırken, sanayileşme ile gelmiştir. İşçiler ya işlerinden olmuşlar ya da o kadar az para kazanmışlardır ki bu durum sosyal bilimcilerin çok fazla olan yoksulluk için çözüm aramasına sebep olmuştur: “Nihayet çare artık mevcut. Şimdi tek lazım olan bunun uygulanması, bütün iş makinelerinin ortak mülkiyeti ve bütün engellere karşı kolektivizmin kesin olarak kurulması.”⁴⁵ Bu anlatım kolektivizme karşı olan tereddüt için de bir sebep sunar. Bu, her tedaviye karşı faydalı olduğu kanıtlanana kadar mevcut olan tereddüttür. Sonra da, kolektivizmin kurulmasının gerekliliğini inkar edilemez bir biçimde gösterecek olan tarihi, bilimsel, ekonomik ve ahlaki sebepler izah edilir. Bu sayıda, tarihsel ve bilimsel sebepler tartışılmaktadır: 1831, 1848 ve hatta 1871 devrimleri, içindeki en büyük rolün ‘işçi sınıfı’ tarafından oynanacağı, kapitalizme (sermayedarlık) karşı son bir uyarının kehanetinde bulunmuşlardır.⁴⁶ “Büyük Karl Marx’ın semavi ve ihtisamlı daveti her yerde hak ettiği itibar ve hürmeti buldu: ‘Bütün ülkelerin halkları, birleşin!’”⁴⁷ Bu makale ile tarihsel bir anlatımın eğitim materyali yine bir manifesto gibi bitmekte ve işçileri dikkatlerini komünizme vermeye çağırmaktadır. Sonra da, Lamarck’ın yumuşak evrim hakkındaki tezinin tanıtıldığı, kısa bir yazı sosyalizmin bilimsel sebeplerini ele alır. Bir sonraki sayıda ise, fiziğe atıfta bulunan, ancak mukavemet yasasını sosyo-politik bir tutumla her yeniliğe karşı direniş olarak tarif eden ve de biyolojiden geri evrim yasasını yine sosyo-politik terimlerle statükonun savunulması olarak açıklayan, iki bilimsel yasa hakkındaki bir tartışma yer almaktadır. İkisinin de zamanının geçtiğine hükmedilir çünkü yeni bir sosyal yapı olan kolektivizmin zamanı artık gelmiştir.⁴⁸

Sosyalizmin diğer sebepleri olan sonraki iki madde, ekonomik ve ahlaki sebepler, tarihin sonunda kolektivizm bulunduğu için muhakkak ona varacak olan bu tarihsel anlatımı tamamlar. Ekonomik sebepler, zamane kapitalistleri,

---

44 A.g.e.

45 A.g.e.

46 A.g.e.

47 A.g.e.

48 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 16, 11 Haziran 1910.

“insanlığın kirli dumanı halk tarafından kovulduğu”⁴⁹ zaman tıpkı feodalizm gibi sona erecek olan burjuvazinin ortaya çıkışını ve aristokrasiyi tekrar ele alır. Marx ve *Das Capital* ahlaki argümanları şekillendirir: Marx, kapitalizmin nasıl işçi sınıfının soyulması anlamına geldiğini “inkâr edilemez, açık ve derin bir şekilde” göstermiştir. “Sermaye, bugün servet dediğimiz, işçiden çalınan şeydir.”⁵⁰

Sosyalizm tarihine, daha doğrusu “geleceğin tarihi” atıfları içeren tarihsel sosyalizm anlatımına olan alaka kanıt gösterme fikrini devam ettirir. “Sosyalist fikirler ne zaman başlar?”⁵¹ başlığına sahip böyle bir anlatımda, Meclis’teki bazılarının “istenmeyen” sosyalist fikirlerden türediğini iddia ettikleri gayrimenkul kanunu hakkındaki oldukça hararetili görüşmeler temeli oluşturmaktadır. Bu meclis görüşmeleri hükümetlerin sosyalizmi uygulamadaki tarihsel yetersizliklerinin yakın zamandaki bir örneği olarak işlev görür. Bu yetersizliğin tarihsel olarak devam ettiği ve modern zamanlarda hükümetler ve kanunlar tarafından daha da fazla korunduğu, bu durumun günümüzde hala ilkel çağlarda ısrar etmekten ibaret olduğu gösterilir. “Bugün zalim hükümdarlar olmayabilir ama selefleri iş başındadır!”⁵² tıpkı zamanın Osmanlı hükümeti gibi. Daha sonra bunların tamamı sosyalizmin görünüşteki özgünlüğünün bir kanıtı olarak gösterilir, ancak bu da sosyalizmin eski Yunan medeniyeti günlerinden beri var olduğu anlatımıyla derhal geriye çevrilir: medeniyet tarihinin, o zamandan beri insanlığın sosyalizme doğru olan eğilimi vasıtasıyla kendisinden kurtulma arayışını gerekli kılan çürümüş bir sisteme bağlı olduğunu gösterdiği ilan edilir.⁵³ Roma gibi imparatorlukların dahi çökmesinin nihai sebebi budur, çünkü sosyalizm için yeterince olgunlaşmamışlardır. Aynı şey, sosyalist fikirler ile başlayan, ancak daha sonra yozlaşan Hristiyanlık için de söylenebilir. İslam’da ise, “müminler arasındaki, cinsiyet dahil bütün farkları bir kenara bırakırsak, kardeşliğin tembih edilmesi sosyalizmin eşitlik çağrısından farklı değildir.”⁵⁴ Bu, sosyalizmin köklerinin “hümanist fikirlerin ortaya çıktığı çağdan” geldiğinin bir kanıtı olarak sunulmuştur. Nitekim, bazıları Osmanlı Sosyalist Fırkası’nın nasıl İslami bir referans aradığına ve parti programının ilk cümlesinde zekâtın mal varlığının fakirlere ait olan 40’ta biri olarak tarif edildiğine dikkat çekerler. Bunu, sosyalizmin köklerini, daha

49 A.g.e.

50 A.g.e.

51 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 15, 4 Haziran 1910.

52 A.g.e.

53 A.g.e.

54 A.g.e.

sonra İslam tarafından güçlendirilmek üzere, İsa'ya kadar götüren Hüseyin Hilmi'nin *İştirak*'teki bir yazısı izler. Hüseyin Hilmi, sahibi olduğu ve neşrettiği bir başka mecmua olan *İdrak*'ta sosyalist olmanın Müslüman olmanın ön koşulu olduğunu iddia etmiştir.⁵⁵

İslam'a yapılan bu atfın sosyalizmin *İştirak* tarafından tarihsel olarak meşrulaştırılma şeklinin ayrılmaz parçası olduğuna inanıyorum. Bu mecmuanın tamamında tarihsel meşrulaştırma, modern öncesi ve modern arasındaki herhangi bir fark dikkate alınmaksızın, sosyalizmin gelecekteki zorunluluğunu açıklamak için kullanılmıştır. Böyle bir yaklaşım, sosyalizmden önceki kapitalist gelişmenin tarihi yok sayıldığından, tabiri caizse, eşyanın tabiatına tamamen aykırıymış gibi görünür. Belki de Osmanlı sosyalistlerini yukarıda bahsi geçen eleştirel literatürün çoğunda gerçek bir sosyalizm anlayışından mahrum bırakan, tarihin, sosyalizmin neden ve nasıl Marksist şekilde gerçekleşmesi gerektiğinin teorik analizi pek olmadan, meşrulaştırma için basit bir şekilde kullanılmasıdır. Bu noktada, mecmuanın akademik bir tartışma mecmuası olmadığını, daha çok halkı eğitmek için bir araç olduğunu tekrar hatırlamamız gerekir. Bu dönem, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda, despotik bir saltanat rejiminin yıkılması ve Kanun-i Esasi'nin yeniden tesis edilmesinden sonra iktidara gelen, sözde devrimci bir hükümetin bulunduğu bir zamandı. Dolayısıyla, sosyalistler o dönemin, ezici bir güce sahip olan, devrim için gerekli olan her şeyin zaten yapılmış olduğu söylemi ile karşı karşıyadılar.

Dünya Sosyalistleri, Sosyalizm ve Teori

Mecmua, biyografileri dahi konu edilen ve bu yolla teorik tutumları açıklamak için araç olarak kullanılan, sosyalizmin başlıca düşünürleri hakkında kayda değer bir farkındalığı fazlasıyla göstermektedir. Bunlar, sosyalizmin yukarıda bahsedilen tarihsel anlatımından farklı olarak, işçi sınıfı gibi önemli kavramları tarif etmek ve tarihsel sosyoloji analizi ile bilimsel sosyalizmin meselelerini tanıtmak için kullanılırlar.

Bu tarzdaki, bir çeşit biyografilerden ilki, sosyalist bir düşünür, “günümüzün ve geleceğin hükümeti”ni⁵⁶ oluşturan sosyalizm ve demokrasinin büyük mimarı ve savunucusu olarak dikkat çeken Jean Jacques Rousseau hakkındadır. *Toplum Sözleşmesi* eserinin yanı sıra Dijon Akademisi'ndeki münazara

55 Tekin.

56 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 2, no. 1–20, 20 Haziran 1912.

yarışmalarına katılırken sunduğu eserleri, insanlar arasındaki temel eşitsizliğin sebeplerini savundukları ve hiç kimsenin bir diğerinden üstün tutulmadığı bir devlet isteğinde bulundukları şeklinde analiz edilir. Rousseau'nun toplumsal eşitsizliği "başkalarının zararına olacak şekilde güç, sadakat ve servete sahip olma imtiyazı" olarak tarif ettiği söylenmiştir.⁵⁷

Mecmuanın 1910'daki ilk sayısı 1848 devrimleri ile 1871 Paris komününde yer almış olan, 1881'de ölen ünlü sosyalist Blanqui'nin bir biyografisi ve anmasını içerir.⁵⁸ Halk devriminin mümkün olan tek yol olduğuna ateşli bir şekilde inandığının aktarıldığı ikinci sayıda da, Blanqui'ye karşı gösterilen bu hürmet devam ettirilmiştir.⁵⁹ Lassalle hakkındaki tartışmalar ile birlikte düşünüldüklerinde, kendileri fazla bilgilendirici olmasalar da, bu yazılar 19. yüzyılda Avrupa'daki sosyalizm çeşitleri hakkında sahip olunan bilgi ve farkındalığı gösterirler. Bu kadar çeşitlilik temsil edildiğine göre, bu temsil edilmenin bir tercih olduğunu düşünürsek, Osmanlı sosyalizminin, en azından emekleme çağındayken, İmparatorluk için en uygun hareketi tartışmaya ve farklı teorik esaslara karşı açık olduğunu düşünmek mümkündür. Başka bir örnek de 19. yüzyılın en çok takdir edilen insanlık kahramanı olarak duyurulan Proudhon'un biyografisinden gelmektedir.⁶⁰ Proudhon sadece meşhur olduğu için değil aynı zamanda biyografisi hem Hüseyin Hilmi hem de Osmanlı alt sınıfları için sosyalizm yolunda bazı olanaklar gösterdiği için anılmıştır. Makale Hüseyin Hilmi ve onun halka ulaşma girişimleri ve amaçlarına temas eden kişisel bir hikâyeyi anlatır: fakir bir köylü aileden gelen, eğitim görmüş ve daha sonra kendi kendini yetiştirmiş olan Proudhon başarısız olan bir matbaa kurmuştur. Daha sonra Paris'te ekonomi okumuş, mülkiyet ve hukuk ile insanlık düzeni, demiryolu ve denizyolu ulaşımı, (fakirliğin) ekonomi ve felsefesi üzerine yayınlar yapmıştır. Bu kitaplar ona okumuş kesim arasında saygın bir mevki kazandırmıştır ancak daha genel anlamda halka ulaşmak konusunda memnuniyetsizliği devam etmiştir. Bu yüzden, gazeteye yönelmiş, sık sık gerçekleşen hükümet baskıları ve kapatmalara rağmen, halk üzerinde önemli bir etkiye sahip olan *Halkın Sesi* gazetesini yayımlamıştır.⁶¹

1912'de yayımlanan "Sosyalizmin Kaynakları" başlıklı makalede Lassalle'dan doğrudan alıntı da yapılır. Yazar M. Alaeddin sosyalizmin zulmü bitirmeyi ve mutluluğu hedef aldığını, aristokratlar tarafından eşitsizliğin doğal

57 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Temmuz 1912.

58 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 1, 26 Şubat 1910.

59 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 3, 12 Mart 1910.

60 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 2, 5 March 1910.

61 A.g.e.

ve dolayısıyla kaçınılmaz olduğu iddia edildiği için reddedildiğini anlatarak başlar. Lassalle'ın cevabı ise şöyledir: “eşitlik insanlığın en tabii hakkıdır. Ne fabrikalar ne de madenler bu eşitlik yasasına üstün gelemeler. Mutluluk ve geçimini sağlama hakkı bütün insanlık için tıpkı nefes almak ve konuşmak gibidir.”⁶² Sosyalizmi açıkladıktan sonra, yazar sosyalizmin gelişimine geçer. Sosyalizmin daha uzun ve daha geniş bir tarihî analizi kendisinin sahip olmadığı bir uzmanlık gerektirdiği için, yazar bu değerlendirmenin sadece mevcut dönem ile ilgili olduğunu özellikle ifade eder. Güncel sosyalizm uluslararası hukuk ve demokrasi fikirlerinden ortaya çıkmıştır:

Ulus devlet fikrinin yayılması devletlerin birbirlerini tanımaları ve hukukun müteakabiliyetini inşa etmeleri gerektiğini tüm açıklığı ile göstermiştir. Bu müteakabiliyet bütün milletlerin saygıyı hak ettiği anlamına gelir. Ayrıca, devlet ve toplumun meşrulaştırılması kişisel haklara saygıyı gerekli kılar, çünkü kişiler devlet ve toplumu oluştururlar.⁶³

Bu, birey için hukukun doğuşunu sosyalizmin özü olarak açıklamaktadır. Çünkü sosyalizm şimdiye kadar olan medeniyetin inşasını yok etmek ile ilgili değildir. Marx'ın öncülük ettiği bu yeni teori bilimsel sosyalizm olarak adlandırılır.

“Hayat ve Hakikat” başlığı altında olan ve yine “Sosyalizm Nedir?” alt başlığıyla, ilk sayı Emin Lami'nin kendisinin yaptığı, Fransızcadan, “Sosyalizm ve Köylüler” başlıklı bir metnin tercümesini de içerir.⁶⁴ Bu aslında, 1905'te Fransız Sosyalist Devrimci Partisi, Fransa Sosyalist Partisi ve İşçilerin Sosyalist Partisi'nin birleşmesi ile ortaya çıkmış olan Fransız Sosyalist Partisi'nin programı hakkında bir rapordur. Rapor, küçük toprak veya büyük toprak sahibi köylüler, zirai arazilerde sermayenin ne anlama geldiği ve sonunda sosyalizmin hiçbir özel mülkiyet olmaması anlamına gelip gelmediği üzerine değerlendirmelerden oluşur. Cevap kesin bir biçimde toprağın çiftçiye ait olduğudur. Küçük toprak sahibini desteklemek özel mülkiyeti desteklemek ile aynı değildir, çünkü toprak insanlığın tümünün ortak müessesesidir ve bu durum onu özel mülkiyete açık hale getirmez; bilakis, küçük toprak sahibini desteklemek bu ortak müessesenin gerçek çalışanları oldukları için köylülere mülkiyet izni verir. Aksi takdirde, sosyalizm bu köylülere de onları

62 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 2, no. 2, 4 Temmuz 1912.

63 A.g.e.

64 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 1, 26 Şubat 1910. Yazar Paul Adam olarak belirtilmiş ancak makalenin bir sonraki sayıda yer alan geri kalanında Emme Barteaux olarak düzeltilmiştir.

kapitalistlerle bir tutarak savaş açmalıdır! Mecmuanın bir sonraki sayısında yer alan, makalenin geri kalan kısmı⁶⁵ sosyalistlerin yapmayı en fazla istediği şeyi, mümkün olan en az maliyetle üretimi düzenlemek olarak özetler. Bunun sebebi büyük oranda köylülere ait küçük toprakların büyük mülklerden daha az üretken olduklarının kanıtlanmamış olmasıdır, ancak bir diğer sebep de “köylülerin emekleri ve toprağa karşı olan sevgileri ile mülkiyet hakkını hepimizden fazla hak etmeleri” ve “köylülere ait küçük toprakları korumanın sosyalistlerin görevi olmasıdır”.⁶⁶

Özellikle de Osmanlı işçi sınıfı olmadığı için Osmanlı sosyalizmi olamayacağı iddiasının geçmişte ve bir dereceye kadar hala mevcut olduğunu göz önünde bulundurursak, köylü sınıfı ve sosyalizm hakkında Fransa’da olan bu tartışmaya karşı olan bu ilginin daha fazla dikkat gösterilmeye layık olduğunu düşünüyorum. Nitekim, proletaryanın yokluğu köylü sınıfının ihmal edilmesi anlamına gelmiyordu. Mecmuanın birkaç sayısı boyunca devam eden (5. ve 6. sayılar) “Eslafta Sosyalizm” başlıklı bölümler köylü sınıfının toplum için ölüm kalım meselesi olarak övülmesi ile başlar.⁶⁷ Her hükümete bunu fark etmeleri ve köylülerin yararına zirai bankalar kurmaları çağrısı yapılır. Nitekim, mecmua “Vurguncular Hakkında” başlıklı bir makalede, Erzurum’daki köylülere uygulanan yüksek faizler ve bunun, mevcut ceza hukuku ile mümkün herhangi bir cezai yaptırımını olmaksızın nasıl borçlanmaya sebep olduğu hakkındaki problemi gidermek için ceza hukukunda gerekli olan değişiklikler hakkında Dahiliye Nezareti’ne yapılan başvuruyu duyurur.⁶⁸ Bu şekilde borçlanmış olan köylüler aşırı derecede romantize edilerek şu sözlerle tasvir edilirler: “Osmanlı İmparatorluğu’nda ziraatın tahribatının ve köylünün sefaletinin sebeplerinin sadece istibdat nizamı değil yıllardır faizler ile geçinen bu vurguncular olduğunu düşündüğümüzde, ortaya çıkan haksızlık ve zulüm tüylerimizi diken diken ediyor!”⁶⁹ Dahiliye Nazırı “Talat Bey Efendi Hazretleri”ne yapılan, köylünün ve ziraatın refahı ve böylece “vurgunculuğu engelleyecek ve cezalandıracak yeni kanunlar olmadan ellerindeki her şeyi vurguncuya vermek ve bu şekilde üretim araçlarını alamayacak”⁷⁰ hale gelmemeleri için gereğini yapma çağrısı tekrar edilmiştir. Bu makalede, *rençber* kelimesinin tarım işçileri için kullanıldığını görmek ilginçtir. Böylece,

65 *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 2, 5 Mart 1910.

66 A.g.e.

67 A.g.e., no. 5, and no. 6, 2 Nisan 1910. Bu no. 6’dandır.

68 *İştirak, Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 7, 9 Nisan 1910.

69 A.g.e.

70 A.g.e.

birçok başka makalede de kastedilenlerin sadece sanayi işçileri olmadığını, tarım işçileri de olduğunu anlıyoruz. Nitekim, aynı isme sahip iki haftada bir yayımlanan gazetenin 1912 yılının yazındaki ilk sayısı, *İştirak*'in niyetini açıkça ilan etmektedir:

İşçiler ve köylüler için refah talep ediyoruz [. . .] hükümetin köylülerin düşük faizle borç alması için Anadolu'da kooperatif şirketler ve küçük sendikalar kurmasını talep ediyoruz. Ne bir Grand Opera ne de Sarayburnu'ndan Haydarpaşa'ya giden köprü isteriz, bizim bütün istediğimiz işçilere, rençberlere ve köylülere yardım etmek.⁷¹

Köylülerin en fazla fakir bırakılan, Osmanlı münevveri ve hükümeti tarafından unutulmuş, “çarıklı babalarımızın sınıfı” olduğunu açıkça belirten, köylüler hakkındaki çok ilginç bir makale de Antalya'da Toros Dağları'nın eteklerindeki küçük bir kasabanın (Elmalı) kaymakamından gelmiştir.⁷² Bu yazıda Osmanlı köylüsünün 600 yıl boyunca ülkeyi geçindirenler olduğu çok özgün bir şekilde ifade edilirken, yapılan eleştiri de çok özgündür: bu sınıfın haklarını düşünmek aydınlar, müdahale etmek ise hükümete düşer. İlk yapılacak iş eğitim ve okullardır, bunları yollar ve iletişim takip eder, ki bunlar kaynak bakımından bu kadar zengin bir ülkede tamamen gerçekleştirilebilecek şeylerdir. Çünkü eğer gerçekleştirilmezse, bir gün kendileri için hiçbir şey yapılmayan bu çiftçi “babalar” “kafalarımızı sopalarıyla kıracaklar!”⁷³ Şehirdeki işçiler hakkındakiler gibi, bu makale de devrim çağrısı yapar, ancak onları köylülerin sorunlarıyla ilgilenmeye davet etmek için ilk olarak hükümeti ve sonra da aydın sınıfını kasten hedef alır. *İştirak*'teki yazıların genel üslubuyla aynı çizgide yer alarak, bastırılmış toplumsal sınıfları romantize ederken, işçiler bakımından sendikacılık, köylüler için ise daha az vergi ve adil kredi mekanizmaları amaçları ile tanımlanan devrim çağrısında bulunur. Burada ülkenin sorunlarının açıkça gündeme alındığına ve kullanılan romantik dil yüzünden görmezden gelinemeyeceğine inanıyorum. Mecmuanın şehirli orta sınıf okuyucusundan alt sınıflar için saygı ve eğitim isteyerek eğitimin romantize edilmesi ve bu konuda ısrar da isabetli gibi görünmektedir. Gerekli olduğunda hedef okuyucu ve sınıf için üstü kapalı uyarı da yapılır: *İştirak*'a Sivas kadar uzak yerlerden gelmiş olan şikâyet mektuplarına dayanan “Anadolu'da Açlık” başlıklı bir makale, hayvanlarını satmak zorunda kalan ve hala gelecek yılın ekini için tohumla sahip olmayan köylülerin içinde bulunduğu

71 *İştirak*, sene 2, no. 20–1, 20 Haziran 1912.

72 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 13, 21 Mayıs 1910.

73 A.g.e.

koşulları haykırır. Görünüşe göre, bu köylüler Ziraat Bankası'na kredi başvurusu yapmak için Meclis'teki mebuslarından da yardım istemişler, ancak bir sonuca ulaşamamışlardır.⁷⁴ Burada mebus Serdarzade Mustafa Efendi, kendileri de oylarını akılsızca kullanmakla suçlanan köylülerle ilgilenmediği için açıkça suçlanır. Köylülere sefaletten kurtarılmalari için akıllanmaları söylenirken, geri kalanlara, ya da makalenin onlara verdiği isimle bu konuya aldırış etmeyen aristokrat burjuvalara da aç köylülere karşı merhamet göstermeleri çağrısı yapılmıştır.⁷⁵

Bu tür çağrılar, özellikle de esas amaç bir sınıfın (zenginler) diğerine nasıl hükmettiğini tarihî olarak tartışmak olduğu için, mecmuanın genelinde bulunan geniş işçi sınıfı tanımının köylüleri de içerdiğini doğrular. Burjuvazi ve proletarya ayrımı, sermaye emeğin bir ürünü olarak tanımlandığı için gerekli görülmez. Başka bir deyişle, sınıf çatışması, kapitalistler ve işçiler arasındaki, bir teori olarak sosyalizmin kolektif bir eylemle kaldırmaya yaradığı eşitsiz ilişkiden türemiştir. Çünkü organizasyon olmadan işçiler hiçbir şey yapamazlar. Teorinin ötesinde bir hareket olarak organizasyondan bahsedildiğinde, bu söz konusu daha geniş işçi sınıfı kavramı hakkında değil, daha çok proletarya (*amele*) hakkındadır, ki bu durum Osmanlı sosyalistlerinin ya yeterince spesifik olmayan ya da Osmanlı gerçekliğine uymayan kavramlar kullanmalarından dolayı olan başarısızlıklarının bir sebebi olarak kabul edilir. Ancak, örneğin "Sosyalizm Nedir ve Kurulmasının Sebepleri" başlıklı bir başka makalede, sınıf çatışması yukarıda bahsedilen genel anlayış içinde açıklanırken, sendikalar özellikle şirketlere karşı spesifik evrensel örnekler olarak verilir.⁷⁶

Ancak bu, kavramları tanımlamaya gelindiğinde emeğin aynı geniş anlamda ele alındığı anlamına gelmez: Yahudi Birliği (Alliance Israélite) Yöneticisi Bohor İsrail Efendi ücretli serbest işçilik konusunda bir yazı kaleme almıştır.⁷⁷ Gelişimini feodalizmden itibaren tarihsel olarak analiz eder ve böylece bu kavramları sadece şehirli proletaryaya değil tarımsal emeğe de bağlar.⁷⁸ Emek ve sermaye kavramları basit bir şekilde açıklanır ancak emeğin onu esir eden sermayeye karşı kurtarıcısını beklemekte olduğu ilan edilir. Emek

74 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 14, 28 Mayıs 1910.

75 A.g.e.

76 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 2, no. 1–20, 20 Haziran 1912. Bu makale, sonundaki RS şeklinde imza bulunduğundan dolayı yazarının Rıfat Süreyya olduğunu belirten Mete Tunçay tarafından Latin alfabesine tamamen aktarılmıştır, Türkiye'de Sol Akımlar (1908 – 1925) – Belgeler 2.

77 Bohor İsrail'in daha geniş bir incelemesi için bkz., Mehmet Ö. Alkan, "Ceride-i Felsefiye Dergisi ve Bohor İsrail", *Tarih ve Toplum* 77 (1990), s. 50–6.

78 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 11, 7 Mayıs 1910.

ve sermayenin ikisi de ihtiyaç duyduğumuz üretim için tarımda ve sanayide gereklidir. Ancak gelirleri ve önemleri arasında dağlar kadar fark vardır.⁷⁹ Bu fark o kadardır ki, kapitalistin elde ettiği gelir hırsızlık anlamına gelmektedir, ki bu durum da Karl Marx'ta bulunabilecek ekonomik ve matematiksel bir denklemdir. Kısacası, kar işçiye daha fazla yarar sağlayacak şekilde bölüşülmelidir. İsrail, çünkü "sermaye hareketsiz ve cansızdır ancak güçlü insan emeği ona ekleme yaparak bir hareket yaratır, ki bu da insanın zor üzerindeki kuvvetinin etkisinin büyüğü sonucu olan bir faaliyettir" diye devam eder.⁸⁰ Ancak güncel çağın sorunu olan sermayenin yüceltilmesi, emeğin sermayeye yaptığı katkıyı gizler; halbuki para sadece bir değiş tokuş aracıdır ve nitekim cansızdır. Bu itibarla, para İsrail'e Orta Çağ'ı, özellikle de papayı yüceltmenin birçok tahribata sebep olduğu haçlı seferlerini hatırlatır. "Bugün sosyalizmi (İştirak) hala anlamayanlar paranın mutlak hükümdarlığına inanırlar. Bu hükümdarlık sadece bir faraziye'dir. Yarın buna kimse inanmayacak Okurlar bu hakikati anlamaya mecbur olacaklar!"⁸¹ "Son mücadelemiz (ilk olarak Fransızca C'est la lutte finale şeklinde) . . . Sosyalist toplumu biz icat etmiyoruz, çevre, tabii olaylar, genel meseleler, toplumsal koşullar insanlığın geleceğini, 'kolektif' (İştirak) dediğimiz şeyi tanımlıyor ve tarif ediyor. Emeği kölelikten kurtarmak için gurur ve neşe ile çalışalım."⁸² İsrail bundan sonra, ilk yazısı için aldığı bazı tepkilere cevap veren başka bir yazı daha yazar. "Fena Fikir" başlıklı yazısı aslında nasıl eleştirildiğini özetlemektedir. Cevabı da aynı derecede güçlüdür: "Sosyal demokrasi hakkında hiçbir eseri tenkit etmeyen ve ufkumuzdaki Avrupa medeniyetinin felsefi temayüllerinden bihaber olan kurnaz matbuatımızın [güncel basın] devrinde yaşayan genç işte böyle düşünüyor!"⁸³ Bu hükümete karşı önemli bir eleştiri olmanın yanı sıra, özellikle de basının en azından sosyalistlerin gözünde sahip olduğu eğitim misyonu da düşünüldüğünde, o günlerde mevcut olan canlı Osmanlı basınına karşı açık bir eleştiridir. İsrail o zamanlar sosyalist hareket için en önemli olan sorunu da ele alarak bu üslupla devam eder:

Bu [matbuattaki] muktedir efendiler sosyalizmin Avrupa'ya özgü bir iş olduğunu ve bu sebeple doğuya uygun olmadığını iddia ederler. Buna

79 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 13, 21 Mayıs 1910 içinde devam eden makaleden.

80 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 13, 21 Mayıs 1910.

81 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 13, 21 Mayıs 1910 içinde devam eden makaleden. Bu makalenin sonunda, İsrail, Tevfik Fikret'e atfedilen bir şiiri de kullanır.

82 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 11, 7 Mayıs 1910.

83 *İştirak, Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 18, 1 Eylül 1910.

göre, ithal olmuş bir fikir tatbik edilemez çünkü ithaldir. Ve millete faydalı olmadığı zaman, bütün neticesi fuzuli ve muzır bir hizbin kurulmasıdır. Bu sosyalizmmiş. Böyle genellemeleri söylemek kolaydır. Ancak bunlar hakikat mi?⁸⁴

İsrail, çok açık ve kapsamlı bir üslupla, sosyalistlerin öncelikle sermayenin despotizmine karşı emeği nasıl savunduğunu anlatmaya devam eder. Her yerde gerçekleşen bütün üretim, en önemli unsur emek olmakla beraber, bunların ikisini de içerir. Emek insanlığın mevcut araçlarla doğa üzerinde uyguladığı bir güç olduğu için sermaye onun gücü ile orantılı olarak sınırlandırılmıştır:

İşçileri düşünmemek ve iş kanunlarını düşünmeyi bile reddetmek sadece bugün Osmanlı'da zirai istihsalin ve ticaretin fazla ilerlememesine bağlı olamaz. Halkımızı tasnif ettiğimiz zaman ekserisinin emekleri ile geçindiğini görebiliriz. Evlerimizi inşa edenler, ekmeklerimizi pişirenler, ayakkabılarımızı dikenler, elbiselerimizi dokuyanlar, tarlalarımızı ve bağlarımızı sürenler, hanımlarımızın ipek esvaplarını dokuyanlar, madenlerde çalışanlar, bunlar bizim işçilerimiz değil mi? Onları düşünmek kıymetsiz midir? Bizim fikirlerimiz onlara külliye yabancı mıdır? Hayır, içtimai hayatın en önemli kanadını teşkil eden ve hakları haksız surette gasp edilen – eğer bu gasp kanıtlanabilirse – bu işçi sınıfını müdafaa etmek insanlığa karşı en büyük hizmetten başka bir şey değildir.⁸⁵

Bu, *İştirak*'te meşruti yönetim sırasında diğer aydınlara yönelik yapılmış olan açık ara en komplike Osmanlı sosyalizmi savunularından biridir. İsrail, toplumu iki sınıf şeklinde (işçiler ve kapitalistler) bölenin sosyalizm değil hayatın kendisi olduğundan, sosyalizmin sadece bir sınıfın değil toplumun tamamının yararına olduğu hakkındaki analizi ile de meseleye en isabetli noktadan yaklaşır. Sosyalizm ve sosyalistler bu ayrımı anlamak ve ortadan kaldırmakla ilgilidir.⁸⁶

Gürsoy'a göre, *Sosyalistlerin Hataları* başlıklı makalenin yazarı Haydar Rifat'tır.⁸⁷ Devrimci sosyalizm hakkındaki "iş ve gayret, işçi, fikir mahrumiyeti" alt başlıklı, Bedik imzasını taşıyan başka bir makale sosyalizmin nihai zaferine inanan Rus sosyalist Bevider Larodam'ı alıntılar ve çalışanlar ve fayda elde

84 A.g.e.

85 A.g.e.

86 A.g.e.

87 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 8, 16 Nisan 1910. Bkz. Gürsoy, s. 306.

edenler arasında mutlak eşitlik çağrısı yapar.⁸⁸ Bunu, mecmuanın “Sosyalistler için Okul” adını verdiği, aynı yazar tarafından kaleme alınmış, tarih, bazı teoriler ve ilkeleri öğreten bir yazı izler. *Mülkiyet Nedir?* kitabı ile Charles Fourier, Robert Owen ve *Das Kapital*’i ile Marx’ın yanında, 1821’de *Sanayi Sistemi Üstüne* kitabını yayımlamış olan Saint-Simon, Fransa’dan büyük bir sosyalist olarak örnek gösterilir. Sonra da, Alman sosyalizminin en başarılısı olduğu vurgulanmış, ilk olarak ilkeleri, bütün toprak ve mülklerin yanında diğer ticari, mevcut toplumun hastalığı olarak tarımsal ve endüstriyel menfaatlere sahip kapitalistlerin topluma zararları ve özel mülkiyetin kaçınılmaz yok oluşu listelenmiştir. Daha sonra bu prensiplere sahip sosyalizmler tüm mülkiyetin ortadan kaldırılmasını talep eden sosyal devrimciler (*içtimaiyyun*), üretime hizmet eden mülkler üzerindeki mülkiyet haklarının ortadan kaldırılmasını talep eden sosyalistler (*iştirakiyyun*) ve toprak ve gayrimenkuller üzerindeki mülkiyet hakkının kaldırılmasını talep eden tarımsal sosyalistler (*arazi sosyalistleri*) olarak kategorilendirilir. 19. yüzyılın başında sosyalizmin ilk yayılmasında çok önemli olan Thomas Moore, Saint-Simon ve Fourier’nin benzerlerinin zamanı çoktan geçmiştir.⁸⁹

Mecmuanın 1912’deki ikinci ve üçüncü sayıları gerçekten de sosyalizm, sosyalistler ve sosyalizmin geleceği konularında çok daha kapsamlıdır. Aynı zamanda, bazı yönlerden daha sofistikedirler. İkinci sayının girişinde olan ve “sosyalizm fikrini” inceleyen bir makale, feodalizm, aristokrasi ve burjuvazi gibi terimleri kullanarak kapitalizmin Avrupa’daki gelişiminin tarihini kısaca anlatır.⁹⁰ Ancak, ikisi de şehirli ve kırsal işçileri gasp ederken, aristokrasi ve burjuvazi arasında yine analitik bir ayırım sunulmamıştır. Avrupa’daki sosyalistlerden verilen örneklerden sonra (Blanqui ve dergisi *Réforme* ve İskoçya’dan Robert Owen), Marx’ın, dünyanın bütün sosyalistlerinin millet ve din fark etmeksizin birleşmelerinin gerekliliğini savunduğu alıntılanır. Ancak, proletarya, “Sosyalizmi Mükemmelleştirmenin Yolları” başlıklı başka bir makalede, iş bulduklarında çalışan ve emek ve sermayeyi çoğaltanlar olarak tanımlanmıştır. Sonra da, burjuvazi sermayesi proletaryanın emeğine dayanan tefeci sınıfı olarak tanımlanır.⁹¹ Bu sınıf çatışmasından önce, “komün” olarak adlandırılan, içinde mülkiyet kavramının ortaya çıkmadığı ilkel bir toplum

88 *İştirak*, *Journal Socialiste İchtirak*, sene 1, no. 5, 26 Mart 1910.

89 A.g.e.

90 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Haziran 1912. Akif Hikmet imzalı.

91 *İştirak*, sene 2, no. 3, 18 Haziran 1912. Makalenin devamında, mecmuanın düzenlediği bir yazı yarışmasını kazandığı için yayımlandığının izahatı ile beraber Şahban diye bir imza mevcuttur.

mevcuttur.⁹² Bu makalede, Marx ve Engels sosyalizmi ütopyadan bir bilime dönüştürdükleri için yüceltilirler; fikirleri, tarihsel materyalizmi metodoloji olarak kullanan, bilimsel sosyalizm olarak tarif edilir; takipçileri de Marksist ya da sosyal demokrat olarak tarif edilir.⁹³ Makalenin yazarı, Marx ve Engels'ten önceki, Robert Owen, Saint-Simon ve Fourier gibi 18. yüzyıl isimlerinin “ütopyacı” olduklarını belirtir. Bu, bilimsel sosyalizmin solcu literatüre getirdiği ayrımı tartışmadan sosyalistlerden örnekler veren sosyalizmin diğer tarihsel anlatımlarından ayrıdır. Ayrıca, sosyalizmin zamansallığı da değişir; artık eski zamanlardan modern çağa uzanan bir ömre sahip değildir, 19. yüzyılın özel şartları içinde oluşturulmaktadır. Buna göre, iki önemli sınıf, burjuva ve proletarya Marx ve Engels'in döneminde geniş ölçüde bir sınıf çatışması içindedirler. Aynı zamanda, kapitalistler arasındaki rekabet daha az güçlü olanların yok olması, ancak küçük sermaye sahiplerinin gücünün artmasıyla sonuçlanmıştır. Marx ve Engels bu durumun devam etmesine hayır demişlerdir.⁹⁴ Bunun sonucunda, sosyalizm nihai barışı getirebilir ve getirecektir, çünkü artık “vahşi savaşlar” olmayacak ve insanlığın tümü birbirlerine şefkatle ve samimi bir şekilde bağlı olacaktır. Ücretsiz eğitim ve askerlik hizmetinin kaldırılması diğer faydalar olarak ilan edilmiştir.

Osmanlı Sosyalizminin Sınırları: Sonuç Mahiyetinde

1910'daki altıncı sayıda Jean Jaures'nin Hüseyin Hilmi'ye yazdığı tebrik notunun yanı sıra Fransız Sosyalist Partisi'nin programı ve Türkiye'deki yoldaşlara gönderilen selamlar, kenarları çiçekler ve bir kuğu figürü ile süslenmiş olan bir sayfanın tamamını kaplar.⁹⁵ Hüseyin Hilmi'nin Fransız sosyalist ve mecmuası *L'Humanité* ile yazışmasının bu neredeyse çocuksu temsili Hilmi'nin sosyalizm anlayışı ya da dergideki makalelerin özeti değildir. Mecmua, basitliği içinde, sosyalizmi temelde burjuva ve proletarya arasındaki bir sınıf çatışması ve özü sınıf bilinci olan bir teori olarak kesinlikle tanımlamıştır. Sosyalizmi bu özelliklere sahip bir siyasi hareket olarak görmenin ötesinde, mecmuanın yazarları, sosyalizmi, sosyalizm ve sosyal demokrasinin Marx ve Engels tarzındaki bilimsel sosyalizme karıştığı ve herkes için eşitliğin inşası ile biten bir süreç olarak tanımlamaya çabalamışlardır.

92 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Haziran 1912.

93 *İştirak*, sene 2, no. 3, 18 Haziran 1912.

94 A.g.e.

95 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 6, 2 Nisan 1910.

Gördüğümüz gibi, *İştirak* ve Hüseyin Hilmi'nin çevresinin eleştirisi literatürde – o dönemde ve günümüzde – yaygındır ve yaygın bir şekilde bilinir. Örneğin Mete Tunçay'da olduğu gibi, 1910 ile 1912'deki mecmuayı ayırma ve 1912'deki mecmuayı teorik meseleleri ve sosyalizm hakkındaki kaygıları daha iyi ele alan, daha entelektüel bir mecmua olarak görme eğilimi de aynı durumdadır.⁹⁶ Nitekim 1912 Haziran ayında, mecmuanın ilk sayfasında sosyalizmin Almanya'daki kurucusu başlığı ile Marx'ın bir resmi ve mecmuanın amacı hakkında bir ifade bulunur: “Marksist bir kütüphane oluşturmak ve sosyalizmi öğretmek”.⁹⁷ Ancak 1912'de iki haftada bir yayımlanan ve 20 sayı boyunca devam eden bir gazete de vardır. Bu gazete, yapılacak olan *Das Kapital* çevirisini de duyurmuştur. Bunu seçim zamanında sert bir İTC eleştirisi ve onlara Jakoben denmesi izler. Ardından İtalya, İspanya ve Portekiz'dekiler gibi, Avrupa'daki partilerden haberler ve yapılan çeviriler gelir.⁹⁸ Gazetenin diğer sayıları, Hindistan'daki grevlere varana kadar, yurt dışındaki gelişmeleri aktarmaya devam eder.⁹⁹ Hüseyin Hilmi ve Ahmed Rıza hakkında haberler ve biyografiler de bulunmaktadır.¹⁰⁰ Gazetede zirai bankalar hakkında, bir haberden çok bir inceleme olan bir makale de bulunmaktadır.¹⁰¹ Makalenin ana fikri, o zamana kadar ülke için aşırı derecede değerli olan ancak insanlık dışı olmasa da yetersiz olan zirai bankaları daha fazla geliştirmenin gerekliliğidir. İstenen şey, 50 yıllık krediler veren Romanya bankaları örnek alınarak bankalar hakkındaki kanunun aracılara değil de gerçekten çiftçilere faydalı olacak seviyeye getirilmesi için tekrar yazılmasıdır.

Mecmuada, daha yüksek gelir grupları için oranların artmasını hedefleyen müterakki vergi hakkında, Selanikliler ve bazı Ermeniler olmak üzere kısmen sosyalist olan birkaç milletvekili dışında Sosyalist Fırka'nın tabii ki temsil edilmediği Meclis'teki tartışmalar ile ilgili makaleler mevcuttur. Bu tür bir tartışma Tütün Rejisi'nin eleştirisi ile sonuçlanır, dolayısıyla bu vergi kavramına karşı olan sosyalist saldırı bir kenara bırakılır.¹⁰² Bu bakış açısına, Maliye Nazırı Cavit Bey'den bu verginin ziraat ile uğraşan nüfusa karşı

96 Tunçay, s. 35, ve Tekin, s. 176'da da bu şekilde alıntılanmış.

97 *İştirak*, sene 2, no. 1, 20 Haziran 1912. Ancak Marksist bir kütüphane oluşturma ve sosyalizmi öğretme girişimi uzun süre devam etmez ve Hilmi bir yıl içinde Sinop'a sürgüne gönderilir. 1920'de tekrar sahnededir ve İstanbul'da birçok grevin lideri olmuştur: sosyalizmin en parlak dönemi.

98 *İştirak*, Birinci sene, no. 1, 27 Temmuz 1912.

99 *İştirak*, Birinci sene, no. 20, 9 Ekim 1912.

100 *İştirak*, Birinci sene, no. 7, 18 Ağustos 1912.

101 *İştirak*, Birinci sene, no. 12, 14 Eylül 1912.

102 *İştirak*, *Journal Socialiste İhtirak*, sene 1, no. 10, 30 Nisan 1910.

olduğunu anlamasının istenmesinin dahil olması da dikkate değer bir noktadır. Reji'nin kaldırılması ihtiyacı konusundaki sosyalist bakış açısı sadece İTC'nin milli iktisat argümanı ile ilgili değil, daha çok köylünün bundan ne kadar mustarip olduğu ve müterakki vergilendirmenin, en çok vergi yükü altında olan köylü için çok da farklı olmadığı ile ilgilidir. Örnekler Fransa'dan verilse de Anadolu'dan da örnekler mevcuttur. Bu argüman zamanın Amerikan sosyalizmine de çok yakın gibi görünmektedir. Benim için açık olan şey, bu şehirli elit aydın bakış açısının sosyalizmi bildiği ve Osmanlı toplumuna uygun olan kırsal bağlamını anlamaya çalıştığı, ancak Osmanlı toplumunun kırsal kesimi hakkında fazla bilgileri olmadığıdır.

Benzer bir şekilde, bağlantılı ve Osmanlı/Türk sol deneyiminde tarihsel olarak önemli olan bir konu da milliyetçilik. Bunun dışında adı duyulmamış bir Osmanlı sosyalisti olan ve gazetede bir yazı yarışmasını kazandığı için bulunan Ruşen Zeki tarafından kaleme alınmış olan makale oldukça basit bir üsluba sahip bir tür tarihsel anlatıdır ve ardından sosyalizmin neden gerekli olduğu hakkında oldukça sofistike bir sav gelmektedir. Dünya o kadar sefil bir aşamaya varmıştır ki insanlık bundan kurtulmak ve yenilenmek için yeni kaynaklar ve yeni bir temel bulmalıdır. Bu yeni temel milliyetçilik olamaz, çünkü milliyetçilik insanlığı bölecektir ve mevcut olan her şeyi devam ettirecektir: “Kastettiğim şey, milliyetçiliğin insanlık için bir felaket olacağıdır, çünkü onu gelecek devirler boyunca aynı hayata hapsedecek.”¹⁰³ Daha sonra da ironik bir biçimde, en önemlileri Almanya ve Fransa olmak üzere Batılı milletlerden başarı hikayeleri örnekleri verir.

Köylülerin sorunları hakkındaki fikirler ve sosyalizmin çözeceği şeylerin bir parçası olarak milliyetçilik meselesi, 1910'larda İTC'ye karşı bir liberal muhalefetin ifade ettiklerinin sınırlarının açık olarak dışındadır. *İştirak*'in sosyalizmi ilk ve öncelikli olarak, mutlak özel mülkiyetin insan doğasına düpedüz uygun olduğu fikrinden, Hüseyin Hilmi ve diğer yazarlara göre, önce geldiği ve bununla tezat oluşturduğu şeklinde sunduğu da açıktır. Bu, sosyalizmin ne anlama geldiğini yine de hatırlatan, oldukça basit bir dille yazılabilir: “Sosyalizm bütün insanlık için ve küstahlık, kibir, tahakküm ve mutlak saltanatı teşvik eden her şeye karşı kalpten bir hasrettir.”¹⁰⁴

Ancak basit bir dilin kullanılması bilgi eksikliği ya da açık bir bilgi yayma amacının varlığı anlamına gelmez. Mecmuanın, 1908 Meşrutî Devrimi'nin

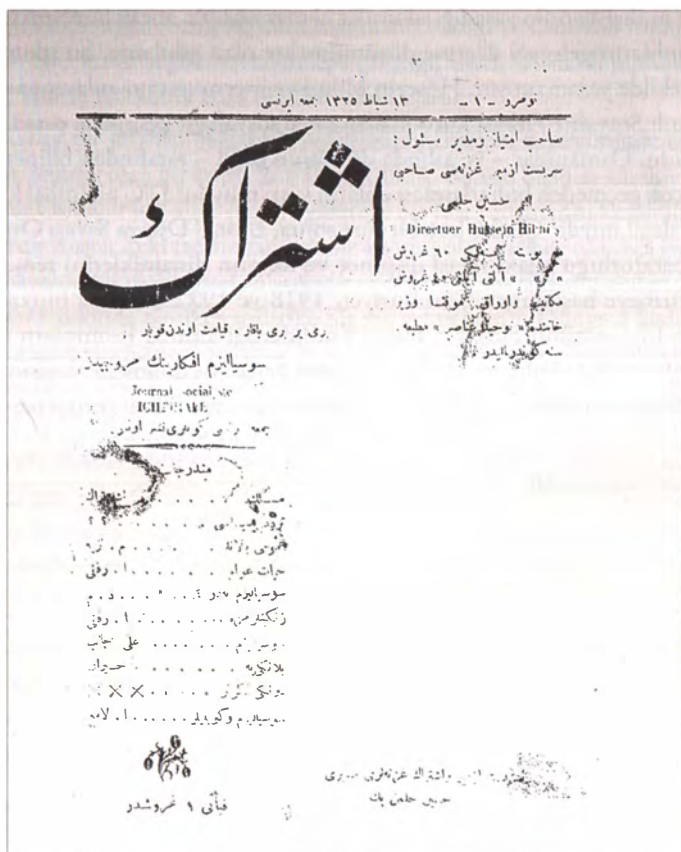
103 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Temmuz 1912. Türkiye Komünist Partisi üyeleri arasında daha sonra Ruşen Zeki de mevcuttur.

104 *İştirak*, sene 2, no. 2, 4 Temmuz 1912.

ardından gelen günlerin dinamiklerine tanıklık eder bir şekilde, öğretici bir araç olan ve daha sofistike bir okuyucuyu hedef almak için olan dili kullanmak konusunda tereddüt eden bir tarza sahip olduğu söylenebilir.¹⁰⁵ Mecmua, ağır baskılara rağmen, gittikçe artan şekilde otoriterleşen İTC'ye karşı, diğer birçokları gibi muhalefet ederek, tabiri caizse hürriyet havasından faydalanmıştır. Ancak yine birçok başkası gibi, bunu baskıya karşı ve İmparatorluğun içinde bulunduğu fırtınalı dönemde yapmak çok da kolay değildi. İTC'nin bütün muhaliflerinin yaşadığı sıkıntılar benzer olabilir, ancak bunların hepsi, Osmanlıların geleceği üzerine düşünülmekte olan günlerde, bu sıkıntıları aynı şekilde yaşamamıştır. Hüseyin Hilmi ve mecmuasının anlayışına göre, Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulmadan önce sosyalizm kesinlikle ortada doluyordu. Osmanlılar – ve aslında dünyanın çoğu – tarafından bilinen her şeyin çok geçmeden buharlaşması onların suçu muydu? İTC'nin nihai kaderi de bu değil miydi? Çünkü kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi düşünce ve hayatın dinamiklerini temelden değiştirmeye başlamıştı. Cumhuriyet, 1918 ve 1922 arasında birçok işçi hareketinin yüzünü Hüseyin Hilmi'nin liderliği altında Komintern üyesi olma girişiminde bulunan Türkiye Sosyalist Partisi'ne döndüğü, değişmiş bir siyasi hayatı sürdürdü. Ancak, çok geçmeden Hüseyin Hilmi çevresi partiden dışlandı, kendisi öldürüldü (1922) ve Türk siyasi hayatı yüzünü Kemalist milliyetçiliğe çevirdi.

105 Devrimin çok boyutlu bir incelemesi için bkz., François Georgeon, Osmanlı Türk Modernleşmesi, 1900–1930, çev. Ali Berkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).

İştirak, Journal Socialiste İchtirak. Haftalık Gazetenin İlk Sayısı, 26 Şubat 1910.
Meltem Toksöz Koleksiyonu.

گندم، که بور است عجب
 هیززی ادنا
 گندم، اردو حریف
 و مندی، آنجا دجله دارد
 جلالی دکل بالکس اورا
 حریفش بو حاله کلدیکو

Kaynakça

- Ahmed, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969).
- Alkan, Mehmet Ö, “Baha Tevfik ve İştirak’teki İmzasız Yazıları,” *Tarih ve Toplum* 83 (1990), s. 7.
- “Ceride-i Felsefiye Dergisi ve Bohor Israel,” *Tarih ve Toplum* 77 (1990), s. 50–6.
- “Bir İttihat ve Terakki Muhafızı Olarak Liberal-Sosyalist Hilmi,” *Tarih ve Toplum* 81 (1990), s. 47–51.
- Baydar, Oya, “Hüseyin Hilmi”, Tanıl Bora and Murat Gültekin (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009) içinde.
- “Hilmi (İştirakçi)”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4 (İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, 1994).
- Benlisoy, Foti ve Doğan Çetinkaya, “İştirakçi Hilmi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Tanıl Bora and Murat Gültekin (ed.), cilt 8 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007) içinde, s. 165–83.
- Brundage, Anthony, *The English Poor Laws, 1700–1930* (New York: Palgrave Macmillan, 2002).
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye’de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi* (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964).
- Darendelioğlu, İlhan, *Türkiye’de Komünist Hareketleri* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1979).
- Erdem, Hamit, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012).
- Georgeon, François, *Osmanlı Türk Modernleşmesi, 1900–1930*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).
- Gürsoy, Selçuk, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).
- Güzel, Cemal, “Türkiye’de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler,” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2002), s. 63–81.

- Hanioğlu, Şükrü, "The Second Constitutional Period", Reşat Kasaba (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Haupt, George ve Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977).
- Karakoç, İrfan, "Osmanlı Basınında Öncü Bir Sosyalist Dergi", *Müteferrika* 15 (1999), s. 97–111.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi* (İzmir: Büyükayak Matbaası, 1955).
- Sadi, Kerim veya A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994).
- Sayılğan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler 1871–1972* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1972).
- *Solun 94 Yılı, 1871–1965* (Ankara: Mars Matbaası, 1976).
- Tekin, Yusuf, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket, İştirak Çevresinin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57/4 (2002), s. 171–84.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976).
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918) Cilt 1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1967).
- Zürcher, Eric, *Turkey: A Modern History* (London: I.B.Tauris, 2004).

DİZİN

31 Mart Vakası 21, 72, 82, 94, 103,
209, 217, 227, 231, 238, 273-
274, 276, 282, 284

A

adalet 4, 7, 12, 23, 30, 40, 64, 81,
114, 120, 137, 139, 141, 166,
221

af 22, 82, 85, 113-122, 211, 213

Ahmad, Feroz 25, 219

Ahmet Rıza 20, 68, 74, 207-208,
211, 248, 250

Ahmet Vefik Paşa 243

Ahrar Fırkası 208, 247, 249, 258,
290, 291

alaylı 159, 213

alfabe 143

Almanya 230, 258, 296, 298, 313,
314

Anadolu 114, 121, 123, 132-133,
163, 256, 260-262, 264, 307,
314

anarşi 20

anarşizm 300

anayasal değişiklik 22, 270, 274, 283

Ankara 2

Arnavutçuluk 128, 144

Arnavutluk 127, 141-142, 148

Atina 42, 156

Avlonya 128-129, 134-136, 141-
143, 145-148, 152, 154-156,
161

Avrupa 12, 57-59, 63, 89, 92, 127,
139-141, 156, 195-196, 205-
206, 208, 212, 214, 228, 230,
233, 243, 254, 258, 265, 275,
284, 293, 304, 309, 311, 313

Avrupalı 57, 59, 205-207

Avusturya 20, 128-130, 132, 134-
135, 141-143, 146, 148, 150-
152, 154, 156, 158, 161-162,
186, 189, 191, 193-195, 230,
232, 298

Aydın 20, 22, 91, 117, 167-168, 172-
179, 182, 237

Aydınlanma 57-61, 64-66, 75-77,
225, 227

azınlık 246

B

Bab-ı Ali 70-71, 106, 133, 244

Baha Tevfik 289, 291, 300, 316

Barnfield 167-170, 172-175, 177

basın 37-39, 60, 63, 66-70, 183, 188,
190, 209, 291, 309

baskı 31-32, 52, 99, 108, 148, 152,
161-162, 177, 196-197, 199,
202, 207, 210, 217, 219-220,
251, 254, 258, 261, 269, 278,
287

Berat 130, 132-135, 137-138, 141,
144-145, 147-149, 153-156,
159, 225

besa 147, 160

birlik 137, 208, 252, 279

Blanqui 304, 311

bölgesel 13, 49, 133, 222, 255, 262

boykot 20, 151-152, 161, 186, 193,
195

Britanya 129, 166-167, 170-172,
175-176, 206, 212, 216, 229,
258-259, 291

Bulgaristan 140, 142, 157, 186, 189

Büyük Güçler 135, 139, 158

C

Cavid Paşa 145-146

cemaat 20, 245, 257, 264

çeteler 223

çoğunluk 231

Cumhuriyet 16-18, 49, 53, 69, 114,
123, 172, 185, 197-198, 200-
201, 205, 209, 217, 219, 243,
275, 287, 315

D

Danton 59

dayanışma 176, 249, 254

demiryolu 20, 22, 133, 165, 176-
177, 179, 182, 237, 300, 304

demokratikleşme 245

Derviş Hima 138, 143

despotizm 122

Devrim 16, 18-19, 23, 31, 55-56,
62-64, 70, 121, 123, 133, 140,
150, 163, 173, 209, 214, 285

dil 98, 100, 140, 255, 259, 280, 282,
294, 307

Diyarbakır 88-89, 98, 262

Dr. Nâzım 168, 171

E

egemenlik 49, 243, 253-254, 258,
265, 269, 282-283, 285

Emniyet Müdürlüğü 104

entelektüeller 59, 63, 76, 293

Enver 7, 30, 39-40, 44-45, 48, 173,
175, 177, 212

Ermeni 19, 21, 23, 75, 94, 114, 233,
244-245, 247-252, 254, 256-
264, 273, 279, 290

Ermeni Devrimci Federasyonu 263

Esad Paşa Toptani 133, 155

eski rejim 20, 22, 190, 213

eşraf 128, 151, 155, 160

etnik 41, 167-168, 176, 183, 246,
249-250, 253-254, 256, 262,
285

F

Fadıl Paşa Toptani 155

Fatih 2, 93, 107, 189, 191

Fatma Aliye 194

feminizm 81

Fevziye Kırathanesi 97, 102

Filat 139

film 33, 40, 42-43, 49

fotoğraf 7, 12, 31, 33-34, 39, 41-42,
47, 49

Fransa 11, 35, 78, 228-230, 233,
255, 258-259, 266, 280, 299,
305, 306, 311, 314

Fransız 13, 40, 55, 56, 58-62, 64-65,
69, 78, 130, 137, 165, 167,
170-171, 225-226, 228-231,
234, 236-237, 243, 252, 255,
291, 293, 298-299, 305, 312

Frosu 247

G

Galata 69, 94, 209, 247, 249, 261

Galib Paşa 235

genel af 22, 82, 113, 115

Girit 7, 38, 136, 140, 142, 144, 157,
186

gösteri 95, 116, 144, 209, 224, 227,
234, 237, 238

grev 81, 166, 168, 170-172, 176-177,
182-183, 186, 224, 232, 290

güvenlik 34, 117, 190, 223, 228,
230-232, 237-238

H

Halep 194, 225, 244, 262

Halife 38, 188, 190, 282, 283

Halk Merkezi 179-180

Hamidiye alayları 261-262

Hanioğlu, Şükrü 25, 107, 163, 240,
317

hapishane 116, 118, 120-121

Hareket Ordusu 21-22, 29, 71, 79,
212, 215-216

Harput 247

Haydar Rıfat 300, 310

Helvétius 60

Hristiyan 37, 137-138, 147, 151,
153, 182, 206-207, 214

hükümet 47, 97-98, 101, 103-104,
118, 121, 130, 153, 168, 170,
174, 179, 199, 208-209, 223,
228, 230, 232, 254-255, 258,
261, 272, 276-277, 279, 284,
304

hürriyet 20-23, 30, 40, 43-44, 47,
67-68, 71, 73, 101, 112, 114,
116, 118, 137-140, 143, 162,
177, 196, 199, 223, 226, 252-
253, 258, 265, 315

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 290

Hüseyin Cahid 67, 71, 95, 97, 99-
101, 105-106, 248

Hüseyin Hilmi 21, 114, 208, 229,
289-292, 300, 303-304, 312-
316

- I**
- İbrahim Feridun 234-235, 237, 239
- I. Dünya Savaşı 198-199, 201, 209
- II. Abdülhamid 11, 17, 29, 34-35, 39, 42, 49, 57-58, 71, 111, 117, 185-186, 189, 207, 221, 224, 233, 243-244, 269-271, 285
- İkinci Enternasyonel 291, 300
- İncil 147
- İngiliz 98, 156, 176, 228-229, 255
- İngiltere 166-167, 206, 228-230, 296
- İsa Bolatin 145, 160
- işçiler 166, 168-175, 177-180, 182, 235, 293, 296-297, 300-301, 307-308, 310
- İşçi Sendikası 178
- İşkodra 127-133, 135-136, 138-139, 142-144, 146, 148, 150-152, 154-155, 157, 160
- İspanya 259, 313
- İsrail Efendi 308
- İstanbul 1-2, 4, 7, 11-12, 15-17, 19, 22, 25-26, 29-30, 32, 34-35, 37, 39-40, 42, 44-48, 51-53, 56, 59, 63-64, 66-67, 69-73, 75, 78-84, 89-95, 97-98, 104, 106-108, 111-121, 123, 127-128, 134-135, 137, 140-143, 146, 155-157, 161, 163-165, 167-170, 184-185, 187-198, 200-203, 207-208, 210-213, 219-220, 222, 224-225, 227, 235, 238-240, 244-251, 254-256, 262-264, 266-267, 269-270, 273-275, 278, 287, 289-293, 313, 315-317
- İstanbul Konferansı 255
- istihdam 87-92, 97, 101-102, 172, 174, 249
- İştirak 7, 21, 289-290, 292-314, 316-317
- İtalya 141, 162, 230, 313
- İtalyan 168, 177, 259
- itidal 232, 238
- İttihatçılar 21, 69, 74, 76, 99, 161, 208-209, 211, 214, 216-217, 226, 230-231, 246, 249, 279
- İttihat ve Terakki Cemiyeti 16, 22, 29, 56, 81, 83, 108, 111-113, 123, 127-130, 133, 146, 148, 154, 192, 208, 224, 232, 246, 248-249, 271, 290
- İzmir 91, 117-118, 149, 163, 165-174, 176-178, 180-181, 184, 278, 289, 291, 317
- J**
- Jamanak 12, 21, 23, 244-267
- jandarma 119, 155
- Jön Türk 9, 12-13, 15-20, 22-25, 29-30, 34, 56-62, 64-65, 67, 73, 76, 81, 83, 86, 90, 96, 98-99, 103, 108, 127, 129, 132, 134-135, 137-139, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 158-159, 181-182, 185-186, 191, 194, 197-201, 203, 214, 221-223, 227-228, 232, 239, 244, 270-271, 287

- K**
- Kamil Paşa 132, 161, 208, 261, 273
- kamusal alan 165
- Kansu, Aykut 25, 52, 108, 240, 266
- Kanun-ı Esasi 20-21
- Karagöz 187, 191, 201
- karşı devrim 22, 72, 82, 101-103, 142, 162, 290
- Katolik 150, 247
- Kayseri 89, 246, 262
- Kıbrıs 12, 98
- kıtlık 198, 257, 260, 262-263
- kolektivizm 300-301
- komünizm 300
- Konsolos 128, 130, 136, 140, 147, 153, 168-169, 177
- Kör Ali 191, 227
- Kosova 127, 131, 139, 142-143, 145-146, 149, 160
- Kotzamanis 173-178, 181-182
- köylüler 157, 300, 305-308
- Kozmide Efendi 97
- Kültür 2
- kulüp 143
- Kürt 84, 107, 217, 256, 257, 261-263
- L**
- Leskovik 139
- liberalizm 291, 296
- M**
- Makedonya 22, 30, 33, 41-42, 51, 57-58, 62, 65, 89, 127-128, 141, 157, 182, 208-209, 211, 215, 221
- Manaki Kardeşler 12, 30, 32-33, 40-41, 43-44, 48, 51
- Manyasizade Refik Bey 94, 248, 250
- Meclis 18-19, 21, 29, 42, 49, 64, 66, 68-73, 75, 79, 81, 86, 96-97, 101-106, 112, 119, 121-123, 134, 136, 141, 150, 156, 161-162, 207-208, 210-213, 216-217, 221-226, 228, 231, 234, 239, 243, 246, 250-251, 257-261, 269, 271-285, 290, 294, 302, 308, 313
- Meclis-i Ayan 259, 274-278
- meclis-i idare 129
- Meclis-i Mebusan 42, 49, 64, 66, 79, 86, 96-97, 101-103, 105-106, 112, 122-123, 239, 258-259, 272, 274-277, 281
- medrese 70, 187, 191, 210, 214
- mektepli 159, 213
- memur 85-86, 91, 97, 102-103, 131, 161, 197
- Midhat Paşa 156, 243, 259
- millet 73, 81, 83, 136, 174, 190, 254, 269-270, 272, 277-278, 282, 284-286, 311
- milli 21, 23, 49, 74, 153, 182, 193, 197, 253-254, 259, 265, 279, 282-283, 285, 298, 314
- milliyet 182
- milliyetçilik 11, 270, 314
- Mitroviça 128, 136, 141, 145-146, 149-150, 159-160

muhacir 152

muhalefet 68-69, 75, 131, 137, 143,
208-209, 214-215, 227-228,
256, 290, 292, 294, 315

muhallif 56, 99-100, 105, 145, 155,
157, 161, 217, 290-291

muhbirler 87

Mülkiye 92, 160, 275

mülkiyet 237, 257, 263, 297-298,
304-306, 311

Müslüman 23, 57, 60, 69, 132, 134,
136, 141, 143-145, 147-150,
152-154, 158, 161, 180, 182,
187, 190, 192, 194-195, 206-
207, 227, 243, 260, 279-280,
303

Mustafa Sabri 191

N

Namık Kemal 95

Necip Draga 145, 160

Neologos 249

Niyazi 7, 29-30, 39-41, 43-48, 53,
62, 84, 107, 133, 146, 163-164,
173, 205, 212, 219, 236, 239

Novipazar 146

O

O Ergatis 168-170, 172-182, 184

okul 7, 45-46, 69, 91, 206, 294

ordu 57, 76, 145, 152, 154, 159, 161,
212, 259, 262, 273

oruç 192, 199

Osmanlı Sosyalist Fırkası 289-292,
299-300, 302, 315-316

P

patrik 256, 259

Pavlo Karolidi Efendi 278-279

Pera 35, 69, 191, 195, 249, 257

polis 4, 12, 90, 92, 96-97, 99-100,
175, 196, 199, 201, 224, 228,
232-238, 289

polis okulları 232-233

pozitivizm 60

Preveze 142

Priştina 149, 160

Prizren 128-132, 135-136, 139-140,
142, 149-151, 154-155, 159-
160

propaganda 49, 61, 83, 129, 135,
138, 150-151, 157, 190, 197,
209, 211

Protestan 247

protesto 22, 42, 136, 140, 142, 165,
180, 225, 238, 252

protokol 247

Proudhon 304

Puka 142

Puzantion 244

R

Ramazan 20, 22, 142, 185-203, 209

Ravza 2

refah 137, 307

Rıza Nur 67, 80, 196, 203

Robespierre 59, 79

Rum 12, 47, 149, 167-168, 173,
175-176, 179, 181, 189, 227,

246-249, 254, 260, 278-279

Rusya 23, 65, 289

S

Sabah 44, 53, 112-113, 115, 117,
191, 193-194, 198, 200, 202

sadaka 188, 192

sadakat 174, 256-257, 304

Sadrazam 114, 116-117, 119, 134,
173-174, 177, 187, 208, 211,
229-230, 243, 261, 264, 276

sansür 38, 183

savaş 75, 170-171, 187, 198, 216,
237, 299, 306

seçim kanunu 250

seçimler 155, 189, 231, 252, 258,
260

seçmen 157, 246, 250

sekülerizm 185, 209

sekülerleşme 185, 205-206

Selanik 32, 42, 47, 51, 89-90, 92, 95,
112, 128, 131-132, 134, 141,
143, 145, 147, 152, 155-156,
159, 167, 212

Serbesti 209, 251

Şeriat 149, 206, 209, 211, 216-217,
276, 278

Şeyh Sait 217

şiddet 20-22, 24, 169-170, 195, 209

Sohrabi, Nader 26, 80, 108, 240

Sosyalizm 294-295, 297, 302-303,
305-306, 308, 310, 314, 317

subay 137, 143, 147, 152-154, 159,
161, 211

suç 114, 122, 189, 199

Sultanahmet 70, 95, 115

Şûrâ-yı Devlet 104

sürgün 20, 35, 84-86, 88-93, 97,
102, 114, 122, 154, 211, 234,
243

T

tarih yazımı 13, 16, 40, 55, 81

tasfiye 82, 129- 132, 159-160, 233

telgraf 113-114, 116-118, 120,
128-129, 132-135, 139, 142,
144, 146, 149, 151, 158, 161,
174-176, 211

temsil 43, 49, 58, 62, 64, 74, 90, 130,
151, 154, 176, 179, 246-247,
252-253, 257, 259, 262, 270,
278-279, 286, 290, 304, 313

tepki 29, 57, 67, 69, 77, 175, 194,
214, 216, 248, 250, 260, 262,
264, 290

ticaret 166, 206, 276, 300

Tiflis 245

Tiran 152-153, 155, 158

Topkapı 187-189

Toprak, Zafer 26

Tsourouktsoglou 173, 176-177

Tunaya, Tarık Zafer 26, 109, 220,
267, 317

Türk 9, 12-13, 15-20, 22-26, 29-30,
34, 36, 40, 49, 51, 53, 56-62,
64-65, 67, 70-73, 76, 79-81,
83, 86, 90, 96, 98-99, 103, 108,
115, 121, 123, 127, 129, 132,
134-135, 137-139, 143, 145,

147, 149, 151, 153, 158-159,
171, 175, 181-182, 185-186,
189, 191, 193-194, 196-201,
203, 208-210, 214, 217,
219, 221-223, 227-228, 232,
239, 244, 247-250, 253-254,
269-271, 278, 287, 291, 293,
314-316

U

ücret 103, 167, 296
Üçüncü Ordu 71, 134-135
uhuvvet 21, 30, 40, 74, 114, 137,
138
ulema 63, 137, 187, 209-211, 274,
283

V

vatan 67, 136-137, 143-144, 147,
182, 214, 276
vatandaşlık 252, 265
vekil 67, 105, 133, 154, 225, 246-
247, 249-250, 279

vergi 145, 246, 250, 257, 264, 307,
313, 314

Viyana 45, 128, 163

V. Mehmet 274

W

Weinberg 37, 51

Y

Yahudi 19, 254, 260, 308

yemin 129, 146-149, 158, 276, 278

Yıldız Sarayı 30, 39, 111, 188-189,
191, 243

Yorgaki Artas Efendi 279

Yunanistan 12, 140, 142, 157, 182-
184, 186

Z

ziraat 313

zorunlu askerlik 191, 206

1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yankıları Orta Doğu ve Avrupa'da da hissedilecek olan yeni bir dönemi başlatmıştır. Balkanlarda başlayan askeri isyan, Jön Türklerin siyasi taleplerinin ve toplumsal hareketliliğin başat rol oynadığı bir anayasal devrimi tetiklemişti. *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi*, Balkanlar ve Anadolu'da devrimci coşkudan yerel ve merkezde artan gerilimlere geçişin çizgilerini çizen bu sürecin yeni bir değerlendirmesini sunuyor. 1908'in hemen sonrasındaki uzlaşmalar, başarı ve başarısızlıklara odaklanan ve yeni birincil kaynaklara dayanan bu kitap son dönem Osmanlı ve modern Türkiye tarihine bakışımıza esaslı bir katkı yapıyor.

"Jön Türk Devrimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla taçlanan, ulus devlete giden yolu açan bir efsane olarak kutlanıyor. Bu nedenle, akademik dünya, 2008'den beri 1908 yılının ıstıraplarından sonra yaşanan olaylara odaklanıyor. Noémi Lévy-Aksu ve François Georgeon tarafından derlenen *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi*, devrim sonrası düzeni biçimlendiren siyasi ve toplumsal dinamiklere ışık tutarak devrim sonrasının canlı ve dikkat çekici bir fotoğrafını çekiyor. Devrimci coşkudan yerelde ve merkezdeki artan gerilimli süreçlere vurgu yapan bu kıymetli özet, devrimin yüzüncü yılında yeni çalışmalara kapı aralıyor."

Prof. Dr. Zafer Toprak

NOÉMI LÉVY-AKSU &
FRANÇOIS GEORGEON
OSMANLI İMPARATORLUĞU ve
JÖN TÜRK DEVRİMİ

125.00

TARİH

timas.com.tr @ tımşakademi

